

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГІ

IV

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСІ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТІЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРУҰ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Төртінші том
3 – Қ (қоздырыұшылық)**

Толықтырылған екінші басылымы

ШӘРТЛИ НҮСҚА

**НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2023**

УДК: 811.512.121'374.3(038)
ББК: 81.2 Қорақалпоқ-2
К 18

**Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.
Жети томлық. Төртінші том 3 — Қ
(қоздырыушылық). — [Текст] Нөкіс:
«Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023. — 400 бет.**

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов	— <i>Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы).</i>
Ә.Пирниязова	— <i>филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).</i>
П. Дабылов	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы.</i>
А.Альниязов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Алламбергенов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
Қ.Жәрімбетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
С.Бахадырова	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
М.Дәулетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Кәримов	— <i>Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы).</i>
Х. Толыбаев	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).</i>

Бас илимий редактор — Абдиназимов Шамшетдин
Жууаплы редактор — Юсупова Бийбисәнем

Сөзликті дүзиушилер:

**Б.Диланов (Зз);
Г.Қарлыбаева (Ии, Йй);
Г.Патуллаева, М.Қурбанов (Кк)
Б.Юсупова, Б.Қурбанбаева (Ққ)**

*Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы
Қарақалпақ тилин рауажландыру қорының қаржылары есабынан басып
шығарылды.*

ISBN 978-9943-9627-9-8

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023.

3 ат. грамм. **1.** Қарақалпақ әлипбесининң отыз биринши ҳәриби. **2.** Тил алды, жууысыңқы, үнли дауыссыз сестинң таңбасы (атамасы). **3.** к. зе.

ЗАВОД ат. Ири үлкен санаат орны. Бул завод быйыл жети жасар екен, Табысы күннен-күнге тасар екен (А.Дабылов). Пәтлендирип уллы исти, Салдык *завод* иргесин (Ж.Аймурзаев).

ЗАВСКЛАД ат. Белгили бир кәрханада ямаса мәкемеде хәр түрли затлар сақланып туратуғын складтынң баслығы, басқарыушысы. Әсиресе, *завсклад* усы сарайда көбирек болады (Ө.Хожаниязов).

ЗАВУЧ ат. Улыўма билим бериў мектеплеринде оқыў-тәрбия жумыслары бойынша ис апарыушы, директордынң жәрдемшиси, орынбасары, оқыў бөлимининң баслығы. *Завуч* институтты питкерген, сулыўшықтан келген жиңишке, узын бойлы кыз еди (Т.Қайыпбергенов).

ЗАГС ат. Гражданлардынң турмысындагы өзгерислерди (туўылыў, өлиў, үйлениў, айырылысыў т.б.) актлестирип жазып отыратуғын мәкеме. Оннан уялып *ЗАГС* ке бармастан бурын туўылған жылымды туўрылап қояйын деп усы кәтеликти ислей койдым, кеширинң, ағай, — деди ол басын көтерместен (А.Бекимбетов).

ЗАҒ ат. Түрк тиллерининң гейпараларында биздеги «узакша»нынң аты. Сен бағ едиң, бұлбил ушты *зағ* қалды, Пүткил сийнем жанды, иште дәрт қалды (Әжинияз).

ЗАҒАМА ат. Дәнди шөп-шардан тазалаўға арналған ыдыс.

ЗАҒАРА ат. Жүерининң, тарынынң, шигининң унларынан тандырға жабылып пискен нанның бир түри. Харып-шаршап келгенде ақ тумсық қара ешек ат болар, Қарнын ашып келгенде зағара нан қант болар (ққ.х.н.м.). Хаял қалтаның аўзын шешип, ишинен түйениң көзиндей тарынынң *зағарасын* алып бир үзип аўзына салды (Н. Дәўкараев).

ЗАҒАРАДАЙ кел. Зағара сыяқлы, зағара яңлы, зағара қусаған, зағара тәризли.

ЗАЕМ ат. **1.** Белгили шәрт пенен ақша қарыз алыў операциясы. **2.** Мәмлекет тәрәпинен айырым жағдайларда

акшаға алмаса алатуғын, акша орнына жүре алатуғын қағаз. Мәмлекетлик заем. Урыстан кейинги бес жыллықтың ишинде халыққа таратылған *заем* өткен бес жылға карағанда 163 миллион сом артық болды.

ЗАЖИГАЛКА ат. Бензин менен пахтаны шартас арқалы отжалын шығаратуғын тутандырғыш, алыстырғыш, жаққыш. «Северная Пальмирасын» асықпай *зажигалка* менен тутандырды (Ж.Сапаров).

ЗАЙЫЛ ат. Кем, бийкар, зыян. Өзи ушын етеди ақылға *зайыл*, Болып усындай заманға қайыл... (Бердак). ... күнге күйип, каксалы шыққан жәзийраларға суу апартқансан, биреулердин ақылын *зайыл* етип, биреулерди сууға аттырғансан (Ө.Хожаниязов).

ЗАЙЫП ат. 1. Хаял, жубай, жупты, катын, ер адамның өмирлик жолдасы. *Зайыбың* якшы боп, болса мийирман, Қатын емес, ол бир куда нәғмети. 2. Кел. Күни биреуге гәрезли, әззи, бийшара. Хеш кисиниң кейпине қарамас ақмақ киси, Аш *зайып* мискинлерге көз жумып бакпас киси (Әжинияз). Басларын ашғаны не яман айып, Айыпны билмеген ақылсыз *зайып*.

ЗАЙЫР ат. Жер аты. Ол күнде *Зайырда* қураллы уральскийлер жол тосып, Мойнаққа қарай жан мақлуқ өткермей атыр еди.

ЗАКАЗ ат. Ислеуге тапсырылған ис, жумыс, керекли затты алдын ала айтып қойыу, ескертиу, буйрық, тапсырма, буйыртпа.

ЗАКӘТ ат. гөн.с. Мал-жан басына салынуатуғын ески салық түри. Мал басына *закәт* бермей жыйнаған, Қойшылардын ҳакын бермей қыйнаған (Өтеш). Барлық *закәтты* Қутлымурат беглербеги жыйнатып алады (Н.Дәўкараев).

ЗАҚҚЫ р. 1. Бир нәрседен қайт болыу, бийзар болыу. Тентек мураптың талай таяғын жеп, заққы болғанлар қарсыласыуға жүрек ете алмай, төбесин көриуден зып берди (К.Султанов). 2. ауыс. Сокқы, дәкки. Анау жатқан Палым лаққы, Халықларда бар ма хаққы, Берер едим оған заққы, Хал-дәрманды қуртты салық (Бердак).

ЗАҚЫЛДАУ ф. Бир сөзди қайта-қайта айтыу, тынымсыз сөйлеу, тақылдау, заңқылдау. Дана бабаның *зақылдаған* дауысы коридор бойлап та еситилетуғын еди.

ЗАҚЫМ ат. Зыян, кесент, зәлел. Жығылғанда оның аяғына зақым болса керек. Бизин қолға *зақым* бердин.

ЗАЛ ат. 1. Көпшиликтің жыйналыуы үшін арналған үлкен жай, бөлме (концерт залы, суд залы т.б.). Тал жипектей суудыраған дауысың, Жанды тербеп жаңғыртқанда *зал* ишин (К.Султанов). Суд ағзалары келип орынлы-орнына отырғаннан кейін ғана *залдағылар* отырды (Қ.Ирманов). 2. Жеке хәм көп қабатлы үйлерде қонақ қабыллауға арналған үлкен бөлме, өжире.

ЗАЛДАЙ кел. Зал сыяклы, залға усаған, зал тәризли, зал яңлы.

ЗАЛЫМ ат. Рейимсиз, жауыз, зулым, езиуши. *Залым* баспашылардың азаплы сөзин еситпейин дедим (Ж.Аймурзаев). Қайырсыз өткен кәруанға, Көрип жолдас болманлар, Рейимсиз *залымға* (Қ.Айымбетов). Халқыңды сораса *залым* патшалар, Қассап яңлы күни кешер зар менен (Бердақ).

ЗАЛЫМДАЙ кел. Залым сыяклы, залым қусаған, залым тәризли, залым яңлы.

ЗАЛЫМЛЫҚ ат. Рейимсизлик, мийримсизлик, жауызлық. Бұлбил киби тили сайрап, *Залымлыққа* тисин қайрап, Хаялларға туұры қарап, Тағы буны айтқан екен (Бердақ).

ЗАМАЗКА ат. Пордың майдасы менен алиф майын араластырып ийленген қурылыс материалы. Еки қабат жайдың әйнеклерин *замазка* менен беккемледим.

ЗАМАН I ат. Дәуір, мәхәл. Усы күнлердеги абадан *заман* ушын бизлер де қан төктик (К.Султанов), ◇ **Заман зардабы** — белгили дәуірдеги ауыр аухал, жағдай. Ақыр мениң солдырмағай жүзимди, *Заман* зардабынан көрмейди көзим (Бердақ). **Бир заманларда** — бир уақытта, дәуірде, жағдайда. Жұмагүлдің күйеуи *бир заманларда* атағы әлемге жайылған пахтакеш ғаррыға шәкирт болып, көптің көзине түскен еди (Ө.Айжанов).

ЗАМАН II ат. Уақыт, мезгіл, аралық. ◇ **Бир заман** — аз ғана уақыт, аралық. Кел, сүйиклим, *бир заман*, Шана айдап ойнайық (Ш.Мәмбетмуратов).

ЗАМАНА ат. Уақыт, дәуір. Оқыйман дегенге жоллар ашылған, *Замана* саз келип, нурлар шашылған (Ә.Шамуратов). Қайғы менен пақырдың *заманасы* тар еди («Қырк қыз»).

ЗАМАНЛАС ат. Заманы бир, дәуірлес. Буны айтқан Сүгіримбет Омары, *Заманлас* ретінде саған, Бийбайша (Омар). Бердақ Жийен жыраудың ақлығы, Өтеш шайыр менен *заманлас*, дос болған (Н.Дәукараев).

ЗАМАТ р. Тез, сол уақытта. Бирак, әри-бери шыдайын деп қыймылдағанлары сол *заматтың* өзінде-ақ ауырды. (Ө.Хожаниязов). Сол *заматта* артына қараған бийдің көзі шалып кетті («Әмиүдәрья» ж.).

ЗАҢ ат. 1. Объективлик өмірдің қандай да бір кубылысының белгилі бағытта көрінетуғын өз ара байланысшылығы, бір-бирине ғәрезлилиги. Тилді және оның өсиу *заңдарын* тек жәмийет тарихы менен тығыз байланысшы түрде изертлегенде ғана түсиниуге болады. 2. Мәмлекеттин ең жоқарғы хукимет органлары қабыллайтуғын айрықша заң, күшке ийе болған акт, кәули, қарарлар. Орнатқан адамлар әдиллик *заңын* (С. Нурымбетов). 3. Хәммеге бирдей көрсетпе, талап, реже. Билмедим, бул инабатсыз, суд неткен, Билмедим, бул қайсы *заңға* сыяды... (И.Юсупов). 4. Қәлиплескен белгилі бір тәртип, система. Түнғи саат 11 де жатыу, жатыу алдынан бір саат бурын таза хауада жүриу, суткасына 7—8 саат уйқылау — хәзирги дәуир адамлары ушын қәлиплескен *заңға* айланған тәртип. 5. Орынланыуы шәрт болған миннетли қағыйда, өзгертип болмайтуғын тәртип. Дүньяның *заңы* көңилге сирә қарамас, Қайтадан өмир басланар ығбал-бахтынан (Т.Жумамуратов). 6. Үрп-әдет, салт-сана, дәстүр.... оларды адам қатарына санамау, қорлау сыяклы шариаттың ширик *заңына*, пүткил Шығыс халқының әдетине қарсы болды (Н.Дәуқараев).

ЗАҢҒАР кел. Оңбаған, жексурын, кәсийетсиз. Сенин көзиңнің ети өсипти, *заңғар* (К.Султанов). Ата сыйлау, ана сыйлау парызын, Төле, *заңғар*, ақ сүт берген қарызын (Т.Жумамуратов). Сирә күш бермейди, *заңғар* (Айбек).

ЗАПАС ат. 1. Бир жерге жыйналған байлық, қор, ауысық қәрежет. Қаратаудағы мрамор *запасы* халық хожалығына үлкен пайдасын тийгизип отыр. 2. Әскер қатарына жарамлы, өзі әскерлик миннетин өтеген, керек уақытта қайта шақырылыуға тайын туратуғын пукаралар, азаматтар. Федор акырында атқышлар ротасының командири есабында *запасқа* шыққан еди (А.Гайдар).

ЗАПЫРАН ат. 1. Өсимлик (рус. шафран). 2. Асказанда болатуғын ашшы, сурғылт түсли, сұйық зат. Жүрегі айнып сапсары *запыранды* үсти-үстине таслады. 3. ауыс. Сарғыш түр, түс, рең. Кийген кийимлерің мисли *запыран*, Орнынан наз етип турды, яранлар (Әжинияз).

ЗАПЫРАНДАЙ кел. Запыран сыяклы, запыран яңлы, запыран қусаған, запыран усаған, запыран тәризли. Қайғы менен жасқа толып көзлери, *Запырандай* сарғайыпты жүзлерин («Қырк қыз»).

ЗАР I ат. Дилгир, мүтәж, ынтық, зәриу, қуштар. Байбөри малға бай, бірақ перзентке *зар* еди («Алпамыс»).

ЗАР II ат. Қайғы, хәсирет, уғайым, қапалық, шер, мун. ...Өте алмай бөгетсиз теңиз-дәрьядан, Өмиринше күни өтти *зар* менен (Бердак). Еситсен ашығынның *зарын*, Қыялдың йошы келип кет (Әжинияз). **Зар шекти** — қайғы-хәсиретке ушырады, қыйналды. Маған дүнья гөрден де тар, Шықтым дүньяға шектим *зар* (Өтеш). **Зар болды** — мүтәж болды, зәрүр болды. Екиншиси тынбай ислеп, *Зар* болып жүр қара нанға (И.Юсупов). **Зар етти** — тиледи, өтинди, жалынды. Ыңыранған қобыздың ырғағы, Кулаққа *зар еттирер* еле де («Әмиў гүллери» т.). **Зар ениреди** — *зар* жылады, қайғыланды, қапаланды, зарланды. Анан, ғәрип *зар еңирейди* егилип, Көзлеринен қанлы жасы төгилип (Т.Жумамуратов). **Зар урыў** — *зар* қақсаў, зарланыў. Еки қолы артына шандып байланған нашар, көзинен аққан жасты сыпырып таслаўға да димары жоқ, *зар* урып таўланып жылап отыр (К.Султанов). **Зар қақсаў — а)** қатты аўырыў, солқылдаў, сызлаў, қақсаў. Зигиригим *зар* қақсап жаным шығып баратырғандай (Ж.Аймурзаев). **б)** өтиниў, жалыныў, жалбарыныў. Мәспатша астындағы Мәжнүн атына қарап *зар қақсап* жылады («Мәспатша»). **в)** зинҳарлаў, қатты түрде тапсырыў. **Зар қакты** — зарлады, бозлады, жылады. — Анажан, ана жаныңа бараман, — деп *зар қағып* жылады ол (С.Айний). Сол заманда Бәуен дүзде мал бағып, күн кеширип күни-түни *зар қақты* (Т.Қабулов). ... сабанның үстінде жатқан ала көпек ырғып турып сүйир тумсығын көтере *зар қағып* улып қоя берди (К.Смамутов).

ЗАРДАП ат. 1. Азап, жәбир-жапа. Бул дүнья қурысын, заман тарылды, *Зардабынан* қара жер қақ жарылды (Әжинияз). Урыстың *зардабы* оның да жанына аяздай батқан (К.Султанов). 2. Зәхәр, уғ. Қатық бузылып *зардапқа* айланыпты. 3. Кесир, зыян, қырсық, тәсир, салдар. Жүрек аўырыўдың *зардабынан* аяқ иседи.

ЗАР-ЗАР: Зар-зар етиў ф. Ениреў, жылаў. Уйқылап атырған Мәспатшаның басын шайқап *зар-зар* жылап, түсин баянлап турған екен («Мәспатша»).

ЗАРЛАНЫҰ зарлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ЗАРЛАСЫҰ зарлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЗАРЛАТЫҰ зарлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗАРЛАҰ ф. Қайғы-муңын шығарыу, қайғырыу, жылау. Он бес жасар Жұмагүл, Түсти байдың қолына, Қара думан болып зил, *Зарлады* байдың қолында (Ж.Аймурзаев). *Зарлау* менен мынау болып қалғаным, Ғұмшаланған гүллер еди солғаным (Омар). **Халықтың зарласыуы** — жыласыуы, шуұласыуы. **Күни-түни зарланыу** — хәмме уақыт жылау, бозлау. Өлер болдым *күни-түни зарланып*, Кула дүзде қойды бағып қорланып («Қырқ кыз»). **Зарланып жылау** — қайғыланыу, мунланыу, қапаланыу. **Жалынып зарланыу** — жыланып жалбарыныу, өтиниш етиу.

ЗАРЛЫ кел. Қайғылы, хәсиретли, мунлы, қапалы, ууайымлы. Мен умытып кеттим пүткил өзимди, Еситтим тек сенин *зарлы* сөзинди (И.Юсупов).

ЗАРЛЫҚ ат. 1. Мүтәжлик, қыйынлык, қапалык, ууайымлык. Хийуа ханлығында мийнеткеш дийқанлардың көпшилиғи ашлықтың *зарлығын* көрди. 2. ауыс. Адамның меншикли аты. Урыс болды Пана — *Зарлық* уағында, Мәдемин хан Аллакулдың шағында (С.Нурымбетов).

ЗАРПЫ ат. Тәсири, себеби, зақымы, ашыуы, зәхәри. Басына тийген қылыштың *зарпынан* ол да жерге жығылды (С.Айний). Бирак, көп узамай-ақ жалаңаш етине шырпылдап тийген камшының *зарпы* менен көзин ашты (Қ.Ирманов).

ЗАРЫГИРЯН: зарыгирян болыу р. Азап-ақырет көриу, зар болыу, дилғир болыу. *Зарыгирянлар* болып кәпесте жылай, Эрман менен Жийен өтти дүньядан (Өтеш). Арба жолдың ортасынан өткен уақытта *зарыгирян* болып жылап отырған жийени қызға және тәселле айтты (К. Султанов).

ЗАРЫҒЫҰ ф. Эрман етиу, сағыныу, ансау, күтиу, ынтығыу. Тамақ татпай мен *зарығып*, Күн-түнлери тарығып, Ақ денемди жылан шағып, Далбыдым ғой ойға-қырға (Бердак).

ЗАТ ат. 1. Адамның күнделикли турмысына керекли нәрсе, буйым, мүлк, дүнья. Ол да қойған *затын* таба алмай ғабырысып жүр екен (К.Султанов). 2. Тәбияттағы жанлы-жансыз нәрселер, минераллы органикалық шийки затлар. Ақ қардан шапан жамылып, Хасыл *зат* қоймай тағынып («Мәспатша»). 3. Адамның шыққан ата теги, нәсили. Үйге мийман келсе кеуил ашпаға, Әдепли, икрамлы уғыл *зат* керек (Әжинияз). **Хасыл зат** — тәрбиялы, шакқан, теги орынлы, ақыллы адам. Ақсүңгил

дийдилер сениң атыңды, Қазаяклы дейди хаслы *затыңды* (ққ.х.к.).

ЗАТВОР ат. Мылтық, автомат сыяқлы қарыу-жарақтардың патронды бекитіп туратуғын тетиги, түрлі қуралларда табылатуғын механизм. ... автоматының *затворын* сүрте бастады.

ЗАҰАЛ I ат. Апат, өлім, жаза, саза, азап. Жанлыға *зауал* болар деп, Өлтирмей кетсең жыланды, Ғарғысқа өзің қаларсан, Шақтырып алып көп жанды (ққ.х.н.м.). Менменге *зауал*, жүйрікке томар (ққ.х.х.). ◇ **Зауалын салыу** — азабын беріу. Шәукер байталға *зауалын салып* жолға рауан болды («Мәспатша»).

ЗАҰАЛ II ат. 1. Түс уақты, түски мезгил. Онда көйлеңкелеп *зауал* ауа шай-суу ишип жүресіздер, — деди. 2. Кесент, зәлел. Менменликтен *зауал* таптым, Кемкемликтен камал таптым, Залым сөзин ғауал таптым, Ықрарын билген емес (Бердақ).

ЗАҰЗАД ат. Туқымы, түп-тамыры, үрім-путақ. Урыстың аты, *заузады* менен жоғалып, мұдамы паракатшылық болып, жас нәрестелер менен хәмме инсан бул өмірде гүйзеліске түспесе деп әрман етемен (Ө.Хожаниязов).

ЗАҰЛАТТЫРЫҰ заулау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗАҰЛАТЫҰ заулау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗАҰЛАҰ ф. 1. Зымырау, зытыу, тез. *Заулап* өтти бир Әшир, Алтынбайдың үйінен («Қырк қыз»). Үйдің иши жыйналып тыңдайды, мен *заулатып* оқыйман (Ә.Шамуратов). Талай айлар, жыллар елеспесіз *заулап* өтти (С.Салиев). 2. Лаулап жаныу, алысу, лаплау. *Заулап* жанған оттың жарығы хә демей жән-жаққа түсти (А. Әлиев). 3. Токтамастан, иркілместен, изли-изинен ағыу. Тура алмады қыз орнынан, Қан акты *заулап* мурнынан (Бердақ).

ЗАҰЫҚ ат. 1. Уақты хошлық, кеуіл хошлық, сүйсиниушилиқ, рәхәтлениушилиқ, шадланыушылық. 2. Илхам, ықлас, қуштар. Ай нурына мүлгип айдын түнлери, *Зауық* бағышлап түрлі қустың үнлери (И.Юсупов), ◇ **Ойын-зауық** — кеуіл көтеріу. Өзиндей балалар менен *ойын-зауық* өткергениң жақсы емес пе? (Т.Қайыпбергенов).

ЗАҰЫҚЛАНЫҰ ф. Кеуіл көтеріу, қумартыу, ықласланыу, йошыу. Дәрья бойда олар шалқып, Шын *зауықланып* күлди қатты (И. Юсупов).

ЗАҰЫҚЛЫ кел. Кеуіллі, ықласлы, йошлы, қууанышлы. Айымжамал хәзир хәр уақыттан да *зауықлы*, жүзінде күн

батқандағы қызғыш көгис сағымлар ойнайды (Ө.Хожаниязов).
◇ **Зауықлы күлки** — кеуилли күлки. *Зауықлы* күлки кеуилди ашып тазартып, *Стаканды* алар баслық кумартып (И.Юсупов).

ЗАЧЕТ ат. Жоқарғы хәм орта арнаұлы оқыу орынларында жүргизилетуғын сынау имтиханның бир түри. Гүлзийра барлық экзамен, *зачётларын* тапсырып болды да, дем алысқа ауылына кайтты (С.Салиев).

ЗАЯ р. Бостан-босқа, қуры, мәзи, бийкар, ысырап, әйтеуир. *Зая* өткердим өмиримди, Көп тиледим жүримимди, Бастан өткен күнлеримди, Хеш ким тилге алған емес (Бердақ). ◇ **Зая болыу босқа кетиу, ысырап болыу, жоқ болыу.** ... ал орылғанларының гүдишекленбей *зая* болып атырганын көрип рехимимиз келди (Ө.Хожаниязов).

ЗАЯЛАНЫУ заялау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЗАЯЛАТЫУ заялау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗАЯЛАУ ф. 1. Бийтәртип қылыу, ысырап етиу. 2. Бұлдириу, уайранлау. 3. ауыс. Басқа, ешейин, қуры, мәзи, ретсиз. Күшти орынсыз *заялау* керек емес (К.Бекжанов).

ЗӘБЕРДЕС кел. Шалт, шаққан. Атларын минип зәбәрдес, Тауларға шығып кетеди («Қырк қыз»).

ЗӘК ат. 1. Шеримди бояйтуғын бояу. Шерим терини түрли түске келтириу ушын оны бир неше күн зәкке батырып қояды. 2. Ызғар, хөл, ләм. Полдың астын зәк баспау ушын тырнағындағы дүт тартқышты жазы менен ашық қойыу керек.

ЗӘКИУАН кел. Бийкайғы, гезбе, жумыссыз. Сен жүрипсен зәкиуан боп жән-жақта (И.Юсупов).

ЗӘЛЕЛ ат. Зыян, шығын. Бирақ, хеш жерине *зәлел* келмегени кууанышлы (Ә.Тәжимуратов). Жаман менен дус болсак, *Зәлели* тийер маған деп, Әзиниң басын қорғайды (Қ.Айымбетов).

ЗӘЛЕЛСИЗ кел. Зыянсыз, шығынсыз. Олар бир теректи зәлелсиз көтерип тигиу ушын тартысып тур («Әмиүдәрья» ж.).

ЗӘМБЕР ат. Еки адам еки жағынан услап зат тасыу ушын қолайластырып, тахтайдан исленген қурал, носилька. Босаған *зәмберди* қолына алып, қайығынан балық әкелмеге кетти (К.Султанов).

ЗӘМБЕРДЕЙ кел. Зәмбер сыяқлы, зәмбер усаған, зәмбер яңлы, зәмбер мегзес, зәмбер тәризли.

ЗӘМБЕРЕК ат. Алысқа атылатуғын ең үлкен урыс қуралы, топ. Алыста зәмбереклер атылып, Қорқынышлы сес шығарады (Ж.Аймурзаев). Сом жүректен төменирек, Қабырғаны как жарып, *Зәмберек* оғы өтеди («Алпамыс»).

ЗӘМБЕРЕКТЕЙ кел. Зәмберек сыяклы, зәмберек уқсас, зәмберек усас, зәмберек тәризли.

ЗӘМБЕРЕКШИ ат. Зәмберектен оқ атыушы, зәмберекти меңгериуши, топшы. Батарейаның бар *зәмберекшиси* усы жерде жыйналып тур еди (П.Нурпейсов).

ЗӘМБЕРЛЕҰ ф. Топырақты яки төгинди зәмбер менен тасыу.

ЗӘМБЕРЛИ кел. Зәмбери бар, зәмбери менен.

ЗӘМЗӘМ ат. дин. Мәккедеги Кәба ибадатханасының жанындағы булак. Булактан алынған кәсийетли, кәраматлы суу.

ЗӘМИН ат. 1. Бул дәуир, биз жасап атырған орталык. Аспанның асты, жердің үсти. Аспанлы *зәминнің* асты қапылып, Залымларға пулсыз дийқан табылып (Омар). 2. Жер шары (планета). *Зәмин* аузын ашты тартып жутпаға. Қолын созды жуп жағадан тутпаға (А.Дабылов). 3. Қатты, тастай, тасмийтин. 4. Топыракка усаған хәр түстеги қурылыс материалы, цемент.

ЗӘҢ ат. Темирдің хәм баска да металлардың ызғарланыуының нәтийжесинде пайда болған тот. ...Гәүхәрге урар мың зәңи, Урар саған кәреят (Бердақ).

ЗӘҢ ат. Хаял. Екинши зәң керек хошрөй, бахәя (Әжинияз).

ЗӘҢГИ ат. 1. Жоқарыға минип түсиу ушын қолайластырылған әсбап, курал. Самолётта келген пассажирлер биринин изинен бири кишкене *зәңги* аркалы жерге түсе баслады (А.Бекимбетов). 2. Атка, ешекке мингенде аяқ ушын таяныш хызметин атқаратуғын металл әсбап. Айылларын, *зәңги* бауларын қайта-қайта тартып көрди (Ш.Сейтов). 3. ауыс. Өлген адамды көтеретуғын курал, табыт. 4. ауыс. Өлим халатына түсиу. Хәзир өлим *зәңгисине* аяғын салып жатқанында да ағасын ядынан шығармайды (М.Дәрибаев).

ЗӘҢГИДЕЙ кел. Зәңги сыяклы, зәңги яңлы, зәңги тәризли, зәңги усаған.

ЗӘҢГИЛЕС кел. Қатар-қурбы, заманлас. Бурын *зәңгилес* қурбы-қурдас едик, бий жора, енди куда атын ортаға салып куда болдык, — деди (К.Султанов).

ЗӘҢГИЛЕСИҰ ф. 1. Қатар жүриу, бирге жүриу. 2. Атлы, ешекли бирге жүриу, қатар жүриу. Әжинияз атын қамшылап, зәңгилесип жүриуге қанша талпынған менен, аты барымына бармады (К.Султанов).

ЗӘҢГИЛИК ат. 1. Табанның шуқыр жери. 2. Зәңги ислеитуғын материаллар.

ЗӘРДЕ ат. 1. Қайғы-уғайым, хәсиретли жағдай, ашығу, күйик. Тән не қылсын жан болмаса, Көкиректе *зәрде* болмаса, Дәулет-ха адам болмаса, Болмас кеуил дыянаты (Бердақ). Бул дүньяның соны хайран көринди, *Зәрде* менен, Зийуар, сен де өтерсең (Әжинияз). 2. Ес, ақыл, сана, зейин. Кеули толы ышқы хәм *зәрде*, Түслик жаққа сап тартқан қуслар, Үш бала деп оған дауыслар (И.Юсупов). 3. Бир нәрсеге күйиниушилиқ, дәрт, қапашылық. Өз теңине ерки менен қосылмай, Жүрекке қайғыдан *зәрде* толғанын (С.Нурымбетов). 4. Жүрегі күйиу, жүрегі сазыу. 5. Жүрегі қайт болыу, жүрегі шайылыу, бети қайтыу. ◇ **Зәрде болыу** – қыйын жағдайдағы истен қайт болыу. Ауыр жұмысты ислеп жұмыстан *зәрде болды*. **Зәрдеси қайнау** – жүрегі күйиу, жүрегі ғыжлау. Ауқатты көп жегенликтен *зәрдеси қайнады*.

ЗӘРЕБЕ ат. Ашыулануы, кәхәрлениу, кийлигиу, кейиу, урысу. ◇ **Зәребесин үйириу** – қорқыту, үркитиу, абай етиу. Мәлпейдин зәребесин үйирди (Ө.Хожаниязов). Сондай даланы басына көтерип, қатты ескен самал *зәребесин үйирип* тур («Әмиүдәрәя» ж.).

ЗӘРРЕ ат. 1. Хүрей, қорқыныш, рух. Қалмады деп бурын *зәррем*. Хүкіметтен алып жәрдем (ққ.әд.). Көзи түсип бабаның, *Зәрре* жаны қалмады, Қашарға тесик болмады («Мәспатша»), 2. ауыс. Сәл-пәл, азы-кем, кишигирим, тегаран. Крокодилден *зәрре* үлкен, бир маклуқ бар гүмгүм деген (И.Юсупов). Қыз ойланған пишим билдирип *зәрре* үндемей қалды (Г.Изимбетов). ◇ **Зәрсеси ушыу** – қорқыу, сескениу, үркиу. Оразбай менен Әмирбектин *зәрсеси ушып* жетип келди (А.Бекимбетов).

ЗӘРТЕҢ-ЗӘБЕРТЕҢ. кел. Ықшамлы, қолайлы, пукта, сазланған, кеуилдегидей. Қыздың ауыр жатарда усы кәраға кел... *Зәртең-зәбертең* ертлеп еки атты тайын қылады (Қ.Айымбетов).

ЗӘРҮР р. Керек, тийисли, мүтәж. Оның әке-шешеси бар, ислеп жүрсе, ақшаға *зәрүр* болмаса, қорқатуғын растраты жоқ (А.Бекимбетов). Пулдың кириси менен шығысының есабын умытқан бундай адамлар «неге *зәрүр* болды» деп сорамайды (М.Нызанов).

ЗӘРҮРЛИК ат. Мүтәжлик, кереклилик. *Зәрүрликте* төрт қатын, ал перзент жудалығы ушын алты қатынға дейин неке түседі (К.Султанов). Оған, тийкарында, хәзир ярым

миллионның *зәурлиги* де жоқ, лекин биреуде хақысын жиберіп, пәнт жеп жүретуғын қыйлынан емес (М.Нызанов).

ЗӘҰЛИМ р. 1. Бәлент, бийик, жокары, шың. Алдында *зәулим* терек тур (Ө.Айжанов). 2. Биреуге қорқыныш туұдырыу, машкалаға түсириу, қыйыншылық келтириу. Аяққа, қолға, мойынға салынатұғын темирден исленген кисен. Қутырып келген душпанның басына *зәулим* салғайсаң (Ө.Шамуратов). 3. Қыстау, асықтырыу, мәжбүрлеу.

ЗӘХӘР ат. 1. Адам өмирине өлим кәүпин туұдырыушы, зыян келтириуши нәрсе. 2. Организмде зат алмасыудан пайда болған керексиз суйық зат. 3. ауыс. Уу, ашшы, мийнет, азап. 4. ауыс. Кек, ашыу, ыза, ашшы сөз. 5. ауыс. Ғәхәр, жигер, айбат. 6. ауыс. Ызғырық, сууық, боран, аяз. Қыс кем-кемнен *зәхәрин* жайып сууық күшейе берди (А.Әлиев). 7. ауыс. Ауырыудың зардабы, жараның сызлауы, қақсауы. Етине қадаған пышақтың *зәхәри* оны ауыр жағдайға түсирди (Т.Қайыпбергенов).

ЗӘХӘРДЕЙ кел. Зәхәр сыяқлы, зәхәрге усаған, зәхәр тәризли. Жаланаһ беденди қыраулы ийнеси менен түйреп алып *зәхәрдей* ашытып кетти (К.Султанов).

ЗӘХӘР-ЗАҚҚЫМ ат. Ашшы, уу-зәхәр. Болмады хеш жерде мәнзил мәканым, *Зәхәр-заққым* болды ишкен жегеним, Болмады айтсам да мениң дегеним, Кеуил жубатаман тек те халық ушын (Бердак).

ЗӘХӘРЛЕНИУ ф. 1. Ызаланыу, қәхәрлениу, ашыулануы. 2. Уулануы, бийхууыш болуы. Патша жаман қәхәрленди, Ууын жайды, *зәхәрленди* (Бердак). Дәри себилген харам шөплер *зәхәрленип*, тез куұрады (Ө.Хожаниязов).

ЗӘХӘРЛИ кел. 1. Уулы, ашшы. *Зәхәрли* қастыян қара жыланның, Ордаларын бузып ойран етермен (Өтеш). Әке, сениң сондай *зәхәрли* тилиң бар.... (Қ.Ирманов). 2. Қәхәрли, ашыулы. Жумабай шабатуғын жолбарыстай ғөзеп пенен *зәхәрли* көзлерин қадады (К.Султанов). *Зәхәрли* шаян сен болдың, Сорыдың қызыл қанымды (Жийен жырау).

ЗӘХМЕТ ат. Ауыр мийнет, азап-ақырет, қаттылық. Мениң бул *зәхметлериме*, *Ах шекти* ата-анам (Әжинияз). Булт ашылып куяш шықса бир күни, Бир күн шелли болмас шеккен *зәхмети* (Қ.Ирманов). *Зәхмет* шектириу ушын усы бийтәртип ауылға айдаған ғой (Т.Қайыпбергенов).

ЗВЕНО ат. Пахташылықта ямаса басқа дийқаншылық егинлерде 5—6 адамнан қуралып ислейтуғын кишигирим

шөлкем. *Звено* сайын трактор, ис бермей қойды кетпенге, Өзи де күнге жарап тур, Не жетсин хызмет еткенге (Б.Қайыпназаров). *Звенода* сен бир өзін, Бәринен озып шықтың, Сәуле (С.Нурымбетов).

ЗВОНОК ат. Электр тоқы менен яки қолдың хәрекеті менен сес шығарыушы әсбап, қоңырау. Клубтан *звонок* еситилди (Ө. Айжанов).

ЗЕ ат. Қарақалпақ әлипбесіндегі дауыссыз сесі, 3 таңбалы (атамасы).

ЗЕГБИР: Зегбир қағыу ф. Тынбай хәрекет етиу, тынбай жумыс ислеу, тынымсыз. Азаннан кешке шекем *зегбир* қағып, жумыс ислеу менен өмир өтип баратыр (Н.Дәуқараев).

ЗЕЙИН ат. Инта, ықлас. Илгир *зейин* пәмлер истин өнерин, Максетсиз ис етсең бос кетер терің (И.Юсупов). *Зейин* әйлеп хәр нышана түспеге, Мунда дәркар шийрин сөздің ләззеті (Әжияз). ◇ **Зейин қойыу** — ықлас қойыу. Ишиушиликти де тоқтатты, оқыуға *зейин қойды* (Қ.Айымбетов). **Зейин бөлиу** — кеуіл аударыу, дықкат қойыу. Китаптарды оқығаннан берли анау-мынауға *зейин бөлемен* (Ж.Аймурзаев).

ЗЕЙИНЛИ кел. Ықласлы, укыплы. Алламберген жас еді, жас болса да *зейинли* еді (Қ.Ирманов). Ол оғада укыплы, кеуили илгир, *зейинли* қыз еді (Ж. Аймурзаев).

ЗЕМЛЕСОС ат. Үлкен каналларда, изейкешлерде суудын ишінде турып жап қазатуғын машина, агрегат. Хәзир *землесос*, скрепер, бульдозер хәм эксковатор турғанда қазыудан қорқыуға бола ма (Т.Нәжимов).

ЗЕМЛЯНКА ат. Жер төле. Бизің алдымыздағы *землянкаға* кириуге еле ерте (Ө.Айжанов).

ЗЕНИТКА ат. Алыс мәнзилдегі объектти яки аспандағы самолётларды жоқ етиу ушын ататуғын зәнберек. Атты бизің *зенитка*, Неместің қара қусларын... (Н.Дәуқараев).

ЗЕНИТШИ ат. Зенит артиллериясында ислеуши әскер, офицер т.б. *Зенитшилер* шаққанласып, Жылдырымдай жайнатты ок... (Ж.Аймурзаев).

ЗЕҢИРЕЙИҰ ф. 1. Динкийиу, зиңкийиу, зоррыйиу. Гөне дийуал *зеңирейеди* ешейин («Әмиудәрья» ж.). 2. Бир орында қозғалмастан турып қалыу, сылт етпеу, қылт етпеу, қозғалмай қақайып турыу. Әллен уақытта есикте *зеңирейип* турған биреуди көрди (Қ.Султанов).

ЗЕҢИРЕЙТИҰ зенирейиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗЕҢИҰ ф. Бас айланып мең-зең болыу, мийдің шаршауы, айланыуы, ауырыуы. Амангелди шаштәрез болып хызметин сарайға жактырды, Ханның басы *зеңип* ауыратуғын сақыйналы кесели бар еди (К.Султанов).

ЗЕР ат. 1. Жипек жип пенен тиккен кесте, нағыс. *Зер* жийекли мауыты тонлар менен кундағына гүмис жалатылған бес атар мылтықлар оның көзин қыздырды (А.Бекимбетов). 2. Алтын мәнисіндеги металл. *Зер* ғуббалы дәруазасы Киевтиң, Кара қуйын уйтқып келип қаққанда (И.Юсупов). *Зер* кәдирин зергер билер (кк.х.н.м.).

ЗЕРБАП ат. Парша, алтынға уксас жылтырауық жиптен тоқылған гезлеме. Көйлекшеси *зербап*, алтын жүүени, Рустами Дәстандай ерлери барды (Әжинияз).

ЗЕРБАРАҚ кел. Шашағы зерли, зер шашақлы. *Зербарақ* өрилген тилла шашбауы, Ақыл-хуұшым алып кетти бир пери (Әжинияз).

ЗЕРГЕР ат. Алтын хәм гүмистен түрли нағыслы затлар ислейтуғын уста, ювелер. Кулағымда *зергер* соққан сырға бар, Кулан етин жеймен десең кырға бар (Ж.Аймурзаев). *Зер* кәдирин *зергер* билер (кк.х.н.м.).

ЗЕРГЕРДЕЙ кел. Зергер сыяқлы, зергер тәризли, зергер усаған, зергер мегзес.

ЗЕРГЕРЛЕТІҰ зергерлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЗЕРГЕРЛЕҰ ф. Алтыннан, гүмистен хәм алтыннан исленген затларды нағыслау, әшекөйлеу. Барлық затын *зергерлеу* менен хәлек болды (Ә.Шамуратов).

ЗЕРГЕРЛИК ат. Алтын хәм гүмистен түрли әшекөйли затлар соғатуғын устаның кәсиби. Айтжанның *зергерлик* кәсиби оның атын шығарды (Ө.Айжанов).

ЗЕРДЕ к. зәрде.

ЗЕРЕН ат. Ағаштан сырланып исленген табақтың кишкене түри, кишкене табак сыяқлы ыдыс. Асқарға апасы кишкентай шети сынық *зерен* менен басалай әкелип қойды (Ө.Хожаниязов).

ЗЕРЕНДЕЙ кел. Зерен сыяқлы, зерен тәризли, зеренге уксаған.

ЗЕР-ЗЕБИЛ: зер-зебил болыу ф. Биреуді ямаса бир нәрсени көп ізлеу, ізленип хәлек болыу, сергизден болыу. Енди тамашасын кара: Бир заманнан медсестра, Таба алмай сол ғаррыны, *Зер-зебил* болды бийшара (И.Юсупов).

ЗЕРИГИҮ ф. Жалығыу, иши писиу. Олар қахарманлық жумыстан зеригиу, харып-шаршауды сирә билмеди (А.Бекимбетов).

ЗЕРИКТИРИҮ зеригиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗЕРЛИ кел. Нағыслы, зерден нағыс салынған, зерленип исленген. Аяғында *зерли* геуиш, Салланған кимниң ярысан (ққ.х.к.).

ЗЕРНАҒЫСЛЫ кел. Зерден салынған нағыс ямаса зерленген зат, буйым. *Зернағыс* ердиң басын қамтылап услап отырыпты (Т. Қайыпбергенов).

ЗИБАН ат. Тил, хауаз, үн. Келте *зибан* гүрмелиуге келмеди, Уллы *зибан* бахыт таппай шөлледі (Қ. Айымбетов).

ЗИГИРИК ат. Мал басқа да хайуанлардың куйрығының басланған жери.

ЗИЙНЕТ ат. 1. Хұрмет, иззет, ықлас, мийнет. Бирақ, барлық зийнети, хәрекеті босқа кетти, өйткени, айыпкерді табыу қыйынласты (А.Бекимбетов). 2. Сын, сымбат, көрк. Шаштын ағы *зийнет* болар, Адам өзін жас сезсе (И.Юсупов).

ЗИЙРЕК кел. Шаккан, зәбердес, өткір. Ол зийрек хәм үш тилди қанық билетуғын моллаларға жүгинди (К.Султанов). Жас өспиримлердің бул жумысқа зейни *зийрек* (К.Султанов). Оны жеңиу ушын ақыл, тыныш нерв, *зийрек* сезим, жигерлі дене керек (А.Бекимбетов).

ЗИЙРЕКЛИ р. 1. Зейинли, уғымлы. 2. Алғыр, ақыллы.

ЗИЙРЕКЛИК кел. 1. Зейинлилик, уғымлылық. 2. Алғырлық, ақыллылық, өткірлик. Әжинияздың ойы, парасаты, *зийреклиги* Мәтниязға да, Шаниязға да усамайтуғын өзгеше тулға екени әзелден-ақ Нуржамалға аян еді (К.Султанов).

ЗИКИР ат. Порқанның әупилдеп шығаратуғын үни. Әрұак шақырып ғарры порқан, Гүбелектей отқа урар. *Зикир* салып дуу аламан, Массажетлер ойын куар (И.Юсупов).

ЗИЛ ат. Ауырлық, салмақ. Есик алдындағы қара тактай *зил* көтерем екен (А.Әлиев). 2. ауыс. Ауырманшылық, қыйыншылық, мийнет, зыян, зөлел, ууайым, қайғы. Хәр адымын атлағанда аяқларына *зил* қара тас байлап қойғандай болды (Н.Дәуқараев). Тамырына *зил* кирген он алты улын, Өлтирмей оқытып шығарған тилин (А.Дабылов). 3. ауыс. Кек, ыза, ашыу. Оның сөзі сырттан қарағанда тәп-тәуір болған менен мазмунында жасырын *зил* жатыр.

ЗИЛДЕЙ кел. 1. Жүдә ауыр, жүдә салмақлы, дым ауыр, оғыры ауыр. Айдана *зилдей* шигитти арқалауы менен шаккан кәдем

басты (Ө.Хожаниязов). **2.** аұыс. Ашшы, өткір, басым, салмақлы. Охо, бала бий, сөзлерін *зилдей* (Т.Қайыпбергенов).

ЗИЛЛИ кел. Аұыр, салмақлы. Оның *зилли* сөзін өлшестирген де жоқ (Т.Қайыпбергенов). Оның дауысы *зилли* шықты (Т.Қайыпбергенов).

ЗИМИСТАН кел. Қыйынлық, қараңғылық, аұырманлық. Неге тууылдық әуел бастан, Неге өлмедік биз жастан, Болған соң бундай *зимистан*, Деп қыздар жылаған екен (Бердақ). **2.** Қатты сууық, боранлы сууық. *Зимистан* көрмеген бүлбүл, Бәхәрдин кәдірін билмес (А.Дабылов).

ЗИНА ат. Нәпси қумарлық, некени бузыушылық, ғарлық, бузық жол. Етпейін мен де сондай *зинаны*, Сонда мениң исим өнер халық ушын (Бердақ).

ЗИНАХОР кел. Бузық адам, қарамы адам, ойнасшыл.

ЗИНАХОРЛЫҚ ат. Бузықлық, бузықшылық, қарамылық, қарамшылық, ойнасқорлық.

ЗИНДАН ат. Айыпланғанларды қамақта ушлап туруу ушын қолланылған тас пенен оралған қараңғы орын. **2.** аұыс. Қараңғы, түнек. Юсуптей Мыср елінде, Қалыппан *зиндан* ишінде (Әжинияз). Балам, сениң бул жатысыннан *зиндан* болды жәхән маған (Қ.Ирманов).

ЗИНДАНДАЙ кел. Зиндан сыяқлы, зиндан қусаған, зиндан янлы, зиндан төризлі.

ЗИНХАР р. Айрықша, тиккелей, тақыйық, мұқыят. Баланызға *зинхар* айтып қойыңыз, балалық етип жүрмесін (Ә.Шамуратов).

ЗИНХАРЛАУ ф. Айрықша түрде айтыу, тиккелей айтыу, мұқыятлап тапсыруу, тақыйықлап айтыу. ...апасының «тезирек кел, қыз» — деген сөзі қулаққа ап-анық келді, билемен қызын *зинхарлап* атыр (Ө.Хожаниязов).

ЗИҢИРЕЙІУ ф. Собырайыу, қақайыу, зиңкийиу.

ЗИҢКИЙІУ ф. Қарайып туруу, бір орында қозғалмастан туруу, зиңирейін туруу. Салманын түсерлигінде қумырасына дейін жерге тикке шаншылын бел *зиңкийи*н тур (Ө.Хожаниязов).

ЗИҢКИЙТИУ зиңкийиу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЗИҢКИЛДЕК кел. Жүрдек, диңкилдек.

ЗИҢКИЛДЕУ ф. **1.** Тез-тез жүриу, аяқты қатты басыу, шаққан жүриу. **2.** Қайта-қайта келе бериу, мазасын алыу, тынышын бермеу. Сен маған *зиңкилдеп* келсең де турасаң (кқ.х.е.).

ЗИРДЕК: зирдек қағыу ф. Тоңыу, қалтырау, дирилдеу, зирилдеу.

ЗИРДЕКЛЕНИУ зирдеклеу фейилинің өзлик дәрежесі.

ЗИРДЕКЛЕУ ф. Тоңыу, қалтырау, зирилдеу, дирилдеу. Түни менен зирдек қағып шыққан адамдай түри қашып кеткен (Ө.Хожаниязов).

ЗИРЕК-ЗИРЕК кел. Суйықтың изли-изинен тоқтаусыз ағыуы. Жүрип ханның салып берген жолынан, Қанлар шығып *зирек-зирек* мурнынан (Өтеш).

ЗИРЕКЛЕУ ф. Тынбай ағыу, тоқтаусыз ағыу. ...мурнынан қаны *зиреклеп*, Қояды хәр уақ жөтеліп (Бердак).

ЗИРИЛДЕУ ф. 1. Тоңыу, қалтырау, дирилдеу, қалшылдау, *зирдеклеу*. 2. Бир нәрседен қорқыу, сескениу, үрейи ушыу. Тағы да Алламберген урыс шығармаса болар еди деп ишинен *зирилдеп* отырды (Ж. Аймурзаев).

ЗИРЛЕТИУ зирлеу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЗИРЛЕУ ф. Қорқыу, айбыныу, зәрреси ушыу, жаны қалмау, шоршыу. Ашыу қысса көзлерінде от жанып, Қәхәрленсе қамшысынан қан тамып, Зулымлығын өткерипти өлгенше, *Зирлер* екен алдындағы бар халық (И. Юсупов). Мал ферма баслықтарын *зирлетип* аяқтарынан тик турғызды (Ө.Тәжимуратов).

ЗНАЧОК ат. Хәр түрлі мәнисти көрсететуғын түрлі металдан исленген белги. Ақ шашлы бир кисі, Сыйлық етті *значок* (Т. Сейтжанов).

ЗОБАЛАҢ ат. Бүлгин, уғайым, азап, күшмийтек. Ауыр жатарда-ақ атланып келип *зобалаңды* салмасын ба (Ш.Сейтов). Сөйтип бир-еки айдың ишинде Айдананың басына *зобалаң* түсті де қалды (Ө.Хожаниязов).

ЗОМБЫЛЫҚ ат. Зорлық пенен бойсындырыушылық. Урлық, зорлық, *зомбылық*, қастыянлық, жоғалсын жәмийеттен биротала (Ж.Аймурзаев).

ЗОНА ат. Белгиленген орын, ел-елат, әтирап, аймақ. Салы егиу *зонасында* 327 км коллектор тарауы қазылды («Әмиудәрья» ж.).

ЗОҢҚ: зонқ етиу ф. Тосаттан, бирден көриниуі, шығыуы, атланыуы. Шауқымды еситип әдейи бурылды ма, көлдин ултанынан *зонқ* етип шыққан Турымның төбеси көринди (К.Султанов).

ЗООТЕХНИК ат. Мал өсириудің маманы, мал шаруашылық ислери бойынша кәниге. Мине, араларында бас *зоотехник*, санитарлар бар (Ө.Тәжимуратов).

ЗООТЕХНИКА ат. Мал өсириу хожалығы ҳаққында илаж, илим.

ЗООТЕХНИКАЛЫҚ кел. Мал өсириу илажы. Ҳазир бизин фермада *зоотехникалық*, мал дәригерлик жумыслары бир канша жақсыланды (Ж.Сейтназаров).

ЗОР кел. 1. Айрықша, әжайып, үлкен, күшли, мыкты. Искендер, Шыңғыслар суўғарып атын, Әмир Темур қурып *зор* салтанатын. (И. Юсупов). Исбилермен болсаң, бахтын *зор* болар, Құлдай ислең, бегдей кийинер болың (И.Юсупов). Елдеги *зор* қурылыс ислерин, Хүкімет саған тапсырар еди (И.Юсупов). Сәл азырақ сабыр етиң, Бул жер еле *зор* болады (И.Юсупов) 2. аўыс. Болық, питик, өсик. Көп егинлер наятый *зор* (Т.Қайыпбергенов). Салқын уақта барып турар, Пахтасы *зор* атызға (Б.Исмаилов). ◇ **Зор бахыт** — үлкен бахыт, шадлы бахыт. Өрлегениң алға силтеп қолынды, Тарқатқаның *зор бахыттың* сырлары. **Зор бериу** — күшлеу, күш салыу, күш бериу. Шекпенге асылды Метер, Бий *зор берди* оннан бетер (Бердак). *Зор берип* ақыл күшине, Сабакқа салды ықласты (Б.Қайыпназаров). **Зор мақсет** — үлкен тилек. Шайыр болып қолға қәлем алғалы, Бахыт пенен жүзим жарқын болғалы. Сен ҳаққында жазсам деген бир қосық, *Зор мақсетим* изге ерип қалмады (Т.Сейтжанов). **Зор ийгилик** — уллы мақсет, келешек ислер. Шийрин қыял *зор ийгилик* туўралы, Тағы талай ой толқынын жеткерди (Т.Сейтжанов).

ЗОРҒА-ЗОРҒА р. Әстерек, дым әстен, болар-болмас, ебиндей, еплеп ғана. Сыйқы қашып тыпыршылап сыбырлар, Қысылғаннан *зорға-зорға* тил қатты (Т.Жумамуратов).

ЗОРДАН р. Әстерек, дым әсте, болар-болмас, әстенирек, тегаран. Жүери писпеди, бәри көк болды, Ерте еккен тары *зордан* сөк болды (Қ.Айымбетов). Қулағыма мына сөзлери *зордан* еситиледи (Әд. хрест.). Енеси от яқар, келини турмас, Күн шыққанда *зордан* турса керекти (Әжинияз).

ЗОРДАН-ЗОРҒА р. Әстен, әстелик пенен, еплеп ғана. Келдим саған *зордан-зорға*, Қарсы алдында турман, келин (Бердак).

ЗОРЛАНЫУ зорлау феиилинин белгисиз дәрежеси.

ЗОРЛАТЫУ зорлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЗОРЛАУ ф. Күш пенен бойсындырыу, еркине қарамау, мәжбүрлеу. Сулыу жолына дүнья-мал, Айтқан сөзиме қулақ сал, Бермесе *зорлап* тартып ал, Патша хәмири деген екен (Бердак).

ЗОРЛЫҚ ат. Қыянат, жәбир, мәжбүр, зомбылық. Шақырған тойға неге бармайсан деп керегеге байлауы өте *зорлық* (К.Султанов). ◇ **Зорлық етпеу** — мәжбүрlemeу, жәбирlemeу. Киси хақысын жеместен, Биреуге *зорлық етпестен* (Жийен). **Зорлыққа көнбеу** — қайыл болмау, көнликпеу. Мухаббат ақшаға сатылмайды, жүрек *зорлыққа көнбейди* (Ө.Хожанов). **Зорлық етиу** — азаплау, жәбирлеу, зорлау, басқыншылық етиу. Бул дүня тарлық етип, тар болмаса *зорлық етип*, жылап айырылысып, жәннетке барып қосылған жети ашықтан артық па? (К.Султанов).

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ат. Жәбир бериушилик, азап бериушилик, күш пенен бойсындырушылық, басқыншылық. Қарақалпақ халқы езилиуде, *зорлық-зомбылықта* жасап, сондай қыйын халларды бастан кеширип келди (Әд. хрест.).

ЗОРЫҒЫҰ ф. Шамадан артық күш жумсау, шаршау, болдыру, харыу. Жол бойы катты жууырып, *зорығып* үйге кирдим (К.Смамутов).

ЗОРЫҚТЫРЫҰ зорығыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗУЛМАТ ат. Қараңғылық, қара түнек. Тууған жерден, ата-анадан айрылып, Балаларды қайғының *зуматы* басқан (А.Дабылов). Жолаушыға гүррин айтты, *Зулматтың* жолын молайтты (Өтеш).

ЗУЛЫМ ат. Залым, мийримсиз. Бир нешелер кийип камка паршалар, Алтын менен толтырса да аршалар, Халқынды сораса залым патшалар, Қассап янлы күни кешер зар менен (Күнхожа).

ЗУЛЫМЛЫҚ ат. Залымлық, жауызлық, мийримсизлік. Бул *зулымлық* өзинін басын жалмайтуғынындай залымлығы менен шектен тысқары уұлай береді (К.Ирманов),

ЗУҰ: зуу етиу ф. Тез, шакқан өтип кетиу. Әмет ағайдын шанқылдаған дауысы қулағымнан өткен октай зуу ете қалды (Ж.Аймурзаев).

ЗУҰ-ЗУҰ: зуу-зуу етиу. ф. Тез, шакқан, иркинишсиз өтиу, зымырау, зуылдау, зырылдау.

ЗУҰАЛА ат. Қамырдың белгили муғдардағы домалағы, бөлеги. — Ана-а-а! — деди ол гүртиклик қамырын *зуала* етип отырып (Ө.Хожанов).

ЗУҰАЛАЛАНЫҰ зууалалау фейилинің белгисиз дәрежеси.

ЗУҰАЛАЛАСЫҰ зууалалау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЗУҰАЛАЛАТЫҰ зууалалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗУЎАЛАЛАЎ ф. Қамырды бир қәлипте домалаклап бөлеклеу.

ЗУЎЛАТЫЎ зуулау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗУЎЛАЎ ф. 1. Зымырау, зууылдау, тез жүрип өтиу. Ушқын ушар зуулап папиросынан, Биримлеп сөнбекте сансыз айналар (И.Юсупов). 2. аўыс. Өмирдин, күнниң, айдың, жылдың тез өтип кетиуи. Өмир зуулап өтип баратыр (Т.Қайыпбергенов).

ЗУЎЫЛДАТЫЎ зууылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗУЎЫЛДАЎ ф. Тез өтиу, тез жүриу, зымырау. Мылтықтың шүйкилдеген оғы тум-тусынан зууылдап өтип баратыр (А.Бегимов).

ЗУҲРА ат. Венера (Шолпан) планетасының арабша атамасы.

ЗҮРӘӨТ ат. 1. Аўыл хожалық егинлеринен алынатуғын өним. Хәр жыл сайын мол зүрәөт алынды (Х.Сейтов). 2. аўыс. Егилип турған егинлер, дақыллар, дийканшылықлар. Ендиги жумыс зүрәөт жыйнауға таярланыу (Т.Қайыпбергенов).

ЗҮРӘӨТЛИ кел. Өнимли, мол өнимли. Зүрәөтли болсын егис. (Ж.Аймурзаев).

ЗҮРИЯТ ат. Урпак, әулад, перзент. Бул байдың малы-мүлкин ийелер кейнинде зүрият калмады (кк.х.е.).

ЗҮРИЯТЛЫ кел. Балалары көп, перзентли.

ЗҮРИЯД к. зүрият.

ЗЫҒЫР ат. бот. Пақалы, балдағы гүнжиге уқсап өсетуғын техникалық өсимлик. 2. Туқымы, гүнжиниң туқымына уксаган хәм сынаптай жылжығыш май болатуғын дән. Түйелер еринбей келини айналып зығыр тартады.

ЗЫҒЫРДАН қ. жығырдан ат. Кек, ашыу, ыза, кәхәр. Төребайдың буған зығырданы қайнап кетти (К.Султанов).

ЗЫЙЫҚ ат. Ушы бар ағаш, шеге, ағаш мыйық. Енди зыйыққа отырғызып өлтиремиз деген күни ... қуткарып алды (Т.Қайыпбергенов).

ЗЫҚНА кел. 1. Сараң, шығымсыз, пайдакүнем, сықмар, қытымыр. Бирақ әкеси өз исине писик, зықна адам еди (Т.Қайыпбергенов). 2. аўыс. Пүтинше, пухта.

ЗЫҚЫ: зықы шығыу ф. Мазасы кетиу, тынышы кетиу. Найлаж болдым сениң зықың шыққаннан, Үш мың жыллар дауамында жалықпай (Ж.Аймурзаев).

ЗЫМ: зым-зыя болыу ф. Изсиз жоқ болыу, хабарсыз кетиу, белгисиз болып кетиу, көринбей кетиу, ушты-күйди жоқ болыу. Нан сууға батқан я аспанға ушқандай бирден зым-зыя болып

дәрексіз кетти (А.Бекимбетов). **Зым-ғайып болыу** — тезден жок болыу, бирден көринбей кетиу. Келиншекте еле уйқы жок кумай көзлериндеги жөги жылуалар кашшан *зым-ғайып* болған (Ш.Сейтов).

ЗЫМЫРАТЫУ зымырау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗЫМЫРАУ ф. Шаққан өтиу, зырлап кетиу, жууырып өтиу, зыңғыу. Үлкен гүзар жол менен бир грузовой машина *зымырап* киятыр (Н.Дәукараев).

ЗЫМЫУ ф. Зыңғып кетиу, зып бериу, зымырау.

ЗЫҢҒЫТЫУ ф. 1. Ылақтырыу, атыу. Биз соннан пайдаланып гранатты баспашылардың шоқ жерине *зыңғыта* басладык (Әд. хрест.). 2. Қатты жүргизиу, жууыртыу, ушырыу. Москвичти *зыңғытып* айдап киятыр.

ЗЫҢҒЫУ ф. Қатты жууырыу, тез жууырыу, тез хәрекетлениу. Тулпардай жер көкти айланып шабар, Жарысып *зыңғыйды* ай хәм жулдызлар (Ә.Шамуратов).

ЗЫҢҚЫЛДАУ қ. зырылдау.

ЗЫҢЛАУ ф. Бир нәрсениң әстен сес шығарыуы, ызылдауы. Бирақ оның мийинде металл сынықларының *зыңлаған* дауысы еситилди.

ЗЫҢЫУ ф. 1. Жууырыу. 2. Ылақтырыу, ылақтырып таслау, атыу.

ЗЫП: зып бериу ф. Тура кашыу, зыңғып кетиу. Усы сөз шығыудан есиктеги хызметкер де *зып* берди (К.Султанов).

ЗЫР: зыр жууырыу ф. Анда-мында тоқтамай жууырыу. Бир ининмен *зыр* жууырып жолыққан, Азат аға, айтсам сол менин халым (А.Дабылов). ◇ **Зыр айланыу** — иркилмей өз көшеринде айланыуы. Дүнья деген *зыр айланып* турған бир шеңбер, Биз ондағы ең хасыл тас боламыз (И.Юсупов).

ЗЫРҒЫУ ф. Зымырау, жылжыу, жылысыу. Жылағандағы көз жасым бетимниң алмасынан сорғалап жағама *зырғыйды* (Ж.Аймурзаев).

ЗЫР-ЗЫР: зыр-зыр айланыу ф. Тез-тез айланыу, шаққан хәрекетке келип айланыу. Дигиршиклер *зыр-зыр* айналып жол танабы кууырылып баратыр. 2. ауыс. Дигирман Александрдын колында *зыр-зыр* айланды (Т.Қайыпбергенов).

ЗЫРҚ: зырқ етиу ф. Бир нәрседен қайт болыу, безиу.

ЗЫРҚ-ЗЫРҚ: зырқ-зырқ етиу ф. Бас ауырыу, зыңкылдау.

ЗЫРҚЫЛДАҰ ф. Солкылдау, зыңкылдау. Оннан сайын беденим қызып, басым мең-зең болып, шекем *зырқылдап* кетеди (Ж.Аймурзаев).

ЗЫРЛАТЫҰ зырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗЫРЛАҰ ф. Зымырау, зыңғыу, жууырыу. Машина бесиктей шайкалып районға караған туұры жол менен *зырлап* киятыр (С.Хожаниязов). Жарылған балықларды ташка менен *зырлап*, заводтың цехына карай жууырды (К.Султанов).

ЗЫРРЫҚ: зыррық урыу ф. Иши өтиу, иши өтип ауырыу, иши бузылыу. Хұрмет қылсаң ешекке, *зыррық* урар төсекке (ққ.х.н.м.).

ЗЫРРЫҚЛАҰ ф. Тышкаклау, иши кетиу, иши бузылыу.

ЗЫРЫЛДАТЫҰ зырылдау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗЫРЫЛДАҰ ф. Тез айланыу, тез жүриу. Заводта станоклар зырылдады (Н. Дәўқараев).

ЗЫТҚЫТЫҰ зытқыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЗЫТҚЫҰ ф. Аяқ-аяғына тиймей жууырып қашыу. Бүкти паналап, қалғып жатырған қуслар көлге от тийгендей парлап ушады, жан-жәниұарлар *зытқып* қашады (К.Султанов).

ЗЫТЛЫҒЫҰ ф. Суйық нәрсениң қысылып бирден шығыуы, атлығыуы. Жып-жыллы қан ғаррының бетине, көзине *зытлығып*, жийрен сакалына сорғалайды (Ш.Сейтов).

ЗЫТЫҰ ф. Зыңғыу, жууырыу, тез жууырып қашыу. Гүлай түргеле сала *зытып* баратыр (Т.Қайыпбергенов).

ЗЫЯДА кел. Артық, зыят. Жыламағыл өмириң болсын *зыяда*, Қайғы шегип қан жутпағыл әптада (Әжинияз). Көп узамай ол қыз болды сәркарда, Арыулықта анасынан *зыяда* (И.Юсупов).

ЗЫЯ-ЗУЛП ат. Шаш, тулымшак. *Зыя-зулпын* бестен таллап өргеймен, Сениң менен бирге дәуран сүргеймен («Мәспатша»),

ЗЫЯН ат. 1. Зәлел, кесир, қырсық. Душпанға сырынды қылмағыл аян, Узақ өмириңе етерлер *зыян* (Күнхожа). 2. Нерв ауырыуы, тутканак. Байнияздың анда-санда тутатуғын *зыяны* бар. ◇ **Зыян көрди** – шығындар болды. Пиреке ғарры денгенеден пайда көремен деп *зыян көрди* (Қ.Айымбетов).

ЗЫЯНКЕС ат. Зыян келтириуши. Зыян берип *зыянкеслер* бүлдирди, Түннің усы татлы дәмлі уйқысын (Ж.Аймурзаев). 2. *Зыянлы* жәнлик, курт-кумырысқа. ◇ **Зыян етиу** – кесирин тийгизиу, зәлелин тийгизиу. Досқа дослар *зыян* етпен, Ұпасызды паян етпен, Жолдан шығып хәрғиз кетпен, Жолдан шыққан оңған емес (Бердақ).

ЗЫЯНКЕСЛИК ат. Зыян келтириушилиқ.

ЗЫЯНЛЫ кел. Пайдасыз, зәлелли, кесирли. *Зыянлы* жәнликлер менен гүрескени көз алдыма елеследи (Ж.Аймурзаев).

ЗЫЯПАТ ат. Қәдирли қонаққа, жақын-жууыққа, жора-жолдасқа, тамыр-танысқа аўқат бериў, дуз-дәм таттырыў. Қорғанның питуине *зыяпат* бермекши екен (Т.Қайыпбергенов).

ЗЫЯРАТ ат. 1. дин. Әулийе-әнбияларға, кәраматлы орынларға сыйыныў. Сизге *зыяратқа* келдик. 2. аўыс. Дийдарласыў, көрисиў.

ЗЫЯРАТЛАСЫҰ зыяратлаў феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЗЫЯРАТЛАТЫҰ зыяратлаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЗЫЯРАТЛАҰ ф. Мархумның кәбирине барыў. Кәбиринди *зыяратлап*, кулпы тасына гүл қойыўға келдим («Әмиў гүллери»).

ЗЫЯРАТХАНА ат. Адамлардың зыяратлап, көп келетуғын орны, жери, жайы. Бул өз ўақтында сарай адамларына *зыяратхана* болған («Әмиўдәрья» ж.).

ЗЫЯРАТШЫ ат. Зыяратқа келиўши.

ЗЫЯТ кел. Артық, артықмаш, жүдә жақсы. Ләйли, Шасәнем жүз есе *зыят*, Болсын ол Злийха сеннен садаға (Әжинияз).

ЗЫЯТЛЫҚ ат. Артықлык, артықмашлык, зыядалық.

И

И ат. Қарақалпақ әлипбесиниң он екинши ҳәриби, жазылығ таңбасы (атамасы), фонема.

ИБА к. ийбе.

ИБАДАТ: ибадат кылығ ф.дин. Кудайға исениў, намаз оқығ, кудайға кулшылық етиў. ... бирак, кудайға ибадат қылмайсыз, соныңыз жаман, — деди (Қ.Айымбетов).

ИБАЛАНЫҒ ф. Әдеп саклаў, уялығ, тартынығ, қысынығ. Олар Акылбектен ибаланып, бириниң бири қолын услап, сүйкимли көз бенен қарап қойды (С.Хожаниязов).

ИБАРАТ ф. Куралған, жасалған, турады. Газетаның бети алты колонкадан *ибарат* (Т.Сафиев). Бизиң класс 35 оқығшыдан *ибарат*. Усы жағдайлар қыялды шарықлатып, келешек тек жаксылықлардан, бир-биреўге дослық мүриўбетлерден, бирликтен ибарат екенлигине исенип, қуғанасан (Т.Қайыпбергенов). Бийбизада кемпирдин жайы еки бөлме, бир дәлизден *ибарат*, бизлер усап, еки жан турады екен (Т.Қайыпбергенов). Бул дүньяның өзи ырас пенен жалғаннан, қуғаныш пенен қайғыдан *ибарат* болса керек (М.Нызанов).

ИБРАТ ат. Үлги, өрнек. Хәр қыссадан «хиссе» деген накыл бар, Жигит өткенлерден алсын *ибратты* (Қ.Ирманов). Атым Бердимурат, билип қалсаңыз, Бул сөзимнен керек *ибрат* алсаңыз (Бердак). Сәлемлесиўлери, соңғы келген жас үлкенлерге отырып-турыўлары хәммеге *ибрат* аларлық жеңил, шаққан, әлпайым (Т.Қайыпбергенов). Бүгинги әңгимеден Әжинияз бираз *ибрат* алып, кеўили хәр қыялға алып ушты (К.Султанов).

ИГРИ кел. Қыйсық, натуўры. Туўры жолды *игри* жолға қайырып, Таўдай болған жүрегимди майырып («Алпамыс»). — Мазан бола ма, *игри* жол менен мал тапсаң. — Қандай *игри* жол? Хеш қандай игри жол менен мал тапқаным жоқ! (М. Нызанов).

ИГРИЛИК ат. Қыйсықлық, натуўрылық. Еркинликті орнатпаға, Игриликке қаслар келди (С.Мәжитов).

ИДЕАЛ ат. Максет, әрман, мурат.

ИДЕАЛИЗМ ат. Сананың тийкарын идея, рух деп есаплаушы, материализмге қарсы реакциялық ағым, бағдар, бағыт, көзқарас.

ИДЕАЛИСТ ат. Идеализм тәрепдары.

ИДЕОЛОГИЯ ат. Дүньяға көзқарастың хәм идеялардың системасы.

ИДЕРАЛДЫ қ. *Идиралды. Идералды* қызы болып табылады (Қ.Ирманов). *Идералды* баласын мәрдикарға әкетипти (А.Әлиев). Жәмийла қай жақта жүрсе де, сениң *идиралды* келинің (Қ.Султанов). — Бул Султан байдың *идиралды* улы Айдос, — деди Бектемир (Т.Қайыпбергенов).

ИДЕЯ ат. Көзқарас, мақсет. Усы турмыс келтирип шығарған халықтың ең алдыңғы *идеялары* жәмленген (Б.Исмайлов). Усы *идея* Бердақ шығармаларының басынан аяғына шекем ашық көринип отырады (Қ.Айымбетов). — **Әжайып идея!** — деп мақуллады Ғасан (Ш.Айтматов). Жынаят қылсам, мен өзімнің *идеямды* бийкарлаған болар едим (Ш.Айтматов).

ИДИОМА ат. Турақлы сөз дизбеклери, бир тилден екінши тилге аударуға болмайтуғын сөз бирикпелери.

ИДИРЕУ ф.Тозыу, гөнериу, сөтилиу.

ИЖАРА: ижараға бериу ф. Кирейге, майына, жарымшыға бериу. Жерди алпауыттан *ижараға* алып егип жүрди (С.Мәжитов). Орыслардың байлары ол жерлердің әдепки ийелерине — казак-қырғызларға *ижараға* майына берип турған (Қ.Ирманов). Ол себеп пенен квартирасына бай *ижарашы* табылғанына мәс (М.Нызанов).

ИЗ I ат. 1. Адам яки баска бир мақлуқлардың басқан яки тийген жерине қалдырған таңбасы, белгиси. Кумның етегинде қоянның да, түлкінің де, сағалдың да, қой-ешкінің де басқан *изин* жийи гезлестиресен. Жууылған еденде төгілген қанның *изи* қалған. 2. ауыс. Исленген истин, хәрекеттин қалдығы. Бурынғы еркелетиудің енди *изи* де қалмады, тек салқын ушырасу болды (М.Абдиреймов). Қайырылған қара шашы пәрийшан. Бир қайғының *изи* бардай жүзінде (И.Юсупов). ◇ **Из таслау** — алдастыру, изин билдирмеу ушын хәрекет етиу. Ол қашып жән-жаққа барып, *из таслап* жүрген екен (Ж.Аймурзаев). **Изсиз қалдыру** — ақыбетсиз қалдыру. Бул уақыяны *изсиз қалдыруыңыз* керек (А.Бекимбетов).

ИЗ II изинен р. Изине, кейнинен, изинде, соңынан, кейнинде соңында. Жау қорқар мәрттин жүзинен, Мәрт тууар мәрттин

изинен (Бердак). Үсен кишкене инисин *изине* ертпей бөлек кетеди (Қ.Айымбетов). Мениң бир таңланғаным, олардың *изинде* Оксана хәм бағана оны күтип алған келиншек те кемпирге тәселле берип, ерип келер еди (М. Нызанов). Бул — оның бир жылдан бери бәрха бир *из* бенен алжасықсыз жүрип салған соқпағы (Т.Қайыпбергенов). Матам қалпағын кийип келипсиз, әзизлер, матам қалпағын кийип қарақалпақ атанған заманлар *изде* қалды (Т.Қайыпбергенов).

ИЗБЕ-ИЗ р. Изли-изинен, бириниң кейнинен бири. Оларды қалай ашқанын, қалай тапқанын *избе-из* ядына түсирди (А.Бекимбетов). Сара болса етегиндеги жиплерди *избе-из* уластырып жибере берди (С.Айний). Көп жүрмей, хәр жерден есигиниң алдында емески жакты шығып турған үйлер *избе-из* гезлесе баслады (М.Нызанов). Женя қапыны әлле қандай намаға уксатып, *избе-из* үш мәрте шертти (М.Нызанов). Балалар әкесиниң алыс-жақын ағайинлерин, қәдирдан досларын *избе-из* хәзир етти (М.Нызанов).

ИЗЕЙ ат. Ызғар. Омарбайдың өзін кәтсиз сууық усы *изей* жайда бир күн жатқызсақ қалай көрер екен (Қ. Аралбаев). Төбемнен жауын, аяғымның астынан *изей* тула бойымды түршиктирип жиберди (Ж.Аймурзаев). «Өзим болсам» деген әййемги иллет Инсан кеўлин *изей* суўдай жайлаған (И.Юсупов). Түбине зәхәрли *изей* суу айдап. Саялы гүжимди куўратып жыктық (И.Юсупов).

ИЗЕЙЛЕНИЎ изейлеу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ИЗЕЙЛЕСИЎ изейлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ИЗЕЙЛЕТИЎ изейлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ИЗЕЙЛЕЎ ф. Изей көтерип кетиу, суудың жер бетине урыуы, көтерилюи, ызғарлануы.

ИЗЕЙЛИК ат. Изей болып жатқан жер, ызғарлык.

ИЗЕРТЛЕНИЎ изертлеу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ИЗЕРТЛЕСИЎ изертлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ИЗЕРТЛЕТИЎ изертлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ИЗЕРТЛЕЎ ф. Излеу, тексеріу, бир нәрсени орынлау ушын ис ислеу, табыу ушын жумыс ислетиу. *Изертлеу* жумыслары еле дауам етиледі (Қ.Айымбетов). Бахалы дәрәтпеси сыпатында кең планда *изертлеу* объектине айланды (Қ.Максетов). Олар жөниндеги илимий *изертлеу* жумыслары 1938-жылдан баслап қолға алынды (Қ.Айымбетов). Усы китаптардың авторы тәрәпинен *изертленилип* келинди

(Е.Бердимуратов). — Усы қыз илимий жұмысы бойынша еки ай дауамында бизиң республикамызда *изертлеу* жұмысын жүргизеди (М.Нызанов).

ИЗЕРТЛЕУШИ ат. Илимий ис жүргизиуши, тексериуши, байқаушы. Каракалпак тарийхын *изертлеуши* белгили илимпаз, профессор П.П.Иванов,.. (Б.Исмайлов). Әйиемги Хорезм *изертлеушилер* Авестода аты келтирилген мәканлар усы жерде, ески қорғанлар әтирапында болған, деп айтысады (К.Көримов).

ИЗЗЕТ ат. Сый, әдеп, хүрмет. Көргенде сыйлағыл жасы үлкенди, *Иззетле*, хүрметле келгенше қолдан (С.Нурымбетов). *Иззет* пенен ийилип сәлем берип үйге кирди («Қоблан»). Соңғы приёмға балық тапсырыуға келгенде «мийман» деп көбирек *иззет* еткен сол киси еди (К.Султанов). Мен орнымнан турып, кәсиплеслериме күле шырай менен *иззет* көрсеттим (М.Нызанов). Есиктиң алдына келген Әжиниязды көрип айран атлап отырған Гүлбий түргелип, *иззет* пенен қарсы алды (К.Султанов).

ИЗЗЕТЛЕУ ф. Сыйлау, хүрметлеу, кәдирлеу. *Иззетлерсе* алым келсе, Атағы зор, мәлим келсе (Бердақ). Билемен, дәслепки жұмыс күни маған көрсетилетуғын хүрмет-*иззетлерден* өзимди қоярға жер таппай қаламан (М.Нызанов). Маманлар бундай *иззетти* ҳеш кимге қылып көрмеген, өзлери де бүйтип *иззетленип* көрмеген еди (Т.Қайыпбергенов).

ИЗИНШЕ р. Кейнин ала, соңын ала. Соның *изинше* Жийемурат кирип келди (Қ.Ирманов). Оның *изинше* жигит ағасы бола келген бойы ортадан жоқары, ажары түркменге уқсас, келбети сууық, бир жигит кирип келди (К.Султанов). Оның дәми сәл күйрек шоколадқа уқсап кетер екен, оның *изинше* сорыған плиткалы шоколадым аўзыма өзгеше дәм берди (М.Нызанов). Ол усыны айтты да шай қойыу ушын шешинбестен асханаға кирип кетти ҳәм *изинше* қайтып шықты (М.Нызанов).

ИЗЛЕНИУ ф. Нәрсени табыу, орынлау ушын ҳәрекет етиу, сорастырып табыу, қарау. Суд ҳүкими айыпкер тәрәпинен бес күн ишинде шағым арза арқалы *излениуге* болады, — деди (А.Бекимбетов). Сизлер ушын *изленип* көреді (Қ.Ирманов). Жүдә тикленип, жүдә дықкат пенен бир нәрселерди *излене* қарады (Т.Қайыпбергенов). Тайғақта демеу, тар жолда сүйеу болып, аядай кеуилине жететуғын парасатлы яр *излесе*, ол усы Ержан еди (К.Султанов). Жұрт еле жым-жыртлықта. Биреу-биреудин бетине тигилип, тынышылықты бузып гәп айтатуғын мәрт жүректі *излесиуде* (Т.Қайыпбергенов).

ИЗЛЕНИЎШИ ат. Қарастырыушы, куудалаушы, барластырыушы, бир издің изине түсіп орынлау ушын хәрекет етиуши адам, киси.

ИЗЛЕСИЎ излеу фейилинин шериклик дәрежеси. Айтпақшы, сени *излеп* кетти деп еди ғой (К.Султанов).

ИЗЛЕСТИРИЎ ф. Қарастырыу, барластырыу. Өзимиз самолёт пенен *излестирип* көриуимиз керек (М.Абдиреймов). Ол гә киселеринен, гә койнынан бир нәрсе *излестирди* (Ө.Хожаниязов). Өлип кеткенлерди *излестирiuге* үш күн уақыт кетти (М. Нызанов).

ИЗЛЕТИЎ излеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ИЗЛЕЎ ф. Қарау, барлау. Гезеги бойынша өзлерине, жолдасларына напақа *излеуге* шыққан (Т.Қайыпбергенов). Соны да түсинин, максетимиз тек пана *излеу* емес, әййемги дослығымызды тиклеу (Т.Қайыпбергенов). Сениң де бир әменгерин табылса тәәжип емес, кызым. Бирак, өзиннің де есин енди, детдомға келгендеги личное делоң менен танысып, *излеу* хат жазып көр, — деди (Т.Қайыпбергенов). Қай жерде екенин билсем өзим *излеп* кетер едим (Д.Қасымов). Мәртебеге жетипти ғой қолыңыз, Усы ма еди *излеп* тапқан жолыңыз (И.Юсупов).

ИЗЛЕЎШИ ат. Қараушы, барлаушы. Журтка ийе *излеушилер* тағы да шынтлап киристи (Қ.Ирманов). *Излеуши* ийт Садулланың изин еки-үш рет қайта-қайта ийискеледи (А.Бекимбетов). Дәслепки жыллары «мерген атау», оннан кейин «балықшы атау» атанған бул жерге енди пайда *излеуши* хожалықлар көшин таслады (К.Султанов).

ИЗЛИ-ИЗИНЕН р. Биринин кейнинен бири. Адамлар *изли-изинен* үйли-үйине тарқасып кетти (Ө.Хожаниязов). Туұмай жүрип *изли-изинен* бес қыз тууып едиң өзин (Ж.Аймурзаев). Жыландай ийретилген көк отлар *изли-изинен* аспанға атылып, майда-майда ушқынларға айланып, жерге түсіп атыр (Т.Қайыпбергенов). Белдаршылар хәм онын бала-шагалары *изли-изинен* келип, азық-түликлерин арбаға салып атыр (К.Султанов). Тап усыны күтип турғандай басқа қослар менен ылашықлардан да *изли-изинен* түтин көтерилиуіге қарады (Т.Қайыпбергенов).

ИЗЛИК: излик қар ат. Из билинетуғын жука жапқан қар. Жерде *излик* қырақ қар бар (Ө.Хожаниязов). Муз үстінде халайық, *Излик* қарлар жауады («Қоблан»).

ИЗЛИМ: излим жол ат. Гөне, батыл. Қалғанларды жыйнап алды, *Излим* жолға қала салды (Бердақ).

ИЗОЛЯТОР ат. Электр тоқын өткермеу ушын исленген шара, қоршау.

ИЗОЛЯЦИЯ ат. Электр сымларын басқа затлардан айырып турыу ушын исленген шара, қоршау.

ИЗХАР ф. Айтыу, билдириу, хабар, баян етиу. Бир сөз бар қылады *изхар*, Айдарбектің еки улы бар (Бердақ). Хызмет етсен халық ушын ет, *Изхар* нәмәртке бурма бет (Бердақ).

ИЗШИ ат. Бир нәрсени излеуши, из қуып қараушы, из қуыушы. Ири тораңғыллар, жууан ерманы жыңғыллар *изшилерге* жол силтегендей дизилисип, артта қалып баратыр (Т.Қайыпбергенов). *Изшилер* хеш сөйлеспеди, хәр кимнің өз билгени ишинде (Т.Қайыпбергенов).

ИЗШИЛ ат. Из тапқыш, из қуып билгиш. Шешен сөзшил келеди, Аңшы *изшил* келеди (ққ.х.н.м.).

ИЙ I ат. Терини ислеу, жумсартыу ушын исленетуғын усыл, жол, әмел. Ийт териси *ий* болмас, жалғыз ағаш үй болмас (ққ.х.н.м.).

ИЙ II т.с. Жеркениу, жаман көриуди билдириу. Бир *ий* дегеннен кейин (Ө.Хожаниязов).

ИЙШ қ. ийиу.

ИЙБА қ. ийбе. Отырады уялып, *Ийба* қылып турады (А.Дабылов). Келин мениң алдымда *ийбе* саклап шай ише алмас, оған да рахмет (М.Нысанов).

ИЙБАЛЫ кел. Әдепли, икрамлы. Хәр бир қызлар хұр перийден *ийбалы* (Әжинияз).

ИЙБЕ ат. Әдеп, икрам.

ИЙБЕНИУ ф. Тартыныу, қысыныу, уялыу, сескениу. Қыз *ийбенип* төмен карады (Қ.Аралбаев). Бендеден *ийбенбестен* басын тик услап, айыбы жок адамдай алшаңлап келе берди (К.Смамутов). Көйлегиниң етегин белине қайырып, таң ертеннен қаралай өшип жүрген хаяллар бийден *ийбенип*, гәси кереге, гәси ууыққа асылып, зыр жууырады (К.Султанов). — Атың ким, қарындас? — деп сорады Аманлық қызға қайрылып. Қыз аз ғана *ийбенип* турды да: — Ақбийдай, — деди (Т.Қайыпбергенов).

ИЙГИЛИК ат. Жаксылық, бахыт. Ол — сонша халықтың ортақ дүньясы, *ийгилиги* хәм мақтанышы (И.Юсупов). Анық сөйле, *ийгиликті* жасырма, Ораз-ау, қызба, өйтип бакырма (Т.Сейтжанов).

ИЙГИЛИКЛИ кел. Пайдалы, жақсы. Жетимге *ийгиликли* ишти баслаудың пайыты келди (С.Айний). Ауа, быйыл *ийгиликли* жыл болды (Ө.Хожаниязов). Бийдің *ийгиликли* отауына кутлы болсын айт деп едим (К.Султанов).

ИЙДИРИҰ I ф. 1. Ийилдириу, майыстырыу, қайыстырыу. 2. Бағындырыу, бойсындырыу **Бас ийдириу** — қайыл еттириу, бағындырыу. Күши *бас ийдирип* пәлектің шарқын (А.Дабылов). Қызы оқыуға кеткели, Периханның ойланыуға уақты жоқ еди, оғыры жұмыс басты болды: ертели-кеш мал қораларды тазалау, бузауларын *ийдирип* байлап, сыйырларды сауды (Т.Қайыпбергенов).

ИЙДИРИҰ II ф. I. Сүтин ағызыу, сүт бергизиу, үй хайуанларын сауар алдында баласын анасына емизип алыу. 2. ауыс. Жақсы өнім алыу, мол өнім алыу. Қолды үплеместен жамғырда жерди әруанадай *ийдиресизлер* (И.Юсупов).

ИЙЕ ат. Хожа, өз мүлки етип алыушы. Солай да болса *ийесине* қайтып бермесе уят (М.Чимбергенов). Беккемленип күши уллы Уатанның, *Ийе* болдың таусылмастай байлыққа (Д.Назбергенов). Сөйтип елге *ийе* ізлеу гүйине түсти (К.Ерманов). Иним, багажыңды ашып жибер, — деди бизін изимизден келген үй *ийеси* (М.Нызанов). Отау *ийеси* болыуға жақынлап қалған бала ғой, жүрсін де (К.Султанов). «Биреудің қол шаршысы түсипти-ау, *ийесине* берейін», — дедім де, қалтама салдым (Т.Қайыпбергенов).

ИЙЕК ат. Еки жақтың қосылысқан төменгі бөлими, бастың ауыздан төменгі бөлими. Кемсендетип ғаррылардың *ийегін*, «Посқан ел»ди толғап өткен Жийенің (И.Юсупов). Оң қолы менен *ийегін* отыр еди таянып («Ер Зийуар»). **Ийек қағыу** — а) ымлау, басын қыймылдатыу. Султан шаштәрез мақсымға *ийек қақты*. б) хәлсиреу, болдыру. **Ийек сүйеу** — биреудің жәрдемін күтиу, арқа сүйеу, исениу. Көңілден күсеген ләззет, мийнет қылмай табылар ма? Биреуге *ийегін сүйеп* ауқат көріп жарылар ма? **Қулан ийек** — таң ата, таң саз бергенде. ауыс. **Ийек артыу** — биреудің жәрдемін күтиу, басқаға исениу. Айдос ағасының бирлікке көнбей, ханға *ийек артқанына* өкпели инилери усылай бийлікке араласты (К.Султанов). Ол олигархларға бизін, әсиресе, мен қусаған, пенсияға *ийек тиреп* тұрған кимселердің бир тийінға керегі жоқ (М.Нызанов). Таң қулан *ийек* болып киятырған мәхәлде олар Қыран тауының басына өрмеледи (Т.Қайыпбергенов). Гүрегиниң

сабына *ийек тиреп* турып сәлем берди (Т.Қайыпбергенев). Өсик сақаллы бетин бетиме басады, *ийеклери* дирилдеп, маңлайымнан қайта-қайта сүйеди (Т.Қайыпбергенев).

ИЙЕКЛЕУ ф. 1. Жақынлау, жантасуу, жақын келиу. 2. ауыс. Жақынлау, шамаласуу, тақалуу. Жаны келип тур *ийеклеп*, Сөз сөйледі зордан еппеп (Бердақ).

ИЙЕЛЕУ ф. Хожа болуу, өзине қараслы етиу, ийелик етиу, ийе болуу. Билимди *ийелеу*, сол билимге жетиу ушын оқыу керек (Ж.Аймурзаев). Усы өткелди баспашылардан бұрын *ийелеу* ушын мылтықлы жас жиғит сол жаққа қарай кустай ушады (Ж.Аймурзаев). Олар — байлар. Гедейлер дүнья жүзин *ийелейди* деп қорқады (К.Султанов). Сынық қазанның бир мүйешиндей жерди *ийелеп* алып, кәруан жолдың лийкини жеткенге жән-жағымыз тау демен, жән-жағыңыз кум (Т.Қайыпбергенев).

ИЙЕЛЕУШИ ат. Ийе болушы, хожа болушы.

ИЙЕЛИК: ийелик етиу ф. Ийе болуу, меншиклеу, ийелеп алыу. Бизлер келгенше үйге *ийелик* етип көз-қулақ бол (Қ.Айымбетов). Биз, мийнеткешлер, өз күшимізге өзиміз *ийелик* ете алмаймыз (Қ.Ирманов). Сергей он алтыға толмай турып, жайға *ийелик* ете алмайды, — деди (М.Нызанов). Халық ийесіз қалып еді. Сен *ийелик* еттиң (К.Султанов). Түйиншикке *ийелик* еткени найзасы менен оның найзасына сарт еткизип бир урды (Т.Қайыпбергенев).

ИЙЕСИЗ кел. Ийеси жоқ, хожайынсыз. Ауырыу *ийесіз* болмайды (К.Султанов). *Ийесіз* қула далада басын алып қашқан атлар көбейди (Т.Қайыпбергенев). Олардың дыққатын аударған бир нәрсе, бир шоқ пияданың *ийесіз* үйлерге кирип, жеңил-желпи көрпе-төсектерди қушақлап қашып баратырғаны болды (Т.Қайыпбергенев).

ИЙЕСИЗЛИК ал. Ийеси жоқлық, хожайынсызлық.

ИЙЖАН I ат. Гүнжини, кендирди қайнатып қууырып, оған нан, жийде, кант хәм т. б. затларды араластырып келиде түйип, унталып исленген аұқат, тағам. Балам, базарға барғандай болсаң, маған еки зағара менен бир кеса *ийжан* әкелип бер, — деди гарры баласына (М.Нызанов). Базарда зағара менен *ийжан* сатқанларды милийса қууып атыр екен, саттырмады (М.Нызанов).

ИЙЖАН II кел. ауыс. Езилген, унталған, майдаланған. Ауыр машинаның астына түсіп қурбаканың *ийжаны* шығыпты.

◇ **Ийжан болыу** — майдаланыу, унталаныу, езилиу. Әсиресе, Петьканың, наны *ийжан* болып қалыпты (Ш.Сейитов).

ИЙЖАНДАЙ кел. Ийжан сыяқлы, ийжанға усаған, ийжан яңлы, ийжан тәризли. *Ийжандай* қылып унтайық, бәтшағарды нан кылып («Ер Зийуар»).

ИЙЗЕЛЕУ ф. Мыжғылау, езиу. Ездим мойнын *ийзелеп*, Тыктым қумға басларын (Қ.Абдиреймов).

ИЙЗЕУ ф. 1. Қозғау, мыжғыу. Шайқап үзип жулынын, Арман-бермен *ийзедим*. Кәмекбай көк аттың жылауын бир *ийзеп* қойды (Ж.Аймурзаев). 2. Ымлап басын қозғау, мақуллау. Йошлы басын *ийзеп* мақуллады (Айбек). Мен де басымды *ийзеп*, хүрмет етип кеулимди билдирип атырман (Ө.Хожаниязов). Әңгимеге куштар Құлшы бий тыңлауға мейил екенлигин бас *ийзеп* билдиргеннен соң, Атабай гүрринге көшти (К.Кәримов).

ИЙИК ат. гөн. с. Қақ жыңғылдан еки ушлы етип, шарыкка орнатып жип ийириу ушын исленген әсбап. Шарык ийирип жиплер салдым *ийикке*, Яр келер деп жууырып шыктым бийикке («Алпамыс»). Құрт жеген ағаштан болмайды *ийик* (К.Султанов). Бәхәр болса, қаймақласқан муз астынан ушлары *ийиктей* сүйриклерди тауып аламыз (Т.Қайыпбергенев).

ИЙИКТЕЙ к е л. Ийик сыяқлы, ийик қусаған, дүп-дүзиу.

ИЙИЛДИРИУ ф 1. Қыйсайтыу, иймейтиу, қайыстырыу, майыстырыу. *Ийилдирип* қамысларды қар басты (Ш.Артык). 2. Еңкейтиу, бойсындырыу, бағындырыу. Оны зорлап, күш пенен алдымызға *ийилдириу* керек (ққ.х.е.).

ИЙИЛИУ ф. 1. Майысыу, бүгилиу, қайысыу. Жас таллар *ийилип* жерге тийеди (ққ.х.к.). Салы басын көтере алмай *ийилип* қалды (Т.Сафиев). 2. Еңкейиу, сыйлау, хүрметлеу, иззетлеу. Хәсен ханның алдында *ийилип* сәлем береді («Ер Зийуар»). Бийдай атыз шетинде сынық шыбықтай *ийилип*, еки қолы көксинде, сәлем берген Сабыр сыйпаң екен (Т.Қайыпбергенев). Маман бий еплеп тикейип, отырғанларға қайта-қайта *ийилип* тәжим етти (Т.Қайыпбергенев). Еки-үш жаслар шамасындағы ер бала мениң *ийилип* қол созғанымнан қорқып, анасының артына тығылды (М. Нызанов).

ИЙИН ат. Қолдың кебзеден шыққан жери, жоқарғы бөлими, адам мойнының еки қапталындағы мүшеси. Еки *ийни* какпактай, Шамурат гүмпейин *ийнине* салып сыртқа шықты (Қ.Досанов). ◇ **Ийни келиу** — қолайы келиу, пайыты келиу, истиң рети келиу. *Ийни* келип турыпты, Мен тилимди

тартпайын («Мәспатша»). **Жан ийнине от түсиў** – қыйналыў, жаны шығыў, асығыў. Хәмме жерде жан *ийнине* от түсип ислеп атырған адамлар (Қ.Ирманов). **Еки ийнинен дем алыў** – қыйналып дем алыў, аўыр дем алыў. Шерип *еки ийнинен деп алып*, аўырыўдың хазарына шыдай алмай жатырған еди (Қ.Ирманов). Маман менен Аманлық еменге байланған, *ийин* тиресип турыпты (Т.Қайыпбергенов). *Ийин* қыймылдатпайтуғын бул жүрмелдің үстінде Ырыскул бийди жөне ой басты (Т.Қайыпбергенов).

ИЙИН АҒАШ ат. Шелек хәм баска да затларды ийинге салып көтериў ушын қолайластырылып ағаштан исленген әсбап.

ИЙИНЛЕСИҰ ф. Қатарласыў, қатарласып жүриў. Турды үнсиз *ийинлесип*, Гестапоның пәнжесинде (И.Юсупов). Ашыўым келип Маратқа жакын *ийинлесиңкиреп* турдым (Т.Қайыпбергенов). Узатып салыўшылардың шоғы бузылған мәхәлде, бир түптен көгерген қос шынардай бир-бирине *ийинлесип* узаққа көз жиберген қос ана менен хошластым (Т.Қайыпбергенов).

ИЙИНЛЕҰ ф. Ийин менен ийтериў, ысырыў. Балаларым, қәйтсе де аўырлықты *ийинлең* (К.Султанов). Шын патриот мәртлик тийкары соннан, Шыдады, көтерди *ийинлеп* қолдан (Ә.Шамуратов). Кемпирди *ийинлеп* турған жас келиншек изине – жаңағы жигитке жактырмай бир қарап қойды (М.Нызанов).

ИЙИНЛИ кел. Ийни кең, жаўырынлы. Маман жас болса да, *ийинли*, омыраўлы, сарай гвардияшысы болыўға күтә ылайық еди (Т.Қайыпбергенов). Солдаттың сыртқы көриниси: Ири геўдели, *ийинли*, кара муртлы, бирақ русшаны оғада аз биледи деп жазыпты (Т.Қайыпбергенов). Оның изинде гүрең аттын үстінде, қанжығасында еки караўылы бар, дуғжым *ийинли*, аяқ қолы узын, жас жигит киятыр (К.Султанов).

ИЙИРИЛИҰ ф. 1. Таўланыў, буралыў, шыйратылыў. *Ийирилген* жиптен базарға сатыў ушын бөз хәм паласлар тоқыды (Насруллаев). Кирпитикен киби меннен жыйырылып, Мынаў жүрмен бүкирейип, *ийирилип* (Күнхожа). 2. Бир жерге топланыў, жыйналыў. Шопанның қойлары түс шамаласыўдан-ақ жап бойындағы шанлаққа *ийирилди*.

ИЙИРИҰ ф. Пахтаны шарықта, уршықта сабақ халына келтириў ушын шыйратыў, таўлаў, айландырыў. Аўқаттан соң, Сара тағы уршық *ийириўге* киристи (С.Айний). Шулыққа арнап

жип *ийирип* отыр еди (К.Смамутов). 2. Жыйнау, топлау. Мүширип карсы алдына сығалап карап, малларды *ийирип*, топлап алады да, жүрегин басқан соң алға жылысады (К.Султанов). Сылтауы Асқардың шанқай түсте қойларды көл шетине *ийирип*, өриске сәл кеш ергизгени болды (Ө.Хожаниязов). Талабы кешке шекем пилте басыу, ярым қараңғы төрт дийуалға қысылып, шарк *ийириу*, зарланыу, гүрсиниу... болды (Т.Қайыпбергенев).

ИЙИРИСИУ ийириу фейилинин шериклик дәрежеси.

ИЙИРИТИУ ийириу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ИЙИС I ат. Ийис сезиу орғанлары арқалы қабыл етилген затлардың қәсийети. Гүллердің *ийиси* тәсир етти. Жаздың жағымлы жели жупар *ийисти* сауға қылғандай кеулине йош береді (Ж.Аймурзаев). Үш күннен бери ескен қара жел бүгін ақшам сәл басылықыраған еди. Бирақ, кәпелимде, теңіз беттен желдің *ийиси* сезилді (К.Султанов). Нан *ийисин* сезип куўжынласып қоя берді (Т.Қайыпбергенев). Асхана беттен демлеуи жетилесип киятырған палаудың *ийиси* танауынды қытықлап баратыр (М.Нызанов).

ИЙИС II ат. гөн.с. Диний байрам ямаса өткен үрім-путақлардың хәм мархумлардың хұрметине майға писирилетуғын тағам (баұырсақ, шелпек т.б.). Адамлар ораза тутып баслау күнин бир-бирине билдириу ушын шелпек писирип *ийис* шығарған. Булар *ийис* күни мазарға барады. ◇ **Ийис шығарыу** — майға баұырсақ, ямаса шелпек писириу. Кеше *ийис* шығарайын деп қарасам, үйде бир шылым ун қалмапты (М.Нызанов).

ИЙИС МАЙ ат. гөн.с. Диний байрамларда, өткен үрім-путақлардың, мархумлардың хұрметине тағам (баұырсақ, шелпек т.б.) писириуге жумсалатуғын май.

ИЙИСКЕЛЕУ ф. Бир нәрсениң ийисин мурны менен ишине тартыу. Бес-алты адым атып жер *ийискелейди* де, айланып келип сол жартасты тырмалай берді (Т.Қайыпбергенев). Қасқыр жерден мурнын көтермей *ийискелеп* жүрип отырып, қыздың ауылына жақынлайды (Қ.Айымбетов). Мен де тум-тусты *ийискелей* басладым (М.Нызанов). Ат бедеге бирден аузын баспай, тумсығы менен Периханды *ийискелеп*, әлле нәрсе сорағысы, келгендей әстен-әстен оқыранды (Т.Қайыпбергенев).

ИЙИСКЕСИУ ийискеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ИЙИСКЕТИУ ийискеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ИЙИСКЕҰ ф. Мурын аркалы демди ишке тартыу, ийис билиу ямаса дәри ушын мурыннан хауаны ишке тартыу. Перигүлди көргенде бузау *ийискеп* еркелейди (Ө.Айжанов). Фарбыз болса екен дизеге қысып көриуге, секерпараны *ийискемей* таба ала ма (Т.Қайыпбергенов). Өлейин деп атырған адамға *ийискетсе*, тәуір болып кетеди (Қ.Айымбетов). Алманы *ийискетип* қызды сауалтады (Қ.Айымбетов). Ақшамы менен уйқыламай, жалғзын бауырына басып *ийискеп*, сөйлетип, сөзин тыңлап шыққан Оразан батыр жау-жарағын асынып, алаяқ торысына минген еди (Т.Қайыпбергенов). Хәр қайсысын бир *ийискеп*, сарысын излеп жүргенде Есемурат ғарры шанышқысы менен Сәрсенбайды балықтай етип, шаншып алыпты (Т.Қайыпбергенов). Ол қолларын ауырсынғандай, қайта-қайта бармақларын ашып-жумып хәм изинен мурнына тутып *ийискеп* көрди (М.Нызанов). ◇ **Аузын ийискеу** — кеулин-қыялын билиу, байқау. Қыз кеткен жағынан келе берсин, әдеп оның да *аузын ийискелеп* көрейик (Ө.Хожаниязов).

ИЙИСЛЕНИҰ ф. Сасыу, ийиси шығыу, бузылыу. Көл сууы *ийисленер* солай, Балық бастан ширигенде... (И.Юсупов).

ИЙИСЛИ кел. Ийиси бар. *Ийисли* жуусан тауда бар (Қ.Ирманов). Әмир хәр халықтың қызын жаңа *ийисли* гүл деп сүйеди (Т.Қайыпбергенов). Жасыл, жупар *ийисли*. Қарасаң көз тартады, *ийискесең* кеуіл йоштырады (Т.Қайыпбергенов).

ИЙИССИНИҰ ф. Жаңа тууылған үй хайуанларының төллерине баска бир нәрсенін ийиси синиуінен анасының емизбеуі, безиуі ямаса анасының саудырмай кетиуі. Сыйыр *ийиссинип* қалды (Т.Сафиев).

ИЙИСШИЛ к ел. Ийисти билгиш, сезгиш.

ИЙИҰ ф. 1. Қыйсайтыу, майыстырыу, иймейтиу. Хәр түрлі өсимликлер басларын *ийип* ырғатылып шайқалып тур (газетадан). Тоғын *ийиу* ушын артты ықласы (Х.Турымбетов). 2. Ийилиу, еңкейиу. Бала үлкен адамдай басын *ийди* де, уақты хош болып туттың басына шықты (Ө.Айжанов). 3. Кеуили ашылыу, босасыу. 3. Адамзаттың, хайуанаттың емшегинин сүт бериуі, сүт ағыуы. ◇ **Басын ийиу** — куллық қылыу, бағыныу. Гүллән жәбир зулымлықларға көнген, тәғдирине *басын ийген* халық көтерилди (Қ.Ирманов). Олар бийлерге миннетдарлық билдирип *бас ийиу* менен қабыл алды (Т.Қайыпбергенов).

ИЙКЕМ ат. Уқып, усыл, жөн, колай. Жумысқа *ийкеми* жоқ (Т.Сафиев). Бирақ, Асқар бурынғы әдетинше жууасып *ийкемге*

келмеди (С.Мәжитов). Үшеуі де ержетті. Бірақ, үш түрлі минездегі, түрлі *ийкемдегі* жигит болды (К.Султанов).

ИЙКЕМЛЕНИҰ ф. Бір нәрсеге қолайласыу, қолайланыу, ыңғайланыу.

ИЙКЕМЛЕСИҰ ф. Қолайласыу, жөнлесиу, ыңғайласыу көнлигіу. Бул грипп өзі ушын қолайсыз болған жағдайларға тез *ийкемлесип* кетеді (А.Жәлменов). Шазада оны күрттай да болса жибиткенине кеулі толып, дәрхал алдындағы скаймейкаға отыруға *ийкемлесип* еді, Нуржамал қолынан усап жибермей қалды (М.Нызанов). Кейін хантахта тәрәпке айланып, отыруға *ийкемлесті* (М.Нызанов).

ИЙКЕМЛЕСТИРИҰ ф. Қолайластыруу, жөнлестіриу, ыңғайластыруу. Комплекс материалларын дурыс сайлап алып турмысқа *ийкемлестіре* билиуға көңіл бөлінді («Халық мұғ.» ж.).

ИЙКЕМЛЕҰ ф. Қолайға келтириу, жөнлеу, қолайлау.

ИЙКЕМЛИ кел. қолайлы, ыңғайлы, епли. Дурысында да, Төрткүл деген ат тилге қандай жеңіл, қандай *ийкемлі* (Қ.Досанов). Кеуіллі келер жаслық шақ, Қызықлы сөзге *ийкемлі* (Б. Қайыпназаров).

ИЙКЕМЛИЛИК ат. Қолайлылық, укыпшылық, еплилік. Оның музыкаға *ийкемliliгиниң* жоқ екеніне шады-қоррам болып күледі (Р.Тағор).

ИЙКЕМСИЗ кел. Ийкеми жоқ, олақ, укыпсыз. Баласының арбадай айыбының үстіне *ийкемсіз*, сылбыр екенін сезді (К.Султанов).

ИЙКЕМСИЗЛИК ат. Ийкеми жоқлық, олақлық, укыпсызлық.

ИЙЛЕНИҰ ийлеу фейилиниң белгисіз дәрежесі.

ИЙЛЕСИҰ ийлеу фейилиниң шериклік дәрежесі.

ИЙЛЕТИҰ ийлеу фейилиниң өзгелік дәрежесі.

ИЙЛЕҰ ф. 1. Уңға дуз салып, суу ямаса сүт қосып қамыр ислеу. Кешқурын гүртикке қамыр *ийлеуға* жәрдемлесті (Т.Қайыпбергенов). 2. Топыраққа қум, хәк, сабан т. б. нәрселер араластырып суу менен қосып хәр түрлі ылай *ислеу*. Қумды *ийлесең* нан болмас (ққ.х.н.м.). 3. Терини жумсартыу ушын қатық, айран хәм тағы басқа да ашытқыларды жағыу. Жаксы қатын *ийлесе*, Гүдары етер терини, Султан етер ерини, Жаман қатын *ийлесе*, Ғағырлақ етер терини, Қарыздар етер ерини

(ққ.х.н.м.). 4. ауыс. Езиу, женшиу. Бундай заман қурысын залым бийлеген, мийнеткешти қамыр киби *ийлеген* (Қ.Ирманов). Арза еткен халықты қамшыдан *ийлер*, Қасқырдай шабынып турған яранлар (С.Нурымбетов). Бағдагүл жылдам қамыр *ийлеп*, жол азыққа нан қатырды (Т.Қайыпбергенов). Бала жаман емес, топырағы мениң ылайымнан *ийленген* көринеди (М.Нызанов). Ылайдың ишинде жумбаршақланған түйин қалмауы, тап қойыу етип писирилген манная кашадай болып *ийлениуи* шөрт (М.Нызанов).

ИЙМАМ ат.ар.дин. 1. Мусылманлардың диний басшысы. 2. Мешит-қәуимде бир бөлек халыққа моллашылық етиуши, намаз оқыуға басшылық етиуши. Қазының сөзлерин бәрха мақуллап, не бир жолдан шыққан *иймам да* болар (Өтеш). ◇ **Иймам-молла** — бир бөлек ауылдың өлсине, хайтнамазына, ийисине қуран оқытуғын хәм мешитте балаларын, қызларын оқытатуғын диний сауаты бар адам. Азан айтайын деп майданға шыққан *иймам-молла* көрип қасларына келди (С.Мәжитов).

ИЙМАН ат. дин. 1. Ислам динине мууапық мусылманшылыққа тән болған бес парыздың бири, қудайды биреу деп тануу. Қартайғанда өтирик сөйлеп, *ийманымнан* айрылғым келмейди (Ә.Шамуратов). 2. Диний түсиник бойынша мусылманларда болатуғын унамлы көсийет. Тууры бийде тууған жоқ, Тууғанлы бийде *ийман* жоқ (ққ.х.н.м.). Ауылдағы ғәрип-кәсерге, жетим-жесирге қолғабыс тийгизиуден бас тартпайтуғын адамды халық түсиниги бойынша *ийманның* нышаны деп биледи. 3. Исеним, хұждан. Әтирикшиниң болмас анты-*ийманы* (Әжинияз). ◇ **Ийман жүзли** — уяты бар, ар-намыслы. *Ийман жүзли* хаялым өлим халында жатыр еди (Т.Қайыпбергенов). **Ийманын айтыу** — ийманын үйириу, қайтыс болатуғын кисиге жан тапсырар алдында мусылман дининиң тәртиби бойынша белгили хаят оқыу. Бул дәртине хеш бир дауа табылмас, өлип кетер *айтып* халық *ийманын* (Т.Жумамуратов). *Ийман* дегенниң кәйтип оқылатуғынын билсем сирә (М.Нызанов). Онысыз өлиниң *ийманы* ушын қуран оқымайды (К.Султанов).

ИЙМАНЛЫ кел. дин. 1. қайыр-сақауатлы, қудайға хәк нийет пенен қуллық етиуши. Жақсы адам *ийманлы* адам дести. Еки ашықты себеп болып сен қоссан, зәрребағыш, сен *ийманлы* боларсан («Мәспатша»). 2. Исенимли, хұжданлы, таза, хадал,

дурыс, ар-уяты күшли, пәк. Үәдеге опа қылыұда *ийманлылықтың* бир белгисине жатады. Кириўге бата алмай жүр едим, шырағым! — деди хаплығып келип, — *Ийманлы* болғайсаң, мына ешки меники еди (К.Султанов). *Ийманлы* болғайсаң, иләйа! Мың жаса, ене! Аты ылақ демесең, серке болып тур (К.Султанов). Бул дүньядағы ең аўыр мусаллаттан биротала қутылғанына ырза кейипте жатыр, абайлайсаң ба, жүзи жадырап жатыр... *Ийманлы* кемпир (Т.Қайыпбергенов).

ИЙМАНСЫЗ кел.ар.дин. **1.** Қудайға, диний дәстүрге исенбейтуғын, исенимсиз, қудайсыз, диңсиз, диннен безген. Бетинде қаны жоқ, Гилең *иймансыз* (Бердак). **2.** аұыс. Диний түсиник бойынша мусылманларды дозаққа апаратуғын унамсыз, уятсыз, арсыз, оңбаған қәсийет. Қара басының ғамы ушын қаналас тууысқан еки инисиниң, басын кесип Айдос бий *иймансызлық* етти. Қуран оқылмаған өлини моллалар *иймансыз* кетти дейди (К.Султанов). *Иймансыз* ғарры, дүкәрттен енди айырылған шығарсаң! (К.Султанов). *Иймансыз* өли бейишке бармай, дозаққа түсиўи керек (К.Султанов).

ИЙМЕЙИҰ ф. **1.** Қыйсайыу, бүгилиу. Жыллар өтиу менен мен де сен усап, *иймейип*, кисиге керексиз болып қаламан-ау (Т.Қайыпбергенов). Тумсығы *иймейген*, төслери тарғыл, Туйғынлар туяна турысы ақыл (Күнхожа). **2.** Майысыу, қайысыу.

ИЙМЕК кел. Қыйсық, бүгилген. Ушы *иймек* темир ис Қадалғандай етине («Қырк қыз»). Есигиниң алдындағы *иймек* ғарры тораңғылға нәзер салды (Т.Қайыпбергенов). Буны биз адамға бермейик, Қасым, *Иймегин* дүзейик — урайық балта (С.Нурымбетов). Есик аўзында бет-аўзын жара басып кеткен, үсти-басы жупыны, қолында *иймек* хасасы бар, әбигер бир киси турар еди (М. Нызанов).

ИЙМЕКЛЕҰ кел. қыйсықлау, иймейинкиреу, бүгилинкилеу. Хызметкер *иймеклеу* мурнын бир тартып қойып, тау тәрепке бурылды (Т. Қайыпбергенов).

ИЙМЕНИҰ ф. Тартыныу, қысыныу, сескениу, уялыу. Жумабай жас бала болса да хеш кимнен *ийменбей* өз пикирин айтты.

ИЙМЕНШЕК кел. Жасқаншак, тартыншак, уяшлак.

ИЙМЕНҒЛЕҰ ф. Бүгиліп, қыйсаңлап, бүкшендеп, майманлап жүриу.

ИЙМЕҰ ф. Қайыстырмау, майыстырмау, қыйсайтпау, бүкпеу.

ИЙНЕ ат. Тигиу ушын темирден исленген курал. Қолына *ийне* алып сабақлы жип өткерип көрмеген хаял еди (К.Султанов). *Ийнениң* көзлериндей ушқынлардан жалын дөретиу мүшкіл болып үплеп атыр, үплеп атыр... (Т.Қайыпбергенов).

ИЙНЕДЕЙ кел. 1. Ийнеге усаған, ийне сыяқлы. 2. ауыс. Хеш, дым, хасла. Садалығы басым, кеулинде *ийнедей* сумлығы жоқ еди (К.Султанов). Ашыұланыу, гәзеппениу. Оның шеке тамырлары шертилип, сақал-муртының хәр түги *ийнедей* шаншылып тур еди (Т.Қайыпбергенов). Ерназардың аталарынан жақсылықтан басқа *ийнедей* жаманлық көрген жоқ (К.Султанов).

ИЙНЕҚАЛАС к. әнеқалас. м.с. Мақуллау, хошаметлеу, қосылу, тастыйықлау, қоллап-қууатлау. Хәр әжиреде он бир ағаш, Көрген айтар *ийнеқалас* (Бердақ).

ИЙНЕЛИК I ат. Ушыушы, қанатлы, кишкене жәнлик. Тап сол уақытта еки қанатлы, самолётлардай болып *ийнеликлер* ызғып кетеди (С.Пиржанов). Хәр қыйлы гүбелеклер услап, *ийнеликлердің* ушып қоныуына қызықты (А.Бекимбетов).

ИЙНЕЛИК II ат. Ау тоқыұшылардың жип орайтуғын куралы, заты. *Ийнеликти* тез толтыруу хәм көп жип орау ушын оған да шеберлик, шаққанлық керек (К.Султанов). **Ийнелик салыу** — ийнеликке жип орап тайынлап қойуу. Сонлықтан, ау тоқыұшылар қандай бәсекиге түссе *ийнелик салыушылар* да бир-биринен мәртебесин бәлент көрсетиу ушын жарысып ықлас пенен ислейди (К.Султанов). Төмен қарап, ағаш *ийнеликке* жип орап отырған кемпир басын көтеріп, ғаррыны минеп сөйледі (К.Султанов).

ИЙНЕЛИКТЕЙ кел. 1. Ийнеликке усаған, ийнелик сыяқлы 2. ауыс. Арық, жинишке, жүдеу. Гүлпаршын босанғаннан кейин денеси сылынып *ийнеликтей* болып қалыпты.

ИЙНЕУ ат. Кара үйдің ууықларының керегениң басына шамаласқан жеріндеги иймейген, яғнай бирин-бирине дизип байлайтуғын жери. Абылқайыр хан үйдің *ийнеуіне* аркасын берип далада тур еди (Т.Қайыпбергенов). *Ийнеуде* лампочка тур (С.Хожаниязов). Ғайып хан үйинің *ийнеуіне* сүйенип, буларды ай күткендей күтип тур екен (Т.Қайыпбергенов). Ырысқұл бий хәр сөзин сәдде-сәдде қылып айтып, тентирекленкіреп *ийнеуге* сүйенди (Т.Қайыпбергенов).

ИЙРЕК кел. Қыйсық, буратылған, ийретілген. Атлар шәхәрдің ишиндегі *ийрек* көшелер менен адымлап жүріп баратыр (К.Султанов).

ИЙРЕК-ИЙРЕК кел. Қыйсық-қыйсық, шыйратылған. Қолы да айнымаған өзи, қәдимғи *ийрек-ийрек* етип майда қыйсық жазыулары көзиме оттай басылды (Ө.Хожаниязов). Қум шетінде жатқан қаңсып, Сағым ойнар *ийрек-ийрек* (И.Юсупов).

ИЙРЕКЕЙ кел. қыйсық-қыйсық. Қағазға гүмилжи *ийрекей* сызықларды әбигерленип салды (К.Султанов).

ИЙРЕКЛЕНИҰ ийреклеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ИЙРЕКЛЕТИҰ ийреклеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ИЙРЕКЛЕҰ ф. Қыйсықлау, иймеклеу.

ИЙРЕҢЛЕҰ ф. Қыйсықлау, буранлау. Егер усылай айтыу мүмкин болса, Сөзлеринің бели *ийреңлеп* (Г.Есемуратов). *Ийреңлеп* узынына кеткен жол (Т.Сафиев). Еки кишкене тарелка үстине қойылған чашкалардағы кофелерден *ийреңлеген* пуулар жоқары көтерілип, соң жайылып көзге көринбей кетип атыр (М.Нызанов).

ИЙРЕТИЛИҰ ф. Шыйратылыу, буратылыу, шубатылыу. Тезге салмаған ууықтай, *Ийретілген* неме екенсең (Өтеш). Жайлардың морыларынан шыққан буұдақ-буұдақ түтин де *ийретилип* жоқары көтерилмекте (Т.Қайыпбергенов). Хан палуаны жерде *ийретилип*, орнынан тура алмай жатыр (К.Султанов). Өткен өмир жолын еслегиси келмейтуғын Аманлықтың бүгінге шекемғи өмири бирме-бир көз алдынан өтип, иши-бауырына пышақ түйрелгендей *ийретилип* жатты (Т.Қайыпбергенов).

ИЙРИ кел. Қыйсық, иймек, ийрек. Туұры ағаштан оқ етип, *ийри* ағаштан жай етти («Мәспатша»). Бул жолдың *ийриси* де көп, туұрысы да көп («Мәспатша»).

ИЙРИМ ат. Суудың дөңгеленип, айланып ағатуғын жери. Ана *ийримнің* сирә түби жоқ (А.Бекимбетов). **Ийрим тартыу** — айланып, дөңгеленип турыуы. Бурқасынлап *ийрим* тартып зымырап, Пәмирден Аралға жүйріктей хағлар (Ж.Аймурзаев). **Ой ийрими** — қатты ойланыу. *Ой ийрими* тереңге тартып, Тунғыйыққа сүйрейди (Н.Бөрекешов). Әмиудің баска салаларындай *ийрими* порықты үйирген бул да тентек дәр्या (К.Султанов). Бийшара келиншек жүзиүди билмейди екен, қайнауытлы *ийримнен* қайтып шығалмады (Т.Қайыпбергенов). Мени қайнауытлаған *ийрим* тартып баратыр (М.Нызанов).

ИЙРИМЛЕНИҰ ийримлеу фейилинің өзлик дәрежеси. Бир нәрсе сууга «шомп» етип түсти де, канал *ийримленип*, соңынан ийримлер және тарқалып кетти (К.Мәмбетов).

ИЙРИМЛЕСИҰ ийримлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ИЙРИМЛЕТИҰ ийримлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ИЙРИМЛЕҰ ф. Дөнгеленип, айланып ағыу. Әмиу турды толқын атып аспанға, *Ийримлене* мәуиж урып тасқанда (Т.Сейтжанов). Каналдың базы бир жеріндеги *ийримленип*, толқынласып аққан суы сылқылдап күлгендей сес береді (Ж.Аймурзаев). Таллық *ийримленип*, сызылып ағып тур (К.Султанов). Көкөзектің усылай аталыуы суы мисли көк шырша рең, табаққа куйғандай, төппелеме болып, жүдә өстен, *ийримленип* ағады (Т.Қайыпбергенов).

ИЙСИНИҰ қ. ийсиниу Саудырмай кетиу, сыйыр *ийсинип* қалды. ◇ **Ийис суу** – әтир суу, ийисли суу, одеколон. Мен швейцар емеспен ғой, гез келген адамның пальтосын шешип, үстине *ийис суу* қуятуғын (Ө.Айжанов).

ИЙТ ат. Жыртқышлар топарынан есапланатуғын үй хайуаны. Анда-санда шабаланып үрген ийтлердің сесті келеді (Ө.Хожаниязов). Бийсәубет киятырған кисини жатырқағандай дәүсебен ийтлер шабаланыш үрип алдынан шықты (К.Султанов). Абылқайыр менен Ғайып хан сүйегимизди *ийтке* таслатады (Т.Қайыпбергенов). Көзин ашар-ашпастан сүт беріп сақлаған бир гүржи *ийтим* бар еді (М.Нызанов). ◇ **Ийт жеги** – аұырыудың бир түрі. Қырк биринши жыл еді, Ұатан үстин қаплады булт, Күн батыстан қанлар шашып, Уұлар шашты *ийт жеги* курт (Ж.Аймурзаев). **Ийт жыртқандай** – жүдә тынышсызланыу, қапа болыу, қыйналыу. Буны көргенде, Нурымбеттің иши *ийт жыртқандай* болды (Ө.Айжанов). **Ийт жанлы** – өлермен, шаршамайтуғын, болдырмайтуғын, харымайтуғын адам. **Ийт тийиу** – дин. Биреудің көзи өтиу, аұырыу.

ИЙТАРҚА ат. 1. Дөң, қыр, бәлент. Таңғы шық ләмлеген *ийтарқа* шокалаққа зорға шыққан гезде тула бедени жуулап кетти (Х.Сейтов). 2. Жауын өтпес ушын төбесин бийик, дөң етип бастырылған жай.

ИЙТАРШЫ ат. Биреудің сөзин жағымпазланып сөйлеуши адам, жалпылдақ. Мына Қосыбай жетім-жесирге ғамхорсып, *ийтаршы* болғанын қойсын (К.Султанов). «Өзинің

ийтаршылары да көп қусайды», — деди көптің ишинен бیرهу (Ө.Хожаниязов). Сен симилтир тиришелеу болғанда, мен бүйтип *ийтаршы* болып келмес едим! (М.Нызанов). Кулымбеттің нағыз *ийтаршысы* болыпты (К.Султанов). Мен жарлыға ийтаршы болсам, усы жағын айтып «үремен» (К.Султанов).

ИЙТАРШЫДАЙ к ел. Ийтаршы сыяклы, ийтаршы усаған, ийтаршы яңлы.

ИЙТАЯҚ ат. Ийтке аұқат қуйыу үшін арналған ыдыс. Сөйтип жети үйдің *ийтаяғына* шомылдыр (Ә.Шамуратов). Бир *ийтаяқтан* ас ишкен ийтлер ырылдасса да, алды менен тойыуды нийет етеди (Т.Қайыпбергенов).

ИЙТБАЛЫҚ ат. Қурбақаның майда баласы, личинкасы. Әдебинде мен-әм сөйтип ойлап едим, кейин билсем, Түйемойыннан *ийтбалықлар* ағып келеди де, трубаның ишинде үлкейе береді екен (М.Нызанов).

ИЙТЕЛГИ ат. Жыртқыш қустың бир түрі, Ийтке қосып аң алдырыуға үйретілген қус. *Ийтелги* қус мақтанса, Ийтсиз қоян алдым дер (Қ.Айымбетов).

ИЙТЕРГИШЛЕУ ф. Бир нәрсени алға ийтериу, ысырыу. Тез өлерсиз жайып кулаш, — Деди олар *ийтергишлеп* (Бердак).

ИЙТЕРИҢКИРЕУ ф. Азғана ийтерип қойыу, ысырынқырау, жылыстырынқырау, қозғаңқырау. Байлаулы турған бир кемени шешип, *ийтериңкиреп* кемеге минди де, аржаққа өтті (С.Мәжитов).

ИЙТЕРИСИУ р. 1. Бирин-бири ийтериу. Көзі көргенше шыдамай бир-бирин *ийтерисип* те атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Ийтериуге жәрдемлесіу.

ИЙТЕРИТИУ ийтериу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ИЙТЕРИУ ф. Бир нәрсени жылыстырыуға, қозғауға хәрекет етиу, ысырыу, жылжытыу. Қапысын әстен *ийтерип* көріп едим, тастай етип тәмбилеулі (Ө. Хожаниязов). Ошақтың басындағы камысты қамтымлап қазанның астына *ийтерип* атырып, Жәмийла да қамсықты (К.Султанов). Бул қазақтың Айғара бийлери сүйесе, бир жағы *ийтерип* жибережақ (Т.Қайыпбергенов). Аманлық қарындасын кейин *ийтерип*, отқа абынды (Т.Қайыпбергенов).

ИЙТЕРМЕЛЕУ ф. 1. Ийтергишлеу, жылжытыу, ысырыу, ийтериу. Қойларды қораның шетине *ийтермелеп* кирғизди («Әмиүдөрья» ж.). Уйқыдан жаңа турған адамды алдына салып *ийтермелеп* қуа берди (М.Абдреймов). 2. Қозғастырыу, бир

нәрсени ислеуге себепши болыу, жәрдемлесіу. Дослық сыяклы, жақсы жаманлыққа, жақсылыққа *ийтермелейди*. Оның үстине биздей сорлыларға меҳрибан жас бийди өлимге *ийтермелеу*ге хақым жоқ (Т.Қайыпбергенов). Ешейинде батыстан есетуғын самал, усы күни шығысқа айланып, Маманлардың арқасынан *ийтермелеп* узатысты (Т.Қайыпбергенов). Урлыққа *ийтермелейтуғын* сол адамлардың өзлери... — деди Кеулимжай (Т.Қайыпбергенов).

ИЙТЖАЛАҚ к. ийтаяқ.

ИЙТИНИУ ф. Ширениу, алға умтылыу. Арқаланып *ийтинип*, жыйнадың барлық күшлерди (Әд. хрест.). Ийтелги ушпас иңирден, *Ийтинип* басып келеди («Қырк қыз»).

ИЙТ ҚУЙРЫҚ I ат. бот. Өсимликтің аты.

ИЙТ ҚУЙРЫҚ II ат. Балалар ойынының бір түрі. Аңғалақ топ, илме тақия, *ийт қуйрық* та ойнар еди (А.Дабылов).

ИЙТЛИК ат. Адамгершилікке тән емес, унамсыз қылық, қәсийет. Меҳримсизлер кан төгіп *ийтлик* етти, Пышақлады, пышағы етти сөтти (Ж.Аймурзаев).

ИЙТСИЙГЕК ат. бот. өсимликтің бір түрі.

ИЙТСИЙГЕКТЕЙ кел. Ийтсийгек сыяклы, ийтсийгек қусаған. Хау, *ийтсийгектей* мынауың не?! (Ө.Хожаниязов).

ИЙТТҮЙНЕК ат. бот. Қауын туқымлас дәми ашшы бір жыллық жабайы өсимлик. Ийт баласы сауын болмас, *Ийттүйнектен* қауын болмас (кк.х.н.м.).

ИЙТЫРҚЫН р. 1. Жүдә көп, мол. 2. Арзан, мут. Әсиресе, қауын деген *ийтырқын* (Т.Қайыпбергенов).

ИЙШАН ат. ар. дин. Диний жол бойынша ең жоқарғы дәреже. Мүридлери жүдә көп, күтә үлкен *ийшан* (Айбек). Молла-*ийшан* сеннен кеусен сорап отырған жоқ (К.Султанов). Өзимиздің оқыуға балалардың хәзиргидей ықласы болғанда шетинен *ийшан* болар еди, — деди Сералы қолындағы кесесин жерге қойып (Т.Қайыпбергенов).

ИКРАМ ат. Әдеп, хүрмет, иззет. Саулатын батырға танытып, Наз бенен ийилип, *икрам* менен турды («Мәспатша»). Маман бий хәммениң дыққатын аударайын деген ой менен Айдослардың әдеп-*икрамына* баха берди (Т.Қайыпбергенов).

ИҚТИЯТ к. ықтыят.

ИҚТЫХАТ к. ықтыхат.

ИЛАЖ ат. Шара, ғам, мүмкиншилик. Буның менен де болмаса баска бір *илажын* излестиріп көрермиз (Ә.Шамуратов).

Қайғыраман, камсығаман, *илаж* не? (Ж.Аймурзаев). Бир *илаж* табылған шығар (К.Султанов). Әкесинің ат үстінде кесе баратырғанына Есенгелдинің иши өртенгени менен *илаж* ете алмады (Т.Қайыпбергенов). Олар сокқан магнитофонға таң қалмай *илаж* жоқ (М.Нызанов).

ИЛАЖЛАҰ ф. Ретин табыу, ретлестириу, мүмкиншилигін көриу. Өзимиздің бар байлығымызды *илажлап* атырмыз (М.Нызанов).

ИЛАЙЫМ к.с. Бола берсин, болғаны жақсы деген тилек мәнисін билдиретуғын жанапай, мақуллау. *Илайым*, айтқаның келсин, шырағым! (Ө.Хожаниязов). Илайым-илайым, мың-мың жасағайсыз! (Т.Қайыпбергенов).

ИЛАХИЙ т.с.гөн. с. дин. Берегөр, қудайым, Алланың әмири менен. *Илахий* шаталғай менменлер, Ауылға енді қайтаман (Омар). Қалай енді, сен усы жерде жасап турып, сол пайғамбарды хәм оның *илахий* кітаптарын билмейсең! (М.Нызанов).

ИЛАХИЙДА р. гөн. с. 1. Тәғдирде, жазылғанында, қуданың хәмири менен. *Илахийда* Баршын қыз пешенемде бар болса, бир нәрсе себеп болар («Алпамыс»). 2. Тосаттан, ғайыптан, Алланың хәмири менен. *Илахийдан* келген батыр («Мәспатша»). 3. Артықмаш, зыят, бирден-бир. Ханымыз *илахийда* кең пейил шарапатлы адам (Т.Қайыпбергенов). Аспаны-зәмийиннен дүрлер шашылып, *Илахийда* ығбал, бахтым ашылып (ққ.поэз.ант.). Әдиули адамлар, орыс патшасының қаласындай *илахийда* сулыу, гөззал қала көрмедім (Т.Қайыпбергенов). Анасы да ғәрип хал, *илахийда* жаксы адам (Т.Қайыпбергенов).

ИЛАХИМ ат. дин. Жаратқан. Рәхим әйле, патшахым, елге жеткер сен мени, Я *илахым*, елимди көрер күнлер бар ма екен? (Әжинияз).

ИЛАЯ р. Тилек, алғыс хәм ғарғыс мәнилерін билдирип келе береді. Өтер дүнья, өтер емес бахыт, *Илая*, сынбағай хеш уақта сақыт (Омар). *Илая*, жақсылық хабар болғай! (Ө.Хожаниязов). Берекет тап, курдас, *илая*, қызың бахытлы болғай (Т.Қайыпбергенов).

ИЛӘХИЙДА қ. илахийда.

ИЛБИРЕУ ф. Тозыу, тозыуы, жетиу. Бирақ, хаялдың *илбиреп*, зорға турған көйлегін көргенде, ол шыдап тура алмады (Қ.Досанов).

ИЛГЕК ат. 1. Сәдеп, еки бөлек затты бир-бирине қыстырыу ушын исленген илмешек. Сауытымды бир *илгектен* шешемен, Қартайғанда шийрин жаннан кешемен («Алпамыс»). Сауытымды кийе алмай, *Илгегимди* иле алмай, Ат қуйрығын түйе алмай, Қашып киятырман («Мәспатша»). 2. Еки нәрсени бир-бирине тутастырыу ушын темир сымнан исленген зат, илгеншек, илмешек.

ИЛГЕРИ р. 1. Бурын, өткен. Әмиүдәрьяның арқа кубласына аты белгили Қасым ийшан үйине Дүйсенбайдың он жыл *илгериде* бир барғаны бар еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Алға, алда, артық. Алды *илгери* емес он еки жастан, Кейини төмен емес үш жас төрт жастан (А.Дабылов). Сонда да жүрди *илгери*, Жол ауыр писент етпеди (Б.Қайыпназаров). 3. Қатарда болыу, қатардан қалдырмау. Қысқасы, еки нәрестенди биреуден кем, биреуден *илгери* дегендей аш етпей асырасаң қолың бәлент (Ө.Хожаниязов). Урыстан *илгери* жыллары бир-еки рет келип едим (К.Султанов). Әдиүли адам, кеулиңизге келмесин, елде Маман бийдің аты *илгери* айтылар еди (Т.Қайыпбергенов).

ИЛГЕРИЛЕУ ф. Жүриу, өсиу, рауажланыу, алға барыу, алға басыу. Сөйтин, сол төрепиндеги тораңғылға қарай *илгерилесе*, биреу ағашқа таңылып тур (Т.Қайыпбергенов). Жәмийеттің алға *илгерилеуіне* қарсылық ететуғын нәрселердің барлығын әшкаралау керек (Г.Есемуратов). Құмырсақадан оза алмаса да алға, елине қарай умтылады, мезгілге бир шақырым алға *илгерилесе* де пайда (Т.Қайыпбергенов). Урыстың тәрзиси ауып, бизиң әскерлер *илгерилеп* алға баратырғанда, санчасть орнында тура ма, өзгерин кетипти (Т.Қайыпбергенов).

ИЛГЕРИЛИ-КЕЙИНЛИ кел. Изли-изинен, биринен сон бири. Қәллимхан сәрдар бир кем тоқсан баласы менен *иргерили-кейинли* бас аяғын зорға жыйнап, зорға жәм болды («Алпамыс»).

ИЛГИР кел. 1. Билгиш, түсингиш, ақыллы. *Илгир* екен зейини, Қазған жерден суу шығын, Дәрьядай тасып баратыр (Бердақ). Патша басым мен өзим, *илгир* едим хәужар (ққ.х.к.). 2. Көргиш өткір. *Илгир*, көкшил көзлери түр-түсине айрықша сүйкімлилик берип турды (Т.Қайыпбергенов). 3. Алғыр. Гейде көлдің барысындай ақырып, Гейде *илгир* лашын құстай шүй илген (И.Юсупов). Мына отырған «Қабак бас» сарының зейини *илгир* (К.Султанов). Маман өзгелерден зейни *илгир*, шаққан бала болып өсти (Т.Қайыпбергенов). Еле де көзиң *илгир*, зейнин алғыр болса, Хорезм ханының сарайынан табарсан (Т.Қайыпбергенов).

ИЛДИРГИШ ат. Хәр түрли нәрселерди илдирип қойыу ушын исленген зат. Бирақ, дийуалларға қағылған ағашлардан басқа кийим *илдиргиш* жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ИЛДИРИҰ ф. 1. Асып қойыу, қыстырыу. Найзаға *илдирип* ийinine салды («Мәспатша»). 2. ауыс. Кийиу, жамылыу. Қылшылдаған үш жас жигит, бар жаңа кийимин үстине *илдирген* (К.Султанов). 3. ауыс. Услатыу, алдырыу. Ағалар, бир кус кашырдым, Хауадан сүйлин *илдирдим* (Әжинияз). Аяғынан *илдирмеди*, Душпанына сыр бермеди (Бердақ). 4. ауыс. Қосыу. Усы Жийемурат жаман болды, бай белдардың, қатарына *илдирип* жиберди (Қ.Ирманов). 5. ауыс. Дуушар қылыу, гириптар қылыу. Нәлетий Гитлер қаншама адамларды сарсанкесек қылып, апатшылықтың, дузағына *илдирди-ау* (Т.Қайыпбергенов). Ережеп мылтығын оқлады да, ийinine *илдирип*, үйден кәхәрли шықты (К.Султанов). Табысларын теппе-тең бөлисип, хәр ким пайын ашалы жыңғыл жормалларға *илдирип* қайтты (Т.Қайыпбергенов).

ИЛЕ ат. 1. Шаншыу, иштин тырысып ауырыуы. Бәлки, жел карысты ма, *иле* тийди ме деп те кәуипсиндим (Ө.Хожаниязов). 2. Суу астындағы иркиниш, тосқынлық. Ауды *иле* илди (Т.Қайыпбергенов). Дәрьяның гез келген жерине ауды сала бериуге «*иле*» бар ма деп қорқысады (К.Султанов).

ИЛЕКЕР р. Еплеме, нәзик, болар-болмас. Есиги, түңлиги жоқ, тек *илекерленип* турған ғана бир ықтырма еди (Т.Қайыпбергенов).

ИЛЕКЕРЛЕҰ ф. Еппеп пайдаланыу. Не де болса *илекерлей* тур, газасы бүгин болмаған менен ертен, қолымызға тийер, — деди (Ө.Айжанов).

ИЛЕСИҰ ф. 1. Жетиу, ериу, қосылыу. Күн батар алдында Төре Қайшылының ауылына *илестим* (Ж.Аймурзаев). Мен де солар менен *илесип*, ауылға қайттым (Ө.Хожаниязов). 2. Кейнин ала, дәрриу, қосыла. Олар менен *илесе* Аймереке де сыртқа шықты (Ж.Аймурзаев). ◇ **Илесе алмау** — тең бола алмау, теңлесе алмау. «Апельсини» АҚШ тың, *Илесе* алмас шаңына (И.Юсупов). Бул болса тоғыз-он жасар, жеп-жеңил ойын баласы. Сонда да анасына зорға *илесип* жүреді (К.Көримов). Ашлықтан, кеселликтен, ғаррылықтан қатарға *илесе* алмай, жал бойлап әсте киятыр (Т.Қайыпбергенов).

ИЛЕ-ШАЛА р. Тез, асығыслық пенен. Геуишин аяққа *иле-шала* сыртқа шықты (Айбек). Қызын *иле-шала* атқа мингизип

алып, қасқырды күтпестен илгері жүре берді (Қ.Айымбетов). Чайханадан *иле-шала* чай ишип, Әжиниязлар Шерғазы ханның медресесін сорап кетті (Қ.Султанов).

ИЛИГИҰ ф. Илинйұ, түсинйұ, дус болыұ. Шешем жоқ ғой, бос тур орны, неге *илигин* қалды сорлы (Ш.Артық). Оң жамбастан бір суктым, Мақсым келип *иликкенде* аұйма (И.Юсупов).

ИЛИК р. 1. Бекитиұли, жабық, илиұли, қулыплы, қаұсырыұлы. Есиги иштен *илик* екен (А.Бекимбетов). Хан сарайының барлық дәруазасы *илик* еді (Т.Қайыпбергенов). 2. аұыс. Илик табыұ — иркиниш, кесент, себеп болыұ. Айтмурат оқыұға кетейин деп жүргенде аяғы сынып *илик тапты*. Шылт жаңа машинадан билқастан *илик табыұға* хұжданым жол қоймады (М.Нызанов).

ИЛИКСИЗ кел. 1. Ашық илиұсиз, қулыпсыз. 2. Көзге түспейтуғын, дыққат аударарлықтай емес. Болса да, көзге *иликсиз* дәрежеде аз еді (Қ.Ирманов).

ИЛИМ ат. Тәбият хәм жәмийет заңлары хаққында түсиник. Әдебий мийраслардың бул үлкен әхмийетли рольдерин турмысқа асырыұда әдебият илиминин тутатуғын орны күтә үлкен (Б.Исмайлов). Енди еситкен, сезген *илим*-өнер болмаса, бар илимимди бердим сизге, балам! (Қ.Султанов). Орыслардан, балам, хөнер, *илим*-хикмет үйренсе болады (Т.Қайыпбергенов).

ИЛИМПАЗ ат. 1. Илимди изертлеуши адам, билимпаз, алым. Пахтаның жаңа сортын *илимпазлар* ашады (Қ.Досанов). 2. Оқымыслы, маман адам. Фольклордың турмыста тутатуғын орнын атақлы қазақ *илимпазы* Чоқан Валиханов жазған еді (Б.Исмайлов). Айттым-аұ, қандай да бир *илимпаздың* атына уқсас деп (М.Нызанов).

ИЛИМХАНА ат. Илим орны, оқыұ жайы. Тазартып қоймаған *илимханасын*, Жаслардың өсирмей билим санасын (С.Нурымбетов).

ИЛИНБЕҰ ф. 1. Илиүге болмаұ, илинип турмаұ, илиұсиз турыұ, ашық турыұ. Жайдың қапысы *илинбеди*. 2. ◊ **Көзи илинбеұ** — уйқылай алмаұ, көзгир алмаұ, көз илинбеұ. Бирақ, денеге батып турған аұырыұдың салдарынан сол түни *көзи илинбеди* (А.Бекимбетов). Түни менен *көзи илинбеген* қыз енди мызғып алажақ болып, дастыққа бас қойғаны сол, қатынек суұпы жаңа шарық, бир жуұмақ пахта менен кирди

(Т.Қайыпбергенов). Ол болса бир жууған қазан-табағын он мәрте жуып, қашан мениң *көзим илинбегенше* жайға бас сукпайды (М.Нызанов).

ИЛИНДИРИҰ ф. 1. Қосып жиберіу, бирлестириу. 2. ауыс. **Көз илиндирмеу** — уйқыламау. Уйқы бир бөлінгеннен кейин қайтып *көз илиндириу* қыйын болады екен (М.Нызанов). 3. **Дузаққа илиндириу** — тосқынлық жасау, қарсылық етиу. Бир хұкімет дүзип халықты және *дузаққа илиндирмек* еди (С.Мөжитов).

ИЛИНИСТИРИҰ ф. 1. Шатастырыу, былғастырыу. 2. Шатыстырыу, быллықтырыу, бир нәрсе менен екінши нәрсени илдириу. Еки бармағын бир-бирине *илинистирип* көрсетти (Н.Тәжетдинов).

ИЛИНИҰ ф. Усланыу, түсиу, тутылыу. Аға, ауға *илингенин* илингендей алып келип өзіне тапсырып турдым, — деди күйинип сөйлеген Шерип (К.Ирманов). Айсыз қараңғы түнде далаға шығып баратырғанда қолына бир бел *илинди* (Қ.Айымбетов). Билесең бе, өрмекши суп-сулыу ау тоқып, оған бир шыбын-ширкей *илинип* қалыуын бир шетте туырып гүзетеди (М.Нызанов). **Ауызға илиниу** — танылыу, белгили болыу, даңқы шығыу. Ақ жигит-ау, қаршадай шағыннан көзге түсип, *ауызға илине бермесең-о*, бауырым (К. Султанов). **Санға илинбеу** — абырайлы болмау, есапқа алынбау, итибарға алынбау. Масқарапаз хеш уақытта *илинбес санға*, Ол ардана болсын Абдираманға (И.Юсупов). **Көз илиниу** — уйқылау, азы-кем мүлгиу. Таң, саз берип киятырғанда ғана зорға *көзи илинди* (К.Ирманов). Әлленемирде *көзим илинип*, силем қатып қалыпты (М.Нызанов). **Бир қылға илиниу, бир сабаққа илиниу** — жүдә болдырыу, азып-тозыу, жасының ушына жетиу, қартайыу, өлим төсегинде жатыу. Түслери жүдеу, бәри де қарып болдырып, тек көкирегіндеги *бир қылға илинип турғандай* иленәзик жанлар! (К.Султанов). Ғарры *бир сабаққа илинип* жатар еди (М.Нызанов).

ИЛИҰ I ат. Биреудин үйине барғанда алып баратуғын сыйлық, сауға, зат.

ИЛИҰ II ф. 1. Илдириу, асыу, қыстырыу. Бул дар екен көринген, Көп адамлар *илдирилген* (Күнхожа). 2. Услау, тутыу. Шелдің басы менен жол баслап киятырған Орынбайдың кегирдегинен бир иймек бас *илип* қалды (Т.Қайыпбергенов). Ербекей тораңғыллықтар, жыңғыллықтар, шенгелликлер кийимлерин *илип* жыртып, аяқтарын тырнап канатса да,

карамады (Т.Қайыпбергенов). Қабақты қолына *илип* алажақ еди, иши сууға толы екен (К.Султанов).

ИЛИҰ III ф. Бекитиұ, қулыплаұ, жабыұ. Оразгүл, Мәтнияз, Есмурза жатқаннан кейін есикти *илип*, шыраны өширип жататуғын да мен бийшара едим (Ж.Аймурзаев). Ергенекти *илип*, сырттан адам турады (Т.Қайыпбергенов). Жаңа жылға үш күн қалғанда Мәдирейим аға екеуиміз қапыны *илип* алып, хәзиллер менен таныстық (М.Нызанов).

ИЛИҰ IV ф. аұыс. Кийиұ, жамылыұ. Кийимди үстине *илиұди* де умытып қапыға қарай умтылды (К.Смамутов). Бекбийке екінші мәртебе көйлегін көрсетті — үстиме *илип* алардай қалғаны хәзир тек усы ғана (Ө.Айжанов). Екеуиміз сүүретке түсейік, — деди бір күні хәмме таза кийимлерін үстине *илип* (М.Нызанов). **Қулаққа илиұ** — тынлаұ, еситиұ. *Қулағына илмейди*, жаман нәсият айтпа («Мәспатша»). **Зейни илиұ** — түсиниұ, билиұ. Ашықлықты *зейни илди*, Сер салды кыйыр қыяға («Мәспатша»). **Көзге илиұ** — есапқа алыұ, сер салыұ. Малы жоқ деп маған қызын бермейди, Пулың жоқ деп жеңгем *көзге илмейди* (Бердак). **Өкшеси илиұ** — аұыс. Күш алыұ, бір нәрсеге сүйенип, услап турыұ. *Өкшеси илер* жер таппай кармалаған Қосыбай қыздың қунын даұласып еди (К.Султанов). **Илип сөйлеұ** — қағытыұ, астарлап айтыұ. Көрген жерде *илип сөз айтатуғын* болды (А.Бегимов). Ол айтқаны дурыс, — деди Өтемурат гәптин ушын *илип* алып (К.Султанов).

ИЛИҰЛИ кел. 1. қыстырыұлы, илдириұли, асыұлы. Ол керегенде *илиұли* турған дуұтарға қол созды (Қ.Досанов). Шақаларында суұ, айран қабақлар, дүмшелер, түйиншиклер *илиұли* (Т.Қайыпбергенов). 2. Бекитиұли, жабыұлы. *Илиұли* турған есик силкиніп шарп етті. Бийтаппан-аұ, — деп Сәлийма есик бетте *илиұли* турған пальтосына қолын созды (К.Султанов). Айтарың бар ма, Үсеке! — ол аұыр ойға батты да демин ишине тартып, кеңседе *илиұли* турған картаға қарады (К.Султанов).

ИЛЛӘ к. с. Хәш нәрсе, дым, нәрсе. Мен орнымнан турғалы ол *иллә* деп аұзын ашқан жоқ (К.Султанов). Жигит *иллә* дей алмады тил қатып, сөйтип биз де бул қосықты қыскарттық (Б.Исмайлов). Ерназар томсырайып, *иллә* деп аұзын ашпады (К.Султанов). Қыз әкесине «*иллә*» деп жуұап бермеген менен ис пенен жуұап қылып, биринши нәубетте, қораға кирди (Т.Қайыпбергенов).

ИЛЛЕТ ат. 1. Кесел, наұқас, аұырыұ, бийтап, сырқаұ. *Иллет* болған сыйырдай, Жатыр жигит қылтайып (А.Бегимов). 2. Хәкис,

зиян, кесент. Жарлыға табылар *иллет*, Етиппен үйрекке зийнет (Бердақ). Егинлериңизде иллет, мал-жаныңызда өлим-житим жоқ па? (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Иллет табыу** — хәкислениу, бузылыу. Машина *иллет тауып* батпаққа батты. Капотты ашып хәр жер-хәр жерин шуклап көрдим. Лекин, көйерден *иллет тауып* турғанын анықлай алмадым (М.Нысанов).

ИЛМЕ ат. Балықшылық куралы, әсбабы. Балық болар деген жерлерден үки ойып шолпы, сүзбе, шанышқы, *илме* қусаған әсбаптар менен балық аңдымаға кетеди (С.Мәжитов). Арал теңизиниң жағаларына жүгин таслап, өлместиң ғамына кирисип, муз ойып балыққа *илме* курып отырғанда, изи Сырдерья бойларынан еле жылысып болмаған еди (Т.Қайыпбергенов). Жас балаға шекем каст етсе, қысында үки ойып, *илме* менен, жазында суу астына сүңгип-ақ бирли-ярым балық тутыуына имканият бар (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Илме ғайып** — жалғаннан, өтириктен, жаладан, ядтан, дусмалдан. *Илме ғайыптан* сөйлеме, Кисиниң ярын гөзлеме (Бердақ). **б)** белгисиз, биймәлим, бийбелги. *Илме ғайып* жолға түссең, Дозағына өтесең деп (Ә.Шамуратов). Жигитлери Айғара бийдиң кеби сыяқлы, *илме ғайыптан* сөйлемейди (Т.Қайыпбергенов).

ИЛМЕК ат. Бир нәрсени илиу ұшын жиптен, сымнан яки баска да пәрседен исленген курал, әсбап. — Тасла, — деген Кусбегиниң дауысы шығыудан жасауыллар *илмек* жиптин түйинин Ережептиң желкесине апарып, арқанды мойнына салды (К.Султанов).

ИЛМЕУ: ф. Қулаққа илмеу — есапқа алмау, тыңламау. Сөйлеген сөзимди *илмей қулаққа*, Қол жетпейди айтысарға узаққа (Омар). ◇ **Көз илмеу** — жүдә тез, шаккан, жылдам. *Көз илмей* айланып жүр аппаратлар, Үйилген шойын темир, шын полатлар (А.Дабылов). **Қол илмеу** — ұслай алмау, қолынан келмеу. *Қолың илмей* қалды (К.Султанов). *Қолың илмей* қалды-ау! (К.Султанов). **Көзге илмеу** — менсинбеу, писент етпеу, есапламау. Ал, бизлерди, атап айтқанда, мени хеш ким *көзге илмейди* (Т.Қайыпбергенов). Аяғы жер илмеу — қатты, бар күши менен жууырыу. Мийнети босқа кетпеди, боз атлы жолдан шет-шебирде көринген узақтағы биреулерге қайрылып, жар салып жүргенде-ақ *аяқтары жер илмей* жууырысы менен жетип келди (Т.Қайыпбергенов).

ИЛМЕШЕК ат. Илип алыу ушын исленген курал, әсбап, илгек. *Илмешек* алып қолларына, Аудардың жауды атынан («Қырк кыз»).

ИЛМИЙИҰ ф. Бүгилиу, ийилиу азыу, арыклау. Белдары аз Қулеке елиулик ийнеликтеі *илмийип*, тәжим етти (Н.Бөрекешов). Төрт жылдан бери ауырыуға шатылып, *илмийип* зорға жүрген күйеуинің, усынша иркилиуи оны қатты тынышсызландырды (Қ.Досанов).

ИЛПИЛДЕУ ф. 1. Ауырыудың динкеси қуруу, болдыруу, хәлсиреу. 2. ауыс. Дөнип турыу, жылырау. Ақ тамағы бүлкилдеп, Алмадай бети *илпилдеп* (Бердақ). 3. ауыс. Назланыу, кербазланыу.

ИЛТИПАТ ат. Дықкат, нәзер, ықлас, кеуіл аударуу. Көринлер бул хасыл затты, Еситиңлер *илтипатты* (Бердақ). Мийнеткешлерди менсинбей, *илтипатқа* алмай, адам қатарында көрмей, бир сөзи я бир иси келиспеди (Қ.Ирманов). Хан *илтипат* қылды, гилең хошхауаз бақсыларды жыймақ керек (Қ.Кәримов).

ИЛҒАМ ат. Йош. Мухаббаттың дәслепки ууыз сүтиндей пәк ышқыдан *илғам* алып, бар шеберлигин салып жазған усы қосығы жигиттің кеулинде сайрап баратыр (Қ.Султанов). Солардың мақтауынан *илғамланып*, алдыңызға кустай ушып келдим (М.Нызанов).

ИМАРАТ ат. Жай, там, үй, қурылыс. — Ға яқшы, сизлердин мына *имаратыңыз* яқшы (Қ.Султанов). Адамларға *имарат* соғып, жарты кеулин пүтинлегеннен артық бахыт жоқ (Т.Қайыпбергенов). Қалада жүдә ески *имаратлар*, парклер, музейлер көп екен (М.Нызанов).

ИМКАН ат. Қолай, әумет, мүмкиншилик. Ұәлий көңлим хәр жайларға доланба, Хәр жай демек билен *имкан* болар ма (Әжинияз). Елди излеп кетейин, Мен бар *имканын* гөзлер едим (Бердақ).

ИМКАНИЯТ ат. Мүмкиншилик, ауғал, жағдай. Қаранғы түсіп қалғанлықтан үй тигиудің *имканияты* жоқ еди (Ш.Сейтов). Екеуимиздің сөзимизди сырттан келген адам еситиуине *имканият* жоқ еди (Т.Қайыпбергенов). Солай етип, бул *имканияттан* да қуры қалып, сүйретилип есиктен шықтым (М.Нызанов). Ханның ойы саркыт жегизиуден аулақ, Ырыскул бийди өзинің кеш шақыртқанын бүркеу ушын *имканият* излеу еди (Т.Қайыпбергенов). — Ендиги *имканият* бай менен куда боласаң (Қ.Султанов).

ИМКАНИЯТЛЫ кел. Мүмкиншилиги бар, жағдайлы. Қоныс басыуға *имканиятлы* жерлер Әмиудәрьяның төменги ағымының бойлары еді (Қ.Ирманов).

ИМЛА ат. грамм. Дурыс жазыу қағыйдасы, орфографиясы. Тил, *имла* мәселелери де қолға алынды (Қ.Ирманов). Хәриптин формасын сулыу салыу менен қатар *имласын* да дурыс жаздырыу лазым (газетадан).

ИМТИХАН ат. Экзамен. Оның бул *имтиханға* пұқта таярланғаны белгили («Жеткиншек» г.).

ИН ат. Хайуанлар яки майда жәнликлердің жер астынан қазып ислеген уясы. Бир тышқан бир ура тапты да оның қапталынан ақым қазып, өзинің *инине* шығарды (С.Мәжитов). **Инине суу куйыу** — өлтириу, куртыу, гүм қылыу. Мениң өзим еки немецтин *инине* суу куйдым ба (Ө.Хожаниязов).

ИНАБАТ ат. Абырай, атақ, исеним, мазмун, маңыз.

ИНАБАТЛЫ кел. Исенимли, турақлы. Бул ұазыйпаны биз *инабатлы* жеңис пенен орынлап шығамыз (Ж.Сейтназаров). Балықлы Аралдан, Қара тауымнан, *Инабатлы* сөзден, канатлы саздан (И. Юсупов).

ИНАҚ ат. Хийуа ханы дәуириндеги хәкімшилик лауазымының аты. Ол екен ханның *инағы*, Бир жерден келген қонағы (Бердақ).

ИНАМ ат. 1. Сыйлық, сауға. Амангелдинің уақтында, Нешше ханнан *инам* келди (Бердақ). 2. Ишарат, көрсетпе. Ал, Халмурат бай, Есен қазы, Мәдеминлер жасауыллардың, аузына аұқат салған бийдің мәртебесине ынтығып, *инам* болса, қасықларын алып жууыра қояйын деп отыр (К.Султанов).

ИНАНАРЛЫҚ кел. Исенерлик, инанымлы. *Инанарлық* етип ықшамлап ғана, Баймурат баслады былайша сөзин (кк.поэз.ант.).

ИНАНДЫРЫУ ф. Исендириу, инандырыу. Ол кисини *инандырыу* қыйы (Т.Қайыпбергенов). Сөзге инан киши жүзди, Уәде бер енди, бер енди (Бердақ).

ИНАНТЫУ к. инандырыу.

ИНАНЫМЛЫ кел. Исенимли. Тап солай, — деп жууап берди сержант *инанымлы* түрде, күле шырай берип (Н.Дәуқараев).

ИНАНЫУ ф. Исениу. Айтқанына инандым, еркисіз көндим (Ж. Аймурзаев).

ИНВЕНТАРЬ ат. 1. Мәкемениң мүлкіне киретуғын затлар менен уәжлердің улыуа жыйынтығы. 2. Сондай затлар менен

ўәжлердин атпа-ат көрсетилип жазылған дизими. *Инвентарь* китапшасы.

ИНВЕРСИЯ ат. лингв. Стильлик ямаса мәнилик жағынан гөп ағзаларынын орнын алмастырып қолланыў усылы. Гөп ағзаларынын орнын алмастырып қолланыўды *инверсия* дейди.

ИНГЕН ат. Мая, урғашы түйе. аўыс. **Ақша инген** — жас сулыў кыз, жанан, сүйгилик. Кеткен малдың түрин саған айтайын, Изинен кетипти *ақша ингени* («Алпамыс»).

ИНГЕНДЕЙ кел. Ингенге усаған, инген сыяқлы, инген яңлы, инген тәризли. Былтырғы суў бойында жалаңаш кыз, Сен бе един сынық, өркеш ғарры *ингендей* (Әжинияз).

ИНДЕКС ат. Дизим, көрсеткиш, сан менен ямаса ҳәрип пенен белгиленген көрсеткиш. Баҳалардың *индекси*. Адреслердин *индекси*.

ИНДЕСПЕЎ к. үндеспеў.

ИНДЕЎ к. үндеў.

ИНДИВИДУАЛИЗМ ат. 1. Жеке адамның мәпин жәмийетлик мәптен артық санаўшы буржуазиялық көзқарас. 2. Өзин басқалардан артық санап жәмәәтке қарсы қойыўға ҳәрекет етиўшилиқ.

ИНДИВИДУАЛИСТ ат. Ис-ҳәрекетинде, турмысында, пикиринде өз мәпин гөзлеўши адам.

ИНДИВИДУАЛЬ кел. 1. Басқалардан бөлек, тек биреўге ғана меншикли болған қәсийет. Көп түкириниў Оразбайдың, *индивидуаль* қәсийетлеринин бири еди. 2. Жәмәәт тәрәпинен емес, жеке адам тәрәпинен жүргизилетуғын жумыс. **Индивидуаль хожалық** — жеке хожалық. 3. Ҳәр кимге жеке-жеке тийисли болған ис. Ҳәр кимге *индивидуальлық* қатнасық жасаў. 4. Биреўге ямаса бир нәрсеге тийисли болған қәсийет. Жумбақтың уйқаслығында анаў яки мынаў халықтың *индивидуаль* өзгешелиғи көринеди (Н.Дәўқараев).

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ ат. Аўыр санаатты, ең дәслеп өндирис қураллары менен өндирис әсбапларын ислеп шығаратуғын тараўларды қурыў хәм раўажландырыў деген сөз.

ИНДУСТРИЯ ат. Техника жетискенликлери менен қуралланған фабрика, завод санааты.

ИНЖЕНЕР ат. 1. Белгили бир кәсип бойынша яғный техникалық билими бар жоқары мағлыўматлы адам. Таў төбесин қазбалап, *Инженер* байлық изледи (Т.Сейтжанов). 2. аўыс. Өз исиниң шебери, жетик маманы, билғир. Оқытыўшы — адам жанының *инженери*.

ИНЖИ к. хинжи.

ИНЖИЛ ат. дин. Христиан дининің кітабы, библия.

ИНИ ат. Тууысқан ер адамлардың жас жағынан кішісі. Барып едің алыстағы дайына, Қыдырып, Ешмурат *иним*, не қылдың? (Өтеш).

ИНИЦИАТИВА ат. Баслама, іске көтеріңкілік, белгілі бір жұмысты, істі атқаруға байланысly дәслепкі баслама, дәслепкі кәдем.

ИНИЦИАТОР ат. Басламашы, бір істі баслаушы, белсенді, тепериш.

ИНИШЕК ат. Ині сөзінің кішірейтіп ямаса еркелетіп айтылған түрі. Сол айтқандай-ақ, мына *инишектің* сөзі сары майдан қыл сууырғандай пәкізе көрінеді (Н.Бөрекешов).

ИНКАР р. Қуштар, хәуес, ынтық. Сонда да мен *инкар* болып өзіне, Саулатынды сағынаман ахыу-зар (Ш.Мәмбетмуратов). Узақ жасап аяқ үстине мініуге *инкар* болып жатыр (А.Бекімбетов). Басқан изіме де *инкар* етемен, Хадал болуы керек яр сүйіу үшін (И.Юсупов).

ИНКУБАТОР ат. Мәйектен шөже шығаратуғын аппарат.

ИНЛЕГИШ ат. Құмырсқаның инінің айналасына үйіп шығарған топырағы, дүмпешіктен келген үйіндісі, құмырсқаның уясы. Жолдың бойындағы құмырсқаның *инлегиші* тирек болатуғындай болып сезілді (әд.хрест).

ИНЛЕҰ I ат. Дәні ашшы собықлы жабайы өсімлік.

ИНЛЕҰ II қ. инлегиш.

ИНСАН ат. Адам, кісі. Кек алмай пітпейді кеуіл жарасы. Көп *инсанлар* құрбан болған, яранлар (С.Нурымбетов). Хабарласпай хеш *инсанға*, Қалаға кірді Тайшахан («Алпамыс»).

ИНСАНИЯТ ат. Адамзат. Бұл *инсанияттың* душпаны болған жау фашисттің басқан изі (Ж.Аймурзаев).

ИНСАП ат. Әділ, қанаат, хадал. Уры бол, ғар бол, *инсап* пенен бол (ққ.х.н.м.). Елімиздің залымларына *инсап* бер, Бийшара құлларына рехім ет, енді тілегім ұсы (Қ.Аралбаев).

ИНСАПЛЫ кел. Қанаатлы, әдалатлы.

ИНСАПСЫЗ кел. 1. Қанаатсыз, көзі тоймайтуғын, уятсыз. 2. Мийримсіз, жауыз. Бәрхама қастыян елге ойлаған, *Инсапсыз* бузықтар байларда болар (Өтеш). Ол инсапсызды тутуы керек (Т.Қайыпбергенов).

ИНСАПСЫЗЛЫҚ ат. 1. Қанаатсызлық, уятсызлық. 2. Мийримсизлік, жауызлық. Әдилсизлік, *инсапсызлыққа*, зорлыққа нәлет айтып, зарланып жазған шайырдың мунлы қосықтарын оқып отыр (К.Султанов).

ИНСПЕКТОР ат. Белгили бир жумыстың дурыс орынланыуын қадағалап тексерип отыратуғын хызметкер. Оны услаған қалалық милиция бөлімінің балалар *инспекторы* еди (А.Бекимбетов).

ИНСПЕКЦИЯ ат. Қадағалаушы мәкеме. *Инспекция* Садулланы, ата-анасы табылғанша, бизге әкелип орналастырды (А.Бекимбетов).

ИНСТИНКТ ат. биол. Соқыр сезим, тууылма сезим, қәсийет. Демек, сол уақытта кеселде өзін сақтау *инстинкти* пайда болды (А.Бекимбетов).

ИНСТИТУТ ат. 1. Жасларға билим хәм тәрбия беретуғын жоқары оқыу орнының аты. Мектебимди питкерип *институтқа* бараман (Ж.Аймурзаев). 2. Илим менен шуғылланатуғын хәм изертлейтуғын мәкемениң аты. Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақ экономика хәм мәдениет *институты* (Қ.Айымбетов). 3. Революцияға шекемги Россиядағы дворян қызлары жатып оқытуғын жабық түрдеги орта дәрежели оқыу орны. 4. Жәмийетлик турмыстың белгили бир тарауында қолланылатуғын хуқық нормалары хәм жәмийетлик дүзиліс түрлери.

ИНСТРУКТОР ат. Белгили бир исти дурыс жүргизиуди үйретип отыратуғын маман.

ИНСТРУКЦИЯ ат. Бир иске байланысly көрсетпе, тәртип, басшылық хәққында жазылған қағыйдалар жыйнағы. Қәуипсизлик техникасы жөніндеги *инструкция*.

ИНСТРУМЕНТ ат. 1. Қандай да болмасын бир жумысты ислеуге арналған әсбап хәм қураллардың жыйнағы. Ағаш устасының шот, балта, жонғы, пышақ, пышқы хәм тағы басқа кусаған толып атырған *инструментлери* болады. 2. ауыс. Қандай да болмасын бир исти табысly тамамлаудың усылы, әдиси. Мий — адам организмін басқаратуғын тийкарғы *инструмент*. 3. ауыс. Музыкалы әсбап. Баксылар музыкалық *инструментин* хауазына қосып айтады (Н.Дәуқараев).

ИНТА ат. Ыклас, тилек. Ерекеш баласының *интасына* кеули толып сақалын бир сыйпап сөзге киристи (Ө.Хожаниязов).

ИНТАЛЫ кел. Ыкласly. Өзи *инталы*, ыкласly хаял екен (Т.Қайыпбергенев).

ИНТЕЛЛИГЕНТ ат. Оқыған, жоқары мәдениетті ақыл мийнети менен шуғылланыушы адам. Мамыт хәзир жүдә өскен *интеллигент* болып шықты (Т.Нәжимов).

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ а т. Арнаулы мағлұматы, қәнигелиги бар илим, техника хәм көркем өнердің түрлі тарауында ақыл мийнети менен шуғылланыушы жәмийетлик қатлам. Буған республикамыздың барлық *интеллигенциясы* ис пенен жууап береді (Б.Исмаилов).

ИНТЕРВЕНТ ат. Интервенцияға қатнасушы ямаса *интервенцияны* шөлкемлестіріуші, басып алыушылар тәрепдары.

ИНТЕРВЕНЦИЯ ат. Бир яки бир неше капиталистлик мәмлекетлердің революциялық хәрекетті туншықтыруу, аймағын басып алыу, өз үстемлигин орнатуу хәм т.б. мақсетлер менен екінші бир мәмлекеттің ишкі жумысына қатнасуу ямаса оған қарсы қураллы күшлер жумсау. Қытай басшылары Вьетнам демократиялық республикасына хәр қыйлы сылтаулар менен *интервенция* жасау хәрекетін еле де тоқтатқысы келмейді.

ИНТЕРВЬЮ ат. Мәмлекетлик ямаса жәмийетлик искер менен журналист арасында өткерилген гүрриңнің баспасөзде жәрияланыуы. *Интервью* алыу ямаса *интервью* беріу.

ИНТЕРНАТ ат. 1. Оқыу орынлары жанындағы оқыушыларға арналған жатақхана. Буннан 8 жыл бурын *интернатқа* алынып оқыуға кеткен едим (Т.Қайыпбергенов). Еслей ме ол тууған ауылын, Ямаса *интернатта* өткен уақтын (И.Юсупов). 2. Класс жайлары менен бирге оқыушылар туратуғын жатақханасы бар арнаулы мектеп-*интернат*.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ат. Халықаралық бирлеспе.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ а т. 1. Капиталистлик қурылысқа қарсы хәм коммунизмді қуруу ушын гүресте пролетариаттың халықаралық тилеклеслиги. 2. Барлық халықтың азатлығы менен теңлигин сақтау жолындағы пролетариаттың шовинизмге қарсы гүреси.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ а т. Интернационализм тәрептары, интернационализмді жақтаушы.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЛЫҚ кел. 1. Халықаралық көп миллетлик. *Интернационаллық* сөзлер сөзлиги. 2. Интернационализм принциптерине ылайық келген, интернационализм принциптери тийкарында дүзилген. Бул балалар үйи

интернационаллық жетимлерден куралғанлардың үйі еді (С.Айний).

ИНТИЗАР р. Хәуес, кумар, куштар. Оның әкеси бір көриуге *интизар* еді (Т.Қайыпбергенов). Гүлайымдай сулыұды көрмеге *интизар* еді («Қырк қыз»).

ИНТИМАҚ ат. Бирлик, аңызбирлик.

ИНТИМАҚЛЫ кел. Аңызбирликлі, уйымласқанлық. Штабта ис талұас урған, Батыл және *интимақлы* (И.Юсупов).

ИНТОНАЦИЯ ат. линг. Сөйлеуде дауыстың түрліше кубылыуы, бирде жай, бирде жоқары, бирде пәсең шығыуы, дауыс ырғағы, дауыс толқыны, дауыс пәти, *интонациясына* карай гәп үш түрлі; хабар, сорау, үндеу болып келеді. Хәр қайсысының өз *интонациясы* бар (Б.Исмайлов).

ИНФОРМАЦИЯ ат. Бир уақыя туұралы билдирилген хабар. Қудайбергенов та, Гүлайша да шын ықласы менен Мамыттын кишкене қысқа *информациясын* тыңлады (Т.Нәжимов).

ИҢГӘЛАУ ф. Жас бөбектің, баланың жылағанда шығаратуғын дауысы. *Иңғәлайды*, шырқырайды, жубанбайды жыласа, Анасынан сүт шықпайды қанша ықлас қылса да (Күнхожа). *Иңғәлаған* сестинен ана бауыры ийеди (Г.Есемуратов).

ИҢИР ат. Қараңғы бола баслаған уақыт, геүгим болған уақыт. Кеш қараңғы тартып *иңир* бола баслады (Г.Төреева). Бутинги күн хеш қандай өзгериссиз, таң атыудан *иңир* түскенше көк жүзі ашылмай қабағын қарыс жауып турды (С.Салиев).

ИҢҚАР р. Интизар, зар, хәуес. Солай етпесениз, хәзир кетемен, Басқан изиме де *иңқар* етемен, Хадал болыу керек ер сүйиу ушын (И.Юсупов).

ИПЛАС кел. 1. Патас, тазаланбаған. Жайдың иши қопыраған *иплас* нәрселер менен толы. 2. ауыс. Жаман, кара нийет. Атамурат соң бундай *иплас* ойдан қутылды (Т.Қайыпбергенов). Анамды бахытсызлыққа ушыратқан диннің *иплас* законлары екен (Ж.Аймурзаев). Мени сондай *иплас* иске барады деген қайсы ойың усы, — деди ол ауыр гүрсинип (Г.Изимбетов). *Иплас* пикирге таланба, Ақ сүт берген меҳрибаным (А.Дабылов).

ИППОДРОМ ат. Ат шабысы менен бәйгисин өткеріу ушын арналып үскенеленген майдан, участок.

ИРГЕ ат. 1. Үй, жай, қоныс. Сары сынлы қыздай жамалың, Сары алтынға толғандай *иргең* (Т.Сейтжанов). 2. Тырнақ, дийуал. Пәтлендирип уллы исти салдың завод *иргесин* (Ж.Аймурзаев).

Турымбет төсегин сәл *иргеге* тартып, дийуалға жауырнын берип отырмакшы еди (Т.Қайыпбергенов).

ИРГЕЖЕЙЛИ ат. Жаратылысынан келте болып тууылған адам, иргежейлилерде жынысый өсиу болмайды, булар цирклерде ислетиу үшін жыйнап алынған адамлар. Мына *иргежейлини* сырттан ертип келди ғой (Н.Бөрекешов).

ИРГЕЛЕС кел. Қоңсылас, сыбайлас, қатарлас. *Иргелес* бирге отырған халықтардың үрп-әдетлери де бир-бирине уксас келеди. Қайып Қосыбайды ағайын болғаны үшін сүйеу көріп, өз алдына шаңарақ болғалы үйін Қосыбайға иргелес тигип киятыр (К.Султанов).

ИРЕУ I ф. 1. Ысырыу, ийтериу. Қар астынан көрінген суусак қарды *иреп* ашқаннан кейін Надежда қорқынышлы жүрегін басып оның қасына барды (Ж.Аймурзаев). 2. Малдың етин териден шығарғанда мушлап ийтерип терини еттен ажыратыу, муш пенен етти сүриу. Сойылған қойдың етин терисинен тез шығарыу үшін ең алды менен пышақ пенен етти териден бөледі де оннан кейін муш пенен *ирейди*.

ИРЕУ II ат. гөн с. Диңгек, минара, саркоп. Көринип тур патшамыз Қаланыздың *иреуи* («Алпамыс»).

ИРИ к е л. Үлкен, гидиман, нәхән. Жасы елиуден асқан ири денели, қара торыдан келген есирип сөйлейтуғын адам (Т.Нәжимов). Аяқлары қағысқан *ири* арық өгіз екен (Қ.Айымбетов). ◇ **Ип-ири** — үп-үлкен, нәп-нәхән. Шаққан жери уұдай ашыйтуғын *ип-ири* пешшелер тек Дәрьябай палуанға ғана кәр еткен жоқ (Н.Бөрекешов).

ИРИЛЕНИУ ф. 1. Толысыу, геуделениу, өсиу. 2. Үлкейиу, кеңейиу. Хәзир болса турпаты мен көріп жүрген түйелерден әдеуір *ириленип* кеткен нар түйениң алдына түсіп қашып киятырман (М. Нызанов).

ИРИМШИК ат. Сүтти иритип исленген аұқат, сүттин ириуи.

ИРИМШИКТЕЙ кел. Иримшикке усаған, иримшик тәризли, иримшик яңлы, иримшик сыяқлы. Жатырған муз ирийди *иримшиктей* иркилместен (Г.Есемуратов).

ИРИҢ ат. Жарадағы шириуден шыққан ақ суйықлық. Жарылған қатыуаштың арасынан қосыла *ириң* ақты (Қ.Досанов). ауыс. ◇ **Ириң ишиу** — жүдә қыйыншылық акырет көриу. Ишкениң *ириң*, жегениң желим болды (Ж.Аймурзаев).

ИРИҢЛЕСИҰ ф. Ириң пайда болыу, шириу. Хеш парк ететугын емес, *ириңлесип* куртлауға айланады (Ә.Шамуратов).

ИРИТИҰ ф. 1. Сүт, қатық, усаған аұқат затларының бузылыуы. 2. Бузыу, карама-қарсы қойыу, бүлік салыу.

ИРИТИҰШИ ат. Бузыушы, карама-қарсы қойыушы, бүлік салыушы.

ИРИТКИ ат. 1. Ашытқы. *Иритки* түссе сүт ирийди. 2. Бүлікшилиқ, ылаң. Ел ишине *иритки* салынды (М.Дәрибаев). *Иритки* таслап ортаға, Өмирди сатпақ олжаға (С.Нұрымбетов).

ИРИҰ ф. Бузылыу, суйылыу. Көзгенеклесип елгезердей тесілген муз сүттей *ирийди* (К.Сұлтанов). Кемеңнің майы *ирийме*, баяғыда бизиң кара қайықты талай-талай мингенсен, — деди (С.Мәжитов).

ИРКИЛДЕҰ ф. Былқылдау, ыркылдау, бос болыу, семиз болыу. *Иркилдейди* семизліктен кара мал, Сыйырлардың жер тирейди желини (Т.Сейтжанов). Ылақаның қарнындай *иркилдеген* семиз курсағын арқа жаққа қаратып жатыр (К.Сұлтанов).

ИРКИЛИҰ ф. Токтау, гидириу, еглениу. Ол жылағысы келсе де, баланың алдында *иркилди* (Ө. Айжанов). Буннан кейин онша *иркилип* турғаным жоқ, кеулимде барын айттым (Ө.Хожаниязов).

ИРКИЛМЕҰ ф. Токтамау, гидирмеу, егленбеу. *Иркилместен* ат шауып сол тоғайға кетесіз («Қырк қыз»).

ИРКИНИШ ат. Тосқын, кесент. *Иркиниш* етип азырақ, Ойнаған жердің тарлығы (Б.Қайыпназаров). Күн сууытқан менен Маңғыт ауылын тик бастырған уақыя *иркиниш* таппады (Т.Қайыпбергенов).

ИРКИҰ ф. Токтатыу, гидириу, еглеу. Узақ жерге емлениуге бараман десем, *иркип* жүрме (Ш.Сейтов). Буны Жумагүл билди, бирак *иркип* турууға күши жетпеди (Ө.Айжанов).

ИРКПЕҰ ф. Еглемеу, тоқтаппау, гидирмеу, кешиктирмеу. Сонда да баланы дүзде бир майдан *ириккиси* келмеди (Т.Қайыпбергенов). Жийемурат Серкебайды қонақ-қоңсыларды жайғастырууға асыққан шығар деп *ирикпеди* (Т.Қайыпбергенов).

ИРКИҰХАНА ат. Уақытша қамап қоятуғын жай. Айыпсыз адамды *иркиұханаға* әкелмейди (А.Бекимбетов).

ИРРИГАТОР ат. Суу қәнигеси, ирригация маманы. Дәлжаннан басқа Рашат Хайруллин, бас инженер *ирригатор* Петров, тағы басқалар кетти (Т.Нәжимов).

ИРРИГАЦИЯ ат. Суусыз жерди жасалмалы жол менен сууландырыушылык, суугарыушылык. Суу қәнигелери — ирригаторлар шөлистанды *ирригация* жолы менен гүлистанға айландырды.

ИС I ат. Жумыс, хызмет, хәрекет. Қолдан келер ис жок (Ө.Хожаниязов).

ИС II ат. Денеге жарақат салатуғын ушы сүйир әсбап, найза, шанышқы. Елмураттың бөтекесине *ис* суккандай ашыұлы сөзлер де айтты (Ж.Аймурзаев).

ИС III ат. Кабап, шашлик писириуға арналған тот баспайтуғын металдан исленген ушлы әсбап. Ошакқа отты жакты, Жүрекке *исти* қакты («Мәспатша»).

ИСЕНБЕУ ф. Инанбау, исеними болмау. Ырасында да ол карап көзине *исенбеди* (М.Нызанов). Деген менен Нурымбет капронның майдаланбайтуғынына *исенбейди* (Ө.Айжанов).

ИСЕК ат. Пиштирилген, тарттырылған кошқар. Келер ертен тери терсек, Қудайыға айтқан *исек* (Бердак). Бар еди бир *исегим* қунан койдай, Оны да берип еди Турдыбай бай (Әжинияз).

ИСЕНДИРЕРЛИК кел. Инандыратуғын, инандыарлык, исенимли. Олар жүдә *исендирерлик* болыуы керек (Г.Есемуратов). Бул бойынша *исендирерлик* үзил-кесил хештеме айталмайман (Ө.Хожаниязов).

ИСЕНДИРИУ ф. Инандырыу. Жаксы ис баслап атырғанына *исендирип* марапатланып кайтты (Т.Қайыпбергенов). Буған мен сизлерди *исендире* аламан (Ж.Сейтназаров).

ИСЕНИМ ат. Инаныу, инаным, үмит. Орынлайман калай да, *исенимин* халқымның (Ш.Мәмбетмуратов). Сол күннен баслап Атаханға *исеним* артты (Т.Қайыпбергенов).

ИСЕНИМЛИ кел. Инанышлы, инанымлы, инанатуғын, инаныуға болатуғын. Олай етиуға бул дүньяда мениң *исенимли* адамым да жоқ (А.Бекимбетов). *Исеним*ли Арысланнан айрылдык, Енди калай кешер екен күнимиз («Қырқ кыз»).

ИСЕНИУ ф. Инаныу, үмитлениу. Олай болса *исениу*ге болады (Ш.Сейитов).

ИСИК ат. Сууық тийиуден ямаса баска зақымнан денениң белгили жеринде пайда болған қалқынқы. Оның қабағы *исик*, көзи жылау менен қызарған, денесин қапалық жайлаған (Ә.Шамуратов). Жок, ашылмады, жақ етиниң *исиги* де оншелли кайтпады (А.Бекимбетов).

ИСИНИҰ ф. 1. Исик пайда болыу, томпайыу, қалқыу. Төнбек ауырыуының белгиси қарыны томпайып аяқ-қолы *исинеди*. 2. Ашыулануы, қызыу, кәхәрлениу, тулланыу. Жасауыл баланың қасарысып турғанына ғәзеби келип тулыптай *исинди* (Қ.Султанов). Оның бундай мийримсиз сөзине бууынларым қалтырап *исинип* кеттим (А.Бекимбетов).

ИСИРАП ат. Шығын, зая, босқа орынсыз жумсау. Ұақыт қымбат, *исирап* етпе тегінге, Қыйынлықтан қыйпалақлап шегінбе (И. Юсупов).

ИСИРАПШЫЛ кел. Сарп етиуіши, жөнсіз жумсаушы, төкпе.

ИСИРИҰ исиу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ИСИҰ ф. Сууық шалыудан ямаса басқа бир ауырыудың зардабынан денеде пайда болған қалқынқы. Сыйыр да сауылмаған шығар, сауылмаса емшеги *исин* кетеди (Қ.Ирманов). Көзи *исип* қызарған адам усар сыяғы (А.Бегимов).

ИСКЕК ат. Сақал, мұрт хәм тағы басқа да түклерди алыу ушын металдан исленген жулғыш. Шаншылды да жаздырмады *искеги*, қых-қыхлады, қақырынды, түспеди (Т.Жумамуратов).

ИСКЕНЖЕ ат. Затларды қысыу ушын исленген қурал, әсбап.

ИСКЕНЖЕДЕЙ кел. Искенже сыяқлы, *искенже* тәризли, *искенжеге* усаған. Қақ желкесинен *искенжедей* қысып төменге басты (Айбек). Мәрттің қысқан билеги *искенжедей* қысып болады («Алпамыс»).

ИСКЕР I ат. Қандай да болмасын жәмийетлик жұмыста өзін көрсеткен адам. Жәмийетлик *искер*. Мәмлекетлик *искер*. 2. Иске, мийнетке уқыплы адам, киcи. Ондай *искер* ақыллы адам бола қояр ма? — деп те ойлады ол (Т.Қайыпбергенов). Ол ақ көкірек, *искер* адам болса керек (И.Юсупов).

ИСКЕР II кел. Хызмет көрсеткиш, мийнет синирген. Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илимий *искер*.

ИСКЕРЛИК ат. Иске уқыплылық, иске қолайлылық, иске шеберлилик, иске инталылық.

ИСКИРТ кел. Майда, сықмар, қыйқым. Аұкатын үнемлеп *искиртлик* пенен жумсады (Айбек).

ИСКУССТВО ат. 1. Көркем өнер. Жас талантлар *искусствоға* өз өмирин арнауды мақул көрген (Н.Дәуқараев). Халық *искусствосының* көп ғана түрлери ушырасып келеди (Қ.Мақсетов). 2. Шеберлик. Сөз *искусствосы* ең әйемги заманларда адамлардың мийнет процесинде тууғанлығы анықланып хәм мойынланып отыр.

ИСЛА ат. Илаж, шара. Соның бир *исласын* сизди биледи дегенди айтты, соған келип турман (Ө.Айжанов). Оннан соң *исласы* болар, баба, деди («Алпамыс»).

ИСЛАМ ат. Мухаммад пайғамбар негизин салған мұсылман дини. Нәмәрт шаппай кейінде қалар, *Ислам* дейіп жауға қылышын урар (Өжинияз). Диний *ислам* жолына жаным садақа дегизіп қуран ұслатып қалды (Ш.Сейтов).

ИСЛЕНИҰ *ислеу* фәйілінің белгисіз дәрежесі.

ИСЛЕС кел. Таныс, биліс, бірге жүрген, іслескен. Бірақ Артық аға менен бұрын *ислес* болмағандықтан оған түсинісе алмай жүрді (Т.Қайыпбергенов). Оның көзлерінің күліп тұрғандығы менің менен *ислес* болмаса да ядымда тұр (Ж.Аймурзаев).

ИСЛЕСИҰ *ислеу* фәйілінің шерікшілік дәрежесі.

ИСЛЕТИҰ *ислеу* фәйілінің өзгелік дәрежесі.

ИСЛЕҰ ф. 1. Атқарыу, орындау, хәрәкәт етіу. Біраз күннен берлі ауырыу халыма қарамай *ислеп* жүрмен (Ж.Аймурзаев). Бұл манда жақсы *ислегенім* ушын жақсы сөз есептемен (Ж.Аймурзаев). Мен анам менен бірге *ислеймен* (Қ.Досанов). 2. Соғыу, ниткеріу, жасау. Еле есімде, екі қуты бос шырныны тесіп, жип өткеріп телефон *ислеп* алатуғынымыз (Ө.Айжанов). Егер *ислеп* берсе, Дәстегүлді алып келсең дейді (қ.х.е.).

ИСЛЕҰШИ ат. Атқарыушы, орындаушы, ниткеріуші. Гүлін гүліне келтіріп, жүй билдірмей *ислеуші* кім (Қ.Ирманов). Дүканның ишінде сауда *ислеушілерден* басқа да адамдар бар (Қ.Досанов).

ИСМ ат. Биреуге қойылған ат. Орынгүл! — деп бұл қыздың *исмине* өз ишімнен сүйсінсе қарадым (Ж.Сейтназаров). Ойлансаң ойлағыл соран затын *исми* нәсли жеті пушты әждадың (Өжинияз).

ИСПАРА а т. Қасаның ушына кийгизілетуғын ушлы темир, ис. Ушына темир *испара* қадалған ұзын қасаны көрді («газетадан»). Өңменіне *испара* қадап тикшііп тұрғандай көрінді (Ө.Хожаниязов).

ИСПАТЛАҰ ф. гөн с. Дәлілдеу, тастыйықтау.

ИСПАП қ. исирап.

ИСПАПШЫЛ қ. исираншыл.

ИСПАПЫЛ ат. 1. Ислам дини түсиниги бойынша ақыр заманда қатты дауыл тұрғызыушы періштенің аты. Ақыр бир күн болар ақыр заманы, *Исрапыл* сүргини жығарлар тауды

(Әжинияз). 2. аүйс. Қатты сууық, боранлы дүбелей. Аркадан ести *исрапыл* самалы («Қырқ қыз»).

ИСТАНАТ ат. гөн. с. Жаманат, насақ. Наз әйлейіп сүшиқ тилли ол Сәнем, Маңа бир *истанат* тақты да кетти (Әжинияз). Мен бул қызды бирден патшаның өзи ала ғойды деген халықтың *истанатын* көтермейін («Алнамыс»).

ИСТЕҰ ф. Күсеу, кәлеу, соғар. *Истегени* болар еди, Көңлиндегін қылар еди (С.Мәжитов). Кел достым истерлер сени, *Истеулік* бағдадур бағда (ққ.х.к.).

ИСТИПРА ат. гөн.с. Дәретке шыққаннан кейін тазалық ушын пайдаланатуғын кесек.

ИСХАНА ат. Жумыс ислеітуғын жай, орын.

ИСШЕҢ кел. Иске укпылы, искер. Халқына ҳармай хызметлер етип, Артты бизиң *исшең* жаслар даңқлары (Т.Сейтмамутов).

ИСШЕҢЛИК ат. Укпылылық, искерлік.

ИСШИ ат. Жумысшы, мийнеткеш. Сарыбайдың атасы елеусизлеу бир мәкемеде *исши* болып ислеуши (С.Мәжитов). Күйеуи қалада *исши* (Т.Қайыпбергенев).

ИТИБАР ат. Дыққат, кеуіл, көңил. *Итибар* бермейсиз иске, Уйқыдан турын тал түсте (Т.Жумамуратов).

ИТИБАРЛЫ кел. Дыққатлы, инабатлы.

ИТИБАРСЫЗ кел. Кеуілсиз, дыққатсыз.

ИТИБАРСЫЗЛЫҚ ат. Кеуілсизлік, көңилсизлік, дыққатсызлық. Кеткенлерге *итибарсызлық* пенен қарап қойды (С.Мәжитов).

ИТИМАЛ м. с. Мүмкин, тийис. Мениң қорққанымды сезсе *итимал* (Т.Қайыпбергенев). *Итимал*, оннан да тәуіррек жигитлер тауылып қалар (Ә.Шамуратов).

ИТИЯЖ ат. Таяр, так, пукта, купыя. Усы жағына *итияж* болыу керек (Т.Қайыпбергенев).

ИТИЯЖЛАҰ ф. 1. Пукталау, купыялау. Есикти илип тағы да *итияжлап* тәмби басып шешинип жатты (Ж.Аймурзаев). 2. Бежеріу, таярлау.

ИТИЯТ ат. Сак, пукта, берк. Ядлап хәм оларды терен мухаббат пенен *итиятлап* сақлады (Б.Исмаилов).

ИХТИБАРЛЫ қ. итибарлы.

ИХТИМАЛ қ. итимал.

ИХТИЯТ қ. ықтыят.

ИШ ат. 1. Қарын, қурсақ. Үңгір аузына жақын тұрған Әуезов *ишин* басты да, гүрсинип бир қапталға қулады (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Кеуіл, көңіл, жүрек. Гүлжан жеңгей жууап урар құлимлеп, Томсыраймас *ишимдегини* билиң деп (И.Юсупов). Сөйлеп *иштеги* шеримизди тарқатамыз (М.Дәрибаев). 3. ауыс. Бир нәрсенің *ишки* тәрәпи, *ишки* жағы. Жай *иши* қараңғы (Т.Қайыпбергенов). Есиктен *ишке* кире бергеним усы еди, әкем кушақлап алып бауырына басты (Ө.Хожаниязов). Вокзал *иши* толған халық (Ш.Артық). ◇ **Иши ашығу** — қыйналығу, күйиніу. Асқар қойларға *иши ашып* қарайды. («Әмиүдәрә» ж.). **Ишинен тынығу** — кеулінде бир сырды сақтау, пикир сақтау, тымсырайығу, үндемеу, тил қатпау. Өне соннан бермаған Хәкимбай ақсақал *ишинен тынып* «хәссений» деп тисленип жүреді екен (әд.хрест). **Ишин ийт жыртғу** — қапаланығу, тынышсызланығу, қыйналығу, күйиніу. Буны көргенде Нурымбеттің *ишин ийт жыртқандай* болды (Ө.Айжанов). **Ишин өртеу** — қатты қапа болығу, тынышсызланығу. Еки қатын күндеслиги *ишин өртеген* бәйбише бийдің салқын қарағанына бултыйып қалды (К.Султанов). **Иши нисиғу** — жалығығу, зеригіу. *Ишим писип* не қыларымды билмеймен (Ә.Шамуратов). **Ишин тартғу** — өкиніу, қыйналығу. Ол бирден хаулығып шоршып кетти де, суық демин алып қайта гүрсинип *ишин тартты* (Ө.Хожаниязов). **Иши жанығу** — қыйналығу, күйиніу. Сермеуге қолым жоқ тур *ишим жанып*, Не жаксылық болсын түскен соң қолға (Ш.Артық).

ИШАРАТ ат. Ым, белги. Қызлар бир-бирине қыйғаш қасларын анда-санда қағып *ишарат* етеди (Ж.Аймурзаев). Ауылға қарап жүрейік дегендей *ишарат* етті (Т.Қайыпбергенов).

ИШЕК ат. Дененің ишки қурылысында асқазаннан кейінги аұқат жүретуғын, аұқат синиретуғын орган. Сол жүзик хәзир оның *ишегин* ширитип атыр (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ишеги қатығу (ишек-силеси қатығу)** — жүдә қатты күліу. Елти хәкқында көп қызық бәйитлерди айтысып, бизлер *ишек-силемиз* қатып отыр едик (Ә.Шамуратов).

ИШЕКТЕЙ кел. Ишек сыяқлы, ишек тәрізлі, ишекке усаған, ишектей нәзік. ◇ **Ишектей шыйратылығу** — ийретилиу, буратылығу. *Ишектей* шыйратылып жоқарыдан салбырап түскен узын, кара курым Сапаргүлдің қолына оратылды (А.Бекимбетов). **Ишектей собырайығу** — узын, жиңишке болып өсиу.

ИШИК ат. Кундыз, түлки, қозы т. б. хайуанлардың терисинен исленген үст кийим. Басын тығып буйығып қос жағалы *ишикке* («Қырк қыз»).

ИШИЛИҰ ф. Сұйық аұқатты жеу. Чай *ишилип* дәстүрхан жыйналды (А.Бегимов). Оның үстине иште де жылыу жоқ, *ишилип* атырған ыссы жоқ, аұқаттың өзи де табыла бермейди (М.Әбдирейимов).

ИШИМЛИК ат. Арак, шарап, ишип-жейтуғын түрлі аұқатлар. *Ишимликлер* ләккилерге салынып, алма-анарлар әкелинди (Айбек). Демек, *ишимликтің* ийеси бар қусайды (Қ.Аралбаев).

ИШИРИҰ ф. Иштириу, ишкизиу, жегизиу. Аттан сүйеп түсирди, Жаксы тағам *иширди* («Қырк қыз»).

ИШИРТКИ ат. гөн.с. Сууға езип ишиу ушын молла тәрепинен дууалы сөз жазылған кишкене қағаз. Кудаша көз тийер деп гүдикленсең, *Иширтки* моллакеңнен дууа алып так (Әжинияз).

ИШИРТКИДЕЙ кел. Иширтки сыяклы, *иширткиге* усаған. Ажар *иширткидей* әри кетип гөнерген қағазға қарады (К.Султанов).

ИШИҰ ф. Ишимликти, суусынды, сұйық аұқатты жутуу. Жылай-жылай жап қазсаң, Күле-күле суу *ишерсең* (кк.х.н.м.). Бөкпеннен баслап быламыққа шекем аұқат *ишиуге* үйреткен (Ж.Аймурзаев). ◇ **Ишпек болыу** — ишиу, *ишиуге* қолайласуу, бейимлесуу. Суу *ишпек* болып сууаттан, Еңкейип көлге қарайды (И.Юсупов). Сабыржан шийшеде қалған арактан тағы да өз кесесине толтырып *ишпекши* болды (А.Бекимбетов),

ИШИҰШИЛИК ат. Мәскүнемшилик, мәс қылатуғын ишимликлерди ишиуге үрдислениушилик, арақкорлық, шарапкорлық. Нарбай өзине де, үй ишине де қараудан қалды, *ишиушиликке* берилди (Г.Есемуратов). Бул уақыялар, көбинесе, *ишиушилик* үстінде ушырасады (Қ.Айымбетов).

ИШКЕРИ р. Жайдың, үйдің иши. *Ишкери* кирип қараса, айтқысыз жаман азапта өз анасын көреді («Қырк қыз»). Көп иркілмей бай менен *ишкериге* кирди (Қ.Досанов).

ИШКЕРИЛЕҰ ф. Ишке кириу, үйге, жайға кириу. Онда *ишкерилейик* (Қ.Досанов). Фатима қапыдан *ишкерилеп*, олардың әңгимесине және кулақ қойған еді (Т.Қайыпбергенов).

ИШКИ кел. Иш беттегі, төргі бөлме. Қонақты дәлізден өткеріп *ишки* бөлмеге киргизди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ишки**

ойы — дийдилеген максети, саклаулы пикири. Мен баланын *ишки* ойына дәрхал түсинип ғыппа усадым (А.Бекимбетов).
Ишки сыр — басқаға айтыла бермейтуғын ойы, қыялы, планы. Достыма *ишки* сырымды, болған уақыяны айтпадым (А.Бекимбетов).

ИШКИЗИҮ ф. Суйық затты жутқызыу, аұқатландыруу. Шүкиржан апам кеседен суу *ишкизди* (А.Бекимбетов). Ақшасын расход етип ғаррыларға жегизип *ишкизди* (Қ.Ирманов).

ИШКИРНЕ кел. Сыр билдирмейтуғын, ишинен тынған адам. Мени уйқылатып таслап бул *ишкирне* қанша қашқынларды өткерип қайтты екен (С.Айний).

ИШҚЫСТА р. Кесел, қапа, қайғы. Сөздің шынын айта бер, *ишқыста* етпе мени, аға (Бердақ). Айпаршаның дәртинен *ишқыста* болып жатыр еди («Мәспатша»).

ИШҚЫСТАЛЫҚ ат. Қапашылық, қайғылық, ууайымлық. Александр қыз жөнинде кимге айтарын билмей *ишқысталықта* жүрген еди (Т.Қайыпбергенов).

ИШМЕРЕЗ кел. Ишинен жаман нийет ойлап жүриуши, ишинен тынған адам. Сыртқы жаудан сақланарсан, Дос *ишмерез* жау болмасын (С.Мәжитов).

ИШТАН қ. ыштан.

ИШТЕЙ ат. Аұқатқа талап, мейил, инта. Кем-кем кеули де, *иштейи* де ашылайын деди (Қ.Айымбетов). Буннан көп жеуге *иштейим* жоқ (А.Бекимбетов).

ИШТИРИҮ ф. Аұқатландыруу, жегизиу. Суу орнына пал *иштирди*, Мақпалдан жөргек кестирди («Мәспатша»). Май *иштирип*, аұқатландырып, өз халына келтирген (Ж.Аймурзаев).

ИЮЛЬ ат. Жылдың жетинши айының аты, жаздың бир айы. *Июль* айының соңғы он күнлиги (Қ.Досанов). Бүгин *июль* айының жигирма беси (Н.Дәукараев).

ИЮНЬ ат. Жылдың алтыншы айының аты, жаздың бир айы. Гүлайша мың тоғыз жүз отыз төртинши жылы *июнь* айында тууылды (Т.Нәжимов).

Й

Й 1. Қарақалпақ әлипбесинің он үшінші (13) хәриби, Й хәриби бас буында сийрек ушырасады, көбинесе, сөздің орта хәм соңғы буындарында жазылады. Йош, сүйеу, күйеу, торай, сарай, шалғай хәм т.б. **2.** Тил алдының алғы таңлайға жақынласуынан жасалатуғын дауыссыз сес.

ЙОГ ат. Өзин-өзи азаплау, қыйнау арқалы оғада зор күшке ийе болуға болады дейтуғын Хиндстандағы Мистикалық ағымның жолын қуатлаушы адам.

ЙОГА ат. Жанлы дүнья кубылыстары тәсиринен хорлық, азап, жәбир етиуді гөзлейтуғын гөне Хинд философиясының системасы. Йоганың рационаллық психофизиологиялық тәрептерин диний-мистикалық илимлер өз мақсетлерине сәйкеслендирип терис түсіндиреди.

ЙОД ат. **1.** хим. Түси қара қоңыр химиялық элемент. **2.** мед. Қызғыш түсли сұйық дәри. Жана түскен жара асқынып кетпес ушын оған йод жағады.

ЙОДОФОРМ ат. мед. **1.** Ийиси күшли жылтыр сары порошок. *Йодоформ* жаракатлар менен иринді жараларға себиледи. **2.** Йот ат. линг. Хәзирги уақытта хәриплик белгиси жоқ, тек латын тилинде ғана қолланылатуғын «J».

ЙОШ ат. Илхам, жигер, ғайрат, талмас, ықлас. Сенин дийдарың көз алдымда беліме ғайрат, кеуліме *йош* береді (С.Хожаниязов). Кеулімнің хеш бир хошы, жигитлердің келер *йошы* (Бердак). ◇ **Йош атланыу** — жигерлениу, кеуіл көтерілиу. *Йош* атланса, ақыл менен бас толар, қолы келип Әмиу киби тасты олар (Т.Сейтжанов).

ЙОШЛАНДЫРУУ ф. Кеулін көтеріу, уақтың хошлау. Мына күши, мына иси ғаррының, *Йошландырды* аламанның барлығын (Т.Сейтжанов). Қол шаппатлап көрермен қозғалды, Адамларды *йошландырған* саз екен (С.Нурымбетов).

ЙОШЛАНЫУ ф. Жигерлениу, кеуілленіу, ғайратланыу, нәтлениу. Жырау тап Байшубарға өзи минин жарысып баратырғандай *йошланып* жырлап отыр (Қ.Ирманов). *Йошланып* жанына барып, Ашықтық сөз басады (Әжинияз).

ЙОШЛЫ кел. Жигерли, ғайратлы, көңилли, кеуилли, шад. Топарласқан *йошлы* қызлар, Нәзерледи колхоз бағын (Ж.Аймурзаев).

ЙОШТЫРЫҰ йошыу феилиниң өзгелик дәрежеси. Мен жүдә журтта жоқ кылып айтпаған шығарман, мусылман бола турып олардың қосығын айтқаным хәммесиниң кеуиллерин *йоштырып* жиберген болса керек. (М.Нызанов).

ЙОШЫҰ ф. Жигерлениу, ғайратланыу, кеуиллениу, көңиллениу. Жай алдында өскен жүзим, алманы, Көргенде кетеди қыялы *йошып* (Х.Сейтов). Душпанларды кара жерге қақпасаң, Дәрья киби *йошып* шалқып ақпасаң (Омар). Өзи менен қоса енди сени де йоштырды (К.Султанов).

ЙУПҚА ат. 1. Жуқа. *Йупқа* додақ бедени ақ, Әлаўметлер, салың кулақ (әд.хрест). 2. Гезлеме, мата.

ЙЫҒЛАҰ қ. жылау. Қала бузып түркмен бағрым дағлады, Кимсени дүпенлеп, кимди бағлады, Сенде көп мусылман уғлы *йығлады*, Башыңа мүшkil иш түшти, Бозатау (Әжинияз).

К

К 1. Қарақалпақ әлипбесиниң он төртинши ҳәриби хәм сол ҳәриптиң жазылыуы (графикалык) таңбасы. *К*, *к* ҳәриплери сөздиң басында, ортасында хәм соңында да жазыла береді.

2. Тилдиң ортасы таңлайдың ортасына тийиу, жабысыу арқалы жасалатуғын үнсиз дауыссыз сес — фонема. Олар үнли-үнсиз болып жубайласып жүреді: п–б, т–д, ф–в, к–г, қ–ғ, (ққ.т.с.).

◇ **К витамини** — жоңышқада, капустада, геширде, асқабақта болады. *К* витамини клеткадағы зат алмасыу процесслерине әхмийети жүдә зор (Адам анатомиясы);

КАБАК ат. Россия Патшалығында хәр түрли ишимликлер ишетуғын орын, шарапхана.

КАБАП қ. кәбап.

КАБАРДИН ат. Кабардин Республикасының негизги жергиликли халқы.

КАБАРДИНЛИ ат. Кабардин Республикасында жасаушы пукара.

КАБЕЛЬ а т. Сырты қапланған, жер ямаса суу астынан жүргизилетуғын электр, радио, телефон, телеграф сымы. Қалаға жер асты *кабельлерин* жүритеміз (С.Салиев).

КАБЕЛЬТОВ ат. Теңиз өлшеуиши, теңизде қолланылатуғын 185,2 метрге тең узынлық өлшеуи.

КАБИНА ат. Машинаның, трактордың, самолёттың тағы баска транспортлардың айдаушылары отыратуғын арнаулы орын. Зийбағұл *кабинада* күлип отыр (Ө.Айжанов). Машинаның *кабиначасында* еки адам отыр (Н.Дәукараев). Бираздан кейин шофер, ... *машинаның* кабиначасын урды (Қ.Айымбетов).

КАБИНЕТ ат. **1.** Мәкеме орынларындағы ямаса хәр бир адамлық өз хожалығында тийисли китап, стул, орынлық хәм баска да үскенелер менен тәмийинленген бөлме. Қуяш көтерилмей-ақ *кабинетинде* отыр (Ө.Хожаниязов). **2.** Айырым мәмлекетлердеги хукиметке киретуғын министрлер курамы. Министрлер *кабинети*. **3.** Оқыу орынларында, емлеуханаларда тийисли үскенелер менен тәмийинленген белгили бир жумысларды ислеуге, өткерйуге арналған бөлме. Физиотерапия *кабинети*. Қарақалпақ тили *кабинети*. Техникалык бөлимнин

кабинетин силтеди (М.Нызанов). **4.** Белгили бир *кабинетти* үскенелеуге керекли болган мебельлер жыйнагы.

КАБЛОГРАММА ат. Суу асты кабели аркалы берилген телеграмма.

КАБОТАЖ ат. Кемениң хәм пароходтын сууда жаға бойлап жүриуи.

КАВАЛЕР ат. **1.** Отырыспада, зыяпатта, жәмийетлик орында ямаса қыдырыспада ҳаял-қызлар менен бирге жүрип, олар менен аяқ ойынға түсетуғын ямаса оларға хызмет көрсететуғын ер киcи, жиғит. **2.** Орден менен наградланған киcи.

КАВАЛЕРИСТ ат. Атлы әскер. Бир топар *кавалерист* отряды тоғайға барып орналасты (Ө.Хожаниязов).

КАВАЛЕРИЯ ат. Атлы әскерлерден куралған үлкен бир топар бирикпе, кураллы күш. *Кавалерияда* хызмет ислеп жүрип, кәпелимде бахытсызлыққа дуушар болыпты (Ө. Хожаниязов).

КАГОР ат. Қызыл шараптын (виноның) бир түри. Кагор ишесең бе, я ағынан көресең бе? — деди Шазада стаканларға қол узатып (М. Нызанов).

КАДАСТР ат. Мәмлекет тәрeпинен уақты-уақты менен ямаса бәрхама алып барылған бақлаулар нәтийжесинде рәсмий түрде дүзилген буйыртпа қылынған дизим, хәр қандай объектлердің реестри.

КАДР ат. **1.** Өндиристе, мәкемеде, халық хожалығында ислеуши хызметкерлер топары. ...мен тапқан *кадрлардың* ең қолайлысы сол (Е.Ерманов). **2.** Кинолентадағы бир ғана сәтли шыққан көринисти көрсететуғын жеке сүүрет.

КАЗАРЬМА ат. Әскерий бөлимлерди орналастыруға арналған бина, жатақ, жай. Анау турған ески қаладағы *казарьманы* басып алдың (Ж.Аймурзаев). Бизлер шабыуымыз бенен қалаға келип, *казарьмаға* кирдик (Қ.Айымбетов).

КАКАО ат. **1.** Дәнинен, туқымынан шоколад исленетуғын тропикалық ағаш. **2.** Тропикалық ағаштын дәнинен, туқымының унтағы хәм соннан исленген чай сыяқлы ишимлик.

КАКТУС ат. Тикенекли гүлдің бир түри.

КАЛ ат. мед. Ишекке жайласқан хәм саралағанда сыртқа шығарылатуғын үлкен дәрет, б...

КАЛЕНДАРЬ ат. **1.** Жыл ишиндеги күнлердің, айлардың рет тәртиби менен саны көрсетилген кесте ямаса китапша. Аралыктан түрли заман кешсе де, Дәстүрлер өзгерип айра түссе

де, Барлық байрам *календарьдан* өшсе де, Сизин байрамыңыз өшпегей, қызлар (И.Юсупов). **2.** аұыс. Күнге, айға бөлип көрсетілген жұмыс планы, жобасы.

КАЛЕЙДОСКОП ат. Медицина тарауында қолланылатуғын құрал.

КАЛИБР ат. **1.** Мылтық, топ түтесинің кенлиги, диаметри. Қолындағы 16 калибр мылтығын жоқарыға қарай атты (Қ.Аралбаев). **2.** Қандай да бир өндирилген затлардың саррас өлшемін өлшейтуғын, белгилейтуғын әсбап, құрал. **3.** аұыс. Қандай да болмасын формасының, размеринің сапасы. Үлкен калибрдеги кәниге.

КАЛИБРЛИ кел. Калибри бар, калибрге ийе. Қолындағы 16 калибрли аұ мылтығын жоқарыға илдирип отыра кетти (Қ.Аралбаев).

КАЛИЙ ат. хим. Химиялық элемент, гүмис сыяқлы жумсақ ақшыл металл. Натрий сульфатлы *калий* дузы (О.Бердимуратов). Азот, фосфор, калий хәм тағы басқалар (О.Бердимуратов).

КАЛЛИГРАФ ат. Көркем жазыу өнеринин шебери. Диплом хәм аттестатлар, әдетте, арнаулы *каллиграфлар* тәрeпинен жазылады. Орта әсирлерде дәслеп барлық хұжжет хәм кітаплар *каллиграфлар* тәрeпинен жазылған (Т.Ө.Салимов).

КАЛЛИГРАФИЯ ат. Жаксы, сулыу, анық хәм көркем етип жаза билиу өнери. Бир қатар мектептерде *каллиграфияға* жетерли дәрежеде кеуіл аудармайды. Шебер каллиграф өз усылы хәм стилерин шәкиртлерине үйрететуғын еди. Усылай етип *каллиграфия* дәстүрлери дауам еттирилетуғын хәм рауажландырылатуғын еди (Т.Ө.Салимов).

КАЛОРИЯ ат. Жыллылық мөлшерин анықлайтуғын өлшеу бирлиги. Бизде жыл он еки ай қуяш жайнап турады. Сонлықтан, хәмме нәрсе *калориялы* хәм мазалы болып келеди (М.Нызанов).

КАЛЬКА I ат. лингв. Бир тилдеги сөз хәм сөз дизбеклерин басқа тилге аудармалау усылы.

КАЛЬКА II ат. **1.** Сызылма ямаса сүүретти дәл өзи етип түсиретуғын жылтыр қағаз ямаса жуқа гезлеме. **2.** Сондай қағаз ямаса гезлеме арқалы түсирілген сызылма ямаса сүүреттин копиясы, нұсқасы.

КАЛЬКАЛАУ лингв. Бир тилдеги сөзлерди ямаса сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе-сөз өзіндей етип аудармалап алыу.

КАЛЬЦИЙ ат. хим. Химиялық элемент, гүмис сыяқлы жумсақ, ақшыл металл. Азот, фосфор, калий, темир, күкірт, *кальций*, пор, магний хәм тағы басқалар (О.Бердимуратов).

КАМАЛ қ. кәмал.

КАМЕРА ат. 1. Ишине хауа толтырылатуғын резинкадан исленген қалта. Дөңгелеклериниң тиси жоқ *камера* (Ө.Хожаниязов). 2. Базы бир мәкемелердеги арнаулы нәрсеге бағышланған жүк хәм тағы басқа затларды сақтап қоятуғын айырым бөлме. Дезинфекциялық *камера*. Тюрьма *камерасы*. Зат сақтау *камерасы*. 3. Фото, кино, телевизиялық аппаратлардың ишинде плёнка туратуғын жабық бөлими. Фотографиялық *камера*.

КАМЗОЛ ат. Ер хәм хаяллардың үстине кийетуғын үст кийими, бешпент. *Камзолын* кийди, басына орамалын орады (Ж.Аймурзаев). Қәдирбай *камзолының* ишки кисесинен нағысланған, аұзы бууыұлы хәмиян қалтасын шығарып, үлкен мақтаныш пенен күлимсиреп, Ережеп моллаға көрсетти (А.Бекимбетов).

КАМПАНИЯ ат. 1. Биреуге қарсы ямаса бир жауға қарсы қаратылған урыс, атланыс. Киятырған душпанға қарсы *кампания* шөлкемлестирилди (Қ.Ирманов). 2. Белгили бир сиясий жәмийетлик ямаса халық хожалығында әхмийетли илажларды жүргизиуге арналған мәхәл, мезгил, уақыт. Сайлау *кампаниясы*. Пахта терим *кампаниясы*. Егис *кампаниясы*. 3. Флоттың жүзиу ямаса белгили бир әскерий операциясын өткеріу дәуири. 4. Белгили бир өндирилсик процесстиң үзликсиз дауам етиу уақты.

КАМПИТ қ. конфета.

КАНАЛ ат. 1. Дәрьядан кишилеу, ишинен суу ағатуғын қазылып исленген үлкен жап. Волга-Дон *каналы*. Қызкеткен *каналы*. Дослық *каналы* еки ернегине асылып, тағы өрге қарай жүзеди (Ж.Аймурзаев). Қарақалпақлар *каналлар* қазды (Н.Дәукараев). 2. тех. Хәр түрли бағдарламаны көрсететуғын телевизиялық хәм басқа да байланыс линиясы. Мәселен, ол түсирген «Калпачок» атлы қысқа метражлы көркем фильм Қарақалпақстан *каналында* удайына көрсетилип турыпты (М.Нызанов). 3. Белгили бир мақсетке жетиу ушын қолланылатуғын усыл, әдис. Мәмлекет басшылары бир-бири менен дийдарласып белгили бир мәселе жөнинде өз ара пикир алысуу ушын дипломатиялық *каналлардан* пайдаланады.

КАНАЛИЗАЦИЯ ат. Хәр түрлі иплас затларды хәм сууларды ағызып әкететуғын жер астындағы трубалар системасы, суу трубалары. Айдамаған машыным калмады, асфальтқа суу себетуғын машын айдадым, *канализация* тартатуғын машын айдадым, шөңкермели машын айдадым, самосвал (М.Нызанов)

КАНДИДАТ ат. 1. Сайлауға ямаса бир иске көпшиликтің усыңған адамы. Фаррылыққа *кандидат* болғанлардың, Тапсырған соң дизимин алып жүрмен (И.Юсупов). 2. ауыс. Бир нәрсеге талабан ямаса сол нәрсеге жетискен. Илимий дәреже, атак. Филология илимлериниң *кандидаты* Қаллы Айымбетов жолдас дәслепки қарақалпақ илимпазларынан болып есапланады (Ә.Тәжимуратов). Әне, сонда ҳақыйқый илим *кандидатының* жұмысы болады (М.Нызанов).

КАНДИДАТЛЫҚ кел. 1. Кандидатлық стаж. 2. *Кандидатлық* жұмыс, *кандидатлық* диплом. Мен ол жаққа *кандидатлық* жұмыс пенен шуғылланыуға барған едим (М.Нызанов).

КАНДИДАТУРА ат. 1. Бир орынға, хызметке, партияға ылайықлы деп таярлаған киси, яғный усынылған адам. Районлық басшы органлар оның *кандидатурасын* бир қанша жерлерге усынды (Т.Нәжимов). Диманның *кандидатурасы* оғада дурыс, дым жақсы (Б.Исмайлов). 2. ... жас талант ийелери хәм көп әдебиятшы маманлар. бул баслықтың *кандидатурасын* қайтадан усынбауды ортаға таслады (Г.Есемуратова).

КАНИЗ ат. 1. Күң, шоры, қул. Басқа жақтан байдың үйине бир қанша *каниз* әкелинди (Қ.Ирманов). 2. Хан сарайындағы хызметши. ... бизлер келгеннен кейин патшаның *канизи* де үстимизге кирип келди (ққ.х.е.).

КАНИЗЕК қ. каниз.

КАНИЗЛИК ат. 1. Күнлик, шорылық, қуллық. Перийдей қыз шоры болып сатылды, *Канизлик* басына түсти, Бозатау (Әжинияз). 2. Хан сарайындағы хызметшилиқ. Ханның сарайында *канизлик* шеберлигин атқарып жүр ол, ... (ққ.х.е.).

КАНИКУЛ ат. Оқыу орынларындағы жазғы, қысқы демалыс уақытлар, күнлер. Қысқы *каникул* күнлериниң бири еди, ... («Жеткиншек» г.). Оқыушылардың *каникулы* жақынлап қалды (Р.Тагор).

КАНТ қ. кент.

КАНТАТА ат. Қосықшы солистлер менен де, оркестрге қосылып та хор менен атқарады.

КАНТУЗИЯ ат. Урысқа қатнасқан адамның жарақаты салдарынан қалатуғын кеселлик. Ағамның *кантузиясы* бар, гейде өзін тута алмай қалады (М.Нызанов).

КАПИТАЛ ат. 1. Жалламалы мийнетти эксплуатациялау жолы менен капиталистлер қолына топланған қосымша құнның жыйнағы. Санаат *капиталы*. АҚШ *капиталы*. 2. Мол ақша, көп дүнья, көп сумма, мол қәрежет. Хәм «қосымша құнның» құлпын бузды да, Урды *капиталды* «Капитал» менен (И.Юсупов). 3. аұыс. Қымбат, қәдірли, бағалы, хасыл.

КАПИТАЛИЗМ ат. Барлық өндіріс құраллары капиталистлер класының жеке меншиги болып есапланатуғын хәм жалламалы рабочийлардың күшін эксплуатациялап өзине пайда түсіретуғын жәмийетлик құрылыс. Бул уақыяның тийқарғы себеби — бизиң елде 1917-жылы *капитализм* дүзимин құлатып ... хәмме тең хуқыққа ийе мәмлекет болуу керек деген сүрен астында үлкен аударыспақ болған (Г.Есемуратова).

КАПИТАЛИСТ ат. Буржуазиялық жәмийетте үстем класстың уәкили, жалламалы рабочийларды эксплуатациялаушы. ... *капиталистлерге* қарсы шыққан рабочий менен жарлы хәм орта дийқанлар бирге жарақланды (Қ.Ирманов).

КАПИТАН ат. 1. Армиядағы және флоттағы офицерлик атак. Сәлем жолдас капитан, ... (А.Бекимбетов). 2. Кеме хәм пароход командири. Келе сала ортаң қолдай бир мотобостың *капитаны* болып басын көтерип шыға келди (Ө.Айжанов). 3. Спорт командасын басқарушы.

КАПИТУЛЯНТ ат. Тез өзгеретуғын, тұрақсыз, қыйыншылыққа шыдамай барлық жұмыстан бас тартқан, қорқақ, тайғақ, дәйексіз адам, сатқын.

КАПИТУЛЯНТЛЫҚ кел. Сатқынлық, опасызлық, тез берилгишлик.

КАПИТУЛЯЦИЯ ат. Қарсы тәрәптин ерксіз бағынууы, илажсыз берилиуі, қол қаусырууы, бас бериуі, бас ийиуі, бойсынууы.

КАПОТ ат. Машинаның бир бөлеги, моторының үстин жаууушы. Мен оннан зорға ажыралып түстим. *Капотты* аштым. Хәмме детальлар орнында саз (М.Нызанов).

КАПРАЛ ат. Бир неше еллердеги хәм XVII—XIX әсирде рус армиясының киши командирине берилетуғын әскерий атак және сол атакқа ийе болған адам.

КАПРОН ат. Жасалмалы химиялық жол менен алынатуғын талшық, жип хәм соннан тоқылған гезлеме. Нурымбет ойланаман дегенше, колхоз баслығы «*капрон*» деген аў шықты, бүгіннен баслап соны саласызлар, — деп гүрринди кесип таслады (Ө.Айжанов). Буннан капрон, нитрон, жасалма жүн талшықлары алынады (Ө.Бердимуратов). ◇ **Капрон қалқы** — аўдың қайсы жерге салынғанлығын билиў ушын оған байланатуғын кишкене ағашлар. Оның материалы, тийкарынан, капроннан болатуғынлықтан усылай аталған. Суудың бетинде қалқып жүреді. Балықшылар оны «өкпе қалқы», «қалқы» деп те атай береді (Мр., ҚТДМ. 36).

КАПУСТА ат. Тамақ, жем ушын пайдаланылатуғын палыз егининиң түри, қабат-қабат болып домалақланып өсетуғын көк өсимлик. *Капуста*, помидор, қыяр, картоф, пияз, гешир, шалғам, палаў кабак, қаўынның хәр түри бар (Н.Дәўқараев). Жаксы борщ болатуғын *капусталар* өседі (Т.Нәжимов).

КАПУТ р. Қарап, опат, тамам, әжел, қурыў, өлим, қыйралыў, қырылыў. ...қысқасы, өзиң айтқандай Гитлер *капут* (Ө.Хожаниязов).

КАРАБИН ат. Атлы әскерлерге арналған, қысқа стволлы мылтық, винтовка.

КАРАНТИН ат. 1. Жукпалы аўырыўы бар адамлар менен катнасы бар ямаса жукпалы аўырыў менен аўырған адамларды, малларды басқалардан ўақытша жазылғанша бөлек услаў иси. 2. Жукпалы аўырыўлар менен зәлелленген жерден келген кисилерди тазалық жақтан көзден өткеретуғын пункт.

КАРИКАТУРА ат. Масқаралап, мазақлап исленген сүүрет. — Мине, усыны көре тура секретарь өзиниң органында *карикатаураға* кимниң хұжданы барған (Т.Қайыпбергенов).

КАРИКАТУРАЛЫҚ кел. Биреўди масқаралап көрсетиў. Олардың дийўалы газетада *карикатуралық* сүүретин қыстырып қойыпты.

КАРИКАТУРАШЫ ат. Мазақлап, масқаралап сүүрет салыўшы адам, карикатура маманы, кәнигеси.

КАРКИДОН ат. Африка хәм Қубла-Шығыс Азияда тарқалған, тақ туяклы сүт емизйўшилерге киретуғын, мурнының үстинде бир ямаса еки шақы бар, териси калын ири хайўан.

КАРНАВАЛ ат. Маска жөне де күлкили кийим кийип өткерилетуғын салтанатлы мереке, ойын-заўық. Фестиваль,

фестиваль, кел тезирек, сүйген яр, Шад болайық, сайранлайық, Қызсын және карнавал (Ш.Мәмбетмуратов).

КАРНИЗ ат. 1. Жайдың пәрдийуалының ямаса печьтин үстинен сыртқарырақ шығарып өрилген ернеги. ... жолдың бойында *карнизли* ақ жайға Нуржан қарады (Х.Сейтов). Печьке *карниз* де қойылған (Т.Қайыпбергенов). 2. Перде илдирип қойыу ушын айна менен есиктиң жоқарғы жағына қағылатуғын ағаштан ямаса металдан исленген кесе таяқша. Айнаның *карнизине* нағышлы перде илдирилди («Жеткиншек» г.).

КАРТА ат. 1. Жер бетиниң оның жеке бөлеклериниң киширейтилип қағаз бетинде көрсетилиуи. Сыртқы қапыдан кире берген ауызға қызыллы-жасыллы үлкен *карта* дийуалда илинип тур (Н.Дәуқараев). Капитан терең ойға кетип, нәзерин дийуалдағы жер шарының *картасына* тигип турды (А.Бекимбетов). 2. Егис жериниң бир тутас бөлеги. Жаңа жерлерди көплек өзлестирсек, пахта егисиниң *карталары* үлкен хәм бәри бир жерде болыуы да мүмкин (Т.Нәжимов). 3. Қатты атластан ямаса жай қағаздан төрт мүйешли исленген ойын *картасы* (ойнауға арналған түрли-түрли қатты қағаз). Жигитлер жумбақ айтысты, *карта* ойнады ма, әйтеуір көп уақытқа шекем әңгимелесип отырды (Г.Есемуратова). 4. Белгили бир мағлыұматларды жазыуға арналған дәптерше, бланк. Санаториялық *карта*. Докторларға «тосыннан болған хәдийсе» деп карта толтырғыздық (М.Нызанов). 5. кәрит. гөн.с. Ең аңсат жол бүгин усылы жәдит, қабыл етесең, жайдың алдына кәрит (С.Мәжитов)

КАРТЕР ат. тех. Трактордың ямаса машинаның май туратуғын жери, иштен жанатуғын двигателин бүлиниуден, патасланыудан сақлайтуғын металдан жасалған қазанша. ... хеш нәрсе, *картерин* тазаладым (А.Бекимбетов).

КАРТИНА ат. 1. Художниктиң терең ойларын, тәсирлерин хақыйқатлық пенен сүүретлейтуғын, түрли бояу менен салынған сүүрет өнерине тән шығарма. Әне, мен бундай *картинаны* көрип отырып, өмир бойыма кешире алмадым (Г.Есемуратова). 2. Кинофильм. Бир күни Жийемурат екеуимиз ташауызлы жораларымыз бенен жаңа қойылып көрсетилип атырған *картинаны* көриу ушын кинотеатрға бардық (А.Бекимбетов). 3. ауыс. Әдебий шығармаларда баян етилген тәбият көринислери менен қахраманлардың сүүрети, хәдийсениң сүүретлениуи, берилген, баянланған образ.

Қарақалпақ фольклорында көшпелі шаруашылық турмыстың *картиналары* бар,... (Н.Дәуқараев). Ол өз поэзиясында заман жағдайының шынлық *картинасын* шебер баянлап көрсете билген (Қ.Айымбетов). **4.** Драмалық шығармалардағы актлердің шақапшалары, бөлімшелері. Бағдагүл (Бес акті, алты *картины* драма). **1-картина** — Майданда болады (С.Мәжитов).

КАРТИНКА ат. **1.** қ. картина. **2.** Кітаптағы суреттер. Кітаптағы барлық *картинкаларды* қыйып алды, ... (А.Бегимов).

КАРТАГРАФ ат. Карта іслеуші, картография маманы.

КАРТОГРАФИЯ ат. Географиялық карталарды сызу хэм оларды қурастыру ілімі. Олар *картография* менен шуғылланатуғын еді.

КАРТОН ат. Қалың қатты қағаз. Муғаллим *картонды* шетке ысырып қойды,... («Жеткіншек» г.).

КАРТОТЕКА ат. Хәр қыйлы мағлұматлар, материаллар, түрлі хабарлар жазылған карточкалар жыйнағы.

КАРТОФ қ. картофель.

КАРТОФЕЛЬ ат. **1.** Жер астында түйнеклейтуғын жеуге ямаса жемге арналған крахмалы көп пақаллы палыз егинінің бір түрі. Капуста, помидор, қыяр, гешир, *картофель*, пияз, шалғам, палау қабақ, қауын дегеннің хәр түрі бар (Н.Дәуқараев). **2.** Жер астында түйнеклейтуғын өсімліктің домалақ түйнегі. Ол нанды сорпаға туурап жеді, *картофель* хэм геширлерді де дөс соқты (С.Айний). Ең кейнінде *картофель* қуырды (Ө.Айжанов).

КАРТОЧКА ат. **1.** Төрт тәрәпин тегіслеі, төрт күллеі қыйылған қағаз. **2.** Бір нәрсе алу ушын арналған талон, қағаз. **3.** Фотографиялық сурет.

КАРТОШКА қ. картофель. Кейін мал оты жыйналды, *картошка* қопарылды (М.Нызанов).

КАРУСЕЛЬ ат. Ат, піл, түйе, қайық, ғашыр хэм тағы басқалар формасындағы шыр күбелек отырғышы бар айланатуғын әткеншек. Ана-Уатанына, өз халқына мухаббат сезімі Бахтиярдың «Сахранның өмірі», «Нөкіс *каруселиндегі* ойлар», «Жүрегімде ғәлеті шаншыу» қосықларында шебер берілген (П.Нуржанов).

КАСА қ. кәса.

КАСКА ат. Металлдан, пробкадан ісленген бас кийім. Сур шинель, Белде қайыс, Баска каска, Қолымызда автомат, Жайнаған оқ,... (Ж.Аймурзаев).

КАССА ат. 1. Ақша, бағалы қағазларды сақтауға арналған сандық шкаф, темір ящик ямаса белгили бир мәкемениң ақшалай алыс-берис жасайтуғын жайы. Аманат *кассасы*. Театр *кассасы*. Хәзир Ақшагүлдин айлығын хәм бир айлык материаллык жәрдем ақшасын есаплап *кассаға* өткерин (М.Нызанов). 2. Мәкемениң нақ ақшасы. *Кассаны* тексеріу. ... фермада жас маллар сатып алып қосыу ушын колхоз *кассасынан* елиу мың манат пул алған (А. Бекимбетов). 3. Билет сатып алатуғын орын, *касса*. Бизлер барып *кассадан* билет алдық (Н.Дәуқараев). 4. Баспаханада хәриплерди айырып, салып қоятуғын орын, уя, ящик. *Кассалардан* хәрип терип, Тахталарға калайды (Ж.Аймурзаев).

КАССАЛЫҚ кел. Касса ҳаққында жұмыс, хызмет, кассаға турарлык.

КАССАЦИЯ ат. 1. Тәрәплердин арзасы ямаса прокурордын қарсылығы бойынша жоқарғы суд органларының ҳүкимди ямаса бийлик пенен уйғарыуды бийкарлауы, жоққа шығарыуы. 2. Хүкимди, бийликти, уйғарыуды бийкарлау ҳаққындағы наразылық арза. Еки сөзиниң биринде «закон», «кодекс», «жынаят», «*кассация*», «апелляция» қусаған сөзлерди келтиреди (О.Әбдирахманов).

КАССИР ат. Ақшаны, бағалы қағазларды, билетлерди қабыллап алатуғын, үлестиретуғын ямаса сататуғын лауазымдағы киси. ... *кассир* менен бухгалтердин басын айландырып жұмысынан қалдырды (Қ.Айымбетов). — Кеше *кассир* Нөкиске хәм Шымбайға ақша берип келген (А.Бекимбетов).

КАССИРЛИК кел. Кассирдин атқаратуғын хызмети.

КАСТРОЛЬ ат. Тамақ писириуге арналып металлдан исленген ыдыс. Кастрольдың астына от жақты, ... (А.Бекимбетов).

КАТАЛОГ ат. Китап, экспонат хәм тағы усы сыяқлы затлардың белгили тәртип пенен исленген дизими, алфавитли тәртиби.

КАТЕГОРИЯ ат. 1. филос. Ғақыйқый барлықтың улыўма қәсийетлери менен хәдийселердин қарым-қатнасын билдиретуғын илимий түсиник. 2. Дәреже, қатар. Қарақалпақларда кәмбағал адамлардың категориясы ушын балық промыслолары үлкен әхмийетке ийе болды (Н.Дәуқараев).

КАТЕГОРИЯЛЫ кел. Белгили бир дәрежеси бар, дәрежеге ийе. Биринши *категориялы* шахматшы. Жокары *категориялы* врач. Биринши *категориялы* илим изертлеу институты. Биринши *категориялы* муғаллим.

КАТЕР ат. 1. Тез жүретуғын кишкене жеңил кеме. Хошласып *катерге* минди (К.Султанов). ... жаңа *катерден* түсти (К.Султанов). 2. Арнаулы кишкене әскерий корабль. Солдатлар *катерге* миниуге қолайласты (М.Абдраймов).

КАТИБ гөн. с. 1. Секретарь. Қабағы үстинде қара қашлары, *Катиблердің* жазған хаты яңлды (Әжинияз). 2. тар. Хатшы, хаткер, писарь. Шайхлардың қолжазбалары үстинде айырым *катиблер* ислеген (Н.Дәуқараев).

КАТОК ат. 1. Сырғанақ тебиуге арналған муз манданта. 2. Жолға төгилген топырақты тығызлайтуғын хәм тегислейтуғын машина. 3. Гезлеме хәм иш кийимлердин жыйрығын қағыу, силкиу аркалы тегислеу.

КАТОЛИК ат. Католик динине табыныушылар, сыйыныушылар.

КАТОРГА ат. Тюрьмада ямаса қатар тәртипли басқа орынларда сақланатуғын кисилерге арналған ерксиз ауыр жумыс.

КАТУШКА ат. Жип, сым темир сыяклы затларды оран хәм жаздыруу ушын исленген, еки басы бийик ағаш курал, найша, түте.

КАТЮША ат. Өзгеше системадағы топтың халық төрепинен қойылған аты, атамасы.

КАУЧУК ат. Көбинесе, өсимликлерден алынатуғын резинка өндириуге керекли болған созылмалы шийки зат. Синтетикалық *каучук*. Формалин, спирт, *каучук*, пластмасса, жасалма жипек сыяклыларды ушыратамыз (О.Бердимуратов). Мудам жылап турар *каучук* ағашы (И.Юсупов).

КАҰАП қ. кәбап.

КАФЕ ат. Онша үлкен болмаған ресторан, асхана. Қалада меншик *кафелер*, ресторанлар «балалап» кеткен еди (М.Нызанов).

КАФЕДРА ат. 1. Лекция оқыушыларға, сөз сөйлеушилерге, шығып сөйлеушилерге исленген бийик орын, минбер. Бирақ, *кафедрадан* сөз берген уақытлыры Аристотель менен Платонды гөринде тик турғызып, ләм-мим ауыз ашпайтуғын еди (О.Әбдирахманов). 2. Жокары оқыу орынларындағы белгили

бир илим тарауындағы профессорлар менен оқытушылардын бирлеспеси. 3. Қарақалпақ тили *кафедраны* басқарушы, меңгеруші. Ақыры бир жуумаққа келип, қолжазбаларды *кафедра* баслығына бердик (Г.Камалова).

КАША ат. Крупадан, хәр түрли затлардан писирелген тағам, бөкпен, шәуле. Балаға *каша* писирип қойды («Жеткиншек» г.).

КАШЕВАР ат. Әскерий бөлімнің ямаса рабочийлар артелинің аспазы. Сырттан *кашевар* кирип келди де отыра кетти (А.Бекимбетов).

КАШТАН ат. Жеуге болатуғын сарғылт түсли жемиси бар бүк туқымлас ағаш хәм оның мийуеси. Сылдырлысы саздай ядымда қалған, Киев *каштанлары* мухаббатым сизге (И.Юсупов). Көргенинде зейин ашқан Крешатин *каштанлары* (И.Юсупов). Либадия бағында өсер *каштан*, Мийуасын қатты көрдім қара тастан (И.Юсупов).

КАЮТА ат. Пароход хәм кемелердеги кишкене бөлме, өжире. Нама қосып толқынларына, *Каютада* қосық айтқаны (Ш.Мәмбетмуратов). *Каютаның* есиги ашылды (А.Бекимбетов). Торус *каюта*, сол жақтағы есиктен киргенде, қарсы алдындағы монша, оның бержағындағы асхана менен қатарлас машинаның қазаны бар (Н.Дәуқараев).

КӘБА ат. дин. Динге сыйынушылардың барып зыярат етуеуғын Мәкке қаласындағы зыяратханасы. Мәкке-Мәдийна жери қала, Мехрибаным жан *Кәбам*, Ғәрип анам аман ба? («Алпамыс»). Бир адамның бузған шырағым, Мың *кәбаны* бузған киби болады. Гә қонғыл, гә қонбағыл өзін бил деп жылады («Қоблан»). Нуратдийин *Кәбаға* кетти, Баратырып урлық етти (Өтеш). ◇ 2. аұыс. **Кәбам** – ата-анам мәнисінде. Әуел бастан Алла бизге айралықты язған екен. Йығларман анам *кәбам* деп, мехрибан пушты панам деп, сен йығларсаң жан балам деп, ... (Бердақ). ... анамсаң, *Кәбамсаң* өзін өсирген, көп азапты шул басыннан кеширген ... (Әжинияз). Жалғыз *Кәбам* бола алмай, Жууырысып жүр хәммеси (Г.Дәулетова).

КӘБАП а т. 1. Гөшти майдалап темир иске дизип, қоздын үстине писирілген аұқат, тағам, шашлык. Атына такқанын тиллә сәдепти, Хызметіңе тәнде жаным *кәбапты* (Н.Дәуқараев). Балық қууыртып жеди, сырттан *кәбап* алдырды, бирақ бәрін де Ақшагүл бадастүрлеп, алдына қойып жүрди (М.Нызанов). 2. Шоктың хәуирине писирілген гөш. Тас тандырға жети қойдың гөшин *кәбап* писирип, ешегине артып зинданға келип,

атып турды («Алпамыс»). Кийиктин етин паршалап, Жаксылап *кәбап* етеди («Қырқ қыз»). Жолда атып алған кийигин *кәбап* ислеп жеп отырғанда, баяғы еки қыз тағы келип үйдин бир қапталында отырады (ққ.х.е.). 3. ауыс. Адамның ишки дүнясы, қайғы-ууайымлары, жәбир-жапалары. Ат мойнына тақтым тилләдан сәдеп, Баршын ушын жүрек-бауырым *кәбап* («Алпамыс»). Атқа тақты сәдепти, Жүрек-бауырым *кәбапты* («Мәспатша»). Сениң ушын тәнде жаным *кәбапты*, Асықпайын көп етейин тауапты («Қырқ қыз»). ◇ **Кәбап болыу** — қайғы шегиу, жанып күйиу, ууайым шегиу, қапа болыу, қайғыға ушырау. Күйип бауырым *кәбап* болды, Тәғдир солай жазған екен (Бердак). **Тандыр кәбап** — тандырға жауып писирілген гөш.

КӘБАПЛАУ ф. Кептириу, дузлау, қаклау, писириу, гөшти дузлап отқа писириу. Ереғиссең биз бенен, *Кәбаплайман* дуз бенен, Көшеде қалар лаш деймен (Бердак).

КӘБАПШЫ ат. Кәбап писириуши адам, киси. Кууырдакшы, *кәбапшы*, Ас писирген аспазы («Ер Зийуар»).

КӘДИ диал.с. Палыз егинлериниң бир түри, асқабак.

КӘДИК ат. 1. Қәуип. «Буынды тисиннен шығарма, Маман аға еситип қалса, өмириңе *кәдик* тууар», дедим (Т.Қайыпбергенов). 2. Гүман, гүдик. Кул. Диал.с. Сақыу менен қабасан, ашамайлыға бабасан, арғы басың жәдикти, аның түби *кәдикти* (кк.т.д.с.).

КӘЖ кел. қыйсық, терис, надурыс, шеп.

КӘЙИП қ. кейип. Маман күлди хәм қатал кейипке берилди (Т.Қайыпбергенов).

КӘЙҰАНА ат. Орта жастағы ақыллы, парасатлы, хәр нәрсеге кеңес берерлик ҳаял, қатын.

КӘЙҰАНА қ. кәйұаны. Үйден узын бойлы, сары сынлы, сулыұшық *кәйұана* келиншек шығып есикти ашты (С.Хожаниязов). Анасы *кәйұана* адам болса да, әкеси Төребай биймазалау киси (К.Султанов). Ҳаялым болды *кәйұаны*, Қайын атам болды дийұана (Бердак).

КӘЙФИЯТ ат. к. кейпият. Тәсир, биреудин жақсы ямаса жаман әдетлериниң басқаларға тәсир етиуи, жуғыуы. Болма кемпирге хәмдамы, Аларлар сени кем-кеми, Жаўхәрге урар тас зәни, Урар саған *кәйфияты* (Бердак).

КӘКИЛ қ. кекил.

КӘЛ қ. Жалтыр бас, таз. Қобланның қырқ жигитиниң Дағдар хожа деген, Шамай *кәл* дегени бар еди («Қоблан»).

КӘЛАМ гөн.с. китабий. Сөз, сөйлем, гүррин. Он жасында оқып *кәлам*, Жас үлкениге берип сәлем (Бердак).

КӘЛАМУЛЛА ат. дин. Куран китабы.

КӘЛАН гөн.с. кел. Билимли, озық. Он бес пенен жигирма бестің арасындағы балалар хан менен бийлердің сынағынан өтсе, *кәлентар* бий болады-мыш (Т.Қайыпбергенев). **1.** Уллы, үлкен, бас. — Молла болған сақлар қураны кәлан, Жолымда тилеклес болыңдар мудам («Алпамыс»). Сіз айтың төреликти, Қазы *кәланий* китапты ашып, Әдил *хүким* етесіз (К.Султанов). **2.** Гей бир халықлардағы ер адамның аты, исми.

КӘЛИЙМА ат. дин. с. **1.** Сөз, түсиник. Жан ата сениң қасыңда, Өлерінде басыңда, *Кәлийма* айтын турмадым (Бердак). ... қазылар үйме-үй кириң, *кәлийма* қайтарып, ораза тутың дер еді (С.Хожаниязов). **2.** дин. с. Мусылманлардың құдайға хәм оның найғамбарына исеним белгиси. ◇ **Кәлийма шәәдет қайтарыу** — гүуалық сөз айтыу, бериу. Тәңирге жазып еки жағасын услап, *кәлийма шәәдет қайтарып* жүріп киятыр (Ж.Аймурзаев).

КӘЛЛА қ. гелле.

КӘЛЯП ат. Шылым тартыу әсбабы.

КӘЛМЕК ат. Тазша, кәл бала.

КӘМАЛ ат. **1.** Ержеткенлик, жетіскенлик, толысқанлық. Балалары ержетін *кәмалға* келипти (ққ.х.е.). Мың дүркін қыз-жигит *кәмалға* келген елат (К.Султанов). Көрсет айдай жамалыңды, Қун келискен *кәмалыңды* («Мәспатша»). **2. Меншикли ат, исим.** Бәрибир Оразбайдың, Манаұбайдың, Кәмалдың, Өтештің туұысқан иниси Төрештің хақыларын молла Изимбет бермеди (К.Султанов). ◇ **Кәмалға келтириу, кәмалға жеткериу** — асырау, сақтау, ержеттириу, тәрбиялау, өсириу, қайырқомлық етиу. Тәбият сулыұлығы жеткен *кәмалға*, Хәм ол мийрас болған жаңа адамға (И.Юсупов). **Кәмал табыу** — бахыт табыу, жақсы нийетке жетиу, бахытлы болуу. Тыныш өмир вахтасында, Ислер олар жан аямай, Хәр күни *кәмал* тапты усында, Қәддин тиклеп бир жаңа жай (И.Юсупов). — *Кәмал* тан, бул айтқан сөзің жүзикке қас қондырғандай болды (Ж.Аймурзаев). **Кәмал тап!** — Сау болың! Деген хошамет, Хауазға қосылып, тынбай жаңлады (Ж.Аймурзаев).

КӘМАН ат. гөн.с. **1.** Сарыжай, оқ жай, садақ. Жерди жарған даурығы, Гөззал қасы *кәман* да, Умытылар барлығы, Умытылар заман да (К.Рахманов). **2.** ауыс. Қыйылған қас. Кирпиги — ок

аның, кашлары – *кәман*, Жүзлери – кырмызы, хуршийди табан, Ләйли-Зүлейхадай не гөззал жанан, Әсир болып қолға түсти Бозатау (Әжинияз).

КӘМАР ат. 1. Қайыс, белбеу. Әдиүлеп алтын кәмар буұдырды («Мәспатша»). Ырзаның улы Искендер Алтын қазық тиллә *кәмар*, Искендер улы Қәлендер, Ол хәм болыс болған екен (Бердақ). Белиме *кәмар* орайман, бедеудің жалын тарайман («Алпамыс»). Ийнине қамқа кийдирди, Белине *кәмар* буұдырды («Қоблан»). Улдай көрип жан ата, Алтын *кәмар* буұдырдың («Қырк қыз»). 2. Бел

КӘМАРСЫЗ кел. Өз пуштынан болмаған, асырап алған. Яки *кәмарымнан* дөреген перзентти көргим келди ме? (М.Нызанов).

КӘМБАҒАЛ кел. Гедей, жарлы, қалаш, аш, әптада, жупыны. Байбетшениң Зийнеп деген қатыны бар еди, бул бир *кәмбағал* ғаррының қызы еди (қ.х.е.). Ол унды ашларға сатпаса, әлбетте, хәмме *кәмбағал* гедейлерди өзине қарыздар етпекши (Б.Бекниязова).

КӘМБИЛ кел. 1. Ғамхор, кәуендер. *Кәмбил* пирдин ерлери, Қоблан атлы батырға, Ғайратланып көринди («Қоблан»). 2. Жетик, шыныққан, шынт, сыналған. Иске *кәмбил* киристик (Ж.Аймурзаев). ◇ **Кәмбил пирге сыйыныу** – ғамхор етиуши адамға сыйыныу, табыныу, арқа сүйеу, исениу. Ат шомылып терлерге, Сыйынып *кәмбил* пирлерге («Мәспатша»). Соның себебинен баспаның (редакцияның) барлық жумысына *кәмбил* болып жетистим (Г.Есемуратова). **Ийманы кәмбил болу** – анық исениу. Ал, о дүньяда аты карақалпақ әуладының жаны жәннетте болатуғынына *ийманым кәмбил*, нендей дууа болса, карақалпақ әуладының жолына қалыс оқыйман деп жубатты.

КӘМИ: кәмине келтириу. ф. Дийди, кәлегени. Кууырдақ сондай *кәмине* келтирилип писирілген, аұзыма салғаннан ерип кетер еди (М.Нызанов)

КӘМИЛ I кел. Толық исеним, толық инаным, минсиз, гүмансыз, сөзсиз, хақыйқат. Аұылдағы ғаррылардан қол созым бәлентке көтерип турған белги сол жүректе екенине *кәмил* болдым (И. Юсупов).

КӘМИЛ II ат. Ер адамлардың аты, исми. Мен Кәмил менен киноға бардым... («Жеткиншек» г.).

КӘМИЛӘ кел. Толық.

КӘН ат. 1. Жер астындағы қазылма пайдалы байлықтарды қазып алыу үшін қурылған жер асты қурылмалары, сондай-ақ, бундай қазылмаларды алыуды әмелге асырыушы тау санаат кәрханасы. ... Геология хәм геофизикалық изертлеу — барлық жумыслары нәтийжесинде жер асты *кәнлериниң* көп екенлигин билди ... (Қ.Оразов). Бурк-бурк еткен бурғылардың, Нағра тартар боз шөллерде, Нефть *кәни* бар бул жерде (И. Юсупов). 2. Пайдалы қазылмалар топланған жер хәм усы қазылмалар топламы. Усы дуз *кәнинен* ешекли, түйели, арбалы дуз алдырып, сол дуздан көп жерлер пайдаланған («Жеткиншек» г.). 3. Көплик, молшылық. Тумсығын суғып дәниме, Қол салды мийнет *кәниме* (Күнхожа). 4. Көп, мол. Бирақ, сөйлескен менен сөйлескеннин, бас-аяғы кән (Ө. Хожаниязов). Арадан *кән* уақ өтти, ... (Қ.Ирманов). Исим питти деп ойланба, Питпеген ис *кән*, карақалпақ (С.Мәжитов). 5. Нәтийже, негиз. Шайырлар жазса жыр басы, Азада егин ағзасы, Тойлардың сыйлы сауғасы, Жипек пахта *кәнин* макта (Қ.Султанов). Белгилепти Қазақстан жерлерин, Тастырыуға ақ бийдайдың *кәнлерин* (Т.Сейтжанов). 6. ауыс. Тийкар, дәрек. Бул бахыттың гүллери — өмирдин сәни, Бул бағдың мийуасы — өмирдин *кәни* (И.Юсупов).

КӘНАПАТ р. Енепат, көп, мол. ... халықтан дәреген кәнапат илим хызметкерлерин талап қылады (Билимлендириу илажлары ... кууарған шөллердин *кәнапатын* ишине алады (Қ.Ирманов). ... *кәнапат* болып үйилген карды айланып балалар ойнап атыр (Қ.Ирманов).

КӘНАПАТТАЙ кел. Енепаттай, тәуір-ақ, көп, мол. ... бий усы даудың үстинде *кәнапаттай* бир олжа түсиремен деген дәмели еди (Қ.Султанов). ... байлардың жасырып қойған мал-мүклерин тауып алып, бир қанша *кәнапаттай* пайдалар келтирди («ққ.ксм. атл».).

КӘНАР ат. Жаптын, дәрьяның ернеги, жағасы, бойы. Дәрьяның суы бәхәрде, жазда *кәнарына* сыймай ағады (Қ.Султанов). *Кәнары* азанғы куяшқа шағылысып, жасыл опат қылған жарты дийуалдың жүзиндей, сарғыш-қаралтымланды, етегиндеги ел жер силкиниу нәтийжесинде тау басынан кулаған үйиншик тасларға усап жайылып атыр (Т.Қайыпбергенов).

КӘНАН кел. Данышпан, кең ойлы (кенен).

КӘНДА кел. Үзликсиз, тынымсыз, изин үзбестен.

КӘНДЕ кел. Кемис, олқы.

КӘНИЗ ат. 1. Кул, күн. ... калмақтың *кәнизи* тандырга нан жауып атырғанын көреді («Мәспатша»). *Кәниз* томар алады, капка салады («Қоблан»). 2. Хызметши хаял, хызметши адам. Сегіз күн дегенде қырк түйеге толтырып дүнясын артады, қырк *кәнизин* кейніне ертеді (ққ.х.е.). Бағқа сейил етерсен, қырк *кәниздің* қасында (ққ.х.е.).

КӘНИЗЕК а т. Шоры, малай хаял, хызметши хаял.

КӘНИЗЛИК ат. Куллық, күнлик.

КӘНЛИ кел. Байлығы көп жер, өнімлі жер, молшылық, баршылық. Мениң сөзім бәрі *мәнилі*, Билер оны ақылы-*кәнли*, Меннен де көп сөзі пәмлі, Оларды көз бенен көрдім (Бердақ).

КӘНТ к. кент. Қала, қорған. Өткен Арасту, Афлатун, Жаратып илимнің *кәнтин*, Шешиу үшін пикири бәнтин, Мен мағрифат излер едим (Бердақ).

КӘНТЛИ к. Кентли. Сахра халқы көшип гезбек, *Кәнтли* жерден ұатан дүзбек, Қалпақтың уғлыдур өзбек (Бердақ).

КӘНШИ ат. Кән байлықтарын ізлеуші хәм оны изертлеуші маман. Бола алмасан хасыл сөздің *кәншиси*, «Бийкар бул мәжилиске кирмегил» дерсен (И.Юсупов). Сонлықтан, елимиздің хәмме жери де, Урал, Чкатура *кәншилери* де, Кара алтыншылар, Донбасс, Кузбасстан (И.Юсупов).

КӘҰКАБ ат. Жұлдыз.

КӘПИР ат. дин. 1. Мусылманлардың түсиниги бойынша ислам дининен баска діндегилер. *Кәпирдің* қылған исине, Қынаптан қылыш алады («Ер Зийуар»). Иштен шалып *кәпир* дәу, Белли ғайрат қылады («Қоблан»). Жибермейди ол *кәпир*, Әрман менен өлтирди («Қырк қыз»). 2. ауыс. Диннен бас тартқан, диннен қол үзген, диннен безген, жалған, надурис, кәте, натуұры, опасыз, үәдесин бузған. Сениң көзің қанталап кетти, кәдимги *кәпир* қылығың, ... (Қ.Ирманов). — Әй *кәпир*, неге жалған сөйлейсең? (Қ.Султанов).

КӘПИРШИЛИК кел. дин. 1. Мусылман дининен безгенлик, динсизлик. Мен мұдамы патшалар үшін *кәпирлерге* қарсы ғазауат урысы қылыудан мәмлекетлерди бағындырыудан хәм жәхәнғирликтен жақсырақ ис жоқ деген пикирде едим («Әмиүдәрә» ж.). 2. ауыс. Диннен бас тартыушылық, диннен қол үзіушилик, диннен беziушилик, жалғанлық, қаталлық, надурислық, натуұрылық, опасызлық, үәдесин бузыушылық.

КӘР ат. 1. Ис, жұмыс, талап, ұазыйпа, хызмет. **◆ Не кәр етесіз?** — деди хаялға (Т.Қайыпбергенов). Кимнің баласының, я

инисинин, болмаса сүйиклисинин кай жерде не *кәр* ислеп атырғанын бес бармағымдай билип алдым (Ө.Хожаниязов). 2. *Кәсип*, өнөр. Не қылып турсан, не *кәриң* бар адамсан? — деп сорайды (кк.х.е.). Гүлден гүлге қоныў бұлбұлдың *кәри*, Бийопалық деген нәпси базары (И.Юсупов). 3. аўыс. Тәсир етпеў, бийпәрәуалық, ойланбаў. Айтқан гәпке *кәриң* келмес, Адамсан ба парқын билмес (Өтеш). Кәмекбайдың *кәрине* де келген жоқ (Ж.Аймурзаев). Сөйтип киятырсам, Әмет әкесинин кеткенин пүткиллей *кәрине* де келтирген жоқ ғой (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Кәр етпеў а)** ойланбаў, тәсир етпеў. *Кәр етпеди* бир-бирине, Таўдай болып урады («Мәспатша»). **б)** әдетленбеў, үрдис етпеў. Қанжар тутып қанхорлықты *кәр етпе*, Есинди жый, ерме достым Әметке (И.Юсупов). **Кәр етиў** — бир нәрсе менен машкул болыў, әдетлениў. Қуйрықлары дигершик, Қошқар урыстырыўды, Өмиринше *кәр еткен* («Ер Зийўар»). Арғымақ шаўып көрмеген, Хәр нәрсени *кәр етеди* (К.Султанов). **Кәр емес** — бир нәрсе менен шуғылланбаўшылық, таныс емес, әдетленбеген, ислеп көрмеген. Сол нәмәрттиң көрсен оған *кәр емес* (Әжинияз). **Ата кәри** — ата-бабасынан бери киятырған кәсип. ... мен мал бақпайман, Қурысын мениң *ата кәрим* (А.Дабылов). **Кәсип-кәр** — бир нәрсе менен шуғылланыў, ислеў, талап етиў, хызмет қылыў. Балаларымның несийбесин қыйдың, *кәсип-кәримнен* айырдың, залым (К.Султанов). Пуллы болса *кәсип-кәриң*, Хәмме сениң достың-ярың (Әжинияз). **Кәр болмаў** — кәсип болмаў, талап болмаў. Жақсы жигит пейли оның тар болмас, Ар болар да, жаман ислер *кәр болмас* (Бердақ). **Кәрин билмеў** — жумысын, хызметин, исин билмеў, талабын билмеў. — *Кәрин билмеймен*, жақыннан берли астына ат минип, аўыл арасын күнде бир неше мәртебе айланып, үйме-үй кирип жүретуғын еди (Т.Қайыпбергенов). **Кәрине келмеди** — бийпәрәуалық етти, ойланбады. ... жаңалық ашатуғындай аўызма үңилип отыр, «баслықтың баяғы турысы ғо, *кәрине де келмеген*» десем, меннен жаман адам жоқ (М.Нызанов).

КӘРАҚТЫ р. Бул шаршағаның *кәрақты* емес, жүзинде қан жоқ, — деди Светлана аянышлы сезим менен (Т.Қайыпбергенов).

КӘРАМ ат. Сақыйлық, қолы ашықлық.

КӘРАМАТ I ат. 1. дин. Хеш кимнен, хеш нәрседен ғәрезсиз күш, ески түсиник бойынша әўлийе-әнбияларға қудайтала айрықша күш бергенмиш, олар не тилесе, соны ислей аладымыш, кәлесе жаўын да, қар да жаўдыра аладымыш, буны қарапайым

халық кәрамат деп түсинген. Кеше түсимде бир кәрамат көрдим (Т.Қайыпбергенов). **2.** Әмелге аспайтуғын қыялй фантастика. Тийкарында қандай да бир кәрамат, жасырмай айта беринлер, — деди (кк.х.е.). **3.** Хәдийсе, күш. Алша дәри, дәри илимниң күши менен исленген ушар гилемде илимниң кәраматы менен исленген нәрсе (кк.х.е.). Сонда мен айрықша қәдирли хәм қәсийетли, ... өзи тартыу күши аса бийик кәраматты сездим (С.Хожаниязов). **4.** Меншикли ат, исим. Кәрамат пенен ойнадым, ... («Жеткиншек» г.).

КӘРАМАТ II кел. Әжайып, таңқаларлық. Өйткени, бул баслықлардың командасы астында жау менен алысканда көп кәрамат ислерди көрсетип, жауға ойқан салғанлары есине түседі (Қ.Айымбетов). Көрсенізлер кәрамат, Душпанларға көп маламат (Күнхожа).

КӘРАМАТ III р. Дым, жүдә, оғыры, оғада, сонша. Диншиллер айтқандай бул оларды кәрамат таңландырды, бірақ онда жасырын сыйқырлы хеш нәрсе жоқ («Жеткиншек» г.).

КӘРАМАТЛЫ кел. Қүдиретли, күшли. Олар кәраматлы (Б.Бекниязова). Хәкке де әри-бери сууқылдауынан пайда түспеген соң қасқырдан қорыққанынан жаңағы кәраматлы шөпти тауып келиуге ушып кетеди (кк.х.е.). ... сен бир күтө кәраматлы билгиш жигит екенсең (А.Бекимбетов).

КӘРИМЛИК кел. Сауатлы.

КӘРНАЙ ат. Узын саплы, жезден (химиялық элемент, қызғыш сары реңли босырақ металл) исленетуғын музыка әсбабы.

КӘРҰАН ат. **1.** Шөлде, кула дүзде сауда-сатық, зат алмаслау мақсети менен, сондай-ақ, жүк хәм адамларды тасыйтуғын көликлердин (түйелердин, атлардың, ешеклердин, жүк машиналарынын) узақ сапарға жол алған топары. ... шопан терисин қолына услап, қойын бағып турса, жолдан өтип баратырған кәруанды көреді (кк.х.е.). Қаракумнын ишинде кәруан тартқан кәруаншылардың түйелери де ыссы менен ырсылдап жүрип қиятыр (Ж.Аймурзаев). **2.** Кәруанлардың сап турып, бириниң изинен бири қатарласып жүриуі. Аспанында кептер канат қағады, қағады, Жолларында халық кәруаны ағады, ағады (И.Юсупов). **3.** Жүк тийелген транспорттың сап тартып жүриуі. ... қай бир арбалар шыйқылдасып жолға дизилип кәруан болып жол тартты (Қ.Айымбетов). Сүт тасыған машиналар барады. Салтанаты кәруан менен барабар (Т.Сейтжанов). **4.** ауыс.

Куслардың ямаса баска да хайуанатлардың бир жақтан екинши бир жаққа ауыса қатар-қатар болып жүриуи, сапар шегиуи, жүриуи, ушыуы, дизбеклесиуи. Байлар балықларды, ... *кәруан-кәруан* етип қыр менен қысы-жазы Оренбургқа үзликсиз жиберип турды (Қ.Ирманов). Жыл кусларының арқаға *кәруан* тартқанына көп уақытлар болған жоқ (Ш. Сейтов). Көк жүзине *кәруан* дүзип тырналар ушты (Ж.Аймурзаев). **◇ Уллы кәруан** — алдағы, қатардағы, сайланды адамлар. Сап тартқан *уллы кәруанлар*, Танылды дүньяға ис пенен (Т.Сейтжанов). **Қызыл кәруан — а)** бир топар сайланды адамлардың топарлары, шөлкемлери. **б)** пахта, салы, бийдай, овощ хәм тағы басқалардың биринши өнимин салтанатлы түрде қабыллау пунктлерине жиберіу. «Ақ алтынға» малынып, *Қызыл кәруан* киятыр (К.Султанов). **Кәруан көшиу** — кәруанның бир жерден екинши жерге көтерілип кетиуи. Ийт үрер, *кәруан көшер*, Үре-үре үни өшер (Қ.Ирманов). **Кәруан жол** — кәруанлардың жүретуғын жолы. Бул *кәруан жол* (Т.Қайыпбергенев). **Кәруан басы** — кәруанларды басқарыушы. Бекманның табаны қалаға тийиуден, асығып-ентигип, *кәруан басыға* келди (Б.Бекниязова).

КӘРҰАНШЫ ат. Кәруан тартып жүриушилер, кәруаншылық пенен шуғылланып жүрген адамлар. Түни менен жол жүрген *кәруаншылар* сексеуілдің саясында дем алып уйқылап атыр (А.Бекимбетов). Кәруан тартқан *кәруаншылар* түйелери де, ... киятыр (Ж.Аймурзаев).

КӘРҰАН САРАЙ ат. 1. Узақ жолға шыққан кәруанлар туратуғын, түнейтуғын орын. Соннан тууылған Қәхәрбай, Тау түбинде *кәруан сарай* (Бердақ). 2. ауыс. Пикирди, сезимлерди бир жерге жыйнай алмаған, қулазыған кеуіл.

КӘРХАНА ат. 1. Қандай да бир затты ислеп шығаратуғын өндирис орны, завод, фабрика тағы басқалар. Завод, фабрика, *кәрханалар* өзлеримизге қарайды (С.Мәжитов). Биразы оқыўға кетти, биразы кәрханалар менен мәкемелерге жумыска орналастырылды (Т.Нәжимов). 2. ауыс. Биреулер төрепинен ойланып табылған ис. Етик майшылар артелиниң, арбакешлер артелиниң, түйекшелер артелиниң *кәрханасы*.

КӘРШИЛИК кел. Белғили бир талап пенен шуғылланыушылық.

КӘСА ат. 1. Чай ишиўге ямаса аўқатланыўға арналған фарфордан ямаса (қумбызда писирген кесе, чай кесе) бурынлары саз ылайдан қумбызда писирилип, ылайдан

исленген ыдыс. Бир қолына гүл, бір қолыңа тут *кәса*, Ярын менен сүр, сөйтип заўқы-сапа (И.Юсупов). **2.** Фарфордан исленип, суйық аўқат ишиўге арналып исленген үлкен кесе, лаўабы кесе, бул да бурынлары саз ылайдан қумбызда писирилетуғын болған. ◇ **Зерли кесе** — бул фарфордан исленген кесениң сыртына зер жалатқан болады. Машина жүйткийди таў кийигиндей, Қандай сулыў един, О Абхаз жери, *Зерли кәсадағы* шараптай көлин (И.Юсупов). **Чай кесе** — чай ишиўге арналған кишкене кесе. **Лаўабы кесе** — аўқат ишиўге арналған үлкен кесе.

КӘСАДАР ат. Шай тасыўшы хызметкер.

КӘСАПАТ ат. Зыян, зәлел, биреўге қаратылған жаманлық, кылық, кесент. Әдепсиз, Арыўхан, нәмәхрәм қатын, Журтқа тийер сениң көп *кәсапатың* (И.Юсупов). *Кәсапаты* пүткил каракалпак елине тийеди (Т.Қайынбергенов).

КӘСАПАТЛЫ кел. Жаман нийетли, зыянлы, зәлелли, кырсықлы, бузақы.

КӘСИП ат. **1.** Кәр, профессия, хызмет, жұмыс, мийнет, талап, ис. Қаражанның бақсышылық *кәсибин* үйреткен устазы өз анасы болады (Қ.Айымбетов). **2.** Ата-анасының кәри. Мениң анам болды гилем шебери, Терең сырын билген усы *кәсиптиң* (И.Юсупов). Хәр бир *кәсип* атадан балаға мийрас болып қалады (Қ.Айымбетов). ◇ **Кәспи-кәри** — турақлы талабы, маманы. Хәр ким өзін қандай дәрежеде сезиўи — оның басқа биреўдин адамгершилигин, азаматлығын, *кәсип-кәрин* кәдирлеў менен келип шығатуғыны ҳақ (Ө.Хожаниязов). **Кәсип етиў** — бир нәрсени ислеўге кәр етиў, шуғылланыў, машкул болыў. Саўдагершиликти *кәсип еткен*, мениңше, дым жаман тип (Ш.Артык).

КӘСИПЛЕС кел. Ислеитұғын талабы уқсас, бирдей талап етиў. Сәлем ииниңизден, *кәсиплес* халықтан, Дослық дәрьясынан таскынлап аққан (И.Юсупов). ◇ **Кәсип шерик** — бир кәсиплес, кәсиби бир. *Кәсип шерик* болып балық әўлады (К.Султанов).

КӘСИПШИ ат. Белгили бир талаптың адамы.

КӘСИПШИЛИК ат. Белгили бир талап пенен шуғылланыўшылық.

КӘТ ат. отырыў ямаса жатыў ушын ағаштан, темирден исленген төрт аяқлы орын, орынлық, кровать. Қыз *кәттиң* үстинде үндемей жата берди (қ.х.е.). ◇ **Алтын кәт** — алтыннан исленген бақалы кәт. Зийбаның отырған жайына кирип келсе,

алтын кәттиң үстінде хасыл кийимлер кийип, биреудин отырғанын көреді (Қ.Х.е.).

КӘТИБ қ. Кәтип, катиб. гән. с. 1. Секретарь. *Катиплери* алар китап-кәлемин, Бир-биринә берур тәңир сәлемин (Әжинияз). 2. тар. Хатшы, хаткер, писарь. Шайхлардың қолжазбалары үстінде айырым *катиблер* ислеген (Н.Дәукараев).

КӘТИР қ. катер.

КӘТҚУДА ат. 1. Халық арасында абырайлы, басқаларға сөзин тыңлататуғын, зәрүр кисиге дурыс кеңес бере алатуғын хәм өз сөзин басқаларға тыңлата хәм ислете алатуғын адам, ақсақал. Уйғыр ауылындағы кәмбағаллар арасында жасы үлкен де, *кәтқуда* да Анар кемпир еди (Т.Қайыпбергенов). Ол заманда *кәтқудасының* руқсаты менен, онда да қыздың жеңгеси арқалы ушырасатуғын болған (Г.Есемуратова). 2. гән.с. Жарлы кәмбағаллардың үстинен қараушы, езиуши, топарлар, адамлар. Хан, бий, ақсақал, аталық, *кәтқуда*, сәрдар мұхирдарлары, ийшан-моллалар арқалы қарамағындағы гүллән мийнеткешлерди езип, күшинен пайдаланып турды (К.Ирманов).

КӘТҚУДАЛЫҚ кел. Халық арасында абырайлылық, басқаларға кеңес бере алыушылық хәм өз сөзин басқаларға тыңлата хәм ислете алыушылық, басшылық етиушилиқ. Қыз айттырып жүре алмаспан, жан балам, Жарамаспан саған *кәтқудалыққа* («Мәспатша»).

КӘҰСАР қ. Абы кәусар, кеусер.

КӘШМИШ ат. Женсиз, шолақ. Ана қала хәкиминиң қызы дым кететуғын емес, үстиндеги *кәшмишин* де шешип қойды (Н.В.Гоголь).

КӘХИШ ат. Дәрт, тәшүиш.

КВАДРАТ ат. 1. Төреплери бирдей болған туұра мүйеш. 2. Дус келген санның өз-өзине көбеймеси.

КВАДРАТЛАҰ ф. Еселеу, көбейту.

КВАДРАТЛЫ кел. Төреплери бирдей болған туұра мүйешлик.

КВАДРАТЛЫ-УЯЛЫ кел. Узынына хәм кесесине шақмақлап егилген егин, төрт төрепин тең етип шақмақ формасында егилген егин. *Квадратлы-уялы* етип егиуге толық еристи (Ж.Аймурзаев). *Квадратлы-уялы* егиске тәжирийбе атызында шынығып, кеули қанық болды (К.Султанов).

КВАДРАТУРА а т. Квадратура, майданның көлеми.

КВАЛИФИКАЦИЯ ат. 1. Белгили бир жумысқа, иске таярлылық дәрежеси. 2. Кәсип, маманлық, кәнигелик.

3. Биреудин бир нәрсениң сапасын аныклау ямаса бахалау. Рус илимпазларының тиккелей қатнасы менен Қарақалпақстанның тарийхында биринши рет жоқары *квалификациялы* илимий кадрлары өсип жетисти (Б.Исмаилов). Буннан кейин ғана ол белгили бир *квалификацияға* ийе болды («Жеткиншек» ғ.).

КВАРТАЛ ат. **1.** Жылдың төрттен бир бөлеги (үш ай). **2.** Қаланың бөлеги, қаланың бир көшени екінши көше кесип өткенге шекемги бөлеги, еки көше аралығы. Сүйемен хәр бир *квартиалыңды*, Питкен хәм басланған жаңа жайыңды (ққ.поз.ант.). **3.** Тоғайдың, жердин басқа бир участоктан бөлінген шегарасы.

КВАРТАЛЛЫҚ кел. Кварталға тийисли, кварталға тән, кварталға мууапық.

КВАРТЕТ ат. **1.** Төрт түрли дауысқа ямаса музыкалық әсбапқа ылайықланып жазылған шығарма. **2.** Төрт адамнан куралған ансамбль: тарлы *квартет* — еки скрипка, альт виолончель; фортепиано *квартети* — фортепиано, скрипка, альт, виолончель.

КВАРТИРА ат. **1.** Үлкен имараттың, көбинесе, бир хожалыққа ылайықланған асханасы, дәлизи тағы басқалары бар бир нешше бөлмеден ибарат болған жеке жасайтуғын, туратуғын жайы. Гостиницаға барып не қыласаң, мениң төрт бөлмели *квартирам* бар, ... (Қ.Айымбетов). Дәулетбийке апаның *квартирасының* қарсы алдындағы домның төменинде азық-ауқат дүкәны бар еди (М.Нызанов). **2.** воен. Әскерлердин жайласып туратуғын орны, жайы, мәканы, штабы. *Квартираға* кирип столға қойылған виолончель жанындағы конвертке екеуи де ишлерин дүбирлеткен гүман хәм үмит толы көзлерин қадап оны ашыуға жүрексинбей отырды (К.Кәримов).

КВАРТИРАНТ ат. Ижарашы, биреудин жайында уақытша кирейге турыушы адам, киси ямаса хожалық. — Кимсең? — деди хаяллардың бири келип. — *Квартирантпан* (М.Нызанов).

КВАРТИРАШЫ ат. Квартираны яки улыўма жасайтуғын, туратуғын жайды кирейге алып туратуғын киси, квартирант, кирейши. ... Көптен бери *квартирашы* болып жүр (Қ.Айымбетов).

КВАС а т. Фәлледен, наннан ямаса түрли мийуеден сууға ашытып исленген ашқылтым суйық ишимлик. ... баласына *квас* алып берди («Жеткиншек» ғ.).

КВИНТЕТ ат. Бес дауыс ямаса бес өсбапка арналған музыкалық шығарма.

КВИТАНЦИЯ ат. Акшаны ямаса басқа бир бахалы затларды, хужжетлерди алғанлығы жөнинде берилген рәсмий тилхат.

КВОРУМ ат. Қандай да бир шөлкемнің жыйналысының қарар алыуына толық хуқықы болыу ушын соған керекли болған қатнасыушылардың саны.

КЕБЗЕ ат. Жауырындағы, көкирек қабырғасының астындағы палуан сүйек.

КЕБЗЕШИ ат. Қоррандоздың бир түри, ол қойдың *кебзеси* менен пал ашады. Ағасы Сәңгилбай *кебзеши* еди, сексеуилдин отын жағып жиберип, баласының тирилигин қарады («Жәханша»).

КЕБЕЖЕ ат. Ағаш сандық. Жәханшадай батырды, *Кебежеге* миндирип, Есерлик пенен жол жүрип, Татар елге жөнеди («Жәханша»).

КЕБЕТЕЙ ат. Зыян, обал. Асты таслама, *кебетейи* барды (К.Султанов).

КЕБИН қ. кепин. Қараңғы өжиреден әлемнен өтип кеткенлер аппақ *кепинин* сүйретип шығып келетуғындай жүрегі қанасына сыймай хәулирди (К.Кәримов).

КЕБИНЛЕУ қ. кепинлеу.

КЕБИР ат. Бетине дузы шығып, егин көгермейтуғын хәм қыста қатпайтуғын шор (сор) жер. Жауынлы күни *кебир* жерден аяғынды көтере алмайсан (Н.Дәукараев). Әне, клуб *кебир* тартқан жер еди. Енди халық ойын-зауық көреді (К.Султанов).

КЕБИРДЕЙ кел. Кебир жерге уас, кебирге мегзес, кебирге кусаған, кебир янлы, кебир сыяқлы. Ашыуланса жауыннан сонғы *кебирдей* тери бетине шығып төрт аяқлап турып алады (Ж.Аймурзаев).

КЕБИРЛЕНИУ ф. Кебирлениу, шорланыу.

КЕБИРЛИ кел. Кебирленген, шорланған. Жауынлы күн *кебирли* жерден жаяу жүриуден қыйын не бар? (Н.Дәукараев).

КЕБИРЛИК ат. Бети қабыршақланып қатқан ақ жер, құрғақ дала (сор), шор, шортан, шорлақ. Ол бирден *кебирлик* пенен жууырып кетти («Жеткиншек» г.).

КЕБИРТЕК кел. Бети қабыршақланған, қууарған, қуураған, кепкен жер.

КЕБИРТЕ кел. Бети қабыршақланып қатқан, (сорланған) шорланған жер, топырақ.

КЕБИҰ ф. 1. Сорығыу, курғау, кеуіу. Патшаның үсти *кеуипти*, аналардың үсти ылай-ылай болып сирә кеппейди (кк.х.е.). 2. Бир заттың күнге ямаса отқа какланып кебиуи, кеуик, куурак, куу, куркак, кебиу. Бунда турып не пайда, Күнге куурап *кепсеңиз* (И.Юсупов). Карабарақ дегениң, *Кепкен* болар хәужар (кк.х.к.). 3. аұыс. Семий, бурынғы қаддинен азыу. Хожам, исерсең, *кеберсең*, Өз дәулетіңе теберсең (Бердак). ◇ **Иши кебиу** — иши кампайыу, көмпейиу, желлесиу. Қайнаған суу ишерсең *ишиң кепсе*, Шигин орар салы емес шигин сепсе (Әжинияз). **Аұзы кебиу** — шөллеу, суұсырау. Атажанның *кепкен аұзындағы* тили сөйлеуге зорға айланды (А. Бекимбетов). **Қарны кебиу** — иши желлесиу. *Қарның кеуип* жатса местей, Жаман туұысқан қарамас (Бердак). **Тамағы кебиу** — аұзы кебиу, суұсырау. Және аштан искен қасы-қабағы, Қаны қашып шөлден *кепкен тамағы* (А. Дабылов). **Кегирдеги кебиу** — көп сөйлегенликтен, шаршағанлықтан шөллеуи. Өзиникин мақуллап, *кегирдеги кепкенше* айтысады (Т. Қайыпбергенов). **Таңлайы кебиу** — қатты шөллеу, суұсырау. Бул бергенин азсынып, *Таңлайлары кебеди* («Қырқ қыз»).

КЕГЕЙ ат. 1. Түри ақ терекке усаған болып, шакалап өсетуғын теректің бир түри. Олар шаршап бир түп *кегейдің* көлеңкесине отырды (Б. Бекниязова). 2. Арбаның тоғыны менен гүпшегиниң ортасындағы тутастырып турған, бойы бир метрге шамалас, кегей ағашынан, теректен исленген буйымлар. *Кегейлері*, қаснақлары сынған (Н. Дәукараев). *Кегей* тал, ақ сөкит аұылдың ортасынан бурқасынлап ағып турған арнаның еки бойы қатара ийилип турған мәжнұнтал (шығыр тал), алма ағашларының жапырақлары күнге шағылысып гүмис теңгедей жылтырап желбирейди (Г. Есемуратова).

КЕГИРДЕК к. гегирдек. ◇ **Қызыл кегирдек болыу** — оғада қатты айтысу. Яғный, үлкенлер өз ара келисе алмай, биреулері «биригип жасайык» десе, екіншилери «як, дарауара жасаймыз» десип *қызыл кегирдек болысып* атырған күнлер еди (Т. Қайыпбергенов). **Кегирдекке суу бүркиу** — урысу, кейисиу, айтысу. Бәри әмирдің нәәдил буйрығы менен түпсиз қурдымға қуйылады, изи жоқ, сонша түнлерди уйқысыз өткергенде татарлар менен башкуртлар арасында бир теңге ушын *кегирдекке суу бүркип* айтысканда, қалтасына түсетуғын пайдасы жоқ (Т. Қайыпбергенов).

КЕЗ I к. гез I.

КЕЗ II к. гез II.

КЕЗ III қ. гез III.

КЕЗДЕ қ. гезде.

КЕЗЕҢ кел. Таулы жердегі екі жағы түйетайды болып келген аласа бел, белес екі таудың соқлығыспасы, бір гене *кезең* жол бар, оны Табан жол деп ат беретұғын еді («Алпамыс»).

КЕЗДИК ат. диал.с. қ. гезлик. Кишкене пышак.

КЕЗИҮ қ. гезиу.

КЕЙИ қ. кейиу.

КЕЙИГИШ кел. Ашыушак, ызалағыш, ызакор, ренжиткиш.

КЕЙИН қ. с. 1. Соң. Лиза да Арзыұды билгеннен *кейин* шакалақ атып, суу шашты (Ж. Аймурзаев). 2. Из, арт. Ол бирден *кейин* шегинди, ... («Жеткиншек» г.). ◇ **Кейин қайтыу** — артқа қайтыу. Ойнап-күлип көп уақыт, Кейнимизге қайтайық («Қырк қыз»). **Кейнине ертиу** — изине, соңына ертиу. Жумабай жолдасларын *кейнине ертип* жолға шықты, ... (Қ.Айымбетов). *Кейнине ертип* биразын, Тана сойып сүйретти («Қырк қыз»). **Кейин шегиниу** — артқа қайтыу, кейин турыу. ... бир адым *кейин шегинип*, тип-тикке қақайып турды (Ә.Шамуратов). **Кейин қаймығыу** — бирден кейнине қарап бурылыу. Шербатшының оннан үриккен аты бирден *кейин қаймықты* (С.Айний). **Әллен уақыттан кейин** — арадан бираз уақыт өткеннен кейин, бираздан соң, кән уақыттан кейин. Узақбаев *әллен уақыттан кейин* Мәтекеге кәзиниң астынан қас-қабағы менен бир нәрсе деп ымлағандай болды (К.Султанов).

КЕЙИНГЕ р. Артқа, изге. Атамурат Досан аға менен сөйлесип киятырып *кейинге* бурылды да және алғары жүре берди. Алған бағдарын қойды, изге қайтты... (Т.Қайыпбергенов).

КЕЙИНГИ к е л. Соңғы, артқы, ақырғы, изги. Гүлайша *кейинги* уақытта не менен шуғылланады? — деди Куұанышбай узак әнгимеден *кейин* (Т.Қайыпбергенов).

КЕЙНИ р. Соңы, изи, ақыры, аяғы. Бул заман тарылды, *кейни* болмады, Залымлардың қызыл гүли солмады (Күнхожа).

КЕЙНИНДЕ р. Изинде, соңында, артында. *Кейнинде* балашағаны, Қалғанларға тапсырдық (ққ.поэз.ант.).

КЕЙНИНЕН р. Изинен, соңынан, ақырынан, аяғынан, артынан. ... баспашылар *кейнинен* кууып жетип, жас балаларды қырып, ерлерди кул кылып, хаял-қызларды күң етип кейин айдап кеткен еди (С.Хожаниязов).

КЕЙИНИРЕК кел. Соңырақ, артырақ. Саған мен сууда тұрып нәзер салдым, *Кейинирек* тұрыңыз кийингенше (Әжинияз). ◇ **Кейиниректе қалыу** – изиректе қалыу, сонырақта қалыу, артырақта қалып қойыу. Тилеген *кейиниректе қалып* еді, ийшан оған аяғынды тезирек басыңқыра деп кейиди (Қ.Айымбетов).

КЕЙИНЛЕУ ф. 1. Алға баспау, илгери жүрмеу, артта қалыу, изде қалыу, үлгермеу. Бала кем-кемнен шаршап *кейинлей* берди (А.Әлиев). 2. к. кейинирек.

КЕЙИНШЕКЛЕНИУ кейинлеу фейилинің өзлик дәрежесі.

КЕЙИНШЕКЛЕУ ф. Кейин жүриу, артқа тартыу, шегиниу, көткеншеклеу.

КЕЙИП ат. Руұхый көтерінкилик, йош, нәше, кумар. Қәлийла көзинің қыйығы менен хаялдың келбетинен қууаныш *кейпин* көрди (К.Султанов). Бизлер молланың бундай қууанышлы *кейпин* мұдам тилеп отырмыз (Ә.Шамуратов). 2. Келбетсизлик, көриниссизлик, түри қашыу, өңи қашыу, пишинсизлик. Қашқынның *кейпи* жүдә солғын көринеди, ... (К.Султанов). ◇ **Кейип көрсетиу** – унатыу-унатпау, мақуллау-мақулламау белгисін бериу. Сапардың кек еткен сөзине ызаланыушылық *кейип көрсетти* (К.Султанов). **Кейпи қашыу** – руұхы төмен түсиу, тунжырау. ... оның шырайына карағанда *кейпи қашып* кеткени билинип турды (Н.Дәуқараев). Қонағының бирден *кейпи қашқанынан-ақ* хаял танланып қалды (Т.Қайыпбергенов). **Кейпи көтерилиу** – йошлы, кеуилли, қууанышлы. Қыздың, жыллы шырай менен қарсы алғанын көріп жигиттің *кейпи көтерилейин* деди (ққ.х.е.).

КЕЙИПЛЕНИУ ф. 1. Руұхланыу, кеуиллениу, хәзге қашыу. Көкнар ишкеннен кейин *кейипленип* отырды (Қ.Айымбетов). 2. Сымбатланыу, шырайланыу, келбетлениу.

КЕЙИПЛИ кел. Кеуилли, йошлы. Сәлийма бүгін *кейипли* көринеди (К.Султанов).

КЕЙИС I ат. Ыза, рениш, наразылық. Бирақ, бул *кейистің* үстинен Атамурат хеш шыққан емес (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Кейис-тартыс** – пикир таластыруу, айтысу-тартысу.

КЕЙИС II кейиу фейилинің шериклик дәрежесі.

КЕЙИСИУ ф. Урысу, жәнжеллесиу, тартысу, шайқасу, гегирдеклесиу. Соның үстинен екеуі аұлағында *кейисип* те қалады екен (Т.Қайыпбергенов).

КЕЙИСНАМА к. кейиу. Хәр ким өзінше *кейиснама* билдирип атыр (Т.Қайыпбергенов).

КЕЙИҮ ф. Урысыу, бакырыу. Енди маған сиз не деп *кейисеңиз* де тураман, ... (А.Бекимбетов). *Кейийин* деп сени көріп, Шығып едим өкпе жыйнай (И.Юсупов).

КЕЙКИ: кейки ийек, кейки мурын кел. Қайкы. Усы күннен үш ай бұрын, Түсі сууық, *кейки мурын*, Қаршығама құрды торын, Жутып алып кеткен еді (Бердақ). *Кейки ийек*, ұзын бойлы жигит ушырасты, ... (Ө.Айжанов).

КЕЙПИЯТ ат. Адамның рухияты жағдайы. Баслық бираз ойланып, адамлардың *кейпиятын* абайлады ... (Т.Қайыпбергенов).

КЕЙҰАНЫ к. Кәйуана. Жасы үлкен хаял мәнісінде айтылады. Бизлер енди *кейуаны* болдық (қ.т.д.с.). Көпшилигі орташа жастан асқан кәсіпкерлер менен *кейуана* хаяллар (Е.Ерманов). Анам, бір үлкен мерекеге барғанда, сол тойды басқарып, кәсіпкерлік етіп жүрген сын-сымбаты келген Гүлайша атлы шырайлы, *кейуаны* хаялды көріп унатып қалған (Г.Есемуратова).

КЕЙРЕҮИК ат. Ярым пұта өсімліктің түрі, бийиклігі 15–17 см ге шекем жетеді. Әсіресе, ол ойпауыт хәм шұқыр жерлерде тығыз жайласып, *кейреуикли* массивлерди пайда етеді. Оны қойлар, ешкілер хәм түйелер жақсы жейді. Қалың өскен жерлеринен қыс айларында маллар ушын азық-ауқатлық құрғақ түріндегі от-шөптерди таярлап алыуға да болады (Х.Зарипов).

КЕК ат. Өш, гийне, жәбір. Жең түринип белди беккем буауымыз, Кеткен *кекти* өле-өлгенше қуауымыз (қ.поз.ант.).

◇ **Кек тутыу** — гийне тутыу. Бердим саған қанжарыңды қайтарып, *Кек тутқанда* жауға қарсы қайрап қой (И.Юсупов).

Кек қайнау — ызаланыу, өшпенділік, жығырданы қайнау, гижиниу. — Хош бол, ата, анажаным, *Қайнады кек* жүрегімде (Ж.Аймурзаев).

Кек етиу — а) дық сақлау, қапалықта болыу, ызаланыу, жүрегінде сақлау. Сапардың *кек еткен* сөзине ол ызаланыушылық кейіп көрсетті (К.Султанов).

б) ауыс. ашыулануу, гүдіклениу. Аллаярға *кек етип*, Хал жағдайын сорады («Қырк қыз»).

Кек алыу — өш алыу, мақсетине жетиу. Ата-ана, халықтың *кегин алыуға*, қалмақтың бір шетинен тийерсең («Қырк қыз»).

Кегі-зары — өши, қапалық, ызалық,

намыслық. Қалмақлар шөгірди қара нарымды, Шығарыңлар иштен *кеги-зарымды* («Мәспатша»).

КЕКЕСИН ат. 1. Мазак, мысқыл, маскара. Сонда турып ол қалмақ, құлип айтты *кекесин* («Қырқ қыз»). 2. Диал.с. Терисине, қырсығына. Не болды бул бәдик *кекесине*.

КЕКИЛ ат. 1. Әсиресе, жас балалардың хәм де хайуанатлардың төбесіндеги бир шоқ жүн ямаса шаш, қыл. Балам мениң тамаша, *Кекилин* сыйпап тараса (Г.Есемуратов). Дәу хийлеси мында деп, Жауырнында мең бар деп, Кесе аузындай *кекили*, Мийге қанжар урады («Қоблан»). Келеплеген жипектей, *Кекилиң* сулыу торы атым («Қоблан»). 2. Тауықлардың, қулардың басындағы, тас төбесіндеги түси қызыл етке усаған мүшеси. Қоразлардың *кекиллериниң* жайылып-созылып турғанына таңланды (Ж.Аймурзаев). ◇ **Ат кекили** — атлардың төбесіндеги жүни. *Ат кекилин* өрейин, Жүз койды алған атамның, Бир ғайратын көрейин («Қырқ қыз»). **Кекил жал, жал кекил** — атлардың, жылқылардың жалы менен кекили. *Кекил жаллы*, қайшы кулақ, Сауырысы искен талақ (Күнхожа). *Жал кекилден* келген ақ қораз бөлегирек шықты (Ө.Айжанов). **Тас кекил** — кекиллердин таска усап жыйрық-жыйрық болып, домалақ формасындағы түси, қызыл етке усаған мүше. Биреуи *тас кекил*, екіншиси кекилли қара ала қораз екен (Ө.Шамуратов).

КЕКИЛДЕЙ кел. Кекилге усаған, кекилге мегзес, кекил яңлы. ... өтшөктің *кекилиндей* етип, оқ қолы менен бир сыйпап койды (Ж.Аймурзаев).

КЕКИЛЛИ кел. Басында кекили бар, жүнли, шашлы. Биреуи тас кекил, екіншиси *кекилли* қара ала қораз екен (Ө.Шамуратов). ◇ **Жал кекилли** — жүннен, жалдан кекили бар. *Жал кекилли* қой кулақ, Қуйрық жалы сыйдам шолақ, Шаршамастай полат туяқ, Дал бедеулер маған керек (Бердақ).

КЕКИР қ. кекириу.

КЕКИРЕ ат. Узынлығы 20—40 см болатуғын түси көгис, дәми ашшы жабайы шөптің бир түри. Каналдың еки жағасы ақбас пенен *кекирелерге* бөленди (Ж.Аймурзаев).

КЕКИРЕК ат. Арбаның бир бөлекшеси, тийелген зат ямаса минин отыратуғын адамлардың дегершиктің айланыуы менен оның қауіпсизлигин сақтау ушын тахтайдан бийик етип ислең, дегершиктің тусына арысқа қағып қояды (кк.т.д.с.).

КЕКИРИК ат. Асқазаннан бөлинип, ауыз арқалы иштен бөлинип шығатуғын хауа, дем, газ.

КЕКИРИНИҰ кекириу фейилинин өзлик дәрежеси.

КЕКИРИСИҰ кекириу фейилиниң шериклик дәрежеси. Елмураттың сөзине тоймағанлыктан, «хәүп» деп *кекирисип* те қойды (Ж.Аймурзаев).

КЕКИРИТИҰ кекириу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕКИРИҰ ф. Иштеги желди ауыз аркалы сыртқа шығарыу. Хәр уақытта хәүп деп *кекирип* те қояды, ... (Ә. Шамуратов). Ток *кекирер*, бар *секирер* (ққ.х.н.м.).

КЕКЛЕҰ ф. Мазаклау, масқаралау, мысқыллау, кек сақлау, кек етиу, кек тутуу. Жақсының пейли кең келер, жаманлар бир гәпти *кеклер* (Бердақ).

КЕКЛИ кел. 1. Дықлы, өшпенли, аразлы, ызалы. Сәуле бойын тиклеп *кекли* кисидей, Көкирегин керип сөйледі (С.Хожаниязов). 2. Ашығулы, кәхәрли, аразлы, ызалы. Азатлық деп ахыу-зарың, Қайнап *кекли* намыс-арың (И. Юсупов).

КЕКЛИДЕЙ кел. 1. Ызальдай, дықлыдай, өшпенлидей. Сәлийма менен Жәмийла бир-бирине *кеклидей* үндеместен қарасып отырды (К.Султанов). 2. Ашығулыдай, кәхәрлидей.

КЕКЛИК ат. Дықлық, өшпенлик, ызалылық, ашығулылық, кәхәрлилик.

КЕКЛИЛИК ат. Кек сақлаушылық, дықлылық, өшпенлилик. Бир-биринизге бундай *кеклиликтің* не кереги бар, ... («Жеткиншек» г.).

КЕКСЕ кел. 1. Жасы үлкейген, жасы үлкенлеу, жасы әдеуирге барып қалған, ғарры, егеде. ... *кексе* болған бир адам азан менен үйге кирип келди (Қ.Айымбетов). *Кексе* асау атқа минбейди (С.Мырзамбетов). 2. Куу, кууқыл, хийлекер. Жумабай хәммени күлдирип сөйлейтуғын *кексе* адам, ... (Қ.Айымбетов). 3. ауыс. Әдепки, әуелги, дәслепки, бурынғы. Ушынсам, жазыларман үш күн жатып, Өзиндей *кексе* қызға ушықлатсам (Әжинияз).

КЕКСЕЛЕНИҰ ф. Үлкейип кетиу, жасы барып қалу, орта жастан өтип кетиу. Бул да биразға барып *кекселенип* қалған екен, ... (Ә.Айжанов).

КЕКСЕЛЕҰ кел. Жасы үлкейип ғарры болыуға шамаласқан адам, есילהу, үлкенлеу.

КЕКСЕЛИК ат. 1. Жасы жеткенлик, үлкейгенлик, ғаррылық, картайғанлық. 2. Куулық, кууқыллық, хийлекерлик.

КЕКШИЙИҰ ф. Қайқайыу, қакшыйыу, басын кейинге қарай шалқайтыу, қатып қалу. Астындағы көк дөнен суулыққа таслап, басы *кекшийип* пыскырады (Н.Бөрекешов).

КЕКШИЙТИҰ кекшийиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕКШИЛ кел. Аршыл, кек сақлағыш, дықшыл, өш алғыш. Не ушын Досова кейбир *кекшил* хәм сумлықлы жынаятшылардай қылмысын мойнына алмай табан тиреп тергеушиге қарсылық етпеди (А.Бекимбетов).

КЕКШИЛЛИК ат. Аршыллық, кек сақлаушылық, өш сақлаушылық, дық сақлаушылық. Саган *кекшилликтің* не кереги, қандай пайдасы бар, ... (А.Бекимбетов).

КЕЛАТА ат. Бир тутас ел, шок отырған ауыл. Биз кимлерден кем едик, Бир *келата* ел едик.

КЕЛБЕТ ат. 1. Сын, сын-сымбат, түр, түс; турпат, қәумет, пишин. Ол аманлық-есенлик сорасып болып, жигиттің түр-түсине, *келбетине* сер салып қарады (А.Бекимбетов). Қасына келген батырдың, *Келбетине* қарады («Қырқ қыз»). 2. ауыс. Белги, нышан. Мәтеке отырар-отырмастан күле шырай *келбет* көрсетти (К.Султанов). Мыннан таңлап баққандай, *Келбетине* қарасаң, Шебер уста соққандай («Мәспатша»).

КЕЛБЕТЛЕНИҰ ф. Сымбатланыу, формаланыу, сулыулану. *Келбетленип* келген бойы, Артық хәм де ақыл-ойы (Бердақ). Бүлк-бүлк етип ақ тамағы, *Келбетленип* кең кушағы (Бердақ).

КЕЛБЕТЛИ кел. Сымбатлы, түр-түси келискен, формалы, көркем. Қыз *келбетли* мысал пери, Айдан, күннен зыят нуры (Бердақ). *Келбетли* жаханда табылмас теңи, Зийуар тәрип етип айым келмеди (Әжинияз). ◇ **Көркем келбетли** – жақсы көринис. Екеуі де өткір зейинли, *көркем келбетли*, мұнайым минезли, уқыплы болды (Ж. Аймурзаев).

КЕЛБЕТЛИЛИК ат. Сымбаттылық, көркемlilik, сулыулылық, формалылық, сәнlilik. Буннан артық *келбетlilik* бар ма (Ө.Айжанов).

КЕЛГЕНШЕ р. 1. Еки уақыттың, истин, хәрекеттің аралығы. – Мынау мениң тапсырған жумысымды мен атыздан *келгенше* ислеп қой, ... (Қ.Айымбетов). Кел дегенде, кел гөззалым, *Келгенше* гөзлермен сени (ққ.х.к.). 2. Бир жумысты ислеуге шамасының барынша ислей алыуы, қолынан келиуі, билгенинше, ислегенинше ислеуі. ... халының *келгенинше* түркменлер қарсы атты (Қ.Ирманов). 3. Белгили бир жасқа шыққанға шекем, белгили жасқа келгенге шекем, еки аралығы. Жасы қыркқа *келгенше* бийперзент болды («Мәспатша»). ... усы жасыма *келгенше* мениң сарайыма еркек баласы келген жоқ еди (ққ.х.е.).

Бала 10–15 ке *келгенше* кемпир менен ғарры әлпешлеп асырайды (кк.х.е.).

КЕЛГИНДИ ат. 1. Жергиликли емес, басқа жақтан ауып, қаңғырғыш, тентиреп келгенлер, сырттан келген адамдар, кисилер. Аға беглер, тыңлаңыздар сөз, Мен сорлыға салынлар көз, Жигирма тоғыз хәм де отыз, *Келгинди* болған күнлерим (Бердақ). 2. Жылдың белгили бир мәүсиминде келип, және бир мәүсиминде қайта ушып кетиүши қанатлы қуслар, қустың келиүи хәм кетиүи. 3. Басқа жақтан қаңғырып келген ийт, қаңғымай ийт, ... ауылда *келгинди* ийтлер де көбейди (Б.Бекниязова).

КЕЛЕ: келе болыу ф. 1. Адам болыу, ержетиу, бой жетиу. Батыржан тәрбияшыдан тәрбияланды, оқыды — *келе болды* (Ө.Шамуратов). 2. Ауырыудан тәуір болыу, халық қатарына қосылыу. ◇ **Келе бериу** — бир жерге қайта-қайта айланыу. Жақынлап *келе бергенде*, балаларының барабан урган, ... шадлы намалары Тилегеннің қулағына келди (Қ.Айымбетов).

КЕЛЕ кел. Топ-топар.

КЕЛЕБОЙ к. Геүде, турпат, тула бой.

КЕЛЕБЕ қ. Мазак.

КЕЛЕКЕ ат. Мазак, хәзил сөз, илме сөз. — Ауа-дә! Өзим туұмай көмек саламан ба?! — деп мени *келеке* қылды қайта (М.Нызанов).

КЕЛЕМИШ ат. Келеке, мазак, дәлкек сөз (дразнилка).

КЕЛЕН ат. Келепленген жип, шуұмақ.

КЕЛЕП ат. 1. Келеп ағаш турқындай түйдекленген жип. ... Геннадий Иванович түйдекленген *келепти* жолдасына услатты (Н.Бөрекешов). Мен бирден хеш нәрсе демедим, лекин *келептиң* ушын тапқандай едим. 2. Өлшем қуралы.

КЕЛЕП АҒАШ ат. Ийирилген жипти түйдеклеу ушын бойы 70 см ге шамалас еки басына, ушына 10 см дей ағаш шеге қағылған әсбап, қурал. Елмурат *келеп* ағашындағы жибиниң ушын жоғалтып алды, ... (Ж. Аймурзаев).

КЕЛЕПЛЕНИУ келеплеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

КЕЛЕПЛЕСИУ келеплеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КЕЛЕПЛЕТТИРИУ келеплеу фейилиниң өзгелик дәрежеси. Еркек кисиге жип *келеплеттирмесин*, жип *келеплеттирсе* де, көп *келеплеттирмесин* (кк.х.с.ж.).

КЕЛЕПЛЕУ ф. Ийирилген жипти келеп ағашка түйдеклеу. *Келепленген* жипектей, Кекилиң сулыу торы атым («Қоблан»).

Тасқан суудай елеслеп, Танабын тартып *келеплен*, Гәүһардай көзи жанады («Мәспатша»). Ұәде еткен мүддетли күнге, Жипеклерин қойды *келеплен* (Г.Есемуратов).

КЕЛЕСИ р. Ендиги, алдағы. Күн шыққанда жатып еди, *келеси* таңның алдына дейин жатты («Мәспатша»). Қалғанлары болатуғын болса *келеси* жылы берерсең (А.Бегимов). Бала атасының усы сөзи бойынша *келеси* күни қолына бир шелек суу алып жүзим бағына келеди (ққ.х.е.).

КЕЛЕШЕК ат. Болажак, алдағы болатуғын, енди болатуғын, келеси уақытта болатуғын. Кушақлап сүиди бетинен, *Келешекти* билдің деп («Қырк қыз»). *Келешекте* атызымызда жумыстың көпшилиги машина менен исленеди (С.Хожаниязов). ...кыз сәлем берип *келешектеги* жумысының жөнин сөйлейди (Г.Есемуратов).

КЕЛИ ат. 1. Хәр түрли дәнлерди тазалау, унтау, женшиу, түйиу ушын, бойы 50-70 см ге шамалас қатты ағаштан исленген гүби тәризли үй буйымы, хожалық әсбабы. Сөйтип атырғанда үйдің қасында думаланып жататуғын үлкен қара *кели* ядына түсти (Қ. Айымбетов). 2. Диал.с. Килограмм. Жаман емес *кели*, отыз кели, жыйырма *кели* балық береді екен (Қ.диал.).

КЕЛИДЕЙ кел. Келиге усаған, кели сыяқлы, келиге мегзес. Бир тартқанда ширенип, *Келидей* жууан ағашты, Түбинен жулып таслады («Қырк қыз»).

КЕЛИН ат. 1. Баласының ямаса инисинің хаялы. — Хау, мениң *келинимди* әкелип бер (С.Хожаниязов). 2. Ағайин-тууғанлардың өзинен кишилердің хаялларына қарата қолланылатуғын сөз. Бүгин көрсем Жумамураттағы *келин*, ... әллекашан турып қар артып жүр екен (Т.Қайыпбергенов). 3. Хәмме жас хаялларға қарата айтылатуғын сөз. — *Келин*, саламат отырсызлар ма? (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Келин бала** — жас хаялларды еркелетип айтылатуғын сөз. Әне, *келин* бала сен хәм ядлаған болсаң бәримиздің басымыз бирдей болғаны (Т.Қайыпбергенов). **Келин-пелин** — а) еле келин болын түспеген, келин етип алмаған келешектеги келинге айтылатуғын сөз. — *Келин-пелин* гамластырып жүрмисең? (Т.Қайыпбергенов). б) келин хәм тағы басқа биреулерди қосып айтатуғын сөз. г) **Келин-кепшик** — жас хаяллар, келинлер хәм басқа да адамларға айтылатуғын сөз. *Келин-кепшиклер* сау ма? (А.Бегимов). **Келин бармақ жийде** — Жийдениң кишилеу, томпақлау түри. *Келин* бармақ екпе жийде, Бағында бар Күлен

болыс (Бердак). **Келин бармақ жүзим** — жүзимнің ири сопақ түрі. *Келин* бармақ жүзимлерди көргенде Көраматдиннің аузының суы қурып кетти (Ж.Аймурзаев).

КЕЛИНШЕК ат. Жаңа түскен келиншек, жас келин. Мени *келиншек* етип үйіңнің оң жағына киргизерсең («Мәспатша»). Ал, мен болсам еки-үш күн той тарқағанша *келиншек* болып кирип-шығып хызмет ислеп жүрермен (ққ.х.е.).

КЕЛИС I қ. келиу.

КЕЛИС II қ. келису.

КЕЛИСИКЛИ қ. келбетли.

КЕЛИСИЛИУ келису фейилинің белгисіз дәрежесі.

КЕЛИСИМ ат. Бир нәрсени атқаруу үшін мақулласылған питим, шешим, мауаса. Егер *келисимге* келмесеңдер, я сизлер шығың да ямаса мен шығаман дегенге шекем барысқан (Ж.Аймурзаев). **Келисимге келиу** — питимге келиу, мәмилеге келиу, уәделесиу. Оннан соң Рүстемге жарамсақланып астыртын *келисимге* келеди (ққ.х.е.). **Келисим бериу** — бир нәрсе хаққында ыразылық бериу, билдириу. Ең ақырында мен тап мәжбүрий түрде *келисим* бердим (А.Бекимбетов). **Келисим алыу** — бир нәрсе хаққында разышылық алыу. Қәхәрли Алп Тунға бундай питимге *келисим* бериуіне Магупта себепши деп шамалаған Тур патшасының мийрасхоры ашыулы еди (К.Кәримов). **Келисим жасау** — бир нәрсе хаққында мауаса болуу, шәртлесиу, питимге келиу, бир шешимге келиу. Россия патшасы неше мәртебе Хийуаға елши жиберген, олар сөйлесип, сауда тууралы *келисим* жасай баслаған (Қ.Ирманов).

КЕЛИСИМЛИ кел. 1. Жарасымлы. Бойына *келисимли* тигилген тон. 2. Алдын ала разышылық алынған, ислениуге тийисли ис. Айтбайдың, университетке хызметке өтиуи бурыннан-ақ *келисимли* еди.

КЕЛИСИМСИЗ кел. Мауасасыз. ... айырым еллер менен *келисимсиз* ис алып баруға хәрекет етип атыр.

КЕЛИСИМПАЗ кел. Келисимшил, келисиуге үрдис еткен. Ол хәмме менен *келисимпаз* (ққ.кем.атл.).

КЕЛИСИМПАЗЛЫҚ ат. Унамсыз. Мәселени ақ-қарасына қарамай тек пайдасына қарай шешиушилиқ. ... *келисимпазлық* жол менен сауда ислеуди макул көрди, ... (ққ.ксм.атл.).

КЕЛИСИУ ф. 1. Бир сөзге келиу, уәделесиу. Уәдени қыздың айтқан уақтына *келисиу*, қол урысып тарқасады (ққ.х.е.). 2. Питимге, шешимге келиу. — Сизің менен былайынша

келисейик, сиз күйип-жаныўды, жылаўды қойың, ... (А.Бекимбетов). **3.** Рийзашылық билдириў, көниў, көнлиғиў. Демек *келискенбиз* (А.Бекимбетов). Буған Мәмбет те *келисти* (А.Әлиев). **4.** Бир нәрсениң шақ болыўы, жарасыўы, үйлесиўи, бабына түсиўи. Келбетин келипти, аға, кеўлиң бай, Тулпарын да *келисипти* сайма-сай («Қырқ қыз»). **5.** Пикир алысыў, ақылласыў, ойласыў. Олар да Гүлайша менен Қалбайдың сөзине танырқанбастан *келисетуғынларын* айтты (Т.Қайыпбергенов). **6.** Келбетинин, сымбатының жарасыўы. Қараса сын-сымбаты *келискен* бир жас келиншек екен (ққ.х.е.). **7.** аўыс. Бабы табылыў, ретин табыў, жөнин келтириў, жүйин келтириў. ... енди баксы болмасам *келиспес* дегенди айтады (Қ.Айымбетов). ... душпаннан тайсалып жүриў маған *келисе* ме? (Қ. Ирманов). ◇ **Кәдди-кәўмети келисиў** – сын-сымбатының жарасыўы. Шопан кәдди-кәўмети *келискен* бир сүлиңгир жигит қалпине келеди (ққ.х.е.). **Талабы келисиў** – унамлы, иси жөнлесиў, оңалыў, жөнлениў. Балықшылардың *талабы* келисип, жылымлары майлана баслады (К.Султанов). **Талабы келиспеў** – унамсыз, ислеген ислеринен нәтийже шықпаў, бахытсызлыққа ушыраў, өмир бойы жоқшылықта, кемтарлықта болыў, азап-ақыретте жасаў. *Келиспей ҳеш бир талабым*, Қайғыдан болды тойларым (Жийен жыраў).

КЕЛИСКЕН кел. Келбети келискен, шырайлы, сымбатлы, формалы, бойы-сыны жарасымлы адам. Ҳмм, әбден *келискен* жигит екен, тағы ким? (Ш.Сейтов).

КЕЛИСТИРИҰ ф. **1.** Бир мәмилеге келтириў, жарастырыў, маўасаластырыў, татыўластырыў, досластырыў. ... булар арасындағы даў-жәнжелди *келистириўди* мақул деп тапты (А.Бекимбетов). **2.** Бежериў, қатырыў, баплаў, сазлаў. Төсинен пышақты салды, *Келистирип* как жарды («Мәспатша»). ◇ **Келистирип сөйлеў** – сөзди жүйесине келтирип айтыў, қатырып айтыў. Бул сораўларға белгисиз жигит жуўқылдап сөйлеп, өтирик сөзлерди түйдеклеп *келистирип* сөйлеп жуўап берип отырды (Қ.Айымбетов). **Исти келистириў** – бир жумысты бежериў, орынлаў, орнына келтириў. Келер ме екен бизге Мурат, *Келистирип* исти курап (Бердақ). **Келистирип урыў** – сабаў, сазлаў. Мен молланың жумалықсыз барған балаларды уратуғынын есиме түсирип мени де бул сапары *келистирип* урады деп ойладым (Ә.Шамуратов).

КЕЛИСТИРИҰШИ ат. Дәлдалшы, бир мәмилеге *келтириуши*, жарастырыушы, мауасаластырыушы, татыуластырыушы, досластырыушы. Ағалы-инилер қойларын сатыу ушын Хийуаға апарады, сөйтип *келестириушилер* булардың қойларының бахасын шығарып, жүдә арзан баға қояды (ққ.х.е.).

КЕЛИҰ ф. 1. Бир жерден екінші жерге жетиу. Ертенине Сәлийма фермаға *келип*, бир-еки күн иследи, ... (К.Султанов). Мине, олар каналдың бойындағы жасқаға да *келди* (Ж.Аймурзаев). 2. Тысқарыдан бир хәдийсениң пайда болыуы. Түслик тәрөптен ебиндей есип турған күшсиз, жағымлы ыссы ҳауаның леби *келип* тур (А.Бекимбетов). Сең *келип* қайықты бууды (А.Бегимов). 3. Белғили бир жасқа толыуы, жетиуі, шығыуы. Әуелги адамның үлкен баласы тоғыз жасқа *келгенде*, генжеси жети жасқа, қыз да сегіз жасқа *келгенде*, екеуі де балаларын мектепке берипти (ққ.х.е.). 4. Бир нәрсениң жүриуі, хәрөкет етиуі, қозғалысқа түсиуі. *Келеди, келеди* поезд *келеди*, *Келген* сайын қууанышқа бөледі (И.Юсупов). Машина *келип* электр лампасының астында тоқтады да, гудок берди (С.Хожаниязов). 5. Биреуді шақырғанда ямаса шақырғанлықты билдириу ретинде қолланылады. Ташкенттен *келиуі* менен алып кел (С.Хожаниязов). — Мине, хәзир ауылға *келиуден* алдыңнан шығып күтип ал (Ж.Аймурзаев). 6. Әрманына, тилегине, нийетине, мақсетине жетиу, орынланыу. Бирақ өлғимиз *келмейди*, жауды жеңгимиз *келеди* (К.Султанов). 7. Мезгили, уақты жетиуі, болатуғын күни болыуы, толыуы, күни жетиуі. — Мине, қыс та *келди* (Қ.Айымбетов). — Әне, самолёт та *келип* қалды (С.Хожаниязов). 8. Гәпте тұрып толық мәни бере алмайтуғын, басқа феийллер менен дизбеклесип қатар келип, көмекшилик хызметин атқарып та келеди. Арзыу оннан сайын Лиза менен ойнағысы *келеди* (Ж.Аймурзаев). 9. Бир нәрсениң көлемин, муғдарын, шенин, өлшемін, санын билдирип те келеди. 10. Билиниу, сезилиу, белғили болыу. Жол бойы тереклик, жаңа бөрте баслаған шақаларынан жағымлы ийислер *келип*, епкин шамал менен әсте ырғалған тереклер, ... көринеди (С.Хожаниязов). 11. Сымбатлы, келискен, жарасқан, формалы, жарасығы *келген*. Сержанның анасы Айгүл ақ кубадан *келген*, узын бойлы, жасы елиудің шамасындағы ҳаял еди (Т.Қайыпбергенов). 12. Қызығыушылықты, усталықты, уқыпшылықты билдиреди. Қыз-келиншек гүл нағысқа, Шебер

келер басқалардан (И.Юсупов). **13.** Кәлеу, күсеу, ансау, тилекти билдириудеги жағдайларда да қолланылады. ... жеген сайын жегің *келеди* (Ж.Аймурзаев). **◇ Бирлікке келиу** – жәмлесіуге, уйымласыуға келиу. «Бирлікке *келиң*, адамлар!» – деп есикти қағып тур (И.Юсупов). **Ақылына келиу** – есине келиу, мийи орнына түсіу, еси ениу, адасқан ойынан дүзелиу, сарпас жолға түсіу, дүзелиу. – Өне, ақылыңа *келдің* хаял, менің де тилегім сол (С.Хожаниязов). **Дәуран келиу** – бахытлы тұрмыста жасау, жақсы тұрмыс кешіриу. Дәуран *келди* соннан бери, Тарқап кетти жүрек шери (Д.Қасымов). **Ызасы келиу** – намысы келиу, қәхәри келиу, ашыуы келиу, қыйналыу. Ертеңине буған түлкінің қатты ызасы *келипти* (қ.х.е.). **Жуұмаққа келиу** – шешімге келиу, ойға келиу, келісімге келиу, мақұлласыу. Соң қандай жуұмаққа *келгенін* де айтпастан Жийемурат пенен Серкебайдикине *келди* (Т.Қайыпбергенев). **Мақтаншақ келиу** – хәр түрлі сөзлер менен өзін-өзі мақтау. – Әй Мәтеке, адам қартайса мақтаншақ *келеди* (К.Султанов). **Хабар келиу** – басқа бир жерден мағлыұмат *келиу*. Солардан «қара қағаз» еситтирген күннен-ақ оның үйине хабар *келди* (К.Султанов). **Ашыуы келиу** – ашыулануы, тулланыу. Ол бундай сөзди тек ашыуы *келгенде* ғана айтатуғын еди (Ө.Шамуратов). **Өнер келиу** – қолынан хәр нәрсе *келиу*, уқыплы, шебер уста. Қолынан да түрлі өнер *келеди* (Х.Турымбетов). **Мийман келиу** – а) қонақ келиу, биреулердің бир жерге қыдырып келиуі. б) ауыс. Бир хәдийсениң, уақыяның қайталаныуы. Бәхәр, бәхәр, жан бәхәр, Мийман болып *келипсең* (И.Юсупов). **Жәрдемге келиу** – көмеклесиу, жәрдемлесиу. Қала орайындағы мектептеги оқыушылар жәрдемге *келетуғын* болды (Ө.Хожанов). **Қыстың қатты келиуі** – қыстың қолайсыз *келиуі*, қыстың зимистан сууық болыуы. Сол жылы қыс қатты *келди* (К.Султанов). **Келип шығыу** – пайда болыу, бинә болыу, жарыққа шығыу, тууылыу. Хәзирги қарақалпақ, қазақ, ноғайлардың тили бурынғы қыпшақлардың тилинен *келип* шыққан. **Келип-кетиу** – биреудің биреуге қатнауы. Есitemен десең усы жигиттин *келген* жолы менен қалай болмасын *келип-кетиуінди* тоқтаусыз күтемен (қ.х.е.). **Келе сала** – келиуден, тоқтаусыз, бирден. *Келе сала* жол қәрежетти алыу ушын арза берди (Қ.Айымбетов). **Үнсиз келиу** – сөйлемей келе бериу, үндемеу, тил қатпау, сес шығармау. Олар тәуир-ақ жерге шекем үнсиз *келе* берди (Т.Қайыпбергенев). **Қарағың келиу** – бир нәрсеге сүйсинип

карау. Караған сайын карағың *келеди* (Ж.Аймурзаев). **Жасырғысы келиу** — қымтастырыу, буйынтықлау. Бирақ қууанышын усы сапары да жасырғысы келип еди, ... (Т.Қайыпбергенев). **Үзликсиз келиу** — хәмме уақытта *келиу*, бәрхама келиу, бәркулла *келиу*. ... хат үзликсиз келип турды (К.Султанов). **Қәлипке келиу** — бурынғы халына *келиу*, қәддине келиу, қәлпине түсиу. ... қайтадан қәдимги қәлипке *келди* (Т.Қайыпбергенев). **Мийрими келиу** — аяу, қыйналыу, бүйири бурыу, жаны ашыу. Оны аяды, мийрими келди (Қ.Ирманов). **Орта белине келиу** — жартысына, ярымына *келиу*. Хаттың орта белине *келгенде* оның өңи ағарды, ... (К.Султанов). **Өсип жетисип келиу** — рауажланыу, байыу, көбейиу, өсиу. ... әдебиятта жас жазыушылар *өсип жетисип келди* хәм жетисти (Қ.Ирманов). **Усынып келиу** — пикир етиу, көрсетиу, силтеу. ... базы бир көрсетилгенлерге сүйенип пикирлер усынып *келди* (Қ.Айымбетов). **Исенимге келиу** — бир нәрсеге инаныу, турыу, көнлигиу. Усыған қарап, ... өзи такыйық айтқан екен деген исенимге *келди* хәм әсте-ақырын изине ере берди (Т.Қайыпбергенев). **Қолынан келиу** — искер, жумысқа шеберлиги, усталығы. Қолынан *келген*, қонышынан басады (ққ.х.н.м.). **Шебер келиу** — ыңғайлы, ийкемли, қолайлы, укыплы болыу. Шәпик қоллар шебер *келер* (ққ.поэз.ант.). **Жегиси келиу** — кәлеу, күсеу, аңсау, ынтығы қурыу. ... алманы жегиси *келип* Сәрсен сорауға тартынып отыр («Жеткиншек» г). **Ойнағысы келиу** — кеуил көтериуіге нийетлениу. Сапар оннан сайын Жумагүл менен ойнағысы *келди* (К.Султанов). **Бел бууарға келиу** — хәуижлене өсиу. **Жағымлы ийис келиу** — хош ийис шығыу. ... дөгеректен жағымлы ийислер *келе* баслады (Ө.Айжанов). Ақ кубадан келген — ажары ақ болған. Бет-аузы кир, шашы өскен, үрпек, көзлери шүңирек, исик қабақ, қойыу қара қаслы, мурнының бети батықлау, ақ кубадан *келген*, гүлше жүзли бир бала басын көтерди (Т.Қайыпбергенев). **Дүньяға келиу** — пайда болыу, жаратылыу, жарыққа шығыу, бинә болыу. Сақыйлықтан аты шыққан, Әбдикәрим бай деген *дүньяға келди* («Мәспатша»). ауыс. **Дүньяға келиу** — тууылыу. **Жуұмаққа келиу** — бир шешимге *келиу*, нәтийжеге *келиу*. ... олар бул мәселе хаккында бир жуұмаққа да *келди* (Қ.Айымбетов).

КЕЛИУШИ ат. Бир жақтан ямаса бир жерден белгили бир орынға келиуши адам, киси. Бирақ патшаның сорап *келиушилерге* берерге нәрсеси қалмайды (ққ.х.е.).

КЕЛЛЕ қ. гелле. Бас. ◇ **Келле кесіу** – өлтириу, жанын алыу. 1. Келленди кеседи, Қанынды ишеди, Қашқан қутылар, Турған тутылар. («Алпамыс»). 2. Сол уақытта Қаражанның баласы Досмәмбет айтады: Ол себеппи қайғы етпең, жоралар. Мениң әкем қатты уйқышы киси, бир уйқыласа, жети күнге шекем *келлесин* кессең хәм билмейди, дейди («Алпамыс»).

КЕЛЛЕҒАР қ. геллеғар. Қәхәр менен Ер сайым, Қызыр дәүге қарады, Әуелги гезек меники, *Келлеғар* деп сорады («Қоблан»).

КЕЛМЕК Қ. келиу. Сеннен қымбат не бар маған дүньяда, Сен болмасаң *келмек* қайда дүньяға (Т.Жумамуратов).

КЕЛМЕКШИ ф. Келиуши, келиу нийетинде, кележак. ... бизиң қаламызға *келмекши*, ... («Жеткиншек» г.).

КЕЛСАП ат. Узынлығы бир метр алпыс см ге шамалас дәл ортасын қол менен услауға қолайластырып тесип, келидеги дәнди хәм тағы басқа нәрселерди унтау, майдалау, түйиу ушын исленген ағаш, бул келидегини түйиу ушын пайдаланылады. Бул да жақсылап күтинип, есиктиң алдына ханның келетуғынын билип, жолына *келсапты* шығарып қояды (ққ.х.е.).

КЕЛСЕ қ. келиу.

КЕЛСЕНЕ қ. келиу.

КЕЛТЕ кел. 1. Қысқа, узын емес; пәс, пәскелтек, кишкене. Ол өзи келте болғанлықтан кишкентай ғана бир атты сайлап алады (ққ.х.е.). Ертегим ерте болды, Кулағы келте болды (ққ.х.е.). ... өзи *келте* мойынлы жигит пе екен? (Қ. Ирманов). 2. аұыс. Кем, жеткиликсиз, пәмсиз. Ийнинде *келте* тон дизен жаппайды, Қатық ашшы, айранға мийрин қанбайды (ққ.х.е.). ◇ **Келте қуйрық** – қысқа қуйрық. *Келте* қуйрықлар анасының изине ерип, қалың бүклердин арасынан шықты (Ж. Аймурзаев). **Келте салық** – жеңиллетилген салық. **Ақылы келте** – аұыс. ақылы кем, ақылсыз. Жасағанда қатынның ақылы *келте*, шашы узын («Қырк қыз»). **Келте қоныш** – пәмсиз, ойсыз. 3. Диал.с. Аұырыудың бир түри. *Келте* аұырыуынан турғандай түси (К.Султанов).

КЕЛТЕК ат. Шоқмардың келте кишкене түри; жууан таяқ. Егер жиғит мақтанса ... *келтек* пенен керилип, Журттың басын жардым дер (К.Мәмбетов).

КЕЛТЕҚОНЫШ кел. Келте ойлаушы, ойсыз. Ырасын айтсам, екеуиiniz де *келтеқоныш* екенсиз (М.Нызанов).

КЕЛТЕҚОНЫШЛЫҚ ат. Келте ойлаушылық, ойсызлық. Апам хәр күни мениң мийиме қуйды: *келтеқонышлық* етпе

кызым, «узын арқанлап, кең тусап қоя бер», кәйткенде де ол сениң курсағыңды жарып шыққан перзентіңнің атасы! (М.Нысанов).

КЕЛТЕЛЕУ кел. Қысқалау, пәслеу, пәскелтеклеу, пәкенелеу. Алтыншы Отарбай *келтелеу* өзи, Қабаннан қорыққандай адырайған көзи, Өзи де салмақлы нақ ғана сөзи, Алла таала берген екен, яранлар (Бердақ).

КЕЛТЕБАҚАЙ кел. Қысқа, пәс, пәскелтек. Алыстан ат ойнатып қиятырған Периханды көзи шалды да, *келтебақай* жыңғыллардың үстинен секириу менен оның алдына қарай жууырды (Т.Қайыпбергенов).

КЕЛТЕРИУ ф. Қысқарыу, киширейиу. ... үзиктің бауы да *келтерип* қалыпты (Қ. Аралбаев). Жууғаннан кейін көйлек *келтерип* қалды, ... (Қ. Айымбетов).

КЕЛТЕРТИУ ф. Қысқартыу, киширейтиу, кестиртиу. Үзиктің бауын да *келтертип* кесип таслайды, ... (Қ.Аралбаев).

КЕЛТИРИЛИУ ф. Алып келиу, жеткерилиу, әкелиниу.

КЕЛТИРИУ ф. 1. Бир нәрсени алдыруу, қасына қойыу, тайын етиу. Соның менен бирге Зийба жалғыз болмасын деп елден 150 қызды таңдап алып, қасына *келтирип* қояды (ққ.х.е.). Демнің арасында Артық ағаның алдына чайды *келтирди* (Т.Қайыпбергенов). 2. Арасына киргизиу, суғыу, орнықтыруу сәйкеслеу, үйлестириу. Биреу емес талайын, Мән жайына *келтирдим* («Қырқ қыз»). Сейитжанға қаран бәрекелла-бәрекелла деп суұманлап, арасында диний түсиниксиз сөзлерди де *келтирип* күлимсиреп қояды (Ә.Шамуратов). ◇ **Көз алдына келтириу** — елеслетиу, ойлау, қыяллау. Барлық исти көз алдына *келтирип*, ериксиз жылады (Ж.Аймурзаев). **Жүзеге келтириу** — жарыққа шығарыу, иске асырыу. Топлаған материаларын жүзеге *келтириу* туұралы көп ойланып жүрди (Г.Есемуратов). **Дүньяның сәнин келтириу** — көркемлеу, бөлендириу. *Келтирди* дүньяның сәнин, Хәр бир күним мактаулы күн (Д.Қасымов). **Кәмалға келтириу** — ержеттириу, шағына жеткеріу, бой жеттириу. Солай болса да, өз мийнетинің нәтийжесинде еки улын да кәмалға *келтирди* (Т.Қайыпбергенов). **Ашыуын келтириу** — зейнине тийиу, тулландырыу. Азаматлардың жарлылығын бетине басып, болыс булардың ашыуын *келтирди* (Қ.Ирманов). **Зыян келтириу** — шығынландырыу, кесент келтириу, зәлелин тийгизиу. Усындай отырыспаның себебинен байларға көп зыян *келтирип* жүргенсизлер (Қ.Ирманов). **Қахарманлық**

келтириу — күш көрсетиу, мәртлик етиу. Колхоздың ағзалары, қахарманлық *келтирип* жүр (Д.Қасымов).

КЕЛШИ к. Келиу.

КЕМ р. 1. Аз, көп емес, толық емес. ... нәтийжеде аванстан *кем* алды, ... (Г.Есемуратов). Жағаласып келгенде, Батырдан күшин *кем* емес («Қырқ қыз»). 2. Жаман, нашар, сапасы төмен. ... ешектің күтиминің бираз *кем* болғаны белгили болды (Қ.Айымбетов). Қатарыңнан *кем* болмай ай, Ашылғай балам, гүл бахтың-ай (қ.қ.х.к.). ◇ **Кемли күн** — аз күн, шамалы күн, уақытша. Қарашаш алғаны менен *кемли* күн ашықлық дәуран етті («Мәспатша»). Билмейди ашшы-мазасын, *Кемли* күн тартпай сазасын (Әжинияз). **Иштейи кем** — иштейсиз, иштейи жоқ, мейилсоқ, қуштарсыз, мейилсиз, қумарсыз, кеуилсиз. Иштейи *кем*, сөйлемейтуғын, менменсиуден де журдай (Т.Қайыпбергенов). **Кем-кем** — әсте-ақырын, жай. Фарры *кем-кем* жеделленип сөйледі (К.Султанов). **Кемде-кем** — сийрек, аз. *Кем* ийек. Атағы шыққан арыулар, Кемпир болар *кем* ийек, Дәураны өтип қалған соң (К.Мәмбетов). **Кем-кемнен** — әсте-ақырын, жай. Жаңа уясынан шыққан ай *кем-кемнен* жоқары көтерілип, жактылығы артып баратырғандай (А.Бекимбетов).

КЕМАЛ к. кәмал.

КЕМАР к. кәмар. 1. Бел. Қуып жетип Айпарша, *Кемарға* қолын салады («Мәспатша»). 2. Белге бууыу ушын нағышланып исленген енли қайыс, белбау. ◇ **Кемарынан өниу** — белинен болыу, адамның белинен пайда болыу, нағыз өзинен пайда болған перзент, бел бала. Қууанып кеуил жай болмас, Қылған иси хәргиз оңбас, Сорап алған перзент болмас, *Кемарыңнан* өнбегенше (Әжинияз).

КЕМБАҒАЛ к. кәмбағал.

КЕМЕ ат. Қайық, сууда жүзетуғын жүк хәм адам тасыйтуғын тахтайдан исленген суу транспорты. 1. Қудды динозавр қабырғасындай, *Кеме* сүлдерине сүйендим узак. (И.Юсупов). «*Кемеге* мингеннің жаны бир» деген, Жолыңыз сол, демек, тәғдириңиз сол. (И.Юсупов). ◇ **Кеме-кеме** — көп *кеме*, сансыз *кеме*. Мүйтен деген неме-неме, Қақпашлары *кеме-кеме*, Тоқ болсан ууылдырык жеме, Халық ушын тууылған Мүйтен (Бердак). **Кемеси қайырлау** — талабы келиспеу, иси оңға шаппау, қыры қашыу, иси жүрмеу. Мине усы ишиушилиги аркалы жұмыстан да босатылып, бир неше рет *кемеси* қайырлады (Қ.Айымбетов).

КЕМЕДЕЙ кел. Кеме сыяқлы, кемеге усаған, кеме қусаған. Шайыр мақсет *кемесиндей* жүзерсең, Бахытлы елде сени еркин

жырлаган (Ш.Мәмбетмуратов). Тар *кемедей* қылтылдап, Геуишлери сылтылдап, Көше менен қашып барады («Қоблан»).

КЕМЕЛИ кел. Кеме менен жүриу, кемеде жүриу. Еситкен бул сөзден таппайды қыяу, *Кемели* жүреді, жүрмейді жаяу (Бердақ).

КЕМЕНГЕР ат. Ғамхоршы. Жол басшы, жетекші.

КЕМЕНГЕРДЕЙ кел. Атақлы, билимлі, талантлы. Өленді айталмайды хешким мендей, мен айтаман өленді *кеменгердей*, Сақлап қойып қара өлең ырыс болама, Айт дегенде өленді ... (Әжинияз)

КЕМЕШИ ат. 1. Кемени сууда жүргизиу иси менен шуғылланыушы адам. Қолында ескегі — үш қулаш таяу, Мүйтеннің *кемеші* жигиті барды (Бердақ). Биз өрден киятырған *кемешимиз* (Қ.Султанов). Туңғыйыққа енді кеттим! — дегенде, Бир кемеші суудан сүйреп алыпты (Қ.Султанов). 2. Кемени ислеуші, соғыушы, уста. ... бул ауылда тек кеме ислеитуғын бир ғана *кемеші* бар еді (Қ.Аралбаев).

КЕМЕШИДЕЙ кел. Кемеші сыяқлы, кемешіге усаған. Салдау тартқан *кемешидей* еңкейе берме (Қ.Айымбетов).

КЕМИК кел. 1. Кемириуге қолайлы бос хәм майлы сүйек. ... ғарры *кемик* сүйекті балаға усынды (Қ.Аралбаев). 2. ауыс. Мийнетсиз табылған олжа, бийпул жейтуғын азық-ауқат. Буның ушын таусылмайтуғын *кемик* болды (Қ.Айымбетов).

КЕМИРЕК р. Кемлеу, толық емес, саррас емес.

КЕМИРИУ ф. 1. Ғайзау. Ырылдасып бес қасқыр, *Кемирип* атыр сүйегін («Қырқ қыз»). 2. ауыс. Жырып жеуші, мийнетсиз пайда көриуші. Әх, егер сиз айткандай қасқыр болсам, *кемирер* едим мен де (И.Юсупов).

КЕМИРИУШЫ ат. 1. Тиси менен ғайзаушы, мүжиуші, кемириушілер топары. Қасқыр болса *кемириушілер* топарына жатады (Қ.Айымбетов). 2. ауыс. Мийнетсиз жырып жеуші, пайда көриуші.

КЕМИС к. Кем, мүки, жетпесін. Перихан қалаға үйреніскенше үйдин *кемис*-кутықтарын ислеп, көрпелерді, гөне кир кийімлерді жууып тазалауды баслады ... (Т. Қайыпбергенов)

КЕМИСЛИК ат. Кемшилик, жетіспегенлик. *Кемислик* болмас усы үгіттің, Майы бар жалғыз шигіттің, Ерк сүйген ғошшақ жигіттің, Изинен халқы сорасар (Қ.Ирманов).

КЕМИССИЗ кел. Мүлтиксиз, минсиз. ... кандай жол менен жүргенде хәр бир адам *кемиссиз* хәрекет етиүди биле бергенде кайда? (Ө. Хожаниязов).

КЕМИССИНИҢ ф. Азсыныу, аз көриу, кем көриу, назырканыу. Кемпирдин берген нанларын, *кемиссинди* Жаббақлар (Б.Кербабаев). — Қырман қызылласын! ... аға, — деп Жумаш қырманның қызылын азсынып: ... (Н.Дәўқараев). Усы болғаны ма? — деп назырканды Турымбет жазлықтың үйилген қыrmанына қарап: ... (Н.Дәўқараев).

КЕМИТИҢ ф. Азайтыу, қысқартыу, кемейтиу, шегириу, қайтарыу.

КЕМ-КЕМ р. Әсте-ақырын, бара-бара, аз-азлап. Ашық болып Айпаршаға, *Кем-кем* батыр қумартты («Мәспатша»). Шериптиң қатты дауысы узақ уақыт шығып, *кем-кем* өшти (Б. Бекниязова).

КЕМҚАНЛЫҚ ат. Қанда эритроцит саны хәм гемоглобин мұғдарының азайу өзгериси менен кешетуғын кеселлик. *Кемқанлық* неден келип шығады, тойып ауқат жемеуден бе, усы ықлым шәриятына тән болған кеселлик пе ... (М.Нызанов).

КЕМЛИК ат. 1. Кемислик, мүкилик. Ақылының *кемлиги* сөйлеген сөзинен көринип турыпты. 2. Жоқшылық, кембағалшылық, жарлылық. *Кемлик* пенен нардай белим бүгилди, Тақымында қос қабырғам сөгилди («Мәспатша»). 3. Қапалық, мұңлық, уғайымлық, кәстелик. Сол себепли *кемлик* келип, жылап баратырман, — деди («Қоблан»). Бунша не болды сорлы атам, Ақша жүзиң *кемлик* пенен сарғайып («Алпамыс»). Саркоп қала еллерің, Бий болып өзиң сорадың, Кеўлинде кандай *кемлик* бар («Қырқ қыз»).

КЕМЛЕҢ р. Азлау.

КЕММАҒАЛ қ. Кембағал, кәмбағал, кеммағал.

КЕММАҒАЛШЫЛЫҚ Сатып алыуға пул таппаған *кеммағалшылық*. Ондайларды бир сапары кешириуге болады (Т.Қайыпбергенов).

КЕМПИР ат. 1. Қартайған қатын, жасы үлкейген хаял. ... мақпал көрпешениң үстінде ақ шашлы *кемпир*, оның қасында он еки қыз кітап оқып отыр (С.Хожаниязов). 2. Биреудің тууған анасы, апасы. Бизиң *кемпир* мәрт-ау, — деди Сапар күлимсиреп (К.Султанов). 3. Ғаррының хаялы, қатыны. Барып отырғаннан кейін ғарры кемпирине: — *Кемпир*, ағайинлерге тамақ ас — дейди (ққ.х.е.). — Жаксы, бүгиннен баслап түсиниуге тийислимен, *кемпиржан*, — деди ғарры, ... (Т.Қайыпбергенов).

4. Қара малдың ауырыуы. Мал бундай жағдайда өкирип өледі. Сыйырым *кемпир* менен айкасты (Д.Насыров, Т.Бегжанов.).
◇ **Мәстан кемпир** — жөгі, жуўха, қақсал, сыйқыршы. Мәстан *кемпир* келген соң, Екеуі атты ертледі («Қырқ қыз»). **Кемпир бет** — бетине ғаррылық белғиси тийискен адам. Мелле шапан кийип, белин ақ белбеу менен шомдай буўған *кемпир* бет Қасым ийшан бир бау ақ пишендей болып отырған екен (Т.Қайыпбергенов). **б**) көсе. Убайдулланы курдаслары *кемпир* бет, Бекимбетти *көсе* деп дәлкеклейтуғын еді.

КЕМПИРАҰЫЗ қ. атауыз.

КЕМПИР БЕТ ат. Торсыз, сарғайып писетуғын қауынның бир түрі.

КЕМПИР ӨЛДИ ат. Қарақалпақ халқында күйеудің кәйин журтына кирер уақтындағы ауылдың кексе кемпирлери төрепинен алынатуғын көде түрі.

КЕМПИР-ҒАРРЫ ат. 1. Қартайған, жасы үлкейген адамлар, ерли-зайыплы адамлар, қартайған кемпир менен ғарры. Қызы бар *кемпир-ғарры* герен болар, Себеп тауын түрли адам дуўшар болар («Мәспатша»). 2. Туўған ата-ана, әке-шеше, ерли-зайыплылар. — Ал енди мен *кемпир-ғаррымды* көрип келемен, ат берін, — дейди (ққ.х.е.).

КЕМСАЛЫЙҚА кел. Кеуилсиз, немқурайды, руўхсыз, кейипсиз, ықлассыз. Бул ислерге Сәлийма хәмме уақыт *кемсалыйқа* карайтуғын еді, ... (К.Султанов).

КЕМСАЛЫЙҚАЛАУ р. Кеуилсизлеу, немқурайдылау, кейипсизлеу, ықлассызлау. Ол бүгин мениң менен *кемсалыйқалау* сөйлести, ... (Қ.Айымбетов).

КЕМСАЛЫЙҚАЛЫҚ ат. Кеуилсизлик, немқурайдылық, кейипсизлик, руўхсызлық, ықлассызлық. Күтилмегенде Айдостың Бегисти өз қолы менен өлтиргени жөнинде хабар жетти. Журттың коллары суўып, *кемсалыйқалық* пайда болды (Т.Қайыпбергенов). Егис мапазының бир душпаны — тутымгершилик, төрешилик пенен истеги *кемсалыйқалық*, булар менен қатты гүресіу лазым (ққ.ксм.атл.). Таза пахта үстине гөне-көкси затлардың нырқын белгилеуде *кемсалыйқалық* болған (ққ.ксм.атл.).

КЕМСЕҢ: кемсең-кемсең етиу ф. Ауызы жылауға бейимлесиуі, қыймылдауы. Жәмийланың енеси бирден кулады да, ауызы *кемсең-кемсең* етип, және бойын тикледі (К.Султанов).

КЕМСЕНДЕНИЎ кемсеңлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.
КЕМСЕНДЕСИЎ кемсеңлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КЕМСЕНДЕНИЎ кемсеңлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕМСЕНЛЕЎ ф. Аўзын қыйсайтып, ырбанлатып, ырбыйып жылауға қолайласыу, аўзын ыржыйтып қыймылдатыу, ырбыйтыу, жыламсырау, камығыу, камсығыу. Аўзы кемсеңлеп жылауға бейим берди де, азмаз ойға шүмди (Ж. Аймурзаев). Әмет келеринде келсе де, сөйлей алмай аўзы кемсеңлеп кетти (Т.Қайыпбергенов). ... кемпирдин аўзы кемсеңлеп жылай береді (кк.х.е.).

КЕМСИЙИЎ ф. Тистин түсиўине байланысly аўыздын мүкилениўи, еринниң төменги жағы жоқары қарап түрилген, ал үстинги ерни аўыздың ишине қарай жымыйып кирип кеткен аўызға айтылады. Аўзы кемсийген тислери кетик, Гөнерген келбети ақ пушта етик («Қырк қыз»).

КЕМСИНИЎ қ. кемиссиниў.

КЕМСИТИЎ ф. Пәс санау, қорлау, муқатыу, кемитиу. — Қойың, өйтпезиң, өзиниңди кемситип қорламаңыз (А.Бекимбетов). Шын жасыма он жылдың артық жазылғаны, оның үстине күйеўинниң кемситип айтқан сөзлери маған жүдә аўыр тийди (А. Бекимбетов).

КЕМТАР кел. 1. аз, кем, кемис, сийрек. Бизде еле суў кемтар Жумагүл (Т.Қайыпбергенов). Соннан соң Төребек ханымның журты суўдан кемтар болады (А.Бегимов). 2. жарлы.

КЕМТАРЛЫҚ ат. Жоқшылық, жетиспеўшилик, жеткиликсизлик. Қытай, Қыншақ, Манғытта, Орнады дәўлет бахытка, Кемтарлықтан ҳеш ўақытта, Ес-ақылын жойған емес (Бердақ). Жоқ болса саўарлық саўынға малың, Жаздын күнлеринде не болар ҳалың, Гүзе алып айран сорап ҳаялың, Кемтарлықтан көн ақырет көрерсең (Күнхожа). Қыз атасын қәдирледи, соқырлығын билдирмеди, кемтарлықты келтирмеди, Атасыны күткен екен (Бердақ).

КЕМТАРШЫЛЫҚ қ. кемтарлық. Кетер кемтаршылық, бул да аўыр демлер, Заман дүзетер өз әндийшелерин (И.Юсупов).

КЕМТИК ат. Кемислик, жетпеслик, кемшилик, питпегенлик. Оның аўзы әтештан тәрәпке қаратылады, арқа бетинде, жоқарысында қол сыяр-сыймас кемтик болып, ол түтин шығаратуғын моры хызметин аткарады (М.Нызанов).

КЕМШИЛИК ат. 1. Кемислик, жетиспегенлик, олкылык. Дурыс, адам баласында *кемшилик* болады (Ж.Аймурзаев). Соның менен бирге, итеги айырым *кемшиликлерин* сезип, оған шыдап тура алмады (Ө.Хожаниязов). Шыныбийкениң *кемшилиги* бар (Ж.Аймурзаев). 2. Қәтелик, билмеслик. Бизің билмеслигимиз болса, кешир, қәтелигимизди, *кемшилигимизди* мойынлап отырмыз, — деди Әмет (Ө.Айжанов).

КЕНАР қ. кәнар. ... Әмиүдәрәя сууы *кенарына* сыймай, гүмбир-самбыр дегиш унырап түсип, Төрткүл қаласын суу басып киятыр (Г.Есемуратова).

КЕНАПАТ қ. кәнапат.

КЕНАПАТТАЙ қ. кәнепаттай.

КЕНАФ қ. кенеп.

КЕНДИР ат. Ауыл хожалығына пайдаланатуғын дәнли собықлы өсимлик, қабығынан жип, арқан, шыжым есиледи де, дәнинен май, гүнжара алынады. *Кендирден* жинишке сабак есип, малақайымның қулағын тигип алдым (Ж.Аймурзаев). ◇ **Кендир арқан, кендир жип** — кендир қабығынан есилген жип хәм арқан. Мынау *кендир* арқанды, Салдырайын ба мойныңа («Қырк қыз»). **Кендир айыл** — кендир жибинен исленген айыл. Елеспесиз болсын деп ашама ер, жип құйысқан салып, ағаш зәңги, *кендир* айыл тартып, басына, ноктасы жоқ бир жортақ ябыны сазлап, құлға тайын қылды («Алпамыс»).

КЕНДИРДЕЙ кел. Кендир сыяқлы, кендирге усаған, кендир яңлы. ... *кендирдей* узын болып өсип тур екен, ... (Қ.Айымбетов).

КЕНДИРЛИК кел. Кендир сыяқлы, кендирге усаған, кендир орын, көлем. Бул қараған жерлердің хәммеси бурын *кендирлик* еди, ... (А.Бегимов). ... бизлер *кендирликке* қарай жүрдик (Қ.Айымбетов).

КЕНЕ ат. Жанлы-жаныуарлардың денесине жабысып, қаны менен өсимликлердің сөлин сорыйтуғын паразит жәнлик.

КЕНЕЛЕГИШ кел. көп кенелейтуғын, көп кенеси болатуғын кенели. Жазда қойлар *кенелегиш* болады (Ж.Сейтназаров).

КЕНЕДЕЙ кел. Кене сыяқлы, кенеге усаған, мегзес. *Кенедей* пешине жабысып, муз бенен де бирге ыгып кетипти (К.Султанов).

КЕНЕЛЕУ ф. Кене басыу, кенелеп кетиу. Усы күнлери қара маллар да *кенелеп* кетти, ... (Ж.Сейтназаров).

КЕНЕЛИ кел. Кенеси көп, кене басып кеткен. Боянның хәзир *кенели* болатуғын уақты (Қ.Айымбетов).

КЕНЕЛИЎ ф. Курғынласыў, турмысы жақсарыў, тойыныў. Балықшы аўылын қараса, Турмысы қандай тамаша, Шад бахытқа *кенелген* (Қ.Султанов).

КЕНЕП ат. 1. бот. Бир жыллық жиңишке талшықлы өсимлик. Бир мәхәл жеңгейдің алдында турған *кенепке* көзим түсти (М.Нызанов). 2. *Кенеп* жибинен тоқылған гезлеме. *Кенеп* шалбар, бөз көйлегің бас кийим (И.Юсупов). 3. *Кенеп* жибинен тоқылған қалта, қапшық, ыдыс. ... быйыл тек болғаны 15 *кенеп* бийдай алды ... (Н.Дәўқараев).

КЕНЕПАТТАЙ кел. Енепаттай, апаттай. Пахта атызларында еле өним *енепаттай* (Т.Қайыпбергенов). Бул сапары жетимге *кенепаттай* етип нанды бере салды (кк.х.е.).

КЕНЕЎ ат. белғи. «Аналық ҳақыны толық өтедим» — деген сөз *кенеўсиз* курғақ сөз болар (И.Юсупов).

КЕНТ ат. 1. Қала, шәхәр. Кеше *кенттен* мал куўып, жесир алып кетипти (Н.Дәўқараев). ... өзбеклерге еликлеп, айырым аўыл болып *кент* кура баслайды, ... (Қ.Ирманов). Қолға алынды топар-топар шықпай-ақ *кенттен*, көп мийнеткеш жаяў айдалды кетти (Қ.Ирманов). 2. аўыл. Қыслаў, елат. Қала менен *кентини*, Есапқа соны алады («Ер Зийўар»). Алмасы, ериги, әнжир-анары, Писип тур *кентиниң* курма бағлары (ққ.х.к.). 3. Жыйнаўлы турған көрпе-төсек. Төсек салайын деп жыйнаўлы *кентке* асылды (К.Султанов).

КЕНТАЙ ат. гентай. Кишкене асықтың түри. Әне, енди Шора да қырқ балаға бас болып, алтыннан сақа гүмистен *гентай* қолында, асық ойнап бул да жүре береді. («Ер Шора»)

КЕНТЛЕНИЎ ф. Қалаға усап шоқ болып отырыў, уйымласып, шоқласып отырыў, топланыў. Дәрьяның жоқарырақ бойына бурынырақ көшип келип *кентленип* отырған қарақалпақлардың қыпшақ, маңғыт, қытай хәм тағы басқа руўлары бар (Қ.Ерманов).

КЕНТЛЕЎ ф. Үйиў, топлаў, жыйнаў. Сандықтың үстиндеги *кентлеўли* турған көрпе-төсеклерди далаға шығарды (Қ.Аралбаев).

КЕНТЛИ кел. 1. Қалалы, шәхәрли. Не де болса қалаға барайын, көптің жыйналатуғын *кентли* жери ғой, деп арқаланып, қалаға киятырған еди (Н.Дәўқараев). 2. Елатлы, аўыллы. Сахра халқы көшип гезбек, *Кентли* жерден Ұатан дүзбек (Бердақ).

КЕҢ кел. 1. Мөлшерден зыят, мол, тар емес. Дүнья деген *кең* қошшым, ойыңа хәр нәрсе келеди (Ж. Аймурзаев). *Кең* жерден шығып едим, Тар жерге кумар болдым (кк.х.е.). Бул дүнья тар ма, *кең* бе, Ойлап мәнисин билмедим (Бердак). 2. Көлемли, үлкен. Дәлиздин *кең* болғаны жақсы ма, тар болғаны жақсы ма («Жеткиншек» г.). *Кең* Ұатанның салтанатлы шок ели, бир заманда қуты қашқан, ... (К.Султанов). 3. Ушы-қыйыры жоқ, шексиз, шетсиз. Қарақалпақта не көп, жер көп, жайлау көп бий баба. Ол ушын урысқақ *кең* аспанға сыймай таласқан ғарғаға мегзеп кетемиз ғой. (Т.Қайыпбергенов). 4. ауыс. Хак кеуил, хадал нийет, киши пейил, кеширимли, мийирман. Мөрт жүрегі гезеули окқа тап болды, Ана кеуили *кең* болды (К.Султанов). **Кең алап** — далалық, кеңислик. Анау жатырған *кең* алап Айымбет ийшанның уақым жери (Қ.Ирманов). **Кең әлем** — аспанның кеңислиги, кеңлиги. Даңқымызды дәстан етсин, *Кең* әлемнің қуяшына (И.Юсупов). **Кең әтирап** — дөгерек, айнала. Оранып тың уйқыға, Қалғыйды *кең* әтирап (Ш.Мәмбетмуратов). **Кең дала** — кеңислик, майданлық. *Кең* даланы бүркеп көгин, Жаңа қоныс жатсын шалқып (И.Юсупов). **Кең жайлау** — өріс жер, өріслик. Пахта, жоңышқаға бай далаларынан, Үстирт, Шақаманның кең жайлауынан (И.Юсупов). **Кең изертлеу** — толық изертлеу, терең изертлеу. Тынбай гезип, *кең* изертлеп, Тоғай дала, тау шыңын (Ш.Мәмбетмуратов). **Кең көше** — ени үлкен узын көше. Алдымда *кең* көше жатыр, Әжайып амфитеатр (И.Юсупов). **Кең сала** — дала, кеңислик, майдан, *кең* егислик жер. Үш ай шабыс әйне егис уағында, *Кең салада* тары егип жүр едим («Мәспатша») **Кең зал** — үлкен, нәхән. Шайыр десе ескен самал тынғандай, *Кең залларда* кеткен адам толғандай (И. Юсупов). **Кең көкирек** — кең жауырынлы. ... узын бойлы, *кең* көкирекли, ашық жүзли, *кең* маңлайлы, сулыұшық, қара көзли, ғошшақ жигит Қәдирбайға жүрип келип еки қолын узатты (А. Бекимбетов). **Кең түсиндириу** — терең, көлемли, мазмунлы етип айтып бериу. Барлық жыйналғанларға Султан менен оның ағасы уақыяны көргенлерин *кеңнен* түсиндирди (А. Бекимбетов). **Кең жазық** — кеңислик, майданлық. Бәрха байда ықтыярым. *Кең* жазыкка шығар едим (Д.Қасымов). **Кең геүде** — үлкен нәхән. Деди де қолына алды кесесин, *Кең* геүдеден қуйылды жыр қулдырап (К.Султанов). **Кең минез** — минези *кең*, ашыушақ емес, жақсы минез. Гүлсәнем *кең* минезли, ашық кеуилли келиншек

(Ж.Аймурзаев). **Кең бахыт** — жақсы турмыс. Жолдаслар, қосылдық бүгін сиз бенен, *Кең бахытлы қууанышлы жүз бенен* (Д.Қасымов). **Кең сахна** — үлкен жақсы көринис. *Кең сахнада сайра Әмиу бұлбұли, Турмыс, шадлы өмиримиз күлкили* (К.Султанов). **Кең даңқ** — үлкен атақ. Оған жаңа өмир берди, оған *кең даңқ алып берди* (Б.Исмаилов). **Кең қушақ** — үлкен, нәхән қушақ. Писте мурын бадам қабак, *Кең қушақлы, ақ тамақ («Қырк қыз»)*. **Кең маңлай** — жазық маңлай. Ол қара пәреңнен келген *кең маңдайлы, қалың шашлы, қыйғаш қаслы келиншек* (Ж.Аймурзаев). **Кең жауырын** — жауырыны үлкен, нәхән. Алдында жауырыны теп-тегис еки ийни *кең жауырынға жарасып, гейде шофёрға бир нәрсе айтып өзи-өзинен күлгенде, мойын ети буұдақланып кетеди* (С.Хожаниязов). **Кең жаға** — үлкен, нәхән жаға. ... үстинде дөңгелек *кең жағалы бөз кәйлеги бар биреуіге Тилегеннің көзи түсти* (К.Айымбетов). **Кең геүдели** — нәхән, үлкен денели. Сүйсингендей *кең геүдели биреуі керилип, мардыйып тур* (К. Султанов). **Кең гүзар жол** — үлкен кеңіслик жол. Аспандағы азанғы жийекке сийрек булт, ол районнан шығып *кең гүзар жолға түсиуден-ақ пүткиллей тарқап, тас төбени көк-көмбек етти* (Т.Қайыпбергенов). **Кең мәнис** — үлкен мәни, әхмийетли мәнис. Лирика термининин *кең мәнисти өз ишине алатуғыны есапқа алынбаған* (Ә.Тәжимуратов). **Кең етек** — үлкен етек, шалғай. Бұл көйлекті *кең етек етип тигипти, ... (ққ.х.е.)*. **Кең көз** — нәхән, үлкен көз. Фаррылар *кең көз аұлардың кеткен жерин бир-бирине байланыстырып атыр, ...* (К.Султанов). **Кең өрис** — даланлық, алаңлық, жайлау, жайылым жер. Егер де бийиктен турын қарасак, мийринди қандыра *кең өрис* (Ж. Аймурзаев). **Кең мол** — үлкен, нәхән. Қабыл болды тилегин, Ушырадың, *кең молға («Мәспатша»)*. **Кең пейил** — пейли жақсы, кеули ашық, ашық кеуил, сақый. Тың жердей *кең пейилли ағам, қазақ, Инилик иззетим көп саған, қазақ* (И.Юсупов). **Кең сарай** — үлкен, нәхән сарай. Алты қатын байда болса, *Кең сарайлы жайда болса* (Бердақ).

КЕҢЕЙІУ ф. 1. Улғайу, үлкейу. *Кеңейсин жер, гүлленип бағ, Ғалы яңлы қулпырсын көк* (Ж.Аймурзаев). 2. Рауажланыу, өркенлеу, әсиу. Наразылық *кеңейип*, өсип киятыр (К.Ирманов).

КЕҢЕЙТИУ ф. Үлкейту, көлемин өсиру, нәхәйтиу. Тар курсағын *кеңейтип*, Тас емшегин ериткен, Ақ сүт берген перзентим («Қырк қыз»).

КЕҢЕЛИҰ ф. жетилиу, оналыу, дүзелиу.

КЕҢЕС I ф. кеңесиу.

КЕҢЕС II ат. Ойласық (тойдың кеңеси), мәжилис (Илимий кеңес, Қәнигелестирилген кеңес). *Кеңеске* келген бийлерди, Өлтиретуғын сен бе деп, Өзим өлмей басымды, Беретуғын мен бе деп («Ер Зийуар»).

КЕҢЕС III ат. Ақыл, нәсият, мәсләхәт. Гүлайымдай арыуға, Дурыс *кеңес* береді («Қырк қыз»). *Кеңесиң* болса айта берің, Тууысканым, қарағым («Мәспатша»). Бир жола ол не болса да *кеңес* сорайын деп, Жумабайдың кемпирине барып аз ғана сырласып еді (Т.Қайыпбергенов).

КЕҢЕС IV ат. Мәмлекетлик ҳүкимет орны (Жоқарғы *Кеңес*, аұыллық кеңес). ... үшіншиси — хәзирги Жоқарғы *Кеңес* имараты орнындағы жай (Г.Есемуратова).

КЕҢЕСГӨЙ ат. Ақыл бериуши, кеңес бериуши, мәсләхәтши. — Әне, бул ақыл ҳақыйкат кеңесгөйдің гәпи (Т.Қайыпбергенов).

КЕҢЕСИК ат. Ақылласыу, кеңесиу, ойласық. *Кеңесик* ерлерди жаза бастырмас, Ылайық орын алар, бул сөзде белли ... (Қ.Ерманов).

КЕҢЕСИҰ ф. Ойласыу, ақылласыу. Мен өзим билгир емеспен, Болдым билгирге *кеңескен* (Бердақ). Жас министр бүгин барып, *Кеңеседи* дийқан менен, Ертең кеште конар бәлким, Шопан достың қасына ол (И. Юсупов). *Кеңесип* кескен бармақ ауырмас (кк.н.м.).

КЕҢЕСЛИ кел. Аұызбиршиликли, бирлесикли, ойласықлы. Биз *кеңесли* ел болдық (Ж.Аймурзаев). *Кеңесли* ел истин алды-артын ойлар, *Кеңесип*, ен шашып жоқары бойлар (Қ.Ирманов). Кең кийим тозбос, *кеңесли* ел азбас. (кк.х.н.м.).

КЕҢЕСШИ ат. Кеңес бериуши, нәсият бериуши, ақылгөй. Оның *кеңесшилери*, ләшкер басшылары: бул перийзат бизин патшамыздың баласына ылайық екен деп ойлайды (кк.х.е.).

КЕҢЕСШИЛ кел. Кеңесхор, кеңескумар. ... оларға ақыл беретуғын *кеңесшил* адамлар тап болды (Қ. Ирманов).

КЕҢЕСХОР ат. Кеңесгөй, мәсләхәтши. Таптымбекен Сарыша, Таппадым ба Сарыша. Сексен еки дегени? *Кеңесхорың* болмасын... («Қоблан»).

КЕҢИ қ. кең.

КЕҢИРЕК кел. 1. Молырак, үлкенирек. ... кемпирдин көйлеги *кеңирек* болып тигилипти, — деди Жаббақ Маббаққа

(Б.Кербабаев). **2.** Анығырак, ашығырак, толығырак, теренирек. Ол жағын мына ағайдың өзи *кеңирек* етип айтып берер? — деди Айгүл кеңсесинин есигинен ишке кире берген уақытта (А.Бекимбетов).

КЕҢИСЛИК ат. Аландык, далаңлык, майданлык. Фольклорда халық аркар, кийиклердей *кеңисликті* аңсады, ... (Н.Дәукараев).

КЕҢИТИҰ қ. кеңейтиұ.

КЕҢК-КЕҢК: кеңк-кеңк етиұ ф. Дауысты үзип-үзип ямаса бөліп-бөліп күлиұ. Ажар *кеңк-кеңк* етті де, сөзди және балалатпақшы болды (К.Султанов).

КЕҢКИЛДЕНИҰ кеңкилдеу фейилинин өзлик дәрежеси.

КЕҢКИЛДЕСИҰ кеңкилдеу фейилинин шериклик дәрежеси.

КЕҢКИЛДЕТИҰ кеңкилдеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

КЕҢКИЛДЕТТИРИҰ кеңкилдеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

КЕҢКИЛДЕҰ ф. Жылағанда хәм де күлгенде дауысты бөліп-бөліп шығару. Отырғанлардың хәммеси бул сөзге *кеңкилдеп* күлди (К.Султанов). Қәлийла *кеңкилдеп* күлди (К.Султанов).

КЕҢЛИК ат. **1.** Жер майданынын үлкенлиги, көлемлилиги. Малдың анау я мынау түрин өршитиу географиялык *кеңликке* байланыслы болған (Н.Дәукараев). **2.** Мол, нәхән. Бул көйлек үкеңе *кеңлик* еткен менен саған дегендей болар, — деди апасы Айгүлге («Жеткиншек» г.). **3.** ауыс. Хеш нәрсени елестирмеушилик, бийғамлылык, бийпәруалык, арқайынлык, арқайынлылык.

КЕҢНЕН р. Хәр тәреплеме, жән-жаклы. ... жети аршын, тас гербиштен өргизди, он мың адам жай болар, иргесин *кеңнен* курғызды, сары атау деген даладан, «Қырк қыз» деп қала ... («Қырк қыз»).

КЕҢСЕ ат. **1.** Жай, имарат. ... сал бийиктен *кеңсеңди* (И.Юсупов). **2.** Белгили бир ис басқаратуғын мәкеме орны. Редакцияға киретуғын баскыштан көтерилгенимде бир күн емес, хәр күни, хәр сапары «усы бүгин мени жумыстан шығарып жибереди, я ертең» деген қәуип пенен *кеңсеге* киремен (Г.Есемуратова).

КЕҢСИРЕК ат. Мурын сүйеги астындағы кууыс, мурыннын жоқарғы бөлеги оң хәм сол жақ *кеңсирик* сүйеклеринен куралып төменги бөлеги шемиршек болады. Ақшагүл көзинин

жасы балаларына тамып кетиуден қорқып, кеңсиригинин үстине орамалын тутып тұрып дәслепп Есенди, соң Қууатты сүйди (М.Нысанов). **Кеңсиригин жарыу** – ашшы ийис шығарыу. Үйге толған қара түтин *кеңсиригимди* жарғандай ашытып жиберди (Қ. Ирманов). **Кеңсиригин бузыу** – урыу.

КЕП I қ. кебиу.

КЕП II ат. 1. Бир нәрсенің сыртқы қабығы, тысы. Күши *кебине* сыймай қырда болып атырған зулымлыққа, хақысызлыққа шыдамады, ... (Қ. Ирманов). Жылайман шерик деп, Халқыма серик деп, Жоқлайын барлығын, Болғанша денем *кеп* (Қ. Ирманов). 2. Кустың, үй хайуанлардың терисине топан тығып исленген сүлдери, формасы. Сыйырдың алдына сауар уақытта баспақтың *кебин* әкеліп қоятуғын еди (Б.Кербабаев).

КЕПЕ ат. 1. Үй, ылашық. 2. Урыу тийреси атамасы.

КЕПЕК ат. Дәннің тартылғаннан айырылып шығатуғын майда қабығы, қауығы, унтағы, қоқымы, жем. ... мен бир сорлының жалғыз қойы едим, маған күнде бир қысым *кепек* береді де, козымды да емизбей, қағып сауып алады (қ.х.е.). Жемсиз қоймадым сени, бердим *кепек*, тары, қауық, жатқан орнымнан тұрып, Көрдим шақырғанда тауық (Қ.Ирманов).

КЕПЕКЛИ кел. Кепегі көп, кепегі бар. Кемпир *кепекли* сөк айырды (А.Бекимбетов).

КЕПЕКТЕЙ кел. Кепекке уса, кепекке усаған, кепекке қусаған, кепекке мегзес, кепек тәризли. ... түйген гүришим *кепектей* болып кетті (Қ.Айымбетов).

КЕПЕХАНА ат. Жер төле, күрке.

КЕПЗЕ қ. кебзе.

КЕПИЛ ат. 1. Айғақ, дәлил, гүәлык. Кәйерде айтсақ да бизлер *кепилмиз*, Харамнан-хадалдан ийтиң жоғына (қ.х.к.) **Кепилге алыу** – жууапқа тартылған кисини өз жууапкершилигине алыу. **Кепил хат** – жууапкершиликке тартылған кисини өз жууапкершилигине алғаны хаққында жазба түрдегі хужжет ушын берілген қағаз. 2. Банк аркалы кредит алыушының алынған ақшаны яки мүлкти төлей алыуына исеним билдиретуғын, жууапкершиликти мойнына алатуғын адам.

КЕПИЛ АҒАШ ат. Қара үйге шийден таярланып тутылған есиктің төменгі жағының бүкленип қалмауы ушын кесесине қойылған ағаш. «*Кепил ағаш*» дәслепп қазақы үйлерде болып,

соңынан карақалпақ үйлерге тараған. Қара үйдің есигінде *кепил ағаш* болса есик бүкленбейди (Д.С.Насыров, Т.Бегжанов).

КЕПИЛЛИК кел. Исенимlilik, гүәлык, жуәпкершилик. ... еки адамның *кепиллиги* менен ол камактан босатылды деген қарарға қол қойыу ушын капитан өз кабинетине кирди (А.Бекимбетов).

КЕПИН ат. 1. Өлген кисиге жерлеу алдында денесине кийгизилетуғын ақ сүптен исленип тигилетуғын арнаулы кийим. Асы-*кепини* ушын бөз бенен батпандай жүери сорап жылап келген кемпирине тилхат аркалы берди (А.Бекимбетов). 2. ауыс. Кийетуғын кийим, үст кийим. Ақ киреукем сауытым, Ыскатым деп кийгенмен, Үстимдеғи ақ көйлек, *Кепиним* деп кийгенмен («Қоблан»). ◇ **Кепин тонын пишиу** – а) өлинің кийимин пишип тигиу. Әжел шарабын ишеди, *Кепин* тонын пишеди («Мәспатша»). б) истиң алдын ала жобасын ислеу, жолын ислеу, жойбарлау. Журтынды бермесен жаннан кешиңиз, Ханым *кепиниңизди* өзің пишиниз («Ер Зийуар»).

КЕПИНДЕЙ кел. Кепинге усаған, кепинге мезгес, кепин сыяқлы.

КЕПИНЛЕУ ф. Өлген адамды сууға ендирип кийим кийиндириу, жууындырып кийим кийгизиу. Усы булақтың бойына ақ жуып, арыу *кепинлеп*, өз қолымнан қойып, жалғыз өзим-ақ елиме қайтаман, ... («Мәспатша»). Сен көрерсен көзден аққан жасымды, *Кепинлерде* кушақларсаң басымды («Қырк қыз»). ◇ **Кепинлеп узатыу** – ауыс. Өлген адамды арнаулы кийимлер менен кийиндирип қойымшылыққа жерлеу ушын шығарыу, шығарып жибериу. Мырза Сайым моллаларды шақырып, кара жерге арыу *кепинлеп* узатты («Қоблан»).

КЕПИРЕН ат. 1. Қустың пәринен исленген төсек. Мениң *кепиренде* биринши рет жатыуым еди (Ж.Аймурзаев). *Кепиреннің* үстінде бийкар жатқан адамға ким мыңлап әкеп берсин, ... (К.Султанов). 2. Жуқа гезлеме.

КЕПИРЕНДЕЙ кел. Кепирен сыяқлы, кепирен усаған, мезгес, яңлы.

КЕПИРЕНЛИ кел. Кепиреннен исленген, кепирен салынған. Көпшик *кепиренли* еди, ... (Қ.Аралбаев).

КЕПКА ат. Басқа кийетуғын маңлайында қаснағы бар бас кийимнің бир түри. Барлығы аппақ шағаладай *кепка*, қалпақ кийип алған (Т.Қайыпбергенов). Боянлықтың арасы менен *кепкасын* қолына алып қатты жууырды (Т.Қайыпбергенов).

КЕПКЕН к. кебиү.

КЕПКИЗИҮ к. кептириү.

КЕПКИР ат. Бауырсақ, кууырдақ, палау писиргенде колланылатуғын сүзекиге, шолпыға усаған, темирден исленген хожалық әсбабы, буйым, ожау. Еки көзи кууырдақшының *кепкиринде* (Н.Дәукараев). Сара сары май салынған қазанды *кепкир* менен былғады да, оны ошақтың дүткешине қойды да, өзи ешки сауыуға кетти (С.Айний).

КЕПКИРДЕЙ кел. Кепкирге усаған, кепкир сыяклы.

КЕПЛЕНИҮ ф. Тығызланыу, тығылып қалыу, кеселеп қалыу. Хажының геумис ала сыйыры үкиден суу ишиуға барғанда ойылып, басы қылтыйып музға *кепленип* қалыпты (Н.Бөрекешов).

КЕПЛЕҮ ф. Толыу, керіу, липлеу. Каналды *кеплен* шууылдап аққан сууды ески лар менен жыраларға жығып жиберди (Ж.Аймурзаев).

КЕППЕ ат. Езилген көкнар, көкнардың унтағы, езиги, майдасы. Көкнаршыға меғзер сөзи, Нәшебентке уқсар жүзи, Гиябент пе деймен өзи, Қапталында *кеппе* көрдим (Р.Хожамбергенов). Хәр сырылған сырығына жағасынан *кеппени* куйып отырдық (Г.Есемуратова).

КЕПСЕР ат. Бир нәрсениң бир-бирине тутастырған, курастырған жери, жүйи. ауыс. Жанға жайлы бул қыс еки ел арасындағы *кепсерди* беккемледі: Айғара бий Избасар бахадырдың кулақ-қағыс ғәпине-ақ ийди (Т.Қайыпбергенов).

КЕПСЕРЛЕНИҮ кепсерлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

КЕПСЕРЛЕСИҮ кепсерлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КЕПСЕРЛЕТИҮ кепсерлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕПСЕРЛЕҮ ф. Бир нәрсени бирин-бирине жабыстырыу, тутастырыу, курау, бекитиу, жалғастырыу, тарттырыу, тырмышлау. Уста бир печьти дәрриу кумарланып *кепсерлен* болды да, жиғит уақтындағы бастан кеширгенлерин кызық сөзлер менен гүрриң қылды (И.Юсупов).

КЕПСЕРЛЕҮШИ ат. Бир нәрсени бир-бирине еритип жабыстырыушы, тутастырыушы, бекитиуши, жалғаушы адам, сварщик.

КЕПТЕЙ кел. Кеп сыяклы, кепке усаған. Қақайып тур куры *кептей*, Гаражына жүрип кетпей, Парт-парт етип ходка кетпей, Бир хәкислик тауып атыр (Р.Хожамбергенов).

КЕПТЕР ат. Сур түсли, көкшиллеу ямаса ақ, көк, ала түсли болып келетуғын кишилеу қус. Там басына шығатуғын зәңғиде бир *кептер* отыр, сол *кептерди* кемпир алып қоймастан бурын бар да басын жулып ал (ққ.х.е.). Топарласып жайылған тауықлардың әтирапына кептерлер, қумырылар жыйналды (Ж.Аймурзаев). **Тынышлықтың, парахатшылықтың кептери** — тынышлық, парахатшылық түсинигин билдиретуғын тымсалы, символы. Ушар көкте шеңбер жасап, Тынышлықтың *кептерлери* (И.Юсупов).

КЕПТЕРДЕЙ кел. Кептер сыяқлы, кептерге усаған, қусаған, секилли, меғзес. ... қосағына қосылған *кептердей* болып, үйиркелесип қалды ғой деп аяйды (Қ.Ирманов). Сапар менен ол түйдей курдас, *кептердей* татыу еди (К.Султанов).

КЕПТЕРХАНА ат. Кептерлердин уясы, кептерлерге арналған үй, жай, орын. ...хәр күни кеште кептерлерин *кептерханасына* киргизип аузын бәнтлейди, ... («Жеткиншек» г.).

КЕПТИРИЛИУ кептириу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

КЕПТИРИНИУ кептириу фейилиниң өзлик дәрежеси.

КЕПТИРИСИУ кептириу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КЕПТИРИУ ф. Курғатыу, сорғытыу, сорықтырыу, кеудириу. Жаксылап *кептирин* утюг бастым (Ж.Аймурзаев). Шулғауларымды қыздырып, *кептирген* болдым (А.Әлиев).

КЕПТИРТИУ кептириу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕПШЕ ат. Белдин кишкене түри. **Кепше бел** — кепшеден үлкенирек, белден киширек орташа бел. *Кепше* белдин де қумырасы сынды, ... (Қ.Айымбетов). **Тараш кепше** — пақсанын тарашын алатуғын кепше, тарашлайтуғын *кепше*. ... пешман тараш *кепшени* алып, пақсаның үстине шықты, ... (Қ.Аралбаев). **Ылай кепше** — пақсаға ылай ататуғын кепше.

КЕПШИК ат. Дөңгелек қаснағы бар, дөнди айыратуғын, тазалайтуғын, желпийтуғын, түби териден ямаса жуқа тақтайдан исленетуғын, дөңгелек хожалық заты, мүлки. Еки *кепшик* арпаны Жумаштың қабына салды (Н.Дәукараев). ... қолындағы *кепшигин* қазан-табақ бетке ылақтырып таслап жылай берди (ққ.х.е.).

КЕПШИКТЕЙ кел. Кепшик сыяқлы, кепшикке усаған, кемшикке қусаған. ...кемпир *кепшиктей* тезекти алып келип ошаққа салды (Б.Кербабаев). ◇ **Кепшиктей пан** — үлкен етип исленген нан. *Кепшиктей* нанды әкелди де дастұрханға қойды, ... (Б.Кербабаев).

КЕР I кел. Хайуанаттың, әсиресе, жылқының түрі, түсі. *Кер* бийседей бийени, Ақ күймеге байлады. («Қоблан»). Мингеним ала *кер* деди, Хәддің болса, қурымсақ, Беррегирек кел деди («Мәспатша»).

КЕР II қ. керіу.

КЕР III қ. ашыу.

КЕРАҚТЫ кел. Хәрекеті, тәсири, сағымы, салдары, қалдығы.

КЕРБАЗ кел. Өзин мәпелеп услаушы, пан, сәнқой, керилип-созылғыш, хәсемпаз. Сәлийма *кербаз* келиншек еди, ... (К.Султанов).

КЕРБАЗЛАНЫУ ф. Панланыу, сәнқойланыу, хәсемпазланыу. Бул хаялда *кербазланып*, тез бола қоймады, ... (Қ.Айымбетов).

КЕРБАЗЛЫҚ ат. Панлық, сәнқойлық, хәсемпазлық. Бағжанның *кербазлығы* хәммеге мәлим болған еди, ... (Г.Есемуратов).

КЕРБАР ат. Жақсы материалдан исленген тон, кийим. — Ер кеткенде *кербар тон* кийермисен, Яр есине түскенде күйермисен, Көлден құлдың неси артық, Баршын келин, Ултанды таслап бизлерге тийермисен, яр-яр («Алпамыс»).

КЕРГИ ат. 1. Төрт мүйешли, еки мүйешинде бауы бар, түклі нағыс салынған гилем ямаса қур усылында исленген, ишине қасық, табақ хәм де басқа да майда-шүйде салып, үйдің шеп қапталындағы *керегесине* керип байланып қоятуғын ыдыс, безеу. Булардың хәммесин кемпир *кергиниң* ишине салып, бууыстырып қойды (К.Султанов). Қара үйдің шеп төрепинен керегеге илдирилетуғын астарланған енли қалта көринисли буйым. Ишине ағаш табақ, шөмиш, қасықлар салынады (М.Нызанов). 2. Қайықтың ишки жағынан керилген ағашлар.

КЕРГИШ ат. Бир нәрсени керіуге арналған қурал, зат.

КЕРДИР қ. кердиру.

КЕРДИРИУ ф. Бир нәрсени еки жаққа тартыу, созыу, тарттыру, кеңейтиу. Аршадан бақан көмдирип, Тилладан жүен *кердирди* («Мәспатша»).

КЕРЕГЕ ат. Тоғай талдан хәм жиңишке қара талдың қадасынан исленген қара үйдің қаптал бөлегиниң бир бөлеги, қабырғасы. *Керегеси* кертпе алтын, ууығы бар сап гүмис, Шаңарағы дәннаннан, Ақ полаттан жаптырған («Қоблан»). Ақ отаулар тиктирген, Ууықлары дәннаннан, *Керегеси* гүмистен, Шаңарағы сап алтын («Ер Зийуар»).

КЕРЕГЕ КӨЗ ат. Керегениң көзиндей шакмаклап исленген, сопақ төрт мүйешли етип тоқылған тор, нағыс хәм тағы басқа нәрселер. Сымларды бир-бирине байланыстырып, *кереге көз* етип иследи («Жеткиншек» г.).

КЕРЕГИНЕ р. Мүтәжине, хәжетине, қәжетине. Сол малларды колхозшылардың өзлери *керегине* жумсай алады (Т.Қайыпбергенов).

КЕРЕГИНШЕ р. Қәжетинше, хәжетинше, боларлығынша, мейлинше, керегине қарай. Усы аршаның ишинен *керегинше* жумсады, қалғанын әкелип орнына қойды, ... (Қ.Аралбаев).

КЕРЕК р. Зәрүр, қәжет, тийис, лазым, шәрт. Аянбау *керек!* Гежир болмау *керек!* Мийнетти жастан сүйе билиу *керек* (Т.Қайыпбергенов). Есапсыз жатқан олжадан, *Керегин* тартып аламыз («Қырк қыз»). ◇ **Керек-жарақ** — керекли затлар, буйымлар, ўәжлер. Ўәдели күн өткенше, *Керек-жарағын* сайлап мен, Тиктирейин ақ отауын («Мәспатша»). **Керек тастын ауырлығы жоқ** — зыяны болмайды, көп болмайды, ауырлық етпейди. Әжел жетсе дүзде қалар жалғыз бас, Хеш уақытта ауыр болмас *керек* тас («Қырк қыз»).

КЕРЕҚДҮР қ. керек.

КЕРЕҚЛИ кел. Қәжетли, хәжетли, зәрүрли. Бүгин Бекниязов бираз дем алып, *керекли* ислерин питкерип, ... командировкаға жөнейди (А. Бекимбетов). Көне қолына барлық *керекли* қуралларынды алың, — деп ескертти (А.Бекимбетов),

КЕРЖОРҒА ат. Аттың бир түри, (қара жорға) желисли жорға.

КЕРИ р. 1. Терисинше, кейин, изге, қайта, артқа. Айтпасан, қайтаман, *кери* кетемен, ... (Ш. Мәмбетмуратов). 2. Қарсы, қайшы, карама-қарсы. Күн сайын кетти *кери*, жасадым қыйын халда, Шыдадым өлгенше мен, Әжиуалар турса да алда (Әжинияз). 3. Аттың түри. Сыртқы формасы бойынша өзи торылау, куйрық жаллары акшыллау болып келсе усылай атайды. 4. Гәпти бузып, истин болмайтуғын тәрәпине қарай сөйлеуді аңлатады... Гей уакта *кери* сөйлейди (кк.т.д.с.).

КЕРИЗ ат. Шығырдың суу алатуғын, суу жыйналып туратуғын жери, шуканағы, ойы, суу сақлағышы. *Керизлери* көмилип қалыпты (Н. Дәуқараев). ...дем алғанда танауы гөне *кериздің* тоңыртқасындай қорылдайды (Ж.Аймурзаев). *Кериз* казып шығырдан, суу шығарды жерлерге (кк.позз.ант.).

КЕРИК ат. Салт миниу, жумыста пайдаланыу көлиги.

КЕРИЛДЕСИҮ к. герилдесиү.

КЕРИЛИҮ ф. 1. Бой жазыу, созылыу, денесиниң қурысларын жазыу. Қуйрығын сабап таррашлап, Айға қарап керилди («Мәспатша»). Изинен қуыын барады, *Керилип* найза салады («Қырк қыз»). 2. ауыс. Гәрдийиү, назланыу, менменсиү, тәкаббирлениү. ... Сәлийма Жәмийланың сорауына *керилип* турып жууап берди (К.Султанов).

КЕРМЫЙЫҚ кел. Кербаз, сәтең, шыррык.

КЕРИС қ. Кейисиү, ерегисиү, ежесиү. Жаксы менен сауда қылсаң *керис* болмас, Жаман менен сауда қылсаң тегис болмас (накыл).

КЕРИСИНЕ қ. Терисине, хәкисине, қасақана, жорта. Келген қонақлар буған хеш итибар берместен, *керисине* тамақты жей берипти (ққ. лег. хәм анеқд.)

КЕРИСИНШЕ р. Хәкисинше, терисинше, басқаша, қарама-қарсы. Шүкиржан капитанның берген барлық сорауларына жүдә кәуипленгендей қысқаша хәм *керисинше* жууап берди (А.Бекимбетов). ... сизди қуандырғандай айрықша жаңалық аз, *керисинше*, кеулиңизди сууытатуғын хәдийселер бар (А.Бекимбетов).

КЕРИСИҮ қ. кейисиү.

КЕРИҮ ф. Бир нәрсени тартыу, созыу, жазыу. Сонлықтан, дегдини *керип*, сууда оны тик услап жүриү қыйын болады (А.Бекимбетов). Қаршыға менен лашын, *Керип* жаяр қулашын («Алпамыс»). Хәр қыялды ойлады, Жүни өсик бир қарыс, Бес ақ ешки сояды. *Керип*-созып терисин, түрли ренге бояды ... («Қырк қыз»). ◇ **Қасын кериү** — қасын жазыу. Ағам қойыу қасларын *керип*, бойын тиклеп сөйлемекши болып тамағын қырынды (Т.Қайыпбергенов). **Адымын кериү** — адымын, аяғын қатты ашып жүриү. Сол сөзлерди бир айтып, Айланып суұпы қашады, Адымын *керип* басады («Мәспатша»). Тартып майданның танабын, қызыл кумда жаныуар, Таслады *керип* аяғын, Барып ерте қайтыуға, Қарыу күшин салады («Қырк қыз»). **Төсин кериү** — көкирек алдын жазыу, керилиү. Ерксизден еңиретип, Аршын төсин *керемен* («Қырк қыз»). **Қулаш кериү** — қулашын жазыу. Қулаш *керип* көлбеп жатқан жер, Құлпы дөнген көклер менен малынды (Ж. Аймурзаев). **Көкирек кериү** — төсин жазыу, шалқайыу. Сәуле бойын тиклеп кекли кисидей көкирегін *керип* сөйледі (С.Хожаниязов).

КЕРЛИГИ қ. ашыұлы.

КЕРЛИК ат. Қысыўмет, азап, ақырет, зорлық, қыйынлық. Бул майданда Әмиўимниң *керлиги*, Маған қылған Байбөринин зорлығы, Сәр жыйымда қамшы менен тарттырды, Өлсем де кетпес қудамның берген қорлығы («Алпамыс»).

КЕРМАҰ ат. (керма аў). Қыс айларында сазан, шортанларды аўлау үшін муздың астына керип салынуатын аў. Олардың көзлери жети, сегиз, ең соңы үш елиге дейін келеді. Муз мәусимде *кермау* ... (кк.т.д.с.).

КЕРМЕ к. керіу.

КЕРМЕК кел. 1. Керіу. 2. Дәми қышқыл, турышлылау, мазалы емес. Мен қадақты көтердим. Вино ишимлиги жумсақ, сәл *кермек* дәми бар екен (М.Нызанов).

КЕРМЕН ат. Қала, қорған. Алалай менен булалай, Буны алар деп еді, Ақ *кермен* менен жан *кермен*, Буны алар деп еді, Ақлығы менен шаулығы, Жети журтқа Қобланның, Патша болар деп еді («Қоблан»). Талқан етти асқар белин, шағалалы ақ *кермениң*, үш ай жүріп сайран етти, балқаныу, қызыл бас шөлін («Қырк қыз»).

КЕРНАЙ к. гернай.

КЕРНЕУ ф. Қысыу, созыу, керіу. Қара үйдің керегесін *кернеп* созды (Қ.Ирманов). ◇ **Ашыу кернеу** — ашыу, қысыу. Жумабайдың тула бойын *ашыу кернеді* (К.Султанов). Ұақты-хошлық көкірегін *кернеген* жигитлер байлықтың рәхәтине мантиғып, бахытлы жасай береді (Г.Есемуратова).

КЕРОГАЗ ат. Керосин жағып чай қайнатыуға хәм аұқат писириуге арналған примус сыяқлы хожалық буйымы.

КЕРОСИН а т. Нефтьтен алынатуғын жанар май.

КЕРОСИНКА ат. Керосин (жанар май) арқалы чай қайнатыуға, аұқат писириуге арналған хожалық буйымы.

КЕРСЕН ат. Табақтан үлкенлеу, самардан кишилеу, ағаштан исленген табак. Аспазлар жерде жатқан күйік каспақ, хәр кимнен қалған үзбен, гелле-бас қайнатқан ашшы сорпадан бир *керсен* етип бабаның алдына қойды («Алпамыс»).

КЕРТ ат. Пәшек, шөп атамасы. Ол хәр қыйлы ренді болады. Ол қазақша — шырмауық, өзбекше печак гул, чирмовик формаларына ийе.

КЕРТАРТПА ат. Өсиуге, рауажланыуға тосқынлық етиуши, кери кеткен, керитартпа. Авторға аз да болса *керитартпа* түсиник тәсир еткен (Г.Есемуратов).

КЕРТАРТПАЛЫҚ ат. Керитартпалық, кейинге тартыушылық, тосқынлық жасаушылық, қырсықлық, хәкислик. Ол қандай да бір себептер менен *кертартпалық* етип жүр (Ж.Аймурзаев).

КЕРТОРЫ ат. Гүлгин-қоңыр түсли ат.

КЕРШИ ат. Балық аулауға арналған аудың бір түрі. Бір күні *керши* тутып турса, *кершиisine* жақсы балық түседі.

КЕС I қ. кесент. Хәселе-пәселе менен жасауды үрдис етпе, өзине таяқ тийеди, келешегине *кес* болады, — деди апай (Г.Есемуратова). ◇ **Кес болыу** — зыян етиу, кесент келтириу. Хаялдың ақылы жолға *кес болады*, — деп жекиринип таслады (К.Султанов). **Кес болмау** — кесент етпеу, тосқынлық жасамау. Кеширим сора. Елдің ығбалына *кес болма!* (Т.Қайыпбергенов).

КЕС II ф. Кесиу, кесип шығыу, қысқартыу, тужырыу. — Әй қарақалпақ, усыннан айтқанын келмесе, шәтирлеген тилиңди *кесемен*, — деп хан ашыу менен атланды (Т.Қайыпбергенов).

КЕСАПАТ қ. кәсапат. Зыян, зәлел, биреуге қаратылған жаманлық қылық, кесент, кесир. — Кеттик, қайта жолымызға *кесапаты* тийер (Т.Қайыпбергенов). Әдепсиз, Арыұхан, нәмәхрем катын, Журтқа тийер сениң көп *кесапатың* (И.Юсупов). *Кесапаты* пүткіл қарақалпақ елине тийеди (Т.Қайыпбергенов).

КЕСАПАТЛЫ кел. Жаман нийетли, зыянлы, зәлелли, қырсықлы, бузақы. Күн санап гәззаплық хикмети артар, халыққа жақпас *кесапатлы* жол тутар, ондайдың пайдасы болмас халық үшін (Бердақ).

КЕСГЕЛЛЕМ р. Биротала, гүллән, гәптиң тоқ етери. ... Жунғарлар шабыуылынан соң намазды *кесгеллем* қойды (Т.Қайыпбергенов). ... «жок» ямаса «ауа» дегизиу үшін *кесгеллем* бір сорау қойды (Т.Қайыпбергенов). — Аманлық аға, елден хабарың бар ма? — *Кесгеллем!* (Т. Қайыпбергенов).

КЕСЕ I қ. Кеса // кесе. Чай ишиу яки ауқатланыу үшін фарфордан исленген дөңгелек ыдыс. Бес минуттан кейін *кесаға* қуйсаң, сары майдай тауланып турады жаңағы шай (М.Нызанов). Қалай да сыр бергиси келмей, *кесеге* қуйып қойған чайын ара-тура бір уртлап қойып отыра берди (К.Ерманов). Шайды болса кемпир апасы *кесени* қайта-қайта шайқап, қанжылым етип береді, өзлигинен ол сууытып ише алмайды (Г.Есемуратова)

КЕСЕ II р. Кесесине қойыу, кеселеп қойыу, шақмақлау. Ким билер зәлел-пайданы, Кеули мәрттин қайнады, Алдына *кесе*

өңгерди, Уңғысы пәрең найзаны («Алпамыс»). Айпарша ярына қайтайын деп, Атты алдына *кесе* тартып, Мәспатша қызға бир сөз айтты («Мәспатша»). ◇ **Кесе бел** — қапталдан, күтпеген жерден, орынсыз, жөнсіз. Ол *кесе белден* қойып салып еди, оған кемпир ала топылды (К.Султанов). *Кесе белден* байланбас, Хәмел етип сағадан (кк. т-т.).

КЕСЕДЕН р. Қапталдан, күтпегенде, күтпеген жерден. *Кеседен* келип үзе алмас, Жәрдеми болмай арадан (кк.т-т.).

КЕСЕДУР қ. кесир.

КЕСЕК ат. Топырақтың, ылайдың шоқланып, биригип қатып қалған бөлеги, қатты болып қатқан бөлекшелери. Қулағанын Қыдырбай, Букқышлап барып қарады, Рас па деп Қыдырбай, *Кесек* таслап сынады («Қоблан»). Күни менен қыя шөлде жүріпсең, Дигирдай *кесеклерди* езипсең («Қырқ қыз»). ◇ **Кесек гүллегенде** — хеш кашан.

КЕСЕКИ кел. Бөтен, басқа, жат, бийтаныс, екінші бир ел. *Кесеки* елинде өз перзентине өзі жаушы болып гөп айтыу қатты мүшкіл екен («Алпамыс»).

КЕСЕКЛЕУ ф. Бир нәрсени кесек пенен урыу, кесек ылақтырыу. ... бажы пул берип кетін деп жаушыны *кесеклеп* жолдан өткермейди, айырым бир сықмарларын услап алып урады (кк.х.е.).

КЕСЕКЛИК кел. Кесеги көп, кесекли жер.

КЕСЕК ПЕЧЬ қ. печь.

КЕСЕКТЕЙ кел. Кесекке усаған, кесек янлы. Таудан қулаған алтын *кесектей* батысқа жумалаған күн уясына кирди (К.Султанов).

КЕСЕЛ ат. 1. Ауырыу, науқас, бийтап, кәсте, сырқас, сырқау. Қолдан келсе *кеселин* жазып, сенин абырайыңды көтеремен апа, — дейди жигит (кк.х.е.). Елде жүрген есерлер бар, Ауырып жатырған *кеселлер* бар (Бердак). 2. ауыс. Дәрт, қырсық, кесир, мун, әрман, уғайым-қайғы. Көп күн болды бир *кеселге* шатылдым, Қорлық пенен өтер болды өмирим («Қырқ қыз»). Жаслықтағы *кесел* женип, жортқанда-ақ жазылады (К.Султанов). ◇ **Қояншық кесел** — аузынан көбик ағып, талып қалатуғын ауырыу, талма ауырыу. Оған не болғанын, қандай *кесел* менен ауырғанын, я жинли болғанын, я *қояншық кесел* екенін хеш ким билмейди (А.Бекимбетов). **Кесел болыу** — ауырыуға, бийтаплыққа ушырау. Қызының хеш кимге айтпай қашып кеткеніне әке-шешеси *кесел* болды (кк.х.е.). Соннан

соң оған қайтып оралмай, биротала умытыуға тырысқан едим, бүгінлиги ол және, әлле бир шала операциядан соң жарадардың денесінде қалып қойған *кесел* микробының қайта асқынғаны секилли және мазамды қашыра баслады (Т.Қайыпбергенов).

КЕСЕЛБЕНТ кел. Қәсте, кеселдар, ауырыу. «Бизде алп анадан тууады» деген гәп бар. Анасы қарыулы болса, баласы *кеселбент* болмайды (М.Нызанов).

КЕСЕЛДАР кел. Қәсте, кеселбент.

КЕСЕЛЕУ ф. Алдынан кеселеп шығыу, қапталлау, қыялау. *Кеселеп* шықты алдынан, Шөлистанда дос болған, Поса берген атасы («Мәспатша»), ... киятырған бир ғарры *кеселеп*, булардын алдынан шықты (Т.Қайыпбергенов).

КЕСЕЛЛЕНИУ ф. Ауырып қалыу, бийтап болыу, наұқас болыу. ... хан болса *кеселленип* қалды (ққ.х.е.).

КЕСЕЛЛИК кел. Ауырыулық, бийтаплық, наұқаслық. Түркмен келетуғын уақытта өзін *кеселликке* салып тауланып жатты (С.Айний). ◇ **Нерв кеселлиги** — нерв системасы бойынша наұқаслығы. Бул белгилери де гей бир *нерв кеселликлеринде* ушырасады (А.Бекимбетов).

КЕСЕЛХАНА ат. Наұқасларды емлейтуғын орын, ауырыухана, бийтапхана, емлеухана. Шымбайдан школа менен *кеселхана* хәм тастан сарайлар салынды (Қ.Айымбетов). ... оны машинаға салдырып *кеселханаға* алып бардық (А.Бекимбетов).

КЕСЕНТ ат. Тосқынлық, зыян, зәлел, иркиниш, гидирги, кесир, тосқын, бөгет, қарсы. Оның бизлерге хеш қандай *кесенти*, бир түйир азары жоқ (А.Бекимбетов). Менталитетиниз де көп *кесент* береді сизлерге (М.Нызанов). ◇ **Кесент келтириу** — тосқынлық етиу, зыян етиу, зыянын тийгизиу. Көп байлар, молла-ийшанлар түрли жол хәм хийле менен ата-аналарға терис пикир таратып, оқыуға *кесент* те келтирди (А.Бекимбетов).

КЕСЕУ ат. Отты көсеу ушын ағаштан хәм де темирден арналып қолайластырылып исленген зат, курал, Әтөшкир, көсеу. Әтөшкирсиз, *кесеусиз*, Қозды услатып қол менен, Қырк жигиттин алдында, Шылымкеш етип қоймаға («Ер Зийуар»). ◇ **Кесеуи ағармау** — талабы келиспеу, иси жүриспеу, оңбау. Халыққа ким қысым қылса ол оңбас, *кесеуи де ағармас*, өзи де көгермес (Бердақ).

КЕСЕҮДЕЙ кел. Көсеу́ге усаған, көсеу́, сыяқлы. Урды жәллатлар таяғын, *Кесеудей* етти аяғын, Хәм де кестирди кулағын, Сөйтип журдай еткен екен (Бердак).

КЕСИК қ. кесиу́.

КЕСИЛИУ́ кесиу́ феиилинин белгисиз дәрежеси.

КЕСИНДИ ат. Бир заттың бир бөлеги, түйини, қалдығы, қыйындысы, қыйқымы. ... *кесинди* ақ тауарды алды да, ғарры қалтасына салды (Қ.Аралбаев).

КЕСИР ат. 1. Зыян, зәлел, кесент. Отызынан қалған жесир, Қылған иси бәрха *кесир*, Еки адам урысса, Арасында сол бар еди («Алпамыс»). Кимлердин кетип жесири, Жигитлик хәсири, Хәкери таздың *кесири*, Сол қызларға тийген екен (Бердак). ◇ **Кесир болыу́, кесир қылыу́** — келиспеу́, қарсылық көрсетиу́, зыянын тийгизиу́. Хәр сөз айтып мениң есим аласаң, Сөз айтып жолыма *кесир қыласаң*, Душпан келалмайды енди елиме, Бизлер кетсек, елде ... («Қоблан») 2. мат. Қалдық, қалдығы. Жумагүлдин шығарған есабы да *кесир болып* шықты, ... («Жеткиншек» г.).

КЕСИРТКЕ қ. гесиртке. Енди жаман тарықтық, Өлер болдық ашлықтан, *Кесиртке* менен тасбақа, Услатпады жеу́ ушын, Тасбақа менен хәккелер, ... (Жийен жырау).

КЕСИСИУ́ кесиу́ феиилинин шериклик дәрежеси.

КЕСИСПЕ ат. Еки жолдың айқасқан жери, кесискен жери, түйискен жери, дәрбенти. Алдыңғы үзикке тигилип иштен төрге *кесиспе* көринисинде тартылатуғын құрлар геометриялық нағыслар менен әпиуайы терме усылы менен қурылады (М.Нызанов).

КЕСИУ́ ф. Бир затты өткір құрал менен қыйу́, тилиу́, тужырыу́, қырқыу́. Душпанларды *кескей* полат темирін, Халық дейип шығып един хәмирің («Қырқ қыз»). Етпей әзелде буйрығын, Жаздырдыңыз ба жыйрығын, Ешектең *кесип* куйрығын, Ешек сүннет еткен хожам (Бердак). ◇ **Из кесиу́** — жоқ қууалау́, из қууалау́, излеп табыу́. Хәммеси де усы әтираптан гүманланып, өзлеринше *из кести* (Т.Қайыпбергенев). **Кесип айтыу́** — токетерин айтыу́, анығын айтыу́, ашығын айтыу́. Сентябрь айында квартирадан көшириу́ге закон жоқ, — деди *кесип* (Қ.Айымбетов). **Басын кесиу́** — геллесин қағып алыу́, басын қыйыу́, тужырып алыу́. Онда күйеуинин *басын кесип*, хаялды алып кетерсиз (ққ.х.е.). **Тулым кесиу́** — тулымын қырқыу́. Катын-қызлардың *тулымларын кести* (Қ.Ирманов). **Қан тамырын кесиу́** — қан жүретуғын тамырды қыйыу́. Оның пәкидей өткір қыры

мийдің көплеген қан тамырын кесип кеткен қусайды (А.Бекимбетов).

КЕСИҮЛИ кел. Қыйыұлы, қырқыұлы. Досмухаммедов далаға шығыудан қуйрығы *кесиули*, ер-турманы жок, жалаңаш турган атын көрди (Қ.Айымбетов).

КЕСКЕС к. кескеслеу.

КЕСКЕСЛЕУ ф. 1. Алдынан қыялап шығыу, алдын орау, кеселеу. Зорға жүрген пақырдың, *кескеслеп* алдын тосады («Қырк кыз»). Үйгә келсе саламын бермәс, Бийхая-бадбахтын уяты болмас, Алдыңнан *кескеслеп* назарын салмас, Сыйранлап, дигилдеп йүрсә керәкти (Әжинияз). 2. Қарсы шығыу, сөйлетпеу, тоскынлық жасау, ирке бериу. Жәмийланың гәпин *кескеслеп*, Сәлийма сирә жол бермеди, ... (К.Султанов).

КЕСКИЛЕУ к. кесиу.

КЕСКИН ат. 1. Түр, форма, сымбат. *Кескини* келиспегеннен ақыл сорама (ққ.х.е.). 2. Анық, айқын, токетерин кесип айтыу. Бул айтқаныңыз болмайды деп Атамурат көпшиликтің атынан *кескин* жууап берди (Т.Қайыпбергенов).

КЕСКИНЛЕСИУ ф. Күшейиу, хәуижлениу, карама-қарсылықтың рауажланыуы. ... гүрес шығарманың тәбиятынан шығып *кескинлесип*, характерлер хәрекетте ашылады (Г.Есемуратова). *Кескинлескен* қолайсыз, қатаң аухал көпке созылады (А.Бекимбетов).

КЕСКИНЛИК ат. Қатаңлық, табанлылық.

КЕСКИНСИЗ кел. Сықылсыз, сыйықсыз, формасыз, түрітүси келиспеген.

КЕСКИР кел. 1. Өткір, қыйғыр, алғыр. *Кескир* семсер бардур қолда, Дуушар келдің пирли жолда («Мәспатша»). Белиндеги кылышы, Шағылысты күн менен, *Кескир* жүзи жалтылдап («Қырк кыз»). 2. ауыс. Тапқыш, алғыр, айтқанына көндиргиш. Сизің гүәа ретінде сораған адамларыңыз Кәримовты күтә сумлыклы, *кескир* жигит деп сыпатлайды (А.Бекимбетов).

КЕСКИРТ ат. Артык-кеми жок, бир кәлипте алынатуғын нәрсе, алатуғын муғдар, шама. Өзи орташа халы бар, Он бес кара малы бар, Жылында *кескирт* алатуғын, Отыз-қырк батпан дәни бар, Тәлимбет деген бар еди (А.Дабылов). Әлбетте, бир нашардың изинде жети жыл жүрип күтиу, қыздың *кескирт* шешимге келе алмауы, әлбетте, жигитте баскаша ой туұдырады-дә! (Г.Есемуратова).

КЕСПАС ат. Қамырды жайып, жиңишке етип қыйылып исленетуғын суйық аұқат, аұқаттың бир түри, тағам. Кемпир *кеспасқа* қамыр ийлеп, оны жайып, табақ-қасықларын жууыстырып болып, қалғанын келининиң келиуине қаратып, шертек астына шықты (А.Бекимбетов).

КЕСПЕ ат. 1. Жука жайылған қамырдан жиңишке етип кесилген кесинди. 2. Аұқат болатуғын хәр қыйлы нәрселерди төрт мүйешли қыяқлы етип кесилген палаұқабақтың, асқабақтың, балықтың кесиндиси. — Хеш нәрсе, қарағым, — деп қолындағы кеспени аұзына салып, тез-тез шайнаұға киристи (Н.Дәуқараев). Үйге келсе суық сорып қабағы, *Кеспе* де жоқ, шалмай қарма тамағы (К.Султанов). Бекире *кеспеси* белиңе дәрман, Жегенниң кеулинде қалмайды әрман (А.Бегимов). ◇ **Бел кеспе** — балықтың кеспеси. Бекире балық бел *кеспе*, Берсе жемес бул басым (ққ.х.н.м.).

КЕСПЕ ПИЯЗ ат. Пияздың түри, оннан туқым алынады. Кеспе пияздың өскен түри «ныш пияз» деп аталады (ққ.т.д.с.).

КЕСПЕЛТЕК а т. Кишилеу таяқша, келте ағаш. ... қолына нәхән бир *кеспелтекти* алып изинен кууа береді (ққ.х.е.). Жиңишке *кеспелтек* жыңғыл таяк, сырқа ушқан қырғауылдың топарын бузды (Ж.Аймурзаев). Мисли, жиңишке бир *кеспелтек* ағашты орағандай болып түйиледи маған (М.Нызанов).

КЕСТЕ ат. 1. Пахта жибинен хәм де жипектен салынған, тоқылған, қолдан исленген, ойылған хәр түрли гүл нағыслары. Қарындасым бир күни, Көрсетти бир *кестени*, Жатсам-турсам күн-түни, *Кесте* естен кетпеди (Б.Халмуратов). *Кесте* тиксең де дәслеп ийнени қолыңа суғып аласаң, ... (К.Султанов). 2. Бир нәрсе жөнинде графаға (кестеге) түсирип жазылған мағлыұмат. Сабақ *кестеси*, нәубетшилиқ *кестеси*. ◇ **Көбейтиу кестеси** — жүзге шекемги санлардың көбейтилиуин көрсететуғын тайын таблица. Айгүл дәптериниң қабындағы *көбейтиу кестени* қайшы менен қыйып алып, китаптың ишине салып қойды («Жеткиншек» г.).

КЕСТЕЛЕНИУ кестелеу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

КЕСТЕЛЕСИУ кестелеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

КЕСТЕЛЕТИУ кестелеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕСТЕЛЕУ ф. Хәр түрли сабақлар менен нағыс салыу, кесте тигиу, ойыу. Гүлнара шаршыға гүлдің сүүретин *кестелеп* келди, ... («Жеткиншек» г.).

КЕСТЕЛИ кел. Нағыс салынған, тиғилген, тоқылған. Бухараның *кестели* тақыясын шекесине қойып, хәр қайсысының алдында бир чайник чай ишип отырған өзбеклер көзге түседі (Н.Дәуқараев). ◇ **Кестели жаға** – кестеленип нағыс салынған жаға.

КЕСТИРИҰ ф. 1. Мусылман балаларының мектепке шекемги тақ жасында сүннет етилиуи. 2. Бир нәрсени қыркыу, қыйыу.

КЕТ к. кетиу.

КЕТЕК ат. Тауықты хәм ийтти қамауға қолайластырылып исленген орын, жай. Нурымбет мәкийенди *кетегине* қамады да, буны адам көрсе уят болады, — деп ойлап дәрхал орамалды шешип алды (Ө.Айжанов). ... бара ғойсаң тек алтын тауықтың өзін ғана алып қайт, егер *кетегине* қызығып, оны да қосып аламан десең, онда тутылып қаласан, жора (кк.х.е.).

КЕТЕКТЕЙ кел. Кетек сыяқлы, кетекке усаған. ... қабауық ийтин байлап қоятуғын *кетектей* қараңғы, патас, дийуаллары қап-кара болған, мал қорадан да жаманырақ еди (С.Айний).

КЕТЕН ат. Жуп-жука гезлеме. *Кетен* көйлек өңірінен үзілген, Гүляхадай жылтырайған пайдасыз (И.Юсупов). Қызғалдақ дегенім, қол созып көрсем, *Кетен* көйлек кийген қыз болып шықты (И. Юсупов).

КЕТЕР к. кетиу.

КЕТИК ат. 1. Бир нәрсенің шетинің сыныуы, кемис болыуы, жырылыуы. *Кетик* табаққа шалап қуып әкелип берди (С.Айний). 2. Тистің ушыуы, түсіуі, сыныуы. Аузы кемсийген тислери *кетик*, Гөнерген келбети, ақпұшта етик («Қырк қыз»). Ақ Меңеш, ожал бойынды аңлайсаң ба, Ақ сақал көзі қызыл, тиси *кетик* (Әжинияз). ◇ **Кетик топ** — пушка, әскерий қурал-жарақтың бир түринің атамасы.

КЕТИЛДИРИҰ кетилиу феиилинің өзгелик дәрежеси.

КЕТИЛИҰ ф. Сөтилиу, унатылыу, ушыу, ыдырау. Мысал таска тийгендей, Хәр жеринен *кетилди* («Мәспатша»). Таслар қағып *кетилип*ти туяғын, Қандай қыйыншылық көрдин, Ақ боз ат! (кк.х.к.).

КЕТИҢКИРЕҰ ф. Дийдилеген жерден арманырақ барыу, кетиу, өтип кетиу.

КЕТИРИҰ кетиу феиилинің өзгелик дәрежеси.

КЕТИРТИҰ кетиу феиилинің өзгелик дәрежеси.

КЕТИС к. кетиу. Сол *кетистен* еле кетип баратыр дейди (кк.х.к.).

КЕТИСИҮ кетиү фейилинің шериклик дәрежеси.

КЕТИҮ ф. 1. Бир жерден екінші бір жерге жол алыу, қозғалу, жөнөу. Енді кемешілердің тез *кетіу*ге таярлық көріп атырғаны мәлім болды (Б.Бекниязова). ... қаланы таслап батыр түркменлер *кетти* (Қ.Ирманов). 2. ауыс. Өлиу, қайтыс болу, дүнядан қайту. Ол болса бұрынғы өзіннің өкпе ауырыуынан *кетти*, — деди келиншек (Қ.Айымбетов). ◇ **Жадырай кетиу** — кеуіллі болу, кеуілленіу. — Қәйним! — хаял шырпыны қағып жиберди де, бұрынғысындай болмай *жадырай кетти* (Т.Қайыпбергенов). **Ыдырап кетиу** — бузылу, ериу, ириу, ылжырау. ... муз *ыдырап кетіу*ге қарады (А.Бегимов). **Қытықлап кетиу** — жыбырлатыу, қыймылдату. Дәрьяның еспе толқынларын *қытықлап кеткендей* болады (К.Султанов). **Ашыуы қайнап кетиу** — қәхәри келиу, қызыу, жығырданы қайнау. Ал, көкирегине дық түскен ананың жүрегінде душпанға қарсы *ашыу қайнап кетти* (Т.Қайыпбергенов). **Хаплығып кетиу** — хаулығыу, коппығыу, исиниу. Бирден оянып, жас бала нәрсе, мени көрерде *хаплығып кетер* (Т.Қайыпбергенов). **Тоңып кетиу** — дирилдеу, зирилдеу, қалтырау. Ал, от жағыу жағына келсек, *тоңып кеттик* (Т. Қайыпбергенов). **Өз басына кетиу** — өзінше хәрекет етиу, ылағыу. Ол базда жақсы-жаманды онша аңламай *өз басына кетип қалады* (Ж.Аймурзаев). **Күннің түнерип кетиуі** — бултласыу, думанласыу. *Түнерип кетти* күн асты, Хауаны кем-кем булт басты (Т.Жумамуратов). **Хауаның бузылып кетиуі** — бузылу, өзгеріу, айныу. ... қутының ишіндегі қалдық ет пенен балықтың ийисинен үйдің *хауасы бузылып та кетти* (Қ.Айымбетов). **Қашып кетиу** — а) қыздың турмысқа шығыуы. ... қызы *қашып кеткен* (К.Султанов), б) жасырыну, көринбеу. Ең кейнинде қарызыңызды төлемей *қашып кеттиң* (Қ.Ирманов). **Алдан кетиу** — пәнтлеу, баплау. ... қызды *алдап кетпекши* болады (ққ.х.е.). **Зәрреси ушып кетиу** — шоршыну, қорқы, жаны қалмау, хаулығыу. Бизің хәммеиздің *зәрремиз ушып кетти* (Т.Қайыпбергенов). **Ойға жүзип кетиу** — ойланыу, қыял қылу, ойға шүмиу. Сен неге сам-саз болып қалдың, қандай *ойға жүзип кеттиң*, — деди Сәуле қолын-қолынан жаздырмай турып (С. Хожаниязов). **Ықласы кетиу** — қыялланыу, кумарланыу, зейинлениу. Өйткени, гейде *ықласым кететуғын* еди (Ө.Айжанов). **Қызарып кетиу** — қызыл түске ениу. Уялғанынан жүзи шала пискен помидордай *қызарып кетти* (Ө.Хожанов). **Сууға шүмип кетиу** — батыу, кириу. Хәттеки, дегдинің құрғақ

таяқлары да сууға шүмип кеткен (А.Бекимбетов). **Құлпырып кетиу** — доланыу, түрлениу, гүллениу. Қызлардың жүзлери бағдағы өсіп тұрған гүлдердей құлпырып кетти (Ө.Хожаниязов). **Адастырып кетиу** — алжастырыу, ғабырыстырыу, шатастырыу. ... Атажанның баласы Садулланы узақ жерде биле-гөре адастырып кетипти, ... (А.Бекимбетов). **Жантайласа кетиу** — қапталласыу, қосарласыу, қарсыласыу. Ол да өзіндей баладан тайсаласып қалсын ба, *жантайласа кетти* (Т.Қайыпбергенев). **Жыбырлап кетиу** — қыймылдау, дирилдеу, қыбырлау. Рәушанның көзі жайнап бетинің еки алмасы қызарып, еринлери *жыбырлап кетти* (Ж.Аймурзаев). **Унап кетиу** — жарау, жағыу. — Бул Артыққа оғада *унап кетти* (Ж.Аймурзаев). **Емип кетиу** — босанып емиу, сорыу. Бүгін олардың өзлерін айыплы етип санауы тек ғана бузаудың *емип кетиуінен* (Т.Қайыпбергенев). **Көздің ойнап кетиуі** — жылтылдауы, жайнауы. Лизаның қыйқаш қара көзлери *ойнап кетти* (Ж.Аймурзаев). **Толқынланып кетиу** — суудың шайкатылыуы, тербеліуі. Лизаның пәти менен канал *толқынланып кетти* (Ж.Аймурзаев). **Зығырданы қайнап кетиу** — ашыуы келиу, кәхәри келиу. Төребайдың буған *зығырданы қайнап кетти* (Қ.Султанов). **Жүрегі түршигип кетиу** — шоршау, титирениу. Тыңлаушылардың *жүрегі түршигип кетти* (К.Султанов). **Исинип кетиу** — тығылыу, хөппығыу. Жәмийла *исинип кетти* (К.Султанов). **Көзі илинип кетиу** — уйқысырау, уйқы тартыу. Қыялға батқан Кәдирдің *көзі илинип кетти* (К.Султанов). **Гүллентип кетиу** — рауажланыу, жайнау. Өтер, көруан-кәруан поездлар өтер, Өткен сайын сени *гүллентип кетер* (И.Юсупов). **Келмеске кетти** — қайтып келмеу, кейнине айланбау. *Келмеске кетти* қайғы-зар, Қайғы-дәрті жаман еді (И.Юсупов). **Бети сурланып кетиу** — бозарыу, көгеріу. Ғаялдың зәрреси қалмай *бети сурланып кетти* (Т.Қайыпбергенев). **Хошласып кетиу** — қайта көрисиуге тилеклес болыу. Қысқарт сөзді сорғайнаған Күнхожа, Өлгениңше *хошласып кет* ел менен (Күнхожа). **Излеуге кетиу** — излеу ушын кетиу, гезиу. ... гүнде ағаш *излеуге кетип*, жазы менен көринбей *кеткен* (Қ.Айымбетов). **Дос болып кетиу** — мәмилелесиу, келисиу, досласыу. Мен Тилеумурат пенен бирге туғандай *дос болып кеттим* (Ж.Аймурзаев). **Қалқып кетиу** — а) исиу, домбығыу. Келгенлигин усы жерге бахыттың, *Қалқып кеткен* қабағы тур аңлатып (Т.Сейтжанов). б) суйықлық үстинен бир заттың ығыуы. **Ықласы кетиу** — ынтығы қурыу,

кеули кетиў. Бағларда сейил етип дәрман даўасын, Тапсам деп ықласым кетип турыпты (А.Дабылов). **Булт қаплап кетиў** – булт басыў, бултласыў. Аспанды қара түнек *булт қаплап кеткен* (Т.Қайыпбергенев). **Оқыўға кетиў** – оқыйтуғын жерге барыў. Оннан соң да ауылда бир неше күн жүрип, басқа жаққа *оқыўға кетипти* (қ.х.е.). **Үргин-сыран кетиў** – қыстың өтиўи, жок болыўы. Не бир *үргин-сыран кетип*, Күн райы тәўир келди (Ж.Аймурзаев). **Жүўенсиз кетиў** – тәрбиясыз, өз бетинше, тәртипсиз болып кетиў. Сениң усы сөзиннен ғой, балалардың жүўенсиз кететуғыны (К.Султанов). **Жармасып кетиў** – тырмасыў, илинисиў, шырматылыў. Бир-бирине *жармасып кеткен* қамыс қоралар менен шеңгел хәремлер (Т.Қайыпбергенев). **Түрленип кетиў** – өзгериў, жасаныў. Буны көрип Шамахмудов Бахрыхан, Куўанып, *түрленип кетти* жасарып (А.Дабылов). **Пышақлап кетиў** – пышақ урыў, суғыў, тилиў. ... сол тойда биреўлер *пышақлап кетипти* (Т.Қайыпбергенев). **Тарқап кетиў** – таралыў, тарқатылыў, жок болыў. Дәўран келди соннан бери, *Тарқап кетти* жүрек шери (Д.Қасымов). **Дәрман кетиў** – диңкеси қурыў, халы болмаў. Далада қалды көмиўсиз, *Дәрманы кетти* ашлықтан (Жийен жыраў). **Шийел болып кетиў** – жердің арықланыўы, жүдеўи, жаман болып қалыў, бузылып кетиў. Жылда-жылда егилип, *шийел болып кетти* (Б.Қайыпназаров).

КЕТИЎШИ ат. Бир орыннан екінши бир жаққа кетип қалыўшы адам, киси. Көп уаққа шекем хажыға *кетіўшилерден* хабар-атар болмады (Ә.Шамуратов).

КЕТКЕН қ. кетиў.

КЕТКЕЛИ р. Биреудің бир орыннан бир жаққа кетип қалғаннан кейінги уақыт аралығы. Ауылымнан *кеткели* алты ай, Жолында жүрейін жақсы қызлардың (Өтеш).

КЕТПЕКШИ қ. кетиў.

КЕТПЕН ат. Жер аударыў, кетпенлеў хәм шөп шабыў ушын қолланылатуғын хожалық қуралы. *Кетпен* урған қыз-келиншек басында, Жипек, шаршы нур қушады булдырап (И.Юсупов). *Кетпен* алып қолыма, Бараман мен де атызға (Ә.Шамуратов).

КЕТПЕНЛЕЎ ф. Жерди кетпен менен ислеў, аударыў, отаў. *Кетпенлеўге* кирисип кетти (Г.Изимбетов). Сен қарақалпақ, қазақ, болғанда, *Кетпенлеп* егин еккенде (Күнхожа).

КЕТПЕНШИ ат. 1. Кетпен менен жұмыс ислеўши. Кен далада манлайлары жалтырап, *Кетпенши* кетпен урса жердин бети қалтырап (Ж.Аймурзаев). 2. Кетпен соғыўшы, уста, темирши.

КЕҮДЕ к. геүде.

КЕҮДИРИҮ к. кептириү.

КЕҮИҮ к. кебиү. Күнге ямаса отқа қақланып кебиү, куурау, курғау. Егер набада жамғыр жауа қоймаса, қактың сууы *кеуип* кетеди (К.Кәримов).

КЕҮИЛ ат. 1. Бир нәрсени ис жүзине асырыудағы ишки сезим, зейин, тилек. *Кеуил* сандық ашылмаса қызыл тил, Билинбейди халыққа адам данасы (А.Дабылов). Ол кисинин бауырманлы сести мениң *кеулимди* елжиретти (Ж.Аймурзаев). 2. Ой, қыял, пикир. Йошып, *кеулим* шадлық артып, Ақ қағазга көлем тартып (Ш.Артық). Сөз мәниси ауыр, изи туйык, қызғаншақлық Атамураттың *кеулин* қыяға сүйреди (Ө.Айжанов). **Кеуил айтыу** — өли болған үйге, жерге барып аяушылықты билдириу, жубатыу. Хәммениң ети түршигип, көзлерине жас алды, биреулер ара-арасында жубатпақшы болып, *кеуил айтып атыр* (Ө.Хожаниязов). **Кеуил ашыу** — кеуиллениу, кишипейиллик етиу, сакыйлық етиу, берилиу. Үйге меҳман келсе, *кеуил ашпаға*, Әдепли-икрамлы уғыл-зат керек (Әжинияз). **Кеуил аудару** — нәзер салыу, ойлау, қыяллау. Қонсы-қобалардың гейпаралары Ромештин қалыңлығына *кеуил аудара баслады* (Р.Тагор). **Кеуил дәртке толыу** — қайғы-ууайымға түсиу, дәртлениу. Жолдан қыздан Палман жөнин сорады. — Аға, айтпа! *Кеуил дәртке толады* (Ә.Шамуратов). **Кеуил талуас етиу** — хәуижлениу, кеуиллениу. Үргенчтен минип едиң Чаржауға, *Кеулим талуас етти* төмен қарауға (С.Нурымбетов). **Кеули аспанда** — жоқарыны фөзлеу. Атаң Мәжим палуан келген сексенге, Еле қыз айттырар, *кеули аспанда* (С.Нурымбетов). **Хақ кеуили сезиу** — хақыйқатлықты билиу, таныу. Бираз аңлы болсаң сен де, *Кеулиң хақты сезер* сениң (С.Мәжитов). **Кеуил бөлиу** — нәзер аудару, дыққат бериу. Күннин сууықлығына *кеуил бөлип* жүрген бир де колхозшы жоқ (Т.Қайыпбергенов). **Кеуил көтериу** — шадланыу, кеуиллениу, ойнап күлиу. Хәр уақта кеуил көтериу, Хаялларға унайды екен (Бердак). **Кеули хош болыу** — шадланыу, кеуиллениу. Ал десе хош болар кеуили молланың, Бер десе тәрк етер хәмирин алланың (К.Султанов). **Кеуил бериу** — дыққат аудару. Бул дүньяға кеуил берген, Өлмеймен деп қапыл жүрген (Бердак). **Кеуил бөлерлик** — дыққат бөлерлик, нәзер аударарлық. **Кеуилдиң сергий баслауы** — сергеклениуи. Атқаннан кейин қумары қанып, *кеуили де сергий баслады* (Ө.Айжанов). **Кеуил хошы** — шадлығы, йошлығы, мәслиги. Қәдди далы назлар

менен, *Кеуил хошы* сазлар менен (Бердақ). **Кеуилхана** — ишки сезим, дене. Рехим келип тур сениң налаңа, Себепкер боларман *кеуилханаңа* («Мәспатша»). **Кеуил бөлмеу** — дыккат аудармау, нәзер аудармау. Бийдәулетлик жолларынан жүрмеди, Сабактан басқаға *кеуил бөлмеди* (А.Дабылов). **Кеули солыу** — муңайуу, салпаусыу, сиркеси суу көтермеу, сағы сынуу. Халық жүреги қабарып қулпырып турған *кеули солады* (К.Султанов). **Кеуил дағы** — әрман, күйик. Кетпейди хеш *кеуил дағы*, Түси қара сууық екен (Бердақ). **Кеуил гирбиңи** — өкпе-гийне, дык. Ромеш пенен Хемнолина арасындағы *кеуил гирбиңлери* жоқ болып кетти (Р.Тагор). **Кеули бузылуу** — жыламсырау, кемсеңлеу, көзинен жас алыу. Мине, достым! — деди *кеуил бузылып*, Көзден моншақ-моншақ жасы дизилип (Ә.Шамуратов). **Кеуилден шығыу** — ойындағыдай болыу, қыялындағыдай болыу. *Кеулиңнен шықса* хаялын, Бехиш гүлманына мегзер (Әжинияз). **Кеули питиу** — қанаатланыу. — Көрдим, кеулим питип қалды, — дедим Айымжамалға, ... (Ө.Хожаниязов). **Кеуил қалыу** — түңилиу, зейни қайтыу. Заман қалай заман болды, Қарағай басын шортан шалды, Бириншиден *кеулим қалды*, Жарық жолды излер едим (Бердақ). **Кеуилли түрде** — жадырау, жайнау. ... капитан *кеуилли түрде* Султанбайға қарап күлимледи (А.Бекимбетов). **Кеуил сарай** — ишки сезим, зейин. Гүлистан *кеуил сарайын*, Қыс күнлери жазға мегзер (Әжинияз). **Кеуил жақын** — дос, ярдос, сырлас. Ол усы ауылда Қосыбайдың тил алғыш, *кеуил жақын* атқосшысы (К.Султанов). **Кеулин алыу** — жубатыу, алдастырыу. *Кеулин* алды бираз жайлап, Бундайды өзи талай көрген (Ш.Артық). **Кеулин табыу** — ойын билиу, ойынан шығыу, қанаатландырыу. Усыншама балалардың *кеулин табыу* деген және бар (Г.Изимбетов). **Кеули тасыу** — йошланыу, көтерилиу, мәс болыу. Мергенлердің *кеули тасты*, Мәсләхәт етип ойласты (Бердақ). **Кеули хақ** — дурыс, дүзиу. Жигиттің *кеули хақ*, адамгершилиги басым болды, ... (Ө.Айжанов). **Кеули шад болыу** — йошлы, мәс, қууанышлы. Иси келискеннің *кеули шад болар*, Жүректе хәр күни қууаныш артып (Т.Сейтжанов). **Кеули бәхәр** — жайнау, жаудырау, тасыу. Сөзи шийрин, бурымлары шыбық тал, *Кеули бәхәр*, ләби қаймақ, шыны пал (Т.Сейтжанов). **Кеули бийқарар** — өзгергиш, тайсалғыш, тартыншақ, натық, кескир емес. Сол күнде толкып жүреги, Иши дәрт *кеули бийқарар* (Т.Сейтжанов). **Кеули кетиу** — ықласланыу, зейни кетиу,

нәзери аударылыу, ыңғайы ауыу. Полатқа *кеули кетеди*, Өзине түскен мийрими. Үстинде турып кебеди, Көйлеги, ишки кийими (Б.Қайыпназаров). **Кеули кеншимеу** — уақты болмау, кумары тарқамау, шыдамау, қанаатланбау, тынышсызланыу. Барлық ғәлле атаулысын дигирманға тартып қоймаса *кеули кеншимес еди* (Ж.Аймурзаев). **Кеули бөлиниу** — қыял етиу, дыққат аударыу, зейни кетиу. ... балықшылардың турмысына көп *кеуил бөлинеди*... (Г.Есемуратов). **Кеуил қалыспа** — өкпелесиу, гийне қылыу. Хеш қандай *кеуил қалыспа* болмады (Қ.Ирманов). **Кеуилхошлық** — мәслик, шадлық. Көпшилик уақтың шикарда, той менен *кеуилхошлықта* өткереді (Т.Қайыпбергенов). **Кеулин хошлау** — шадланыу, кеуиллениу. Қапа *кеулин хошласын*, Арадан 6 ай өткенде, 40 күн тойды басласын («Алпамыс»). **Кеулин алыу** — жубатыу, алдастыруу. ... кемпир келген қудаларының *кеулин алып*, олар менен көп уақ сөйлесіп отырды (К.Султанов). **Ызалы кеуил** — ашыұлы, кекли. Оның *ызалы кеулин* баласын аркалап келген Назлының ыңылдаған дауысы бөлип жиберді (К.Султанов). **Кеуил сорау** — ауырыудың жағдайын келип көриу, халын билиу. Биреу оның хал-жайын билиуге келсе, биреу менің *кеулимли сорап келеди* (Ө.Хожаниязов). **Кеули толыу** — қанаатланыу, кеули питиу. Ақыллы, сақый, кең пейил, Көргеннің *кеули толғандай* («Қырқ қыз»). **Кеуилдин сергеклениуи** — кеуилли жүриу, йошланыу, шадланыу. Куу молладан қутылғаныма *кеулим сергекленейин* деди (Ж.Аймурзаев). **Кеуил сүйиу** — жақсы көриу, қәлеу. Турғандай көринеди бултқа тийіп, Қарайды көрінгенлер *кеуил сүйип* (А.Дабылов). **Кеуили соқпау** — сүймеу, қәлемей, жактырмау. ... қапталындағы хаялдың мың түрли назына бир мәртебе де *кеули соқпады* (К.Султанов). **Кеуил кири** — жаман, патас, нас. Хеш жоқ екен *кеулинде кир* дәрегі, Оқыу екен толы журттын керегі (И.Юсупов). **Кеуил дәрти** — әрманы, муны, күйиги. Хеш тоқтатып болар емес, Бул дауыстан *кеуил дәртин* (Ж.Аймурзаев). **Кеуил қууанышы** — шадлығы, мәслиги. *Кеули қууанышлы* балықшы дәрьяның кенарын еркін гезді (К.Султанов). **Кеуил аудармау** — дыққат бөлмеу, нәзер салмау. Балалар Атамураттын неге иркилгенине *кеуил аудармай* тусынан өтіп баратыр (Т.Қайыпбергенов). **Кеуил талуас етиу** — талпынуу, жеделлениу, жилуаланыу, алып ушыу. *Кеуил талуас етер* — таза кийинбек, Тауар қайда дәслепп бөзин таппайман (А.Бегимов). **Кеуил қазаны**

— сарайы, мазмуны. Мехрибаншылығы тасып төгилип, *Кеуил қазанында* кайнауы басқа (А.Дабылов). **Кеуил сандығы** — тийкары, маңызы, нәтийжеси. Бир сөйлесип ана сезим алмаға, *Кеуил сандығына* ақыл жайланды (А.Дабылов). **Кеулин әнжамлау** — кеулиндегиси болыу, пүтинлеу. *Кеулин әнжамлаған* Атамурат тым-тырыс болды (Т.Қайыпбергенов). **Кеуилли қайтыу** — шадланыу, мәс болыу. ... бир топар балалар бир-бирине кар ылақтырысып *кеуилли қайтты* (Т.Қайыпбергенов). **Кеули толмау** — қанаатланбау. Улының майда-шүйде исине Айгүлдің *кеули толмады* (Т.Қайыпбергенов). **Кеуил жәмлеу** — ойындағысы болыу, пүтинлеу. *Кеуил жәмлеп* жеңди түріп, Енди көтерилсек нетер (Қ.Ирманов). **Кеулин сууытыу** — кеулин қалдырыу, қашықлау, қатнаспау. Кәпелімде оннан *кеулин сууытты* (К.Султанов). **Кеули айныу** — өзгериу, бузылыу, түңилиу. Көзін түссе *кеулиң айныр*, Гей өгиздің жүрисине (Б.Исмайлов). **Кеуил бөлмеу** — нәзер салмау, ойламау. Урыс тоқтағанша ойынға көп *кеуил бөлмейик* (Т.Қайыпбергенов). **Ашық кеуил** — ақ көкирек, минези жақсы адам. Гүлсәнем кең минезли, *ашық кеуилли* келиншек (Ж.Аймурзаев). **Кеуил сыры** — ойласыу, сырласыу, сөйлесиу. Олар екеуи *кеуил сырын* айтысыуға сондай хәуес еди (Т.Нәжимов). **Кеуилге тоқыу** — ойға алыу, ойда сақлау, ойда жыйнау. Ири баслы усы хабарларды *кеуилге тоқып*, үйлерге қайттық (К.Султанов). **Кеуилге қабыу** — унатыу, жақтырыу. Арал теңизине кирген ярым атаулардың бири бираз *кеуилге қапқан* еди (Т.Қайыпбергенов). **Кеуил жарастырыу** — келистириу, келисиу, мәмилеге келиу. Жәмийла Сапар менен *кеуил жарастырып*, бир күнде қашып кетти (К.Султанов). **Кеуил йошыу** — мәсириу, шадланыу. Арзым ағаның да көзи жән-жаққа түсип, қууанышка толған *кеули йошып*, өзінше ыңылдап қосық айтып киятыр (С.Хожаниязов). **Кеуилге йош бериу** — шадландырыу, мәсириу, қууанышка бөлеу. Жаздың жағымлы жели жупар ийисти сауға қылғандай *кеулиңе йош береді* (Ж.Аймурзаев). **Кеули шалқыу** — мәс болыу, шадланыу. Оған қарай адым атса болғаны, денеси балкып, *кеули шалқыйды* (Х.Сейтов). **Кеули босау** — жибиу, жибисиу, кеули бузылыу. Жүрегимди тас етким келсе де, *кеулим босап* былбырайды да турады (К.Султанов). **Кеуилге мәлел келиу** — гүптикейлениу, биреудің сөзинің тийиуи. *Мәлел келер кеулиңе*, Сорап едим бермес деп («Қоблан»). **Кеуил тоқтамау** — иркилмеу, гидирмеу. Күни-түни ислеп бир қарап жатпай, *Кеулим тоқтамас* буларды айтпай (Омар). **Кеули**

жабығыу — қапаланыу, ызаланыу. Сыртқа шықса *кеули жабығып*, еңсеси түседі (К.Султанов). **Кеуілге қанық** — аян, белгили, анық. Фронт *кеуілге қанық* еді (Ө.Хожаниязов). **Кеуілде қылау усламау** — гийне етпеу, ашыу етпеу, әкпелемеу. Біраз әңгимеден кейін *кеуілде қылау усламай* ашылысып сөйлестік (Ө.Айжанов). **Кеуіл ынтығыу** — кумартыу, күсеу, кәлеу. Сол сыяқлы сүйгеним, *кеуіл саған ынтығар* (Ш.Мәмбетмуратов). **Кеуіл елжиреу** — бузылыу, босасыу. Мениң төгілген көз жасыма бауырман болғанына *кеуілимнің елжирегенине* барлық халық таң қалды (Ж.Аймурзаев). **Кеуіл жай табыу** — питиу, орынланыу, рәхәтлениу. Көктен ізлегеним жерден табылып, *кеуілім жай тапты* (Ж.Аймурзаев). **Кеуілдегі қал** — ойлаған ой, мақсет. *Кеуілдегі қалды* бәржай етилмей, Қуралпа, жыйнақлар қалды өтилмей (Т.Қайыпбергенов). **Кеули тоғайыу** — кеули толыу, жүдә уақты хош болыу. Айдос қай жылы, қай мәхәлде соңғы сапарғысындай болып Хийуадан *кеули тоғайып* қайтқанын еслей алмады (Т.Қайыпбергенов).

КЕУІЛДЕГИДЕЙ р. Ойдағыдай, қыялдағыдай. Мине, сонда ғана ол сыйырлардан *кеуілдегидей* етип сүт ала алады (Ж.Аймурзаев). Атамурат барлық тапсырмаларды *кеуілдегидей* орышлап барды (Т.Қайыпбергенов).

КЕУІЛЛЕНДИРИУ кеуілленіу фейилинің өзгелик дәрежесі.

КЕУІЛЛЕНИУ ф. 1. Шадланыу, йошланыу, мәс болыу. — Қашырмаймыз! — деп *кеуіллене* жууап берді Балтабай (Қ.Досанов). 2. Бир нәрсени берилип іслеу, жеделлениу. Өз жумысын *кеуіллене* іслеп атыр (Ө.Хожанов).

КЕУІЛЛЕСИУ кеуілленіу фейилинің шериклик дәрежесі.

КЕУІЛЛИ кел. Кеуіл-кейпияты көтеріңки, шадлы, қууанышлы, йошлы. Бул мен ушын *кеуілли* сөз еді (Ө.Хожаниязов). Екеуі де *кеуілли*, гүрринлесіп келеді (Б.Қайыпназаров). Мектептен қайтыш үйіне, *Кеуілли* келді жас Тоты (Ж.Сейтназаров).

КЕУІЛХАНА ат. Адамның сезімлерге, ой-қыялларға, көзқарасларға, үмітлерге толы кеули. Ақыры, әкем айдалып кеткенде, ынтығыуы басылмаған, еркелигі қанбай, 26 жасында изінде телмиріп қалып, 70 жасын усындай көзі толы жас, *кеуілханасы* толы шер менен жасаған ғой! (Г.Есемуратова)

КЕҰИЛШЕК кел. Райкеш, райшыл, райы бос, кеули бос, мүлөйим. *Кеуилшек* ғаррының оны оятуға көзі қыймады (А.Бекимбетов). Омар уста *кеуилшек*, жайлы адам болды (С.Салиев).

КЕҰИҰ қ. кебиұ.

КЕҰИШ қ. геуиш.

КЕҰЛИ қ. кеуил.

КЕҰСЕН ат. Дийқаншылықты жыйнау уақытында, яғный қырман сүзилип атырғанда қырман басына келген адамға берилетуғын дән. Ауыллық молла болса үсир деп, *кеусен* деп дийқанның тапқанынан тағы алады (А.Бекимбетов). Енди *кеусен* дәнинди қауығы менен кепегинен тазартпай-ақ қой (К.Султанов).

КЕҰСЕР ат. Кәүсөр. Жөннеттеги дәрьяның аты деп түсиниледи. Диний түсиник бойынша «бейиш сууы», яғный жөннеттеги дәрьяның сууы мәнисин анатады.

КЕШ I ат. Қараңғы түсип, ымырт жабылып, геүгим болған уақыт. Қараңғы *кеш* қайғы менен түнерген, Түршигип хәм менин кеулим елерген (Күнхожа). Маршындай бизиң жас күштин, Қосықлар *кешти* жаңғыртты (Б.Қайыпназаров). ... *кеш* болған уақытта үйлерине зордан сүйретилип келипти (қ.х.е.). ◇ **Ертели кеш** — азанда хәм кеш уақытлары. Өткен екен шайыр Өтеш, Қосық айтқан *ертели-кеш* (Д. Қасымов). **Кешки сәлем** — кештеги көрисиу, сәлемлесиу, аманласыу. *Кешки сәлемин* салдаманлы етип бере кирген Атамурат жайласып отырып алды (Т.Қайыпбергенов). **Кешпесин** — песин менен намазлыгердин арасы. Анда шопан қойларын дүркиретип, *кешпесиннен* айдап ауылға бара берсин, ендиги сөзди Тайшыхан менен Қаражан батырдан еситесиз («Алпамыс»).

КЕШ II р. Кейин, соң. Ерте тууып *кеш* батқан, Өмири зая жулдыздай («Қырқ қыз»). *Кеш* жатып, ерте турып, ат салысып көрин (К. Султанов).

КЕШ III р. Генже. — *Кеш* болса да туқым қалмасын, — деп тарыны ектим (А.Бегимов).

КЕШЕ р. Өтип кеткен күн, усы бүгинги күннен бурынғы өткен күн. Сейислердей қырқ бир атты сууытып, *Кеше* күндиз түрли ойын ойнадың («Қырқ қыз»). Космосқа *кеше* ушырдым, Қыялды емес, шынлықты (И.Юсупов). *Кеше* доктор келип, оған: — Мийуе жеуиң керек, — деди (Ө.Айжанов). ◇ **Зауықлы кеше** — ауыс. Ойын-күлкили түн, кеуилли акшам, зыпат, отырыспа,

мейлис, гештек. Жок, бул, «саған арман тур» демес, Жаслар бунда курар зауыклы *кеше* (И. Юсупов). Көп уақыт өтпей студентлер арасында үлкен бир *кешеге* таярланыу ушын репетициялар басланды. **Кешеден бери** – өткен күннен бүгинги күнге шекемги уақыт. *Кешеден* бери халыкқа күн бурын хабар жетиу керек еди (Ө. Хожаниязов). **Кеше ғана** – күни кеше, өткен күн. *Кеше ғана* сан-сау болып жүрген апамның бүгин бүкке түсип, жығылғаны мени қатты қорқытты (К.Султанов).

КЕШЕГИ кел. Өткен күнги, бурынғы күнги. Ұәде қылсаң, бир мәрт пенен, Өлмесен лебизден тайма, *Кешеге* айтқан уәденди, Ертеңине сен шайма («Мәспатша»). *Кешеге* болған урысты, Бул тасларға жаздырды («Қырк қыз»). Тағы бир мәртебе *кешеге* жерге барыңыз, ... (кк.х.е.).

КЕШЕГИДЕЙ кел. Өткен күндегидей, кешеге сыяклы. Ал, Айқыз да бүгин *кешегидей* болған жок (А.Бегимов). Бүгинги түн қашкынның, кеулине *кешегидей* онша ғұлгула сала бермес еди (Ш.Сейтов). Жетим *кешегидей* етип, жалған жууап берди (С.Айний).

КЕШЕҰЙЛЛЕҰ ф. Мөлшерленген мүддеттен кеш қалыу, кешигиу.

КЕШИГИҢҚИРЕҰ ф. Иркилиңкиреу, гидиринкиреу, еглениңкиреу. Муғаллим сабаққа сәл *кешигиңкиреп* келди («Жеткиншек» г.).

КЕШИГИҰ ф. Уақтынан кеш келиу, иркилиу, гидириу. Жибермеді, таң атқанша жат деди, Сол себептен келмей *кешигип* қалдым («Қырк қыз»). *Кешиктим* деп хеш ойлама, Сыйына бер арқа берип, Айпаршадай жолдасына («Мәспатша»). Қумарпазға бас қосып, Көбирек, балам, *кешиктиң* (А.Дабылов).

КЕШИКТИРИЛИҰ кешигиу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

КЕШИКТИРИҰ кешигиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КЕШИР қ. кешириу.

КЕШИРЕК р. Кешке таман, кешке жақын, кешқурын. Оннан басқа кеше *кеширек* колхоз нochtасынан хат алып, Шүкиржан апаның, үйине әкелди (А.Бекимбетов). Бир күни мектептен *кеширек* келдим, ... (К.Смамутов). Мине, бүгин Перигүл оқыуынан *кеширек* қайтты (Ө.Айжанов).

КЕШИРИМ ат. Өтиниш сорау, өтиниш етиу. Өзиниң менин алдымда ислеген қәтелиги, айыбы ушын *кеширим* сораған, ... (А.Бекимбетов). Мен Мийирханның ой-пикирин усылай

түсіндим, ал түсиниў деген сөз — *кеширим* бериў (Ө.Хожаниязов). Алдаса *кеширим* сораўы тийис (Т.Қайыпбергенев).

КЕШИРИМЛИ кел. Кеширерлик, кешириўге боларлык. Бәлким, қараўыллар шийкилик қылған шығар. Өзлери айтпай турып, *кеширим* сораў жақсы (Т.Қайыпбергенев).

КЕШИРИҢ ф. 1. Өпиў етиў. Қәте болса ғәхәрленбей *кешириң*, Усы еди ойлай-ойлай жүргеним («Қырк қыз»). Еткен жахййлығымды *кешириң* суўпы-ийшан деп райдан қайтып қушақласып қол алысты («Мәспатша»). 2. Бастан өткеріў, турмыс етиў, тиришилиқ етиў. Мен көп тәжирийбени басымнан *кеширдим*, усы жасыма келгенше отыз жыллап жұмыс иследим,... (Қ.Айымбетов). Жас болса да *кеширди* ол, Аянышлы күнди не бир (И.Юсупов). Қалжаўрадық, жалаңаяқ қар басып, Өйтип-бүйтип күн *кеширдик* тармасып (С.Нурымбетов).

КЕШИРМЕ ат. Жағдай, құдирет, аўхал, турмыс. — Тақсыр, төлеўге *кеширмеси* жоқ шаңырақлар қәйтеди, хадалға таўығы да жоқ кәмбағаллар қәйтеди? (К.Султанов). ... Сезим, туйғы қахарманлардың ишки *кеширмелерине* барып урады (Г.Есемуратов).

КЕШИҢ ф. 1. Жаптың, каналдың, арнаның, дәрьяның, көлдің хәм де жайылым суўлардың ишинен жүрип, екінши жағына өтип шығыў. Ат басына күн туўса, Суўлығы менен суў ишер, Ер басына күн тўўса, Етиги менен суў *кешер* (ққ.х.н.м.). Көбейип тур арамыздан қан ишер, Жетим жылап, ылақ маңырай суў *кешер* (Күнхожа). 2. Бас тартыў, үмитин үзіў, гүдер үзіў. Оны татқан адам *кешеди* палдан, Хәм өз келешегин сезеди алдан (И. Юсупов). Бәйбише ғарғысы тести мийимнен, Бундай зар заманнан *кештим* мен бүгин (И.Юсупов). 3. Өтеў, қайыл болыў. Еле де мен ешегине берген жемнің пулын достым ушын *кештим*, — деди (Қ.Айымбетов). *Кеш* гүнамды? — деди гезде, жас жүрек, Ойнап кетти тас тийгендей бир бөлек (И.Юсупов). 4. Болып өтиў, болыў, жалығыў, дусласыў, ушырасыў, қыйыншылыққа ушыраў. Биреўди ая хәм аянышлы бол, өйткени сениң жас басыннан сондай хәдийселер *кешип* отыр дегендей ойлардың жуўмағы Жумагүлге тыным бермеди (Ө.Айжанов). Енди сенсиз үйдің халы не *кешер*, Қәуендерсиз тулдың халы не *кешер*, Жетим қыздың, улдың халы не *кешер*, Болмас па залымға талап Алакөз (Қ.Ирманов). 5. Дүньядан өтиў, жан тапсырыў, өлиў, тамам болыў, қайтыс болыў. Жаны қашан кешипти, Бас астына түсипти (А.Дабылов). ◇ **Бир қасық**

қанымнан кешіу — әпиу етиу, өтеу. — Тақсыр, *бир қасық қанымнан кешсең*, айтатуғын бир сөзим бар, — дейди (кк.х.е.). **Уйқыдан кешіу** — уйқыдан үмит үзіу. Жигитлер жақсы менен ойнайын десең, *Уйқыдан кешерсең* шадланып күлсең (Әжинияз). **Пайдасынан кешіу** — гүдер үзіу, үмитин үзіу. Бул ийтиннің *пайдасынан кешпесең*. Я айрылып елден аулақ көшесең (Әжинияз). **Қаннан кешіу** — жанын бериу, өлип кетиу. Гүлайымды алса кештим қанымнан, Ақыретте олла разы боламан («Қырк қыз»). **Кеуіл кешіу** — күнелтиу, тиришилик етиу, күн көриу. Енди қалай мениң *кеуілим кешеди*. Әрман менен қолдан кеткен жан аға (Омар).

КЕШКЕ р. Кеште, кешқурын, кешке таман. ... бүгин кешке жарма-жауғанларыңды ишип болыудан бийдай ораққа барасыз (Ө.Хожаниязов). Соның өзи саған уақтыхошлық, сол саған той-мереке, *кешке* үйге келесең (Т.Нәжимов). Қыдырып барамыз *кешке*, Буны ойға алың қызлар (Омар). ◇ **Кешке қарай** — кешке таман, кешқурақым. *Кешке қарай* қар адам көтеретуғын болды (А.Әлиев). **Кешке жақын** — кешке таман, кешқурақым. *Кешке жақын* хауа ашылып кетти (Т.Қайыпбергенов). **Кешке дейін** — кешке шекем, шейін. Ол *кешке дейін* аузынан үзликсиз кебик шашты, ... (А.Бекимбетов). **Кешке шекем** — азаннан кешке дейін. ... азаннан *кешке шекем* тек ғана 2–3 литр сүт береді, — деген еді, ... (Ж.Сейтназаров).

КЕШКИ кел. Кештегі, кешки уақыт, геүгим түскен уақыт, түн иши. *Кешки* салқын хауаны жутып Нурекең киятыр (Ө.Айжанов). Зейін ашарлық *кешки* хауада оның қасындағыларға да кеуіллі (Ө.Хожаниязов). *Кешки* тымық хауаны толқынлатқан шауқым сүрен гә көтерілип, гә басылады (К.Султанов).

КЕШКИСИН р. Кеште, кешқурын. Сол күни *кешкисин* базардан Ешамет келип Дошактан бийени сорайды (кк.х.е.).

КЕШҚУРЫН р. Кешке таман, кешки уақыт. Қаракөз мама *кешқурын* майданға шығып балаларға тамақ бермекши болып жайына нәзер салса, бузылып атыр («Мәспатша»). Ал, *кешқурын* күн жауды, ... (Қ.Айымбетов). *Кешқурын* жолға шабылған атлар да келди, ... (кк.х.е.).

КЕШЛЕУ ф. Кейінлеу. — Бүгин *кешлеу* келемен (К.Смамутов). Сол күни Шолпан екеуіміз *кешлеу* клубтан қайттық (Г.Изимбетов). Түнде *кешлеу* жаттың («Жеткиншек» г.).

КЕШЛЕТИҮ ф. Кешкурын келиү, кеште келиү. Ылғал етип бираз жерден жол асып, *кешлетип* ғайбана елине келдим (К.Султанов).

КЕШЛИКТЕ қ. кеште.

КЕШПЕСИН р. Анда шопан қойларын дүркіретип, *кешпесиннен* айдап аўылға бара берсин, ендиги сөзди Тайшыхан менен Қаражан батырдан еситесиз («Алпамыс»).

КЕШТЕ р. Кешкурын, кешке таман, күн батып қараңғы түсе баслаған уақыт. *Кеште* малларын бақлап, падашы, жылқыманларын тақлап, жұмысын бәржайлап, Әбдикерим бай үйине барды («Мәспатша»). Кеште Мийирхан бизиң үйге қутлы келиншек болып түсти (Ө.Хожаниязов). Саянда сайранлап әсте, Келдим сизге күнде *кеште* (И.Юсупов).

КИБИ к.с. Сыяқлы, уксас, тәризли қусаған мәнилерди билдиреди, бул өз алдына бөлек қолланылмайды, тек басқа сөзге дизбеклесип келеди. Жәллад *киби* урып қанжар, Қанларыңды татар кетер (И.Юсупов). Қәхәрли қыс *киби* заманлар өткен, Қайғыдан сарғайып адамлар өткен (С.Нурымбетов).

КИДИРИҮ қ. гидириү.

КИДИК ат. диал.с. Кийиктиң баласы.

КИЙГИЗИҮ ф. 1. Орналастырыу, орнықтырыу, суғыу. Қазының жетегинде көпек ийти бар екен, ийттиң үстин алаша менен жабыулап, айыл таққан, басына жипек нокта *кийгизген* (Ю.Султанов). 2. қ. Кийиндириу.

КИЙ 1. ф. Кийиу, жамылыу, бүркениу. Қазы менен карта жедин, аўзында жоқ, Мақпал менен торқа кийдин үстинде жоқ (кк.х.н.м.). 2. ат. Бильярд ойынында шарларды урыуға арналған таяқ.

КИЙЕ ат. гөн.с.дин. Обал, кәсапат, ғарғыс. Жайылмаған журтка залым *кийеси*, Үмитсиз бузықлық иси бар екен (Омар).

◇ **Кийели жер** — гөн.с. кәраматлы жер, әрұақлы жер. Ол жердин өзи *кийели* дейди (Ө.Хожаниязов). Ол *кийели* жер, өзи болса уакым (Ө. Хожаниязов).

КИЙЕҮ қ. күйеу.

КИЙИЗ ат. Қойдың жүнинен басылып исленген қалын хәм де тығыз зат, үйдин ишине төсеуге хәм кара үйдин үстин жабыуға және де тағы басқа нәрселердин үстин жабыуға қолайластырылып исленген хожалық буйымы. Ораздын келиншеги келген адамларға *кийиз* төседі (Қ.Аралбаев).

Аршаның дөгерегине оралған калың *кийиз* бенен шууданы алып, оның тутқасынан ширенип тартты (А.Бекимбетов). **◇ Кийиз үй** — кийиз бенен жабылған үй. Қайғы оты туншықтырды анамды, *Кийиз үйди* қаплады тас қараңғы (Т.Жумамуратов). **Ақ кийиз** — ақ жүннен басылған кийиз. *Ақ кийизден* бизге қолқа апарып, Алып қайтар едің астың қауында (ққ.поэз.ант.). **Кийиз қазық** — ауыс. Бос, жумсақ, былкылдақ. Тоқпағы күшлі болса, *Кийиз қазық* жерге киреди (ққ.х.н.м.).

КИЙИЗ ШАЛАҢ ат. Шалаңның түрі, сууда өсетуғын өсімлик.

КИЙИЗ ШОПАҚ ат. Туқымы сийрек болып келетуғын қауынның түрі.

КИЙИК ат. Қос мүйизлі, аша туяклы, құмлықта, шөлистанда, улыма дүзде жасайтуғын, сүт емизюшлер семьясына киретуғын жууас тау ешкисинин бир түрі. Менин өзим *кийик* болсам, Қара таудан бийик болсам (ққ.х.к.). Атым Тилеп, *кийик* аулап жүрип-ем, Түнге калып атты ертлеп турып-ем (И.Юсупов). Шайырлық бир аса жүйрик, Қырда кулан хәм де *кийик* (Өтеш). **◇ Кийик мүйиз** — кийиктин мүйизине усаған. *Кийик* мүйизли кызыл сыйыр ауылға қарай бет алды, ... (Қ.Айымбетов). **Кийиктин асығындай** — шымыры, ықшам, кишкене. *Кийиктин асығындай* қайнап пискен екен, ... (Қ.Айымбетов).

КИЙИК ОТЫ ат. Жоңышқа сыяклы, кийик жейтуғын ийисли шөп, өсімлик.

КИЙИКТЕЙ кел. Кийик сыяклы, кийик қусаған. Дәулет орнында турып *кийиктей* секирди (Ө.Айжанов). Сары жорға талай төбелерден *кийиктей* ғарғыды (К.Султанов). Колхоз баққан жылқылардың ишинде, Куланлар кийиктей секирип ойнар (С.Нурымбетов).

КИЙИКШЕ ат. I. Кишкене кийик, кийиктин киши түрі.

КИЙИКШЕ II к. кийиктей.

КИЙИМ ат. Адамлардың үст кийимлеринин барлык түрлери. Тоқтап турыңыз, мен жумыс *кийимин* кийип алайын (Ө.Айжанов). Хәтте, бир-еки жас баласы бар Фатиймаға шекем күтип, бир *кийим* берди (Ө.Хожаниязов). *Кийимимди* үстиме илиуди де умытып, қапыға қарай умтылдым (К.Смамутов).

◇ Кийим-кеншек — кийимге жататуғын затлардың жыйнақлаушы аты.

КИЙИМЛИ кел. Кийими бар, кийими көп, кийими мол. Бир мөхәлдә көз алдында ылғай ақ *кийимли* биреулер елеслегендей болды (Ө.Хожаниязов). Отырыспа *кийимли* қызға жарасады (К.Султанов). Алба-далба *кийимли* жалаң аяқлар, жабыла гүлөп қолын көтерди (К.Султанов).

КИЙИН қ. кийиниу.

КИЙИНДИРИУ ат. Кийим кийгизиу, кийим кийгиздириу. Айгүл үкесин *кийиндирди*, ... («Жеткиншек» г.).

КИЙИНИУ кийиу феиилиниң өзлик дәрежеси.

КИЙИСИУ кийиу феиилиниң шериклик дәрежеси.

КИЙДИРИУ кийиу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

КИЙИУ ф. 1. Адамлардың үст кийимлерди үстине жамылыуы, суғыныуы, бүркениуі. Аяғыма *кийгенлерим* сауырды, Сауыр кийген аяқларым ауырды (ққ.х.к.). Ат белине минеди, Ийине сауыт *кийеди* («Алпамыс»). Я ол жеуге ауқат болмаса, *кийиуге* кийим болмаса, оның бизге неге кереги бар еди? (А.Бекимбетов). 2. ауыс. Қулпырыу, дөниу, доланыу, гүлленіу. «Оқ жетпес» бир тау екен өзи бийик, Көринис берип, жасылдан сарпай *кийип* (А.Дабылов). Көркейип дым өзгерилген, Қандай сулыу хасыл *кийген*. ◇ **Кийип кетиу** — а) бир кийимди жамылып кетиу. Сол жыңғылға шекем геуишти *кийип* кетти, ... (Ж.Аймурзаев). б) бас салыу, жапырыу, күш бермеу, ерк бермеу. Қойлар да атыздың ишин *кийип* кетти, ... (Б.Кербабаев).

КИЙКИЛИК ат. диал.с. Кийкиман. Кийиктиң асығы.

КИЙЛИГИУ ф. Кейиу, ашыұланыу, урысуу. Нәзери пәс түсип, үйге кирген Қосыбайға Нуржамал *кийликті* (К.Султанов).

КИЙМЕТАЗ ат. Бастың терисинде түскен микроб себепли тутасы менен түсип қалған териниң ашық жери, шашы. Арысланды бауырына басып бетлеринен сүйіп еди, бул да *кийметаз* болған (Г.Есемуратова). Жанлыға жүдә жағымпаз, атын сорасаң Шалабай, көзи қыйсық, *кийметаз*, Гүлайымды алыуға, ақыл ойлап етті уаз («Қырқ қыз»).

КИЙМЕШЕК ат. Хаяллардың бас кийими. Өңирине шекем түсіп турады, Қошқар мүйизли нағышлы, Хәммеси *киймешек* кийген (А.Дабылов). Ертең саған *киймешек* кийгиземіз, *киймешек* пенен жүресен (А.Макаренко). ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басында исленген хаял-қызлардың кестели кийимлери *киймешек*, кестели көйлек, безениу затлары (хәйкел

түйме, билезик, сырға, қаршын, керги, ергенек, ақ баскур хәм т.б.) (А.Алламуратов). ◇ **Киймешек нағыс** — қара хәм кызыл ушығага тигилетуғын нағыс. аұыс. **Киймешектей кийиу** — мойынлау. Жең түринип киристи, қылмыскер байғус, ислеген айыбын мойнына *киймешектей* кийип-ақ тур, лекин Айбараков жәм жолатпайды (М.Нызанов).

КИЛО қ. килограмм. Салмағың неше кило? — деди ол Нурниязға қарап (Т.Қайыпбергенов).

КИЛОВАТТ ат. физ. 1000 ваттка тең электр тоқы қууатының ямаса 1,36 ат күшине тең қууаттың өлшеу бірлиги.

КИЛОВАТЛЫҚ ат. Киловаттка тең, киловатт болатуғын.

КИЛОВАТТ-СААТ ат. физ. Бир киловатт қууаты бар машинаның бир саат ишинде ислеген жумысына тең келетуғын күши, яғный өлшеу бірлиги.

КИЛОВОЛЬТ ат. физ. 100 вольтка тең болатуғын электр қууатының бірлиги.

КИЛОГРАММ ат. 1000 граммға тең өлшеуиш муғдары; өлшем бірлиги. Чайға салып ишетуғын еки пар лимон, ярым *килограмм* мандарин алды (Ө.Айжанов). Барлық адам пахта терип жүр, себеби хәзир хәр бир *килограмм* пахта ушын гүресип атырмыз (Т.Нәжимов).

КИЛОМЕТР ат. 1000 метрге тең узынлық өлшеуи. Анам неше *километр* жоллар жүреди (Т.Қайыпбергенов).

КИЛОМЕТРАЖ ат. Километрлердің өлшеми.

КИЛОМЕТРДЕЙ кел. Километрге шамалас. Екеуимиздин де үйимиздин арасы үш *километрдей* еди, ... («Жеткиншек» г.).

КИЛОМЕТРЛИК а т. Километрге тең.

КИЛТ қ. гилт.

КИЛЬКА ат. Кәсиплик әхмийети бар майда шабақтың бир түри (шпрот, тюлька).

КИМ ал. 1. Адамға байланыслы қолланылатуғын сорау алмасығы. — Айтпақшы, сизің атыңыз *ким* еди? (Ө.Айжанов). *Ким* пайдалы сөз айтса, Соны халық қоллайды (Б.Қайыпназаров). — Қарақалпақ жигитлеринен *кимлерди* билесиз? (Ө.Хожаниязов). 2. Қатар келген бир неше гәплердин басында келип, айырым, бири, базы бири, гейбир деген мәнини билдиреди. Буннан кейин жолаушылардың *кими* танысларының үйине, *кими* бет алдына дағыса баслады (Ө.Хожаниязов). Совхоздың кең тутзарында, Балалар жүр

кууанып, *Кими* отап, *кими* қолға, Бел ушлап жүр суу алып (Т.Сейтжанов). ... *кимиси* жалаңаяқ, *кимиси* әкелериниң мәси-геуишлерин сылпылдатып кийип, үлкенлердин, исин үйренгиси келгендей там басларына минип қарап тұрыпты (Т.Қайыпбергенов). *Кимисини* дүпендеп, *кимисини* шаншып, Көп ләшкерди басылдырған Өзберген (Бердак).

КИМДЕ-КИМ ал. Дус келген адам, гезлескен киси, биреу, ушырасыушы, дусласыушы. Кимде-ким, ким болса да, хәр бир адам. Егер *кимде-ким* бармай қалса, онын менен жақсылап сөйлесемиз! — деди бригадир (Ө.Хожаниязов).

КИМИ ал. Белгисизлик алмасығы. ... көшени толтырған халық, *кими* дүкәнға, *кими* театрға кетип баратыр (С.Ибрагимов).

КИНДИК ат. анат. 1. Балалардың хәм де жанлы-жаныуарлардың тууылғаннан кейин ишек-найды кесип таслау нәтийжесинде қарынның ортасында пайда болған кишкене шуқыр жер, кесилген киндиктиң орны, қарынның орта белеги. ◇ **Киндигине жетпеу** — бойы пәс, келте. *Киндигине жетпес* алған қатыны, Ләузелердиң ләузелери бар екен (Омар). 2. Кустың асқазанының белеги. 3. ауыс. ◇ **Киндик әке, киндик шеше** — жана тууылған баланың киндигин кескен киси, булар, көбинесе, хаял-кызлардан болады. Биреуи *киндик шешемен*, Биреуи өзим кесемен (Бердак). **Киндиктен қан тамған жер** — тууылған жер, өскен жер. *Киндик қаны тамған* Әмиудиң бойы, Бойында топланған колхоздың тойы (Ә.Шамуратов). Маған тууысқан хәр шыбығың хәм бүртиклерің, Сениң астың — *киндигимнен қан тамған жерим* (И.Юсупов). **Киндик жип** ат.диал.с. — қара үйде қазыққа белдеуден байланып, жерге қағылатуғын жип. **Киндик қазық** ат.диал.с. — қара үйдиң белдеуинен төменге қарай тартып, байлап қоятуғын қазық. **Киндик қалаш** ат.диал.с. — балықтың қалашы.

КИНДИКЛЕС кел. Қанлас, тууысқан, бауырлас.

КИНЕМАТОГРАФИЯ ат. Кинофильмлерди шығарыу хәм оны көпшиликке көрсетиу менен шуғылланатуғын мәденият хәм экономиканың бир тарауы, көркем өнердиң бир түри. Сол жылы Өзбекстан Республикасы кинематография бойынша мәмлекетлик комитетиниң 19-февральдағы 345-қарары менен Нөкисте Өзбекстан хұжжетли хәм илимий-көпшилик фильмлер киностудиясының Қарақалпақстан филиалы ашылды.

КИНО ат. Фильмди экран аркалы көрсетиу. Айтқандай, ана күнлери *кинода* көрип адамлар дуу-дуу күлип келди

(Ө.Хожаниязов). Усы клубтан жақында пахтакешлерге арнап алып келинген *киноны* көрдик (Т. Нәжимов).

КИНОАКТЁР ат. Кинофильмде хәр қыйлы рольлерди атқарыушы хызметкер. Қууатбай Әбдиреймов — *киноактёр*, Өзбекстан халық артисти, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты (Қ.Сайыпов).

КИНОАКТРИСА ат. Киноактёр.

КИНОАППАРАТ ат. Киноға түсириу ямаса кинофильмлерди көрсетиу ушын аппаратлар.

КИНОАППАРАТУРА ат. Кино көрсететуғын қураллар, машиналар.

КИНОАРТИСТ қ. киноактёр. Қууатбай Әбдиреймов — карақалпақтың биринши киноактёры (М.Нызанов).

КИНОАРТИСТКА қ. киноактриса.

КИНОАРХИВ ат. Кинокадрлар сақланатуғын жер. Москвадағы Красногорск *киноархивинде* Карақалпақстан турмысынан 1928-жылдан 1939-жылға дейин түсирилген кинокадрларды көрип қатты қууандым (М.Нызанов).

КИНОЖУРНАЛ ат. Хәр қыйлы уақыя, хәдийсе, жағдайларды сүүретлейтуғын қысқа метражлы фильмлер жыйындысы. Дәслепки жыллары киностудияға жылына 2 фильмди карақалпақ тилине аударыу, «Қарақалпақстан» *киножурналының* 4 санын хәм 2 хұжетли фильм сүүретке алыу жоба етип белгиленди (М.Нызанов).

КИНОЗАЛ ат. Кино көрсететуғын үлкен жай, орын.

КИНОИСКУССТВО ат. Көринисти хәрекетке түсириу ямаса көбейтиудин хәр түрли техникалық усылларынан бирине тийкарланып, тийкарынан, дауыс пенен бирге болған көркем дөретиушиликтиң бир түри. Кинематография әдебият, көркем өнер, театр хәм музыканың синтези.

КИНОКАБИНЕТ ат. Киноның керек-жараклары туратуғын кабинет.

КИНОКАДР ат. Кино лентадағы жеке сүүрет. «Танки» бизлер жазған режиссёрлық сценарий бойынша 360 *кинокадрдан* ибарат болып, улыума уақты 80 минутқа мөлшерленди (М.Нызанов).

КИНОКАМЕРА ат. Киноға түсиретуғын қурал, әсбап. Енди профессионал кинокамера, монтаж столы менен тәмийинлендик (М.Нызанов).

КИНОКАРТИНА ат. Көркем сүүретли фильм. Аўыл хожалык темасында *кинокартина* жоқ па екен? (Т.Нәжимов).

КИНОКОМЕДИЯ ат. Мазмуны күлкили болып курылған кино. 2008-жылы бәхәрде «Уры» кинокомедиясының сценарийи жазып питкерилди (М.Нызанов).

КИНОЛЕНТА ат. Киноның кадрлары түсирилетуғын лента. Қайылсаң мийнетке, дүзде азыўға, *Кинолента* менен қудық қазыўға (А.Султанов).

КИНОМЕХАНИК ат. Кино қойыўшы маман. Мен туўылған жыллары әкем *киномеханик*, анам кинотеатрда кассир екен (М.Нызанов).

КИНООПЕРАТОР ат. Киноға түсириўши маман. *Кинооператор* Батырбек Дилмуратов биресе қурадағы адамларды, биресе жарқылдаған шақмақты сүүретке алып атыр (М.Нызанов). Ал, дәслепки режиссёры Сәтбай Алланазаров, *кинооператоры* Нағмет Дәўқарев болды (М.Нызанов).

КИНООЧЕРК ат. Қысқаша кино шығарма.

КИНОПЛЁНКА ат. Кино кадрлары түсирилетуғын лента.

КИНОПОВЕСТЬ ат. Киноға түсирилген гүррин.

КИНОПРОКАТ ат. Кинотеатрларға, клубларға көрсетиў ушын ўақытша кинофильмлер беретуғын мәкеме.

КИНОРЕЖИССЁР ат. Киноға түсириўди шөлкем-лестиретуғын, басқаратуғын маман. *Кинорежиссёр* Төренияз Қәлимбетовтың сөзсиз фильмлерин қәдирлеймен (М.Нызанов).

КИНОСЕАНС ат. Кино көрсетилетуғын ўақыт.

КИНОСТУДИЯ ат. Кинофильмлерди шығарыўды шөлкемлестиретуғын мәкеме. Александр Довженко атындағы *киностудия* (М.Нызанов).

КИНОСЦЕНАРИЙ ат. Киноға түсирилетуғын ўақыяның жазылған сүлдери. Нөкиске келип, бир хәпте отырып, телепостановканы *киносценарийге* айландырдым хәм оны самолёттан Насыр ағаға жибердим (М.Нызанов).

КИНОСЬЁМКА ат. Киноға түсириў.

КИНОСЮЖЕТ ат. Хәр қыйлы ўақыялар түсирилген кинолар. Егер Москвадағы хәм Ташкенттеги *киносюжетлерден* нуска алып, оларды өз архивимизде сақласак, әлбетте, баҳалы материал, бай тарийх болатуғыны сөзсиз (М.Нызанов).

КИНОТЕАТР ат. Кинофильм көрсететуғын театр, жай, орын. Дүнья биреўлерге — *кинотеатр*, Билет алып, көреди де кетеди (И.Юсупов).

КИНОФЕСТИВАЛЬ ат. Бир елдин кинокартиналарын ямаса бир темаға арналған фильмлерди көрсетиў. Режиссёр Т.Кәлиметовтың бир қатар хўжетли фильмлери, атап айтканда, «Отаў», «Атбеги», «Кудык», «Пидайылар» фильмлери шет еллердеги *кинофестивалларға* қатнасып ылайықлы баҳаланды (М.Нысанов).

КИНОФИЛЬМ ат. Бетинде анық түсирилген, сес жазылған фонограммасы бар, фотографиялық жол менен түс берилген киноплёнка. «Жасыл квадратлар» деген *кинофильмди* көрген шығарсаң, — дедим мен оған (К.Султанов). Ол Нөкисте болып, тас көшелерде жүрди, музейлерди көрди, аўыл хожалық хызметкерлерине арналған *кинофильмлерди* қызғын қарады (Ө.Айжанов).

КИНОШЫ ат. Киноға түсириўши қәниге хызметкерлер. Кино түсиретуғын объектлерди таңлаў ушын бир топар *киношылар* Нөкиске келди (М.Нысанов).

КИР I қ. кириў. Аўырыў батпанлап *киреди*, Мысқаллап шығады (ққ.х.н.м.).

КИР II ат. 1. Патас, дақ, дағал, таза емес. Пайғамбар дийқанның бет-аўзына қараса күйедей қап-қара *кир* екен (ққ.х.е.). Бет-аўзы *кир*, шашы өскин, үрпек көзлери шүңирек, исик қабак (Т.Қайыпбергенов). 2. Кирлеген, жуўылмаған кийим-кеншек. 3. Тәрези. Атты *кирге* саламан деп айтты дейди. 4. аўыс. Жаман ой, жаман қыял, жаман пикир, гүптикей. Жақсы менен дос болсаңыз, кеўлиңе *кир* салмайды («Ер Зийўар»). Сөйлескенде Курбан оның сөзинен, Ийнедей *кир* я жаманлық таппайды (И.Юсупов). **Кир басыў** — а) патас болыў, дағал болыў. Терин сығыш аўзына бир басады, Жас парлаған көзлерин *кир* басады (Т.Сейтжанов). б) кеўилге гүптикей келиў, қыял пайда болыў, ой туўыў, пикир болыў. Күн өткен сайын кеўлимди *кир* баса баслады (Ж.Аймурзаев). **Кир жуғыў** — кир басыў, дақ болыў, патас болыў, үйкелениў.

КИРБЕҢ қ. ғирбең.

КИРГИЗИЛИЎ киргизиў фейилинин белғисиз дәрежеси.

КИРГИЗИЎ ф. 1. Суғыў, сиңириў, батырыў. 2. Пайда етиў, енгизиў, ендириў. Бизин қолға *киргизген* табысымыз да, алда турған уазыйпамыз да халқымыздың ийгилигине бағышланған, ... (Ж.Сейтназаров). Пулдың барлық купюраларын, номерлерин актке *киргизди* (А.Бекиметов). 3. Алып келиў, бирге әкелиў. Боз ордаға *киргизип*, мехман алып, мал сойып, алдыңа ғелле

койып, райдан кайттым («Мәспатша»). Жетелеп *киргизип* мектеп бағына, Жегиздің турмыстан шийрин мийуени (И.Юсупов).
4. аүйс. Оқыуға киргизиү — қәнигелик алыу ушын оқыу орнына киргизиү. Хабарың бар, быйыл Гүлнараны *оқыуға киргиздим* ғой. (М.Нызанов).

КИРЕ ат. Жүк. *Кире* тасып жүрмиз.

КИРЕЙ ат. Бир нәрсени пайдаланғаны ушын төленетуғын хақы. Бул жай тарлық етеди, гәп *кирейинде* емес,... (А.Оразов).
◇ **Кирей пул** — бир нәрсе хаққында төленетуғын, алынатуғын акша, пул. Мырзабек бар ғой, оның өзи жаман шофёр болмауы керек, карашы, *кирей пулы* да алмайды-ау (Ө.Айжанов).

КИРЕЙКЕШЛИК ат. Жәмийетлик көликти айдап, жолаушыларды қәлеген белгиленген жерге тасыу менен шуғылланыу. Сол ушын кешке қарай *кирейкешлик* қылдым (М.Нызанов).

КИРЕЛИ-ШЫҒАЛЫ кел. Еси жарым, аүйш, есауан, мәжгүн. Бул жерге ким әкелди, қалай келдим—билмеймен, мисли есим *кирели-шығалы* адамдай басым мең-зең (Ө.Хожаниязов). Омар жоталы, түр-сымбаты келискен жигит болды, бірақ ақылы *кирели-шығалы* еди (М.Абдраймов).

КИРЗА I ат. Ызғар өтпейтуғын қабат-қабат гезлемеден тығызланып исленген телетин орнына қолланылатуғын зат, жасамалы былғары, телетин.

КИРЗА II ат. геол. Тоңазыған жердің қабаты, геология илиминде тоңазыған жердің қабатын кирза деп атайды.

КИРЗОВОЙ кел. Кирзадан исленген етик. Бірақ, еркек кийимлерин, аяғына *кирзовой* етик, үстине қара сырмақ шалбар кийген (Ө.Хожаниязов). Мениң *кирзавой* етигимнің ултаны тротуарға биресе тийеди, биресе тиймейди (Г.Есемуратова)

КИРИЛЛИЦА ат. лингв. Ески славян жазыуларының бири, хәзирги Рус, Украин, Беларусь жазыулары усыған тийкарланған, хәзир рус графикасы тийкарында исленген.

КИРИС ат. 1. Пайда, түсим, олжа, байлық, табыс. Хау, бир күнлик *кирис* азғана болды ма? (Т.Қайыпбергенев). *Кирис* кирмей, шығыс болмас. 2. Ок жайдың сериппели жиби (гирис). *Киристен* оғы кетеди, Батыр бетке жетеди, Залымның атқан оқлары, Сауытын сөтип өтеди («Жаскелен»). ... қорамсаққа қол салып, тынбай қарап отырып, *гиристи* оққа толтырып, отыр еди бир қарап, келе берди алдынан, ... Такты жайға *гиристи*, алла оңғарғай бул исти, тар көшениң үстинде, тартты ... («Қоблан»).

КИРИС СӨЗ ат. Алғы сөз, сөз басы. Сен айтқан гәпти олар «пәленше айтқандай» деп *кирис сөз* етип қосып сөйлейди. Кулласы, бирден ақыллы болып кетесен (М.Нызанов).

КИРИСИҰ ф. 1. Бир нәрсени ислеуге умтылыу, баслау, ислеп жиберіу. Хәмме жапа-тармақай *кирисип*, қарықларды суу аққандай етип хәзирледі (Ө.Хожаниязов). Хәмме пахта теримине *кирисип* кеттик (К.Рахманов). Перигүл берілген тапсырманы орынлауға *киристи* (Ө.Айжанов). 2. **Сөзге, гәпке, гүрриңге, әңгимеге кирисиу** – сөзди, гәпти, әңгимени баслап жиберіу, тынбай сөйлеу. Соңынан екеуимиз узақ сәббе *әңгимеге киристик* (Ө.Хожаниязов). ...дослар таусылмайтуғын *гәпке киристи*,... (Қ.Айымбетов). Жауынгер албырамай, алжаспай *сөзге киристи* (Ө.Хожаниязов). Аң-таң болып отырып, бир мәхәлде еки ғарры узақ *гүрриңге киристи* (Ө.Айжанов).

КИРИСПЕ ат. Сөз басы, алғы сөз, алдыңғы сөз, кирис сөз. ... күледі, күлиуі шәрт!

КИРИСТИРИҰ кирисиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КИРИС-ШЫҒЫС ат. Пайда хәм шығын. Бир-еки күн ишинде бес жүз мың сом ақша керек болып қалды! Пулдын *кирис-шығысының* есабын умытқан бундай адамлар «неге зәрүр ...» (М.Нызанов).

КИРИҰ ф. 1. Бир жерге барыу, келиу. Аллаберген мени ертип үйге *кирди* (Ж.Аймурзаев). Сол уақытта қабыл етиу кабинетинде отырған Айзада *кирип* келди (Т.Нәжимов). 2. Белгили бир жерге, орынға, жумысқа, оқыу орынларына орналасыу. ... усы алдымыздағы жазда институттың өзине *кирип* оқыйман (Т.Нәжимов). 3. Сиңиу, суғылыу, батыу. ... **Кумға кириу** – батыу, сиңиу. Хәр басқанда аяқлар, Дизден *қумға киреди* (Т.Әбдираман). **Зил кириу** – аұырлық басыу, сууықлық кириу. Тамырына *зил кирген* он алты улын, Өлтирмей оқытып шығарған тилин (А.Дабылов). **Тикен кириу** – суғылыу. Хәтте, табанына *тикен киргенине* де қайылшылығы жоқ (Ө.Хожаниязов). **Шырай кириу** – көркемленіу, шырайланыу. Бурынғы қуу далаларға *шырай кирди* (Қ.Айымбетов). **Есине кириу** – ойына түсиу, ойына келиу. Басқа сөз *есиме кирип*, орынсыз күле де бериппен (Ө.Айжанов). **Еси кириу** – есейиу, ақылланыу, ақылына келиу. Әллен уақытлар өткеннен кейин *еси кирген* (Ж.Аймурзаев). **Қурға кириу** – көпшиликтің жыйналған жерине барыу, араласыу. ... кеңсе алдындағы топар-топар *қурға кирдик* (Ө.Хожаниязов).

КИР-ҚОҢ ат. Патас болған кийим-кеншек, патаслық. ... хәтте, *кир-қоңын жуып берип турғанын айтып, қуғандырып таслады* (Ө.Хожаниязов). Буннан кейін *кир-қоңы* кетіп, кеуі ағарды (Ө.Хожаниязов).

КИРКИРЕШИ ат. Салыдан дән тазалап гүриш қылыушы кәсіп. *Киркиреши* екі адам болады, олардың салы тартатуғын дигирманының бір жағы тас, бір жағы ағаш болады, булар еркек адамлар болады, олар *киркиресин* арқасына салып арқалап ауылма-ауыл жүріп салы тазалайды, олардың тартқан салысы толық таза гүриш болмайды, қалған жағын үй ийесі — хаяллар келиге түйеди, оннан кейін таза гүриш болады (Қ.Айымбетов). ◇ **Көтер киркиренди** — кет, шық, нәрселерінди, затларынды алып кет. Көтер киркиренди («ққ.х.н.м.»).

КИРЛЕУ ф. Кир басыу, патас болыу. Басында *кирлеген* бөз жаулық (К.Султанов). ... *кирлеп* кетіпсен деп айтқан сөзлери ағалық ғамхорлық екеніне жақсы түсінемен (Ж.Аймурзаев).

КИРНЕ ат. Денеге кирген зыян-зәхмет.

КИРПИ қ. кирпитикен.

КИРПИГИ қ. кирпич.

КИРПИДЕЙ кел. Кирпитикенге усаған, кирпитикен сыяқлы, кирпитикенге усас. ... қапталда жыйырылған *кирпидей* түксийіп Сарыгүл отыр (К.Султанов). Шағайын деп турған жыландай гә шаншылады, гә *кирпидей* әлле неден жыйырылады, ... (К.Султанов).

КИРПИК ат. Көздің дөгерегіндегі, айланасындағы түк, қылшық. ... шым қара көзінен мөлтилдеген шықтай бір тамшы ыссы жас оқтай *кирпигиниң* ушынан өңирине жумалап түсті,... (Ө.Хожаниязов). Сөйтіп Мийирханның сүйкімлі көзлери менің *кирпиклеримниң* тийиуін қайылшылық пенен мамықтай қабыл етті (Ө.Хожаниязов). ◇ **Кирпик қақпау** — көз илмеу, уйқыламау, көзгир алмау. Жас жигит усы түнді *кирпик қақпай* уйқысыз өткерди (Р.Тагор). **Кирпик айқастырмау** — уйқыламау, көз илмеу, көзгир алмау. Таң алдына шекем *кирпик айқастырмай жатып*, бір мәхәлде көзимнің илинип кеткенін өзім билмей қалыппан (Ө.Хожаниязов). **Кирпик қаққанша** — тез, жылдам, сол заматта, бірден. Бір кесе чай ишим түүе, *кирпик қаққанша* дүньяда адам пайда болып, дүныядан адам кетеди (Т.Қайыпбергенов).

КИРПИТИКЕН ат. Басын, аяқ-колын ишине тартып алатуғын, сырты тикенекли, жыйырылып калатуғын кишкене

жәнлик, кирпичешен. *Кирпитикен* менен жылан атайы душпан (С.Мырзамбетов). Бизлердің алдымыздан *кирпитикен* ушырасып, оны бираз жерге шекем домалатып ойнадык, ... («Жеткиншек» г.).

КИРПИТИКЕНДЕИ кел. Кирпитикен сыяқлы, кирпитикенге усаган, кирпитикенге қусаған, кирпитикенге мегзес, кирпитикен секилли. Жол-жәнекей қызыл жағалы көрсе, *кирпитикендей* жыйырылып, узын бойы бүгилипти (Ө.Хожаниязов).

КИРПИШЕШЕН қ. кирпитикен.

КИРПИШЕШЕНДЕИ қ. кирпитикендей.

КИРТТАЙ кел. 1. Кишкене, жас, киши. *Кирттайымнан* түскен жерим болған соң бул аўылды да қыймайман, мырзаға (Ө.Хожаниязов). 2. Азгантай, азмаз, шамалы. Бизлер *кирттай* дем алып алыўға отырдык (ққ.х.е.).

КИРШЕҢ қ. киршил.

КИРШИКСИЗ қ. таза.

КИРШИ ат. Кир жуўатуғын адам, кир жуўушы.

КИРШИЛ кел. Кирлегиш, киршен. Сорап кийип той тойласа, *Киршил* дегенге қоймаса. Өз абырайын өзи ойласа, Жалқаўлықка салынар ма? (С.Мәжитов). Киси аты тершил болар, Киси кийими *киршил* болар (Өтеш).

КИРШӨП ат. диал.с. Шөптің түри, оны сабын орнына қолланып, кийим жуўатуғын болған (ққ.т.д.с.).

КИСАПЫР ат. Киседен пул урлаўшы, қалтаман. Теспей сорған зулым байлар *кисапыр*, Олардан қутылып көркейген қала (С.Нурымбетов).

КИСЕ ат. Кийимнің ақша хәм баска да зәрүр жеңил нәрселерди алып жүриў ушын тигилген сыртқы ямаса ишки қалташасы. Қатарында нарың болмаса, жетегінде атың болмаса, *кисеңде* пулың болмаса, есиктен туппа-туўра хасла кирмеклик жок, — деди («Қоблан»). Толып турған алтынға, *Киселерин* толтырды («Қырқ қыз»). Дизден болып көмилипти жолыңыз, *Киседе* жоқпеди жалғыз пулыңыз («Қырқ қыз»).

КИСЕН ат. 1. Хайўанлардың алдыңғы аяқларына салынуатуғын темир тусаў. Табжылтпастан Шубарды төрт аяғын топлап, жуп *кисенди* бирден урды («Алпамыс»). 2. Бурынлары патша түрмесиндеги тутқынлардың аяқ-қолына салынуатуғын темир тусаў. Аяқ-қолға *кисен*, ғаз мойынға буғаў салынады (Н.Бөрекешов). 3. ауыс. Бәнт етиў, тас етиў, тусаў. — Алты үй

толған өли мал, хинжи менен гәўхар бар, Патшалық хатқа салынды, Ғәзийнеге *кисен* урылды («Қоблан»). 3. аўыс. Капалық, мусаллат, уғайым, иркиниш, кесент, кәпес, дуўшар. Олар сениң өмириңе, Болып аўыр мусаллат, Сени қайғы *кисенинде*, Аяўсыздан қысажак (Ш.Мәмбетмуратов).

КИСЕНЛЕНИЎ кисенлеў феиилиниң белгисиз дәрежеси.

КИСЕНЛЕСИЎ кисенлеў феиилиниң шериклик дәрежеси.

КИСЕНЛЕТИЎ кисенлеў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

КИСЕНЛЕЎ ф. Аяқ-қолды темир тусаў менен байлаў, тусаўлаў. ... көлге атты *кисенлеп* жиберип қайттым деди бала ғаррыға (ққ.х.е.). ... *кисенлеп* жиберген ат үйге қайтып келди (Қ.Айымбетов). ◇ **Кисен салыў** — аяқ-қолды темир кисен менен байлаў, бәнт етиў, тас етиў, тусаў. Асаў болғанлықтан бул аттын аяғына *кисен* салып қойды (ққ.х.е.).

КИСЕНЛЕЎЛИ кел. Аяқ-колына кисен урылған, тусаўлы, кисен салынған. ... ол ат кешеден бери *кисенлеўли* тур (ққ.х.е.). ... *кисенлеўли* турған атты кисеннен жаздырып әкелди (ққ.х.е.).

КИСЕНЛЕЎШИ а т. Кисен салыўшы, кисен урыўшы.

КИСЕН ҒУЛП ат. диал.с. Ертерек уақытларда атлардың аяғын кисенлегенде, оған қулып салған хәм ол «кисен ғулп» делинген.

КИСИ I ат. Адам, инсан. Аштан өлер болсаң да, *Кисиниң* хақын алма («Мәспатша»). Базарсыз күни сататуғын ешек қарастырып, ешек сататуғын *кисини* тапты (Қ.Айымбетов). Ол *киси* қызын хәм улым, хәм қызым деп тәрбиялай берипти (ққ.х.е.). ◇ **Киси хақысын жемеў** — биреўдиң хеш нәрсесине тиймеў, қылап етпеў. *Киси хақысын жеместен*, Биреўге зорлық етпестен (Жийен жыраў). **Биймазалаў киси** — шатаклаў, жәнжелпазлаў. Анасы кәйўана адам болса да, әкеси Төребай *биймазалаў киси* (К.Султанов). **Ақсақал киси** — а) үлкен адам, кәткуда адам, жасы үлкейген адам. ... болысы да бир нәрсе бере ме — деп *ақсақал киси* жиберипти (Ә.Шамуратов). б) жасы үлкейип, шашы ағарған адам, ақ сақаллы адам. ...чай ишип отырғанда *ақсақаллы киси* кирип келди (ққ.х.е.). **Нәшебент киси** — көкнар ишетуғын адам, гиябент адам, көкнаршы. Бирақ, *нәшебент киси* тағы Теңелди тутты (К.Султанов). **Муңлы киси** — капалы, қайғылы, уғайымлы. Ишки сырын билдирмеген Айпарша, Оннан *муңлы киси* бар ма дүньяда («Қырк қыз»). **Сықмар киси** — ишпейтуғын, жемейтуғын, хеш нәрсе шығармайтуғын зықна адам, қатты, қызғаншақ киси. Тәбият

деген *сықмар киси*, Оннан жууап алыу кыйын (И.Юсупов). **Есейген киси** — жасы биразға барған адам, үлкейген адам. Есимнің ... келистирип сөйлеген сөзлери бизлерге тәуір *есейген кисиниң* айтқанындай сезилди (Ә.Шамуратов). **Қызба қанлы киси** — бирден қызып кететуғын, есер адам. Ол *қызба қанлылау киси* (Ж.Аймурзаев).

КИСИ II ат. Күйеу, бай, ер, қостар, жубай, жупты. *Кисимди* жерлеуге үйимде хеш нәрсем жоқ (А.Бекимбетов). Ойын сөзге ашыуланба, қостарым, Қыя шөлде шейит етпе *кисиңди* («Қырк кыз»).

КИСИДЕЙ кел. Адамдай, адам сыяқлы, адамға усаған. Қолын жалап, бир нәрсе айтқысы келген *кисидей* тумсығын созады (Ө.Айжанов). ◇ **Кекли кисидей** — ашыуы бардай адам. Сәуле бойын тиклеп *кекли кисидей* көкирегін керип сөйледі (С.Хожаниязов). **Жин урған кисидей** — жинли адамдай, жинли сыяқлы. Бир мәхәлде молла өзінен-өзі *жин урған кисидей* бурынғысынан да бетер дауысын қаттырақ шығарды,... (Ө.Шамуратов). **Сезикли кисидей** — гүналы адамдай. Кроватьтын үстінде шалқасына жатырған Әмет *сезикли кисидей* хаулығып кетті (Т. Қайыпбергенов).

КИСИЛИК ат. 1. Адамгершилик. Ағасынан қалған еки бирдей жетимди тәрбиялап үйли-жайлы қылды. Айжамалдың бул хызметі үлкен *кисилик* еді (Ө.Айжанов). Ғайыптан келип бир баба (етиги бар ийнинде, *кисилик* жоқ пишинде: тислери кетик-кетик, ауыз-мурны жүн, қотыр), ... («Қурбанбек»). 2. Тәкәббирлик, менменлик, менсинбеушилик. Сонда да олардың балалығы ма, *кисилик* жарыстырғаны ма, әйтеуір сөзиниң ауыр-жеңилине сер салмай, өзиниң кеулине келгенин ислегиси келеді (ққ.х.е.).

КИСИМСИНИҰ ф. Үлкенсиу, паңсыныу, мардыйыу.

КИСЛИК ат. диал.с. Гүндени услап жүретуғын шүй ағаш.

КИСЛОРОД ат. хим. Жаныу хәм дем алыу ушын керекли болған хауа қурамына киретуғын элемент, газ. Тезден кеселдин аузына *кислород* дастығын тығың (А. Бекимбетов).

КИСЛОТА ат. хим. Ашқылтым дәмли қурамы водородлы химиялық бирикпе. ... *кислотаны* салқын жерде сақлау керек (О.Бердимуратов). ◇ **Күкирт кислотасы** — күкирт ислейтуғын кислота. Суперфосфат төгинлерин фосфоритлерден тек күкирт кислотасының жәрдеминде қайта ислеу... (О.Бердимуратов). **Азот кислотасы** — азоттан исленген кислота. Фосфорит хәм

азот кислотасы арасында химиялық реакция жүрген... (О.Бердимуратов). **Сирке кислотасы** — сиркеден исленген кислота ... *Сирке кислотасын* алыу оғада әхмийетли (О.Бердимуратов).

КИСНЕСИҮ киснеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КИСНЕТИҮ киснеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КИСНЕҮ ф. Жылкының дауыс шығарыуы, оқыраныуы. Бул гүниренген сеске мәс атлардың гүркиреп, *киснеген* дауыслары да косылды (Қ.Айымбетов). Арғымағы *киснепти*, Үстиндеги липасты, Қара менен тыслапты («Мәспатша»). Пирим мәдеткер еди, Аспанға карап еснеси, Гүлдир-гүлдир *киснеси*, Пирим деп Қоблан жылады («Қоблан»).

КИТАП ат. 1. Мукабаланған, баспадан шыққан белгили текст жазылған қағаз бетлериниң жыйнағы. *Китап*, дәптер, қәлем жетиспей көп балалар менен оларды алысып, шериклесип оқыдык (А.Бекимбетов). 2. Бир нәрсе жазыуға арналған түрли графа сызықлары бар ямаса хеш қандай сызықсыз түпленген таза қағазлардың топламы. Бухгалтерлик *китап*. Бұйрықлар *китабы*. Усыныслар *китабы*. 3. Бир неше баплардан туратуғын ири әдебий шығарманың айырым бөлимлери, томлары. *Китап* дүкәны. *Китап* мукабасы. *Китап* саудасы. *Китап* палатасы.

КИТАПХАН ат. 1. Китапты қызығыушылық пенен оқыушы, китапты сүйиуши, китапты жақсы көриуши. — Мениң сорамағым да атаклы тәуип болсаң, *китапхан* болсаң мениң алдыма кел,... («Мәспатша»). 2. гөн. с. дин. Палшы, палкер, китап ашыушы дуахан.

КИТАПХАНА ат. Көпшиликтің ямаса жекке адамның пайдаланыуы ушын керекли китаптардың сақланып туратуғын жери, орны. Айсәнем бир күни *китапханасында* китап оқып отырса, Елмурат ғарры кирип келипти (Ж.Аймурзаев). Клуб залында әрман-берман жүрди де, *китапханаға* кирди (С.Хожаниязов).

КИТАПХАНАШЫ ат. Китап оқыушыларға китапханада китап бериуши, китапханада ислеуши хызметкер. — Кешеге жаңа келген жигит кәне? — деди мүләйим ғана *китапханашы* қызға (С.Хожаниязов).

КИТАПША ат. Кишкене китап, көлеми жағынан киши китап. Бир қатар илимий мийнетлер жазылып, жеке *китапша* болып басылыпты (Қ.Айымбетов). Мынау Гайдар деген жауынгер

жазыушының кітабы, мынау екі *кітапша* гүррин хәм ертеклер (А.Бекимбетов).

КИТЕЛЬ ат. Әскерий кийим хәм соның үлгиси менен тигілген пиджак. ... үстине *китель* кийген бир жигит үйге кирип келди (А.Бекимбетов).

КИШЕ ат. Өзинен үлкеннің, жигит ағаның хаялы, катыны. Үйге келе ғойса апамды мудары *кише* деп, биресе женге деп дәлдеклеседи (Т.Қайыпбергенов). — *Кише*, таза сорпа ишсин деп, бир сазан әкелдим (К.Султанов).

КИШИ кел. 1. Биреуден екінші биреудің кишилиги, генжеси, соңғысы, изгиси. Маған ямаса екі баланды ямаса *киши* баланды бер; мениң сизден тилегим усы еди, — дейди (ққ.х.е.). Қай уақытта келсең де, оннан кеуің қалмайды. умывальник жасы *киши* болса да, хызмет етер мудары, үйиңиздің ишінде, ақ көкірек ... (ққ.х.ж.). 2. Жасы жағынан кишилиги. Турсынгүл Сырымбеттен екі жас *киши* (А.Әлиев). Ал Атамурат болса өзинен *киши* қарындасы болғаны менен санасып та отырмайды (Т.Қайыпбергенов). 3. Басқа нәрсеге салыстырғанда тар.

КИШИ БИЗНЕС ат. терм. Коммерциялық, өндірісlik яки кәсіпlik хызмет пенен шуғылланатуғын тарау.

КИШИГИРИМ р. Шамалы, кишилеу, орташа, мөлшерли. Анау-мынау *кишигирим* жерин майда-шүйде ремонт етип айдаймыз (Ж.Аймурзаев). Дуутар менен *кишигирим* лирикалық шығармалар атқарылады (Н.Дәукараев).

КИШИЛЕУ р. Киширеклеу, киширек. *Кишилеу* ақ орамалларға кесте тоқыйды (Ө.Хожанов). Қашкынның қолында және бир *кишилеу* пышақ жалт етти,... (Т.Қайыпбергенов).

КИШИ КӘРХАНА ат. Коммерциялық, коммерциялық емес, өндірісlik яки кәсіпlik хызмет пенен шуғылланатуғын кәрхана. Фермер өндірістің тек бир түри пахта я ғәлле, шаруашылық пенен шекленбеуи керек, — дейди ол, — ун қараз, салы қараз, нанбайхана, *киши кәрханалар* ашып, хызмет түрлерин көбейту керек, бул, бир жағынан, ауыл халқын жұмысly етеди, екіншіден, фермердің қолы узайып хызмет түрлеринен келип түскен дәраматлар биринің кемисин екіншиси жауып барады (Е.Ерманов).

КИШИПЕЙИЛ кел. Әдепли, сыпайы, ийбелі. *Кишипейил*, ақ кеуіл Арзыу Кәраматдиннің хийлекерлик пенен төккен

көз жасына инанды (Ж.Аймурзаев). Өшинди ал душпаныннан, Күшинди жыйна жасыннан, Халкың калмасын қасыннан, *Кишипейил* бол жастан, балам (Бердақ).

КИШИПЕЙИЛЛИК ат. Әдеплик, сыпайылық. Бизин жауынгерлеримиздің *кишипейиллиги*, оның офицер корпусының мәдениетлі екені ашықтан-ашық көриніп турды (Қ.Айымбетов). *Кишипейиллик* жақсы болса да, батырлардың да ауқат жегісі келетуғыны айқын,... (Г.Есемуратова). Биз оны жасынан *кишипейилликке* тәрбияладық (М.Нызанов).

КИШИПЕЙИЛЛИК қ. кишипейиллик.

КИШИРЕЙІҰ ф. 1. Пәске таслау, төменлеу, пәсейіу. 2. Тарылу, азайу, кемиу. Жайнап жаудырап туратуғын көзі *киширейіп* сүзілейін деген (Ж.Аймурзаев).

КИШИРЕЙТИЛИҰ киширейіу фейилинің белгисіз дәрежесі.

КИШИРЕЙТИҰ киширейіу фейилинің өзгелік дәрежесі. — Табалмадыңыз! — Жолдасымыз жасын *киширейтип* айтқаныңызға кеулі толып қалды (М.Нызанов).

КИШИРЕК кел. 1. Азырақ, кишилеу, кишкентай. 2. Жасы жағынан кишилік. Өткен жылы меннен *киширек* 6 - 7 жасар баласы да өлді (Ә.Шамуратов).

КИШИРЕКЛЕҰ қ. киширек.

КИШИРИҰ ф. 1. Азайу, кемиу, пәсейіу. Ел болып және түсирді, Журтының кеулі *киширді*, Елин қатты өшиктирді, Өзі беглер беги болды (Бердақ). 2. Тарайу, келтеріу. Көйлегім жууылғаннан кейін *киширип* қалды («Жеткіншек» г.).

КИШКЕНЕ кел. 1. Үлкеннен киши, генже, жас. Екі үлкен жигит екі *кишкене* баланы ушлап алды,... (Ә. Шамуратов). *Кишкене* шоқ сақалы бар жүзі сулу, ески моллашылығы басым адам, хәзір отырғанда басында тақыясы бар (С.Хожаниязов). 2. Төмен, тар, пәс. *Кишкене* етип қоянға жай иследи, ... («Жеткіншек» г.). 3. Тырбық, тапалтас. Мектеп айланасына директор гилең *кишкене* балаларды жыйнап салмаларды тазалаттырды (Т.Қайыпбергенов).

КИШКЕНЕЛИК ат. 1. Кишилік, генжелік, жаслық. ... *кишкенелигим* болмаса жууырысқанда өз қатарлы балалардан қалыспайтуғын едим (Қ.Айымбетов). 2. Төменлік, тарлық, пәслик. Етигі *кишкенеликтен* аяғын ғайзап жара ете баслады, ... (А. Оразов).

КИШКЕНЕРЕК қ. киширек.

КИШКЕНТАЙ кел. Кишкене, азғантай, курттай, мирттай, нәментай. *Кишкентай* бақшаның иши түрлі мийуе ағашлары менен толған (А.Бекимбетов). *Кишкентай табакка* қасықты кесе қойып «ишип бол» деп отыра берипти (Қ.Айымбетов).

КИШКЕНТАЙЛАҰ кел. Кишкенелеу, жаслау. Бизлерге қарағанда ол *кишкентайлау* еди,... (Қ.Аралбаев).

КИШ-КИШЛЕҰ ф. 1. Бир нәрсени алдына салып ауыздан сес шығарып айдау, жүргизиу, қууалау. Қолым менен *киш-кишлеп* жүріп айдап шыққаным усы ғана (Н.Дәукараев). Қамшы басып *киш-кишлеп*, Тамашаға жабысып, Таллық деген дәр्याға, Жигитлер жетіп барады (Бердак). 2. ауыс. Түрткилеу, ийтермелеу. Сен сөзге шеберсең дегенге мәс болып Бекбауыл да бир айтқанын қайта-қайта айтып көпирип отырғанына, олар жөне *киш-кишледі* (Қ.Айымбетов).

КИШМИР ат. Жүннен исленген белбеудің бир түрі. Беліме байладым *кишмирим* пота, Мәртимнен айрылдым көп шектім жапа («Мәспатша»).

КИШМИШ ат. Кептирилип қак етилетуғын ишінде дәнеси жоқ жүзим, дәнсіз ерте писетуғын жүзим. Сары *кишмишлері* бардур кантлары, Писип тур кантинин құрма бағлары (ққ.х.к.).

КЛАСС I ат. Жәмийетте тутқан орны, алға қойған мақсети, өндіріс кураллары бирдей болған тарийхый жәмийетлик катлам, топар.

КЛАСС II ат. 1. Көбинесе, жас жағынан бирдей оқыу жылы тенлес мектеп оқыушыларының топары. 4-*класста* оқып жүрген жыллары көлге кармақ салып ауылға қайтып киятыр еди (К.Султанов). 2. Мектепте сабақ жүргизиуге ажыралған бөлме. Бизік *класымыз* — үлкен, кең хәм жақсы («Жеткиншек» г.). 3. Түрліше классификациялауға жататуғынлардың белгили топары. 4. Бир нәрсенің дәрежеси, атағы.

КЛАССИК ат. 1. Улыұма халық тәрөпинен танылған атақлы жазыушы, музыкант, художник, алым, яғный әдебиат хәм көркем өнер ғайраткерлері. ... Тилеуберген, сондай-ақ, Аббаз аға менен Садық ағаларды, тап сол уллы *классик* шайырлардың творчествосын дауам еттириуши ыызамлы мийрасхорлары деуге болады (И.Сағитов). ... стол үстине венгер тилине аударылған рус әдебиат *классиклериниң* шығармаларын әкелип қойды (Қ.Айымбетов). 2. Көркем өнерде классицизм тәрөптары.

3. Әййемги грек ямаса Рим жазыушысы. 4. Классикалық билим алған, классик тиллерди жақсы билиуши киси. 5. Әййемги грек хәм латын тиллери менен әдебиятының алымы, билгиши. 6. Классикалық филологияны үйрениуши студент.

КЛАССИКА ат. Классикалық шығармалардың жыйнағы, жыйынтығы.

КЛАССИКАЛЫҚ кел. Классикаға тән.

КЛАССИКЛИК кел. Классикке байланыслы.

КЛАССИФИКАЦИЯ ат. 1. Классларға, бөлеклерге, шақапшаларға бөлиу, айырыу. 2. Классларға, бөлеклерге, шақапшаларға бөлиу, айырыу системасы.

КЛАССИЦИЗМ ат. 1. Көркем өнердеги XVII–XIX әсирдин басларында әййемги поэтикаға еликлеуден тууған ағым, бағдар. XVII–XIX Әсирдин Францияда *классицизм* әдебий ағымы дүньяға келди хәм Батыс Европаның басқа еллеринде де кеңнен жайылды (Қ.Жәрімбетов, Б.Генжемуратов). 2. Билим алыудың антик (классик) тиллер менен әдебиятты үйрениуге тийкарланған системасы.

КЛАССКОМ ат. Топар жетекшиси. Қасымда отырған Кунназар мениң *класском* болғанымды қызғанды ма ямаса орнымнан турып өзим айып иследим бе, ийнимнен тартып жиберди... (Т.Қайыпбергенов).

КЛЕЁНКА ат. Суу, ығал өткермейтуғын қурамы бар гезлеме. Мен дәриханадан баллончик әкелемен дегенше Алпамысты жаңа жөргекке *клеёнка* төсеп жатқызып, клизмаға таярлап койған екен (М.Нызанов).

КЛИЗМА ат. мед. 1. Артқы дәрет жолы аркалы суйықлық жиберип ишектерди тазалау, жууыу. Бала *клизманы* ауырсынып, қатты жылады (М.Нызанов). 2. Ишекти тазалауға арналған әсбап, курал.

КЛИМАТ ат. Белгили бир жерге меншикли болған хауа райы, метеорологиялық жағдай.

КЛИНИКА ат. Оқыу хәм илимий жумыслар бирге жүргизилетуғын емлеу мәкемеси. Сонлықтан да *клиникадағы* кеселлерди сизің келгениңиз күтә қууандырды (А.Бекимбетов). Филатов атындағы көз кеселликлери бойынша институт бар екен, хәр ким-хәр кимнен сорастырсак, дүнья жүзиндеги ен күшли *клиника* дейди (М.Нызанов).

КЛИНИНИСТ ат. Клиникада ислеуши врач.

КЛУБ ат. 1. Сиясий ағартыу хәм мәдений спорт жумысларын жүргизетуғын жәмийетлик шөлкем. Шахматшылар *клубы*.

2. Усындай жумысларды жүргизиўге арналған орын, жай. *Клуб* залында арман-берман жүрди де, китапханаға кирди (С.Хожаниязов). Бул сөзди айтыў менен *клубқа* кирип кетти (С. Хожаниязов).

КНОПКА ат. 1. Қағазды ямаса басқа бир нәрселерди бир жерге илдириў, бекитиў ушын, басында қалпақшасы бар кишкене шегеше. 2. Электр сымларындағы токты хәрекетке келтириўши жылжымалы түйин.

КНЯЗЬ ат. 1. Феодаллық Россиядағы әскербасы хәм областы бийлеўши хәким. *Князь* ерлер қурады екен шатыр, Айтыўы хәр бири бир мыңға татыр («Мәспатша»). 2. Рус патшаларының улына, инисине берилетуғын атақ. 3. Әйемги руслардағы князьлардың үлкени. 4. Әуладтан-әуладқа көшетуғын ата-бабасынан мийрас болып қалған атақ ямаса патшалық дәуиринде награда сыпатында қарапайым адамларға да берилетуғын атақ.

КОВЕРКОТ ат. Жүннен тоқылған гезлеме, материал. Толыш *коверкот* костюмын желбигей жамылды (Ө.Хожаниязов). Сәтен жигит үстиндеги *коверкот* костюмының етегин қағып қойды,... (Ө.Айжанов).

КОВШ ат. 1. Суйықлықты, шашылып кететуғын затты сүзип алатуғын ыдыс, шөмиш. 2. кәсип.с. Түрли механизмдердеги өндиристегі металлдан исленген ыдыс. Еритиндилер *ковши*. Эксковатор *ковшлары*. Оның эксковаторының *ковшысының* тислери жерге сүнгип кирип, топыракты үйип толтырып алып турды (Т.Нәжимов).

КОДЕЙИН ат. мед. Жөтелди тынышландырыў ушын қолланылатуғын дәри.

КОДЕКС ат. юр. 1. Заң жыйнағы, ыңзам. Жынаят кодекси. 2. аўыс. Қағыйдалар менен инанымлардың жыйынтығы. 3. Муқабаланған ески қолжазба. Пергаментли кодекс.

КОЗЫРЕК ат. Фуражканың маңлайды жауып туратуғын қаснағы. ... фуражкасының *козырегине* апарып қатып турып иззет етти (А.Бекимбетов).

КОЙКА ат. Емлеўханада, жатақханада хәм басқа орынларда қойылатуғын кәт, кровать. Жети *койканың* тусына жети гилемше керген (И.Юсупов).

КОКТЕЙЛЬ ат. Бир неше қурамлық бөлеклерди араластырыў нәтийжесинде алынған ишимлик. *Коктейльлер* алкогольли хәм алкогольсиз болады.

КОЛЛЕКТИВ ат. Жалпы жұмыс пенен, жалпы мәп пенен бириккен адамлардың топары. — Қай жерде темир тәртип болса, сол жерде күшли *коллектив* болады (Т.Қайыпбергенов).

КОЛЛЕКТОР ат. 1. Суйықлықларды хәм газлерди канализацияға түсириуге арналған кең канал, арна. 2. Изейкеш. 3. Өзине қараслы шөлкемлерге қандай да болмасын бир затты бөлип отыратуғын мәкеме. 4. ауыс. Токты турақлы токқа айландыратуғын динамо-машинаның бөлеги.

КОЛОНИЯ ат. 1. Империалистлик мәмлекетлер тәрөпинен басып алынған, эксплуатацияланушы хәм өзиниң мәмлекетлик ғәрөзсизлигин жойған ел. Барлық мийнеткешлер биригип, *колониялық* хәм қулшылыққа қарсы гүреске шықты (Қ.Ирманов). 2. Басқа еллерден келгиндилер қоныс басқан посёлка. 3. Белгили бир елдиң адамларының басқа бир қалада, елде мәкан басып отырған орны, қәуимлиги. 4. Белгили бир мақсет пенен бирге жасау ушын қонысландырған кисилердиң жатақханасы. Балалар *колониясы*. 5. Организмлер группасы. Микроблар *колониясы*.

КОЛОНКА ат. 1. Бағана, бир-бириниң астына жазылған бир неше қысқа жоллар, қатар етип бөлінген бөлекшелер. Қалбай газетаның басын питкергеннен соң, Гүлайша майда *колонкаларға* бөлди (Т.Қайыпбергенов). 2. Бензин, газ, суу хәм тағы басқа усы сыяқлы суйықлық затларды қуятуғын темир қаңылтырдан исленген үлкен ыдыс, шестерня. 3. Төбе, үйме.

КОЛЛЕДЖ ат. Орта оқыу орны.

КОЛЛОННА ат. 1. Адамлардың хәм де басқалардың (атлардың, машиналардың, танклердиң, тракторлардың) араларының бир кәлипте қатар дүзөп бириниң изинен бир сапта жүриуи, қатар дизилисип жүриуи. ... өзиниң минетуғын машинасы бола тұрса да, ат үстинде кәруан көшти баслағандай, полкти ертип, *коллоннаны* басқарып келеди (Қ.Айымбетов). 2. архит. Тирек болып хызмет ететуғын үлкен бағана. Көп этажлы жайлар ишиндеги заллар бир неше колонналы болады.

КОЛЯСКА ат. 1. Рессоры — серппеси бар төрт дөңгелекли ашылмалы-жабылмалы бастырмасы бар арба. ... еки адам ат жегилген *коляскада* келди (С.Айний). 2. Балаларды миндирип айдап жүретуғын кишкене бесик арба, арбаша. Сестралар *колясканы* айдап, палатаға киргизди (А.Бекимбетов). Оларға қарсы *коляскада* оған қарап күлимсирегендей болды (А.Бекимбетов). 3. Онша үлкен болмаған, белгили жұмысқа арналған, яғный майып адамлар минип жүретуғын арбаша.

КОМАНДА ат. 1. Белгиленген формада аўызеки берилген буйрык, хәмир, приказ. Бизлер де *команда* бойынша топылыска өттик (Ө.Хожаниязов). 2. Белгили бир әскерий бөлимге басшылық етиў. 3. Әскерий бөлимнің отряды. Сапёрлар *командасы*. Өрт өшириўшилер *командасы*. 4. Пароходтың экипаж қурамы. Пароход *командасы*. 5. Футбол *командасы*. Мергенлер-атқышлар *командасы*. Спорт коллективи, жарысыўшы ойынлардың бөлимлери, топарлары.

КОМАНДАРМ ат. әск. Армияға командирлик етиўши, командирлик қылыўшы.

КОМАНДИР ат. әск. Әскерий бөлимнің баслығы, басқарыўшысы. — Өлбетте, мениң өзим де *командир* бола жазлап қалдым (Ө.Хожаниязов). Гейпара үлкен қалалардың кең көшелеринде корпус *командирлери* киятырған сапты көзден өткізди (Қ.Айымбетов).

КОМАНДИРОВКА ат. Хызмет бойынша тапсырылған исти орынлау ушын белгиленген жерге бару. Июнь айының бир ыссы күни Рахметов Төрткүл қаласынан Ташкент қаласына *командировкаға* барды, ... (Қ.Айымбетов). Усы бойынша сиз Мырзашөлге *командировкаға* барып қайтарсыз (А.Бекимбетов).

КОМБАЙН ат. Бир өзи бир неше машинаның жумысын бир мәхәлде атқаратуғын аўыл хожалық машинасы. Буудай орып бир қапталда *комбайн* барар, Қызыл шалғыш қылауланар үстинде оның (И.Юсупов).

КОМБАЙНДАЙ кел. Комбайн сыяқлы, комбайнға усаган. Олар ата-анаға жәрдем бергенде, Зуулап *комбайндай* пахта тергенде (И.Юсупов).

КОМБАЙНШЫ ат. Комбайнды айдаушы, жүргизиўши, басқарыўшы, меңгериўши.

КОМБАТ ат. Батальон командири. *Комбатты* әскерий трибуналға бергени күтә мақул болыпты (Қ.Досанов).

КОМБИНАТ ат. 1. Хәр түрли өндирис тараўларының өнер-кәсип бирлеспеси, зат ислеп шығаратуғын орын, кәрхана. Қабыл етип *комбинат*, Консерва ислеп хәп замат (К.Султанов). Арқасы *комбинат* байлыққа батқан, Балықшы улларын бауырына тартқан (К.Султанов). Бийиктен көринип, төбенди қаппа, Завод, *комбинаттың* трубалары (Ш.Мәмбетмуратов). 2. Белгили бир мәкемениң қарамағындағы бир неше оқыу орнының бирикпеси, жәмлеспеси. Мәкемениң оқыу *комбинаты*.

КОМБИНЕЗОН ат. Жумысқа кийиу ушын, қолайлы етип бешпенти менен шалбары косылып тигилген үст кийим. Сыртынан *комбинезон*, көзине айна кийип алды (А.Оразов). Қос бурымын *комбинезонның* сыртына шығарып, қайсар тракторды уршықтай ийиреди (Т.Қайыпбергенов).

КОМЕДИЯ ат. 1. Драмалық күлкили шығарма. Жоқары сапалы жаңа *комедиялық* театрлар жоқ (Х.Сейтов). 2. ауыс. Бир нәрсени биле көре киси күлерликтей етип атқарыу, орынлау. Сизлер ушын Базарбайдың қылығы *комедия* болды-ау, — деди Жәмийла (К.Султанов).

КОМЕНДАНТ ат. 1. Қорған ямаса бекинис районлары әскерлериниң басшысы, начальниги. 2. Гарнизон хәм қарауыллық жумыслардың дурыс жүргизилиуин, жәмийетлик орынларда әскерий хызметкерлер тәрөпинен тәртиптиң дурыс сақланылыуын қадағалап отырыушы әскерий басшысы, начальник. 3. Жол қатнас ислеринде әскердин, әскерий хызметкерлердин хәм әскерий жүклердин дурыс жүргизилиуин, жиберилиуин байқап, қадағалап отыратуғын киси. 4. Жәмийетлик жайлардың, биналардың бақлаушысы, барластырыушысы. Студентлер жатақханасының коменданы. Ол жеңiske *комендант*, — деп Полатов сөйлегенде, Жаңлап кетти бийик тау (Ж. Аймурзаев).

КОМЕНДАТУРА ат. Комендант басқаратуғын мәкеме хәм сол мәкемениң орналасқан жайы.

КОМЕТА ат. Қуйрықлы жұлдыз.

КОМИК ат. 1. Күлкили рольде ойнайтуғын актёр. 2. ауыс. Түрли хәрөкет қылықлары менен өзгелерди күлдириуши, уақтың хош қылыушы киси.

КОМИССАР ат. Сиясий-жәмийетлик, мәмлекетлик, хәкимшилиқ хәм тағы басқа жумысларды басқаратуғын адам. Рахмет, *комиссар* аға, саған (К.Султанов). Звеноның командиры хәм *комиссары* менен самолётлардың алдында олардың экипажлары тур екен (Н. Дәуқараев). Трибунада әскерий *комиссар*, ... сөйледі (Т.Қайыпбергенов).

КОМИССАРИАТ ат. Комиссар басқарған, басшы болған мәкеме хәм сол мәкеме орналасқан орын. Ишки ислер халық *комиссариаты* қасынан арнаулы кеңес дүзилді (А.Султанов).

КОМИССИЯ ат. 1. Қандай да болмасын арнаулы мәселелерди шешиу, тексеріу ушын белгили бир мәкеме ямаса шөлкем қарамағында бир неше кисиден құралған уақытша

ямаса тураклы орган. Экзамен *комиссиясы*. Мандат *комиссиясы*. Әдиули апа! Балаңыз Батыр шақырық *комиссиясының* пүткіл карауынан жарамлы болып, атлы әскер катарына саналды (Ә.Шамуратов). ... еки тәрептің иси *комиссия* арқалы тексерилип туруы керек болды (Т.Қайыпбергенов). 2. Белгили муғдарда ақша төлеу шәрти менен басқарылатуғын жумыс, ис. *Комиссион* магазиннің сатыушысы.

КОМИТЕТ ат. Белгили бир тарауды басқаруу ушын шөлкемлестирілген мәмлекетлик ямаса партиялык коллегиялык орган. Мәмлекетлик бажыхана *комитети*. Салык *комитети*.

КОММЕНТАРИЯ ат. Белгили бир текстте, китапта ушырасатуғын көпшиликке түсиниксиз бир сөзди ямаса бир жағдайды оқыу, жазуу барысында, жол-жөнекей түсиндире кетиу, уғындыруу, түсиндирмели ескертиулер.

КОММЕРСАНТ ат. Коммерциялык, өндирислик яки хызмет көрсетиуши кәрхананы жүргизиуши адам. Хәзликке үйренген йош перилери, Кетип атыр *коммерсантларға* ерип... (И.Юсупов).

КОММЕНТАТОР ат. Комментарий жасаушы, түсиндириуши, түсиник бериуши.

КОММУНА ат. Мийнет хәм мүлктің улыұмалық принципи бойынша бирлескен адамлар жәмәәти. Мийнет *коммунасы*. — Аўа, ол жерде дийканлардың *коммунасы* бар! (А. Макаренко).

КОММУНАЛ ат. Мәмлекеттің хызмет көрсетиуи. Буннан бир хәпте бурын урыс қатнасыушыларына *коммуналлық* квартираларды меншиклестирип алыуға руқсат етилген еди (М.Нызанов).

КОММУНАР ат. тар. 1. Париж Коммунасына қатнасыушы. 2. Коммунаның ағзасы.

КОММУТАТОР а т. 1. Электр тоқының бағдарын өзгертетуғын ямаса бир бағдардан екінши бағдарға бурып жиберетуғын ямаса биротала тоқтатып таслайтуғын әсбаптың аты. 2. Телефон аппаратларын тутастырып туратуғын арнаулы куралы.

КОММЮНИКЕ ат. Халықаралық келисимлер хаккындағы хукиметлик расмий хабар, **Коммюнике** — мәмлекетлер арасында болған дипломатиялык келисим сөзлер, жасалған келисимлер, урыс операциялары хәм басқалары туұралы рәсмий хабар. **Коммюнике** — қысқа да, көлемли де, хәр тәреплеме де бола береди.

КОМПАНИЯ ат. 1. Ұақтың бирге өткерип жүрген адамлар топары, белгили бир мақсет пенен бириккен бир топар адам. Бул *компанияның* ишинде әллеқашан арақтан питип, сөйлеуге шамасы келмей отырған Жуманиязға палау асатыушылардың көзи түсти (Қ.Айымбетов). 2. Буржуазиялық еллерде капиталистлердің саудалық ямаса өндирислик бирлеспеси. 3. Бир нәрсениң өткерилиу, жыйналыу уақты, мапазы.

КОМПАС ат. Кубланама, жер жүзиндеги еллерди аныклайтуғын магнитли көрсеткиши хәр уақыт арқаға қарай бағдарланатуғын, көбинесе буннан теңизшилер, моряқлар, саяхатшылар пайдаланатуғын саат сыяқлы әсбап, курал. О, мен хәзир *компас* болсам, сүйиклим, Саған барар еди-ау барлық корабль! (И.Юсупов). Адам жүрегиниң компасы - билиуши, аныклаушы, бағдарлаушы, жол көрсетиуши. Мен оны адам жүрегиниң *компасы* десем де қәтелеспеймен (Ө.Хожаниязов).

КОМПЛЕКС ат. Бир-бири менен байланыслы уақыялардың ямаса хәрекетлердің топламы, жыйнағы, жыйынтығы. *Комплекс* түринде ушырасатуғын сорыушы хәм кемириуши зыянлы жәнликлер (А.Джальменов, П.Р.Карпов). Мине, усындай бул *комплекс*тиң тарийхы. *Комплекс* тутасы менен «Миздакхан» деп аталады (М.Нызанов).

КОМПЛЕКСЛИ кел. Комплекске катнасы бар, катнаслы, бир пүтинликти курайтуғын затлар менен кубылыслардың сынарлары.

КОМПЛЕКТ ат. Белгили бир иске жарамлы кураллардың, затлардың толық жыйнағы, жыйынтығы.

КОМПЛЕКТЛИ кел. Жыйнақлы, топламлы, курамалы.

КОМПОЗИТОР ат. Музыкалық шығарманың авторы. Билгениң тек жалғыз қосық, Артта қалған *композитор*... (И.Юсупов).

КОМПОЗИЦИЯ ат. 1. Әдебий шығармалардың қурылысы хәм олардың бириктирилиу, байланыстырылу жолы, адамлардың сыртқы формасы, сықылы, минез-құлқы, ис-хәрекеті, күйиниши, сөйлеген сөзи, қысқасы, усылар қусаған шығармада фезлесетуғын уақыялардың хәр түрли бөлшеклердің жүйин тауып, оларды жазыушының асқан шеберлик пенен бир пүтин нәрсе етип шығарыуы, шығарманың *композициясы*, шығарманың қурылысы. Сондай-ак, дәстанның сюжетлик мазмұны, *композициясы*, унамлы-унамсыз геройларының характери усындай (А.Кәримов). 2. Музыкалық

шығармаларды дәретиу теориясы. 3. Көлемли музыкалық шығарма.

КОМПОНЕНТ ат. Бир затты қурастыратуғын бөлеклер. Алынған азотлы фосфорлы сұйық төгиннің улыұма азықлық *компоненти* 16 – 18 процентли шамасында болады (О.Бердимуратов). Дизбекли қоспа гәплердің. составына кирген жай гәплер, бағындырыушы қоспа гәплердің составына кирген жай гәплерге қарағанда тийкарғы синтаксислик *компонентлер* тыянаклылау болады (А.Есемуратов).

КОМПОТ ат. Қант қосып мийуе жемисинен қайнатылып исленген сұйық ишимлик, тағамның бир түри. **Қақ ериктен исленген компот** — Ишимликтен бар ма? — Кофе, *компот*, шай... (М.Нызанов).

КОМПРЕСС ат. Сұйық затқа малып ауырған жерге, жараға тартатуғын бинт, пахта, шүберек қусаған затлар, буны үй жағдайында адамның ауырған бууынына жыллы суудан ямаса арақтан исленген *компресс* қойыуға болады.

КОМПРЕССОР ат. 1. техн. Газларды, хауаны, пууды қысатуғын машина. *Компрессоры* хәм басқа да үскенелери менен машинаның кузовына орнатылды (А.Джальменов, П. Т. Карпов). 2. мед. Қан тамырларын қысатуғын әсбап, қурал.

КОМУЗ ат. Қырғыз халқының бармақ пенен шертетуғын үш тарлы саз әсбабы.

КОНВЕЙЕР ат. Бир исшиниң ислеген материалын қолдан-колға үзбей жеткеріу ушын ямаса жүкти тийисли жерине жеткеріу ушын жүрип туратуғын жалпақ лента, үлкен шөмиш сыяқлы машиналық әсбап, қурал.

КОНВЕЙЕРЛЕСТИРИУ ф. Жумысты конвейерлер менен ислеу, жумысты машиналастырыу.

КОНВЕНЦИЯ ат. Арнаулы мәселе бойынша дүзилген халық аралық келисим, шәртнама.

КОНВЕРТ ат. 1. Ишине хат салыуға арналып қағаздан исленген пакет. Базархан қолындағы *конвертин* Жубанышқа усынды (Ө.Хожанов). Абат баба хәм көк *конвертти* маған узатты (Ө. Хожаниязов). 2. Жаңа тууылған жас балаға арналып тигилген көрпешениң бир түри.

КОНВОЙ ат. Сақшы, гүзетши, айдаушы. Кейин оларды тюрьманың айрықша *конвойы* бизиң тюрьмаға әкелди! — деп капитан кабинетинен шығып кетти (А.Бекимбетов). ... Досованы *конвой* арқалы жиберипти (А.Бекимбетов).

КОНГРЕСС ат. 1. Халықаралық съезд, жыйналыс. Күншығысты изертлеушілердин халықаралық XXV *конгресси* өтті. 2. Америка Қурама Штатларында, Латын Америкасы елдерінде хәм басқа да гей бир мәмлекетлерде нызам шығарыушы органның, парламенттиң аты.

КОНДЕНСАТОР ат. 1. физ. Электр жыйнаклаушы әсбап, курал. 2. тех. Жыйналған ыссы пууды салқынлатып сууға айналдырыушы. 3. тех. Бөлмедеги хауаны салқынлатыушы әсбап, курал.

КОНДИТЕР ат. 1. Мазалы, тағамлар таярлайтуғын маман хәм сол тағамларды сатыушы. 2. Мазалы тағам, аұқат.

КОНДИЦИОНЕР ат. Қурылыс мәкемелери, транспорт кураллары хәм басқа да орынларда керекли ықлым шараятларын сақтау үшін үскене.

КОНДУКТОР ат. Поезда, трамбай, троллейбуста, автобуста хәм тағы басқа да транспортларда жолаушыларға билет беретугын хәм хызмет ететуғын адам, киси. *Кондуктор* келген остановканың атын айтты (Ж.Сейтназаров).

КОНКРЕТ кел. Анық, хақықатлық, шын, ашықтан-ашық.

КОНКУРЕНТ а т. Бәсекилесиуши, жарысыушы адам.

КОНКУРЕНЦИЯ ат. Бәсеки, жарыс. Бул базарда өтпес еплемей затың, «Женимпаз» атанған сый-марапатың, «*Конкуренция*» дер жарыстың атын, Сол жарысқа шайланыңлар, жигитлер (И.Юсупов).

КОНКУРС ат. Озып шығып, сыйлық, награда алыу үшін оқыу орынларына, оқыуға кириу тағы басқалар үшін болған жарыс.

КОНСЕРВ ат. Балықтан, гөштен, хәр түрли мийуе жемислеринен исленген, исленип таярланылған металл ямаса шийшеден исленген ыдысларда сақланатуғын азық-аұқат. *Консерваңды* барлық жерде ардақлап, Саған көптиң ышқы артар мудамаы (Ш.Мәмбетмуратов). Етин, майың *консервиң*, Жеуге үнем адамға (Ж.Аймурзаев).

КОНСЕРВАТИЗМ ат. Ескиликке тәжим етиу, гөнерген қурылысқа, тәртипке бойсынуу, соларды сақтап қалуға хәрекет етиу.

КОНСЕРВАТОР ат. 1. Ески тәртиплерди сақтауды жақлайтуғын, прогресске, жаңалықларға, өзгерислерге қарсы адам. Адамлардың сөзине, пикирлерине қарағанда, ол адам

консерватор болса керек (Ө.Хожаниязов). **2. Консервативлик** партияның ағзасы.

КОНСЕРВАТОРИЯ ат. Жоқары дәрежелі музыкалық билим беретугын оқыу орны.

КОНСЕРВАЦИЯ ат. Басланған қурылысты ямаса кәсіп орынларының жұмысын белгили бир себеп пенен тоқтатып таслау.

КОНСИЛИУМ ат. Сыр-сыпаты белгисиз бир ауырыуды табыу хәм оны емлеу әдислерин, усылларын белгилеу ушын жүргизилетуғын врачлардың кеңеси.

КОНСПЕКТ ат. Белгили бир шығарманың, лекцияның, сөйлеген сөздің хәм тағы басқалардың қысқаша жазылған мазмұны. Алдында ашыулы илимий китап хәм бир *конспект* мәкке туұралы (Т. Сейтжанов).

КОНСТИТУЦИЯ ат. **1.** Мәмлекеттің тийкарғы нызамы, заны, законы. **2.** Дүзиліс, структура. *Конституция* хәм нызамлар әмелде ҳәрекет етпей, бийлеу дизгини жеке шахстың қолына өтип, жазалау уйымлары партия хәм халық үстинен өз басымшалық сиясатын алып бара баслады (А.Султанов).

КОНСТРУКТОР ат. Жасаушы, қуруушы.

КОНСТРУКЦИЯ ат. **1.** тех. Машинаның, қурылыс механизмлеринин дүзиліси. **2.** линг. Сөзлердің грамматикалық қурылысы.

КОНСУЛ ат. Бир мәмлекет хукіметинин басқа мәмлекеттің белгили бир қаласындағы ямаса районындағы өз елинің хәм оның пуқараларының хәкімшилик-хуқықлық және экономикалық мәпин қорғайтуғын тураклы уәкили.

КОНСУЛЬТАНТ ат. Өз қөнигелиги бойынша, тийисли мәселелер жөнинде кеңес бериуши, ақыл айтыушы. Сорай кетти баслық, *консультанттан*, ... (Б.Исмайлов).

КОНСУЛЬТАЦИЯ ат. **1.** Белгили бир мәселеге байланысly, маманлардың жыйналысы. **2.** Белгили бир қөниге тәрөпинен берилетуғын кеңес, түсиник, баянлама. ... Орынгүл Сабурованың «Мениң сыйырлардан көп сүт алыу хәққындағы ис тәжірийбелерим» деген темада *консультациясы* болады деген хабар сауыншылар арасына тез таралып кетти (Ж.Сейтназаров). **3.** Кеңес беретугын мәкеме. **4.** Теманы түсиндириу ушын муғаллимнің оқыушыға жәрдем көрсетиуи.

КОНТАКТ ат. Байланысу, жалғасу, жантасу.

КОНТЕЙНЕР ат. Ишине жүк жайластырып салынатуғын арнаулы қуты, ящик.

КОНТЕКСТ ат. Жазылған тексттің өз ишине кирген сөз ямаса гәптің мәнісін белгилеуге мүмкіншилик беретугын, толық пикирди түсіндире алатугын бөлеги.

КОНТИНГЕНТ ат. 1. Қандай да бир мақсетке байланысly алынған нәрсенің шекленген мөлшері. 2. Бир қыйлы топарды, жәмәәтти, кәрхананы хәм басқа да қурамындағы адамлардың жыйындысы.

КОНТИНЕНТ ат. Жер жүзин пайда қылған курғақлықтың океанлар менен оралған, коршалған үлкен бөлеклердің хәр бири, материк. Ой-бу-ў, пүткіл *континентти* айланып шыққанда оған тең келетуғын аўқатты таба алмайды хеш ким! (М.Нызанов).

КОНТОРА ат. Кәсип орны менен мәкемениң хәкимшилик бөлімлері, кеңселердің улыўма аты. *Контордың* алдына топланған адамлар да, атызға шығып баратырған қыз-келиншеклер де шаўқым көтерип буларға қарай шабысты (Ө.Айжанов).

КОНТР кел. Бир нәрсеге қарсылық, қарсы турыў мәнісіндеги коспа сөздің биринши бөлеги, сынары.

КОНТРАБАНДА ат. 1. Тыйым салынған ямаса салық салыўға жататуғын мал-мүлкти, өнімлерди, товарларды хәм де бахалы, қымбат затларды, басқа да буйымларды мәмлекетлик шегадан купыя, жасырын түрде бажы төлемей өткізиў. 2. Усындай жол менен өткізилген мал-мүлк, өнім, товарлар хәм де қымбат бахалы затлар, басқа да затлардың өзи. Қарақалпақстан Республикасы Бажыхана басқармасының *контрабандаға* қарсы гүресиў бөліми хызметкерлері тәрәпинен тийисли хуқық қорғаў уйымлары менен биргеликте хәзирги ўақытта пиротехника қуралларының нызамсыз айланысының алдын алыўға қаратылған илажлар әмелге асырылмақта («ЕК» г.).

КОНТРАБАНДИСТ ат. Контрабанда менен шуғылланыўшы адам.

КОНТРАБАСТ Тик турып, жай менен шертилетугын, ен үлкен, бирақ пәс даўысly, тарлы-жайлы скрипка тәризли саз әсбабы.

КОНТРАГЕНТ ат. Шәртнама бойынша өзине алған миннетлемелерди питкеретуғын, орынлайтуғын адам ямаса мәкеме.

КОНТРАКТ ат. Төрөплөрдүн өз ара келисиуи нәтийжесинде дүзилген шәртнама, шөрт, келисим, питим. Базарком өзинин балдызына балалар бакшасының баслыгы уазыйпасын алып бериуди, Өткирбайға МАЗ беретугын автокәрхана директорының қызын жумыска алған бас врач өзинин қызын *контракт* пенен институтка киргизиуди, институт ректоры жакын районнан студентлер егин егип тәрбиялау ушын 60 гектар жер алып бериуди, жер беретугын колхоздың баслыгы Беларуссиядан бир экскаватор алдырып бериуди өтиниш етти (М.Нызанов). Қайыпберген деген узағырақ жийенимиз бар еди, баласының *контракт* пулын төлей алмай атыр екен, «өзим сорасам, бермейди» деп қартайған апамызға соратыпты (М.Нызанов).

КОНТРАКТАЦИЯ Өним ислеп шығарыушы хәм оны қайта ислеу, сатыу менен шуғылланатуғын шөлкемлер ортасындағы контрактлар, шөртнамалар дүзиу.

КОНТРАМАРКА ат. Белгиленген орынға бийпул пайдаланыу ушын хуқык берилген талон.

КОНТРАСТ 1. Көзге тасланатуғын, кескин парық; карама-карсылық. 2. Сүүретшилиқ хәм фотографияда: предмет, зат көринисинин бир-биринен кескин паркы.

КОНТРИБУЦИЯ ат. 1. Урыста жеңилген мәмлекеттин жеңген мәмлекетке төлейтуғын ақшасы, төлем. Хожели халкына 100 мың сом контрибуция салынды (А.Султанов). 2. Шет ел әскерлери төрепинен басып алынған аймақтағы халыққа салынатуғын мәжбүрий салық.

КОНТРОЛЁР ат. Тексериуши, қадағалаушы, баклаушы, байкаушы.

КОНТРОЛЛЕР ат. Электродвигательдин ислеуин баскарып туратуғын прибор, (әсбап, трамвайларда, троллейбусларда, электровозларда хәм т.б.) аппарат.

КОНТРОЛЬ ат. Тексериу, байкау, баклау, қадағалау. Он бес минуттан кейин *контроль* өтип кетти (Қ.Досанов). ... әлбетте оның ислеп жүрген барлық исине *контроль* етиуге хақылымыз (Ө.Айжанов).

КОНТУЗИЯ ат. Денениң сырты жараланбаса да, онын бир нәрсеге урылыуынан, соклығыуынан, ямаса басқа бир зақымнан организмде пайда болған майыплық жағдай. Еки аяғыңыз да *контузия* болып, сезимсиз, хәрекетсиз қалған (А.Бекимбетов).

КОНТУР ат. 1. Қандай болмасын бир нәрсениң сыртқы пишими, көриниси, формасы, келбети. 2. эл. радио Электр ағымы хәм кернеудің еркин тербелислери пайда болатуғын жабык электр шынжыры.

КОНТУРЛЫ кел. Контурдан ибарат, контурдан куралған. **Контурлы карта** — курғақлық, сондай-ақ, суу хәуизлеринин аты көрсетилмей тек көриниси көрсетилген ренсиз географиялық карта. **Контурлы сызық** — қатар ноқатлардан ибарат сызық.

КОНУС ат. геом. 1. Сүйир тик мүйешли үш мүйештин катетлериниң биреуиниң айналасында айналыу аркалы пайда болатуғын геометриялық дене, форма. 2. Усындай формадағы зат.

КОНФЕДЕРАЦИЯ ат. аўкам, уйым, бирлеспе. 1. Өз ғәрезсизлигин сақлаған халда белгили мәселелерде өз мәмлекети хәм органларына ийе болған мәмлекетлер тәрәпинен дүзилетуғын мәмлекеттиң көриниси. 2. Қандай да бир шөлкемлер аралық уйым, аўкам.

КОНФЕРАНС ат. Сахнада қойылатуғын номерлерди жәриялап оған түсиник бериу жолы менен көрсетилетуғын эстрадалық көркем жанр.

КОНФЕРАНСЬЕ ат. Гейде жеке номерлерди өзи орышлап көпшиликти кеуиллендирип туратуғын эстрадалық концертти жүргизиуши артист.

КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛ ат. Салтанатлы мәжилислер, конференциялар өткерилетуғын зал.

КОНФЕРЕНЦИЯ ат. Қандай да болмасын мәмлекет, шөлкем уәкиллериниң мәжилиси, жыйналысы, кеңеси. Халықаралық конференция, республикалық *конференция*. Илимий *конференция*. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде «Мәңгилик мийрас» атлы әмелий — теориялық *конференция* болып өтти («Қарақалпақ университети» г.).

КОНФЕССИЯ а. Диний исеним, ийман. Бүгинги күнде Өзбекстан Республикасында түрли *конфессияға* тийисли диний шөлкемлер жумыс алып барып атыр, пуқараларымыз өз диний әмеллерин еркин орышлап келмекте («ЕК». г).

КОНФЕТ ат. Хәр түрли формадағы кишкене етип исленген кондитерлик мазалы аўқат, тағам. ... Тамараға бир *конфета*

бергени ядыма түсип кетти, .. (Ө.Айжанов). Гүлайша бир кило *конфета*, бир метр қызыл сәтин, еки шийше одеколон, еки қуты ет консервасын дәстүрханға орады (Т.Нәжимов).

КОНФИСКАЦИЯ ат. Мәмлекеттиң, ҳүкиметтиң қарары бойынша биреўдиң мал-мүлкин, жерин, турак жайын, үй-үскенелерин хәм тағы басқаларын мәмлекет пайдасына алыу. Екеўимиз де Пирман байды *конфискация* еткен күни тууылыппыз (Т.Қайыпбергенов). Ауылма-ауыл аралап, *Конфискация* болған байлардан (А.Дабылов).

КОНФЛИКТ ат. Бир-бирине қарама-қарсы көзқараслардың, пикирлердиң өз ара соқлығысыуы, келіспеушилиқ, дау-жәнжел. Шанарақлардағы *конфликт* жағдайлардың тийқарғы себеби — билимниң жоқлығы («Саза» ж.).

КОНФРОНТАЦИЯ ат. Қарама-қарсылық, өз ара кери келиу, қарсыласыу.

КОНФУЦИЙ(ШЫ)ЛЫҚ кел. Қытайда тарқалған үш тәрбиялық, әдеплилік, диний тәлийматтан (даосизм хәм буддизм менен) бири (тийқарғы түсиниклери: инсаныйлық, әдеп-икрам қағыйдалары хәм де инсанның унамлы пазыйлетлери).

КОНЦЕНТРАТ ат. 1. Кептирилген, прессленген түрдеги таяр аўқат, тағам. 2. Мал шаруашылығында қолланылатуғын жуғымлы азық, жем. Саўлықларға жоңышқа салынлар, қозыларға *концентрат* беринлер, азып қалмасын, хабардар болынлар! (Ө.Айжанов). 3. Бабына келтирилген руда, кән.

КОНЦЕНТРАЦИОН: концентрациялық лагерь. Фашист режими басшылық ететуғын мәмлекетлерде сиясий тутқынлар қамалатуғын арнаулы лагерь.

КОНЦЕНТРАЦИЯ 1. Бир жерге топлау, жыйнау, жыйналыу. 2. хим. Суйықлықта еритилген яки ҳауаға тарқалған бирикпениң муғдары, қойыу-суйықлығы.

КОНЦЕНТРАЦИЯЛАУ Бир жерге топланыу, жыйналыу.

КОНЦЕПЦИЯ ат. Көзқараслар, пикирлер топламы, шынлық, хақыйқатлық, көзқараслардың системасы, алымның, сүүретшиниң, жазыушының хәм басқалардың улыўма ой түйини, белгили бир хәдийселер менен қубылыслар хаққындағы пикирлер жыйындысы.

КОНЦЕРТ ат. 1. Музыкалық әсбапларға арналып жазылатуғын ири шығарма, симфониялық оркестр сүйеу болатуғын жеке әсбапқа арналған ири шығарма. Сол бир күни

кемпиp апасының жыл асын таркатып болып, «радионы енди аша берейик» деп туңғыш *концерт* тыңлаған күни түнде кеширек жатып, азанда оянбай қалды (Т.Қайыпбергенoв). **2.** Алдыннан дүзилген бағдарлама тийкарында жеке адамның ямаса бир топар адамлардың музыкалық шығарманы көпшилик алдында орынлауы, аткаруы. Нөкистен *концерт* берип атыр еди, отырды да тыңлады Ержан (С.Хожаниязов).

КОНЦЕРТМЕЙСТЕР ат. **1.** Оркестрде орынлаушыларды баскаруышы, биринши скрипкашы, биринши альтшы, биринши виолончельши. **2.** Қосықшылар менен ислесиуши, қосықшылар таярлаушы - пианист.

КОНЦЕРН ат. Рәсмий өз ғәрезсизлигин сақлап қалған, бирәк әмелде орайласқан экономикалық қадағалау хәм басшыға бойсынуышы бир қанша санаат, экономика хәм сауда кәрханаларының бирлеспеси.

КОНЦЕССИЯ 1. Бир мәмлекет яки жергиликли органлар курамындағы тәбийғый байлықлар яки басқа хожалық объектлеринен уактынша пайдаланыу, айырым кәрхана, кән хәм. т.б. курыу, иске салыу ушын руксат берiu хәм сол тууралы шәртнама. **2.** Усындай шәртнама тийкарында курылған, ислеп атырған кәрхана.

КОНЦЛАГЕРЬ ат. Туткынға алынған адамларды услайтуғын камакхана, тюрьма яғный «концентрациялық лагерь» деген сөздің қысқартылғаны.

КОНЬ ат. Гимнастика шынығулары ушын арналған, козёлдан узын, төрт аяклы әсбап, спорт буйымы.

КОНЬКИ ат. Музда сырғанақ тебиу ушын аяқ кийимнин ултанына бекитилетуғын полаттан исленген әсбап, курал. Еки-үш күн дауамында *коньки* тебиуден жалыкпады («Жеткиншек» г.).

КОНЬЮНКТИВА Көздің бириктириуши пердеси — кабактың ишки бөлеги хәм көздің алдыңғы (сыртқы) бөлегин қаппап туруышы жуқа ығаллы пердеси.

КОНЬЮНКТУРА ат. **1.** Социаллық турмыстың бир тарауындағы шараятлар жыйындысы, усы тарауда пайда болған ауҳал, жағдай. **2.** Экономиканың белгили бир дәуириндеги усы жағдайды көрсетиуши белгилер жыйындысы, базарда ол яки бул товарға болған талап хәм усыныслар.

КОНЬЯК ат. Жүзим спиртинен исленген ишимлик. *Коньяксиз* бир стакан куры кофениң өзін қуйып берди (С.Айний). *Коньяк*

бойыма сиңип, түни менен тастай катып уйыклап қалыппан (К.Мәмбетов).

КОНВЕЙЕР ат. 1. Жүк тасыу. 2. Машинаның ауысық бөлеклерін қурастырып жыйнау. 3. Исленип атырган нәрселерди бир орыннан екинши орынға избе-из үзликсиз жеткерип бериу ушын иркинишсиз айланып туратуғын лента көринисли арнаулы қурылма, транспортёр.

КОНВЕНЦИЯ ат. Қандай да бир арнаулы мәселеге тийисли шәртнама, келисиу. Усы жағынан жаңа Мийнет кодексиниң жойбары ислеп шығылды хәм бул процессте оннан аслам халықаралық шөлкемниң, атап айтқанда, халықаралық мийнет шөлкеминиң бир қатар *конвенциялары*, алпыстан зыят мәмлекеттиң тәжирийбеси үйренилди («ЕҚ». г.).

КОНВЕРСИЯ ат. 1. Алмастырыу, өзгертиу, қайта есаплау. Валюта конверсияси қ. *конвертация*. 2. лингв. Айырым тил бирликлериниң басқа системаға өтип кетиуи, өзгериуи, жаңа бирликтiң пайда болыуы.

КОНВЕРТ ат. Ишине хат, хұжжет, сұурет хәм. т.б. салып, бир жерге жибериу ушын қолланылатуғын, төрт мүйешли қағаз пакет. *Конверт* мениң қолымда қалды.(Г.Есемуратова).

КОНВЕРТАЦИЯ Миллий валютаның әмелдеги курс бойынша басқа сырт ел валюталарына еркин шекленбеген муғдарда алмастырылыуы. «Ўзсувтаъминот» АЖға жоқары маманлықтағы сырт елли қәнигелерди жумысқа қабыл етиуге хәм жәмийеттиң қаржылары есабынан оларға еркин *конвертацияланатуғын* валютада мийнет хақы хәм басқа да төлемлердиң муғдарын белгилеуғе рухсат етилсин («Еркин Қарақалпақстан» г.).

КОНВОИР ат. 1. Адам яки зат, нәрсени қорықлап барыушы қураллы сакшы, баклаушы. 2. Кеме яки бир неше кемелерди қорықлап, баклап баратуғын кеме яки самолёт.

КОНВОЙ ат. 1. Қорықлап, баклап баратуғын қураллы сакшылар отряды. 2. Транспорт яки сауда кемелерин қорықлап барыушы кемелер яки самолётлар топары.

КООПЕРАТИВ ат. Бирлесип, шериклесип, жарына төлеп, ортақласып, ашқан дүкән, магазин. 1930-жылы *кооператив* рауажландырыу жолы менен меншикли кәрханаларды питкериу ислери басланды (Қ. Ирманов).

КООПЕРАЦИЯ ат. Хожалықты бирлесип жүргизиу ушын, материаллык ямаса акшалай (пай) қосып өз ықтыяры менен бириккен адамлар (кооператорлар) бирлеспеси, белгили бир өндирис процесинде, көп адам, өз ара хәрекетте жумыс ислейтуғын мийнет формасы *кооперация* деп аталады. Мийнет *кооперациясы*, яғный пытыранды өндириушилердин биригиуи, сапасы жағынан өндиристин жаңа формасы болып табылады. 2016-жылы нәсилли қоянларды жеңиллетилген кредит есабынан сатып алып, хәзир республикамыздың барлық қала хәм районларына *кооперация* тийкарында тарқатып киятырмыз («ЕК». г.).

КООПАЦИЯ ат. Қосымша сайлау, жаңа ағзаларды сайлаусыз курамға өткеріу.

КООРДИНАТ ат. Кеңисликте жатырған ноқаттын жағдайын анықлайтуғын шамалар, мөлшерлер.

КООРДИНАЦИЯ ат. Түсиниклерди, ис-хәрекетти хәм тағы баска да усы сыяқлыларды ретке келтириу, режелестириу, сәйкеслендириу, үйлестириу. Қарақалпақстан Республикасы Экология хәм қоршаған орталықты қорғау комитети, қала, районлар инспекциялары, Қарақалпақстан Республикасы Тоғай хожалығы комитети жумысларын *координациялап* барыу тапсырылған («ЕК». г.).

КОПИЯ ат. 1. Түп нускадан айнытылмай жазып алынған көширме. Бир *копиясын* Атамурат өзинин басқарған бригадасына алып келди (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Уқсас, усас, мегзес, дәл өзи. ... Азамат әкесинин *копиясы* екен, — деди сырттан келген бир адам («Жеткиншек» г.).

КОРАБЛЬ ат. 1. Теңизлер менен океанларда жүзип жүретуғын кеме. Көкте пилот ушар зымырап, *Корабльде* данқлы капитан (Т. Сейтжанов). О, мен хәзир компас болсам, сүйиклим, Саған барар еди-ау барлық корабль! (И. Юсупов). 2. Космосты изертлеуге арналған бир ямаса бир неше адамлық спутник. *Корабльлер* космоста қатар ушқан. Иллюминатордан қол былғап... (И.Юсупов).

КОРЕЙС к. корейслер.

КОРЕЙСЛЕР ат. Кореяның тийкаргы халқын пайда етиуши халық, миллет.

КОРЗИНА ат. Бир зат салыу ушын тоқылып исленген ыдыс себет. *Корзина* картофель де, гешир де, пияз да салыуға оғада ынғайлы ыдыс («Жеткиншек» г.).

КОРЗИНКА ат. Корзинаның кишкене түрі. Сулыұ гүлди хәм сулыұ жапырақлы өсімликлерди үйде *корзинкада* өсириүте болады... («Жеткиншек» г.).

КОРИДОР ат. Дәлиз. Турыпты тек күлимсиреп, Ортасында *коридордың* (И.Юсупов).

КОРИФЕЙ ат. Белгили бир илим, көркем өнер тарауында үлгили, көрнекли искер.

КОРОБКА ат. Кишкене қағаз картон, қуты, бир нәрсе туратуғын ыдыс сыяқлы нәрсе. Әдетте, калың қағаздан төрт мүйешли етип исленеди. Турдымурат бир *коробка* шырпыны қалтасынан шығарып Таўмуратқа усынды («Жеткиншек» г.).

КОРОЛЕВА ат. 1. қ. Король. 2. Корольдың хаялы, өмирлик жолдасы. 3. Шахмат ойынындағы ферзь.

КОРОЛЬ ат. Патша, феодаллық ямаса буржуазиялық мәмлекеттиң басшысы хәм сол басшыға берилген атақлардың бири. Британия атауларының бәлент имаратларында жасайтуғын *корольлар* менен лордлардың итибары қаратылған еди (Т.Қайыпбергенов). 2. *Король* сүүрети салынған картаның биреуі. Қыйықтың *королю*. 3. Шахмат ойынындағы баслы қорғаныу тиреги. Я еңкейип шахмат доскасына сен, *Корольды* мат етип устар уақытта (Б.Қайыпназаров)

КОРОНКА ат. Тисти сақлау ушын оған кийдирип қойылатуғын металл ямаса пластмассада исленген қаплама.

КОРПОРАТИВ ат. Қандай да бир корпорация, шөлкемге көпшиликке, тийисли, улыұмалық.

КОРПОРАЦИЯ Кәсип яки топарлардың мәплери улыұмалығы тийкарында бирлескен адамлар топары, жәмийети. 2. Базар экономикасы раўажланған мәмлекетлерде (мыс, АҚШ, Канада хәм т.б.) акционерлик жәмийет түри. Өз гезегинде, «Аль Амакин аль-Алабий» *корпорациясының* басшысы Насер аль Ажми жыллы жүзлилик пенен қабыл еткени ушын республикамыз басшысына миннетдаршылық билдирди («ЕҚ». г.).

КОРПУС ат. 1. Механизм, аппарат хәм усы сыяқлы затлардың сыртқы көринис формасы, қабы. 2. Белгили бир участкадағы жайдың бири, жеке үй, жай. 3. Бир неше дивизия ямаса бригададан ибарат болған армия бөлеги. 4. Айрықша жұмыс пенен бәнт болған қәнигелер топары, группасы. Дипломатлар *корпусы*. 5. Белгили бир оқыу орны. Студентлер *корпусы*. 6. Типографиялық шрифт-кегль (типология хәриплеринин

үлкен кишилик өлшеуі). 7. Шет ел державалары ўәкиллеринин жыйынтығы (дипломатиялық *корпус*).

КОРРЕКТИВ ат. Жөнлеу, дүзетиу, онлау, толықтыруу, дүзетиу киргизиу.

КОРРЕКТИРОВЩИК ат. Окты нышанага дәл тийгизиуши, дүзиу гөзлеуши.

КОРРЕКТОР ат. Корректураны окыйтуғын баспа, газета ямаса типография хызметкери. Терип болып, оригиналын, *Корректорға* береді (Ж.Аймурзаев).

КОРРЕКТУРА ат. Терилген текстте кеткен типографиялық кәтелерди дүзетиу.

КОРРЕЛЯЦИЯ 1. Нәрселер хәм түсиниклер ортасындағы мүнәсибет, олардың өз ара мууапықлығы, бир-бирине байланыслылығы. 2. мат. Турақлы, өзгермейтуғын функциональ өзгешеликке ийе болмаған муғдарлар аралык байланыс. 3. биол. Адам, хайуан, өсимликлер организмндеги курамлы бөлеклердин дүзилиси хәм хызметлери ортасындағы өз ара сәйкеслесиуи, үйлесим. 4. линг. Тил бирликлеринин өз ара байланыслылығы.

КОРРЕСПОНДЕНТ ат. Газеталардың ямаса журналлардың ягный баспасөз хызметкери, хабаршысы. Олар энди шығайын деп атырғанда фотоаппарат асынған бнр *корреспондент* биринши медсестра менен бирге келеди (Т.Мәтмуратов)

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ ат. 1. Почта-телеграфлык материаллар, хатлар. 2. Жеке адамлардың ямаса мәкемелердин өз ара жазысқан хатлары. 3. Газетада ямаса журналда жәрияланыу ушын жергиликли жерлерден келген хабарлар.

КОРРИДА ат. Испания, Португалия, Кубла Франция хәм Латын Америкасында ертеде пайда болған буға урысы (буға менен гүрес алып барыушы, оны өлтириуши адамлар «тореро» деп аталады).

КОРРОЗИЯ Металлардың химиялык тәсир етиуи нәтийжесинде желиниуи, тат басыуи.

КОРРУПЦИЯ ат. Нызамға қайшы түрде материаллык байлык арттыруға урыныуы, энономикалык жынаят (пара, паракорлык, лауазымынан пайдаланып нәрсе, буйымларды өзлестириу). Бул дәуирдин иплас термини де көп: «Мафия» хәм «*коррупция*», — және не? (И.Юсупов). Бул қарыйдарым коррупциядан болып шықты (М.Нызанов).

КОРСЕТ Кәдди бойы, кәуметі шырайлы болыуы яки емлениу ушын тағылатуғын, көкиректің төменгі бөлегі хәм қарынды қысып, тартып туратуғын арнаулы белбеу.

2. Омыртқасы сынған, қыйсайған хәм кеселленгенде оны кереккі кәліпте яки қыймылдатпай услап туратуғын ортопедиялық әсбап.

КОРТ ат. Үлкен теннис ойыны ушын әнжамланған, арналған майданша. Быйыл 269 футбол, волейбол, баскетбол хәм бадминтон майданларын, 178 бокс гүрес, фитнес хәм гимнастика спорт залларын, 32 теннис кортын қуруу бойынша 500 миллиард сомға шамалас жойбарлар әмелге асырылады («ЕҚ». г.)

КОРТЕЖ ат. Салтанатлы жүрис, мәресім (тийкарынан, транспортта).

КОСИЛКА ат. От, шөп, усы сыяклы егинлерди оратуғын машина, орақ машин.

КОСИНУС ат. мат. Сүйир тик мүйешли үш мүйештин сүйир мүйешине иргелес жатқан катети менен оның гипотенузасының қатнасы.

КОСМЕТИКА ат. Адам денесин, терисин күтиу ушын қолланылатуғын хәр түрлі крем, ийис май хәм басқа да затлар. Хаял-қызлардың гөззаллығы *косметикаға* байланысly, Лекин, бояу жағылып, әтир сеуілген жүзге ошақтың оты, қазанның күйеси, аұқаттың пууы зыян береді (М.Нызанов).

КОСМЕТОЛОГ ат. Косметология кәнигеси, пардозшы.

КОСМЕТОЛОГИЯ ат. Медицинаның адам сыртқы көриниси (жүзи, денеси), айырым ағзалар (мурын, кулак т.б.) көринисин түрлі нықап (маска)лар жәрдемінде яки операция жолы менен жақсылау усыллары хәм методларын ислеп шығатуғын бөлими. Сондай-ақ, тийкарынан алғанда, 5 — аквамәденият, агросанаат, фармацевтика, медицина хәм *косметологияда* кеңнен қолланылмақта («ЕҚ». г.).

КОСМОГОНИЯ ат. Аспандағы денелердің хәм олардың тарауларының шығыуы менен рауажланыуын изертлейтуғын астрономияның бир тарауы.

КОСМОГРАФИЯ ат. Аспандағы жұлдызларды есапқа алыудың, жазыудың астрономия менен физикалық география бойынша улыума мағлыұматлары.

КОСМОДРОМ ат. 1. Космосқа ракеталар, космослық корабльдер ушыратуғын далаңлық, ашық майдан, жер, территория. *Космодром* жанындағы гүлзар, аймақ, Гүрилди, музыка. Диктор дауысы (И. Юсупов). 2. ауыс. Орын, жай. Сен — кеулимнің *космодромы*, ығбал куяшы, Көп үлкели, көп теңизли, көп тилли Ұатан! (И. Юсупов).

КОСМОНАВТ ат. Космослы кеңісликте ушығушы, пәрүаз етиуіши киси, адам. Алдың сен озып қатардан, *Космонавт* атағын (И. Юсупов).

КОСМОНАВТИКА ат. Космос туұралы, планета аралық кеңісликлерге ушығу туұралы илим.

КОСМОПОЛИТ ат. Космополитизм тәрепдары.

КОСМОС ат. Бир тутас әлем, аспан кеңіслиги. *Космосқа* кеше ушырдым, Қыялды емес, шынлықты (И. Юсупов). Оның ушын хәзир мен, *Космос* бетке ушаман (Ш. Мәмбетмуратов).

КОСТЁЛ ат. Поляклардың католик ибадатханасы.

КОСТЁР ат. Ошақсыз кеңіслик жерде, тоғайлық жерде арнап жағылған от. Кеште *костёр* жанына барып сөйлесейик... (И. Юсупов).

КОСТЮМ ат. Пиджак пенен шалбар ямаса жакет пенен юбкадан куралған сырт кийим. Тосыннан қалаға келип қалды, ондағы ойы — баласына *костюм* сатып алыу (Ө.Айжанов). Сонлықтан, гей биреулерин *костюмының* киселерине де тыққышладым (Ө.Хожаниязов). ...*костюмының* сәдеплерин жаздырып, басындағы такыясын маңлайына басыңқырап қойды (А.Бекимбетов).

КОСТЮМЕР ат. Роль атқарушы актёр яки актрисанын кийимин таярлаушы қәниге.

КОСЫНКА ат. Хаяллардың басына байлайтуғын ямаса мойнына орайтуғын кишкене орамал. Аяғында туфли, басына көк реңли, жапырақ гүллі *косынка* ораған (А.Оразов). *Косынкасының* ушы менен көзинің жасын сұртти (К.Султанов). Тислеп алып *косынкасының* бир ушын, Қыялынды исте турып серлейди (Т. Сейтжанов).

КОТАНГЕНС ат. мат. Тик ямаса үш мүйешликтің түйисип атырған бир катеттің басқа бир катетке катнасы менен сол мүйештің 90° қа дейін толықтыратуғын мүйештің тангенсин билдиреди.

КОТИРОВКА ат. Биржада әмелдеги жағдай, барыс хәм нызамшылық өлшемлерине әмел еткен халда сырт ел

валюталар, қымбат баха қағазлар курсың хәм де товарлар бахасысын белгилеу.

КОТЁЛ ат. Металлдан исленген үлкен дөңгелек ыдыс, қазан (бунда суу жылытылыуы, аўқат писирилиуи тағы басқалар ислениуи мүмкин).

КОТЁЛОК ат. Аўқат писириуге хәм оны жеуге арналған кишкене котёл, кишкене қазан. Исмайыл аспазға котёлогин узатты (Қ. Досанов).

КОТЛЕТ ат. Қыйылған, майдаланған, кесилген, унталған гөштен таярланылған жалпақ яки гүлше сыяқлы аўқат, тағам. Ал, атасына арнап писиретуғын аўқатлары жумсақ ғана *котлет*, сүтке қайнатқан бөкпен, рагу, гөш бөрек, борщ дегенлерди писирип береді (Г.Есемуратова).

КОТТЕЖ ат. Онша үлкен болмаған, еки қабатлы, бир шаңаракка арналған турак жай, үй.

КОФЕ ат. 1. Тропикалық өсимликтин дәни, туқымы. Бир кәса кофениң үстинде олар, Миллион доллар мәселесин шешеди (И.Юсупов). 2. *Кофе* унтағынан исленген чай сыяқлы ишимлик. Бурын да талай рет *кофе* ишкен форфор кәсанын иши-сыртын көрип, бир неше мәртебе ернине тийгизди (А.Бекимбетов).

КОФЕИН ат. Кофе дәнинде, чай ағашының жапырақларында және де басқа гей бир өсимликлерде болатуғын, медицинада нерв системасы (қурылысы) менен жүректи қуатландыруу ушын қолланылатуғын ашшы дәмли, ақ унтақ дәри. Бундай жағдайда кеселленген малдын терисиниң астына *кофеин* бензоат-натрия, еттин ишки кабатына беренил препаратларын салып шаншыу илажлары алып барылады («ЕК». г.).

КОФТА ат. Куйымшактан төмен түспейтуғын қысқа тигилген хаяллардың үст кийими. ...Жәнигүл *кофтасын* кийип болды да, атызға қарай кетти («Жеткиншек» г.).

КОЧЕГАР ат. Пуу котёлына, қазанына от жағыушы. Хәм слесарь, хәм *кочегарман*, Прометейдей отқа қасарысқан, — Мен — Татарстан (И.Юсупов).

КОШКА ат. Сууда жүриуши қайық, кеме, пароход, катерлерди иркиу ушын жерге, суўға таслайтуғын металлдан исленген үш тисли әсбап, кишкене якорь.

КОЭФФИЦИЕНТ ат. 1. мат. Қандай да бир математикалык түсиниктин тураклы яки белгили көбейтиушиси. 2. физ. Қандай

да бир физикалық қәсийетиниң сан жағынан белгилейтуғын көбейтиўши.

КӨБАСА р. Көбирек, жийи, әсиресе, онша, оншама, сонша, соншама. Бундай сөзлерди көбаса айта бериўдиң не кәжети бар,... («Жеткиншек» г.).

КӨБЕЙИҰ ф. Бир нәрсениң сан жағынан артыўы, өсиў-өрбиўи, молайыўы, улғайыўы. Бул кәрада ақылғөйлер, тәуиплер де *көбейип* кетти (Қ.Айымбетов). Гүлайымдай сулыўға, Ашық жигит *көбейди* («Қырқ кыз»). ◇ **Көбейе келиў** — молайыў, артыў, көп болыў.

КӨБЕЙТИЛИҰ көбейиў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨБЕЙТИНДИ ат. Еки санды көбейткенде шығатуғын жуўмақ, нәтийже. Мине, мынаў усыллардың *көбейтиндиси*, — деди муғаллим («Жеткиншек» г.).

КӨБЕЙТИҰ ф. 1. Бир санды берилген көбейткиш қанша болса, сонша рет қайталап қосыўды талап ететуғын арифметикалық төрт әмелдиң бири. ... еки санның арасына *көбейтиў* белгисин қойыў керек екенлигин естен шығарманлар, — деди ол («Жеткиншек» г.). 2. Белгили бир санды берилген *көбейткиш* қанша болса, сонша рет еселеў. ... сондай-ақ, тергеў барысында үш ай қамақта отырғаны ушын айлығын үш есе *көбейтилген* муғдарда мархумлардың ағайин-туўғанларынан өндирип бериўинизди сорайман (М.Нызанов). 3. Бир нәрсениң санын, сапасын, муғдарын арттырыў, молайтыў, нобай етиў. Мазалы мийўе қанынды *көбейтеди* хәм тез арада жазылып кетесең, — деди (Ө.Айжанов). Хеш қайсысы өз бетинше кете алмайды, көбиси «Хан аўылы» атанғанына масайрап, өзи кимлигин умытады, күндиз-түни хан малын *көбейтиўдиң* машкаласында болады, ханнан мал *көбейтиўдиң*, шикарға шығыўдың сырларын үйренип, кең өрис ийелеп атырғанлары да аз емес (Т.Қайыпбергенов). 4. Арттырыў, молайтыў, асырыў. Олар Досназаровты «миллий шегараларды шешиў мәселесинде жетерли билимге ийе емес» деп рәуият шығарып, оның әтирапында өсек сөзлерди *көбейтип* жиберди (А.Султанов).

КӨБЕЙТИҰШИ ат. 1. Молайтыўшы, өсириўши ...бул сан *көбейтиўши* еди,... («Жеткиншек» г.). 2. Бир нәрсени арттырыўшы, қосыўшы. Мал *көбейтип*, таўық сақлап, пул таўып, Барыс-келис пенен жүргени абзал (И.Юсупов).

КӨБИ қ. көпшилик. Өмирдиң *көби* кетип, азы қалды, Түлки дүнья жеткизбей, тазы қалды (И.Юсупов).

КӨБИК ат. 1. Суудың ямаса басқа да суйықлық затлар шайқалғанда, қайнағанда көпирип жүзине шығатуғын жеңіл нәрсе. Көк-көмбек дузлы суудың *көбиги* аппақ болып, анадай жерге шекем тарамай кем-кемнен узак қала берди (Н.Дәукараев). 2. Жанлы-жаныуарлардың қатты жүриуінен, шабысынан пайда болып, денесинен шығатуғын тер, суйық зат. Астындағы Мәжнүн ат, Омыраудан *көбик* шашады («Мәспатша»). Бедеудей қурықтан қашқан, Омыраудан көбик шашқан (И.Юсупов). 3. Хайуанаттың жанлы-жаныуарлардың аузынан көпирип шығатуғын силекей, суйықлық зат. **Көбик ауыз** — Езиуи жыртылғанша атлардың жылауын тартты, бірақ атлар езиуиниң жыртылғанына қайыл-дә, сал еғленгенге қайыл еместей, мойынларын барынша созып, тумсығы менен жер сүзерликтей дәрежеде басларын төмен салып, танаулары желбиреп, аузыларынан *көбик* шашып, дойнақты барынша таслап баратыр, жөниуарлар! (Қ.Матмуратов). Бундай боп таяқ тиймеген, Ат аузынан *көбик* ақты (Бердақ). ◇ **Көбик шашыу** — биреудің көп сөйлеуі, мыжыуы, мылжың сөз. Ол кешке дейін аузынан үзликсиз *көбик* шашып, сөйледі де отырды (А.Бекимбетов). **Ақ көбик** — суйықлықтан ямаса хайуанат хәм жанлы-жаныуарлардың тез қатты тердің сыртқа *көпирип* шығыуы. Таудай толқын, Теңиз бети ақ *көбик* (Ж.Аймурзаев). Ақдәрья неге атандың, Ақ *көбикпеди* толқынын? (К.Султанов). **Гүмис көбик** — ауыс. ақ көбик, теңиз бетіндегі толқынланып шыққан жылтыр женил көпирик, Ер Шамурат атайдың, Фаррыларын сепсе шигит. Гүмис *көбик* ақ теңіздей, Пахта берер ой хәм қырың (И. Юсупов).

КӨБИКЛЕНДИРИҰ көбиклениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨБИКЛЕНИҰ ф. Суйықлық заттың көбигиниң көпирип бетине шығыуы. ...Бийби *көбикленип* қайнаған қазаның сапырып отырды (С.Хожаниязов).

КӨБИКЛЕСИҰ көбиклеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КӨБИКЛЕТИҰ көбиклеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨБИКЛЕҰ ф. Суйықлық заттың көпириуі, *көбиклениуи*. Сүттің *көбиклеуи*н мәттал шөмиш пенен сапырды (С.Мәжитов).

КӨБИНЕ к. көбирек.

КӨБИНЕСЕ р. Жийи, әсиресе, көбирек, оншама. Көбинесе, гүрриң берип отырған Оразан батыр (Т.Қайыпбергенов.).

КӨБИНШЕ қ. көбинесе.

КӨБИРЕК кел. **1.** Көп жағдайда, көпшилик уақытта, хәмме уақытта, барлық уақытта. Бас денгенеси кашар денгенесинен кызығырак болып, шаўкымы *көбирек* шықты (Қ.Айымбетов), Ол иске *көбирек* силтейди (Г.Есемуратов). **2.** Молырак, толығырак. ... еки манаттан *көбирек* ақша жыйнапты (Т.Қайыпбергенов).

КӨБИСИ қ. көпшилиги.

КӨГАЛ кел. Егиннің писпеген түри, писпеген, көк.

КӨГАЛАЙ кел. Алыс, узак. Көз жетпес *көгалай* кеңисликте ат бауырынан дала гүллери екен (Т.Қайыпбергенов)

КӨГАЛЛАНДЫРЫҰ ф. хәр қыйлы тереклер, гүллер егиу. Мәхәллелерде абаданластырыу, *көгалландырыу*, үй алды қыйтак жерлеринен өнимли пайдаланыу, мийуели хәм саяманлы тереклерди егиу сыяклы жумысларды үгит-нәсиятлау мақсетинде бир қатар илажлар өткерилмекте («ЕК». г.).

КӨГЕРИҰ I ф. **1.** Нәл тутыу, өсиу, шығыу, бөртиу, көклеу. Сонлықтан, халқымыздың ырыскы-несийбеси болған гауаша тәрбиясына нәл *көгерип* шыққаннан баслап белсене қатнасамыз хәм гүзги жыйын-теримде зүрәәтти жауын-шашынға қалдырмай жыйнап аламыз (М.Нызанов). **2.** Жайнау, гүллениу, кулпырыу. Жап бойында жаудырап, *көгерди* сүтилмек (И.Юсупов). **3.** Алғыс, рахмет. Кесеуиң *көгерсин*, бахтын ашылсын, душпанынның малы-мүлки шашылсын (ққ.х.к.). **4.** ауыс. Өсиу, рауажланыу, көбейиу, өнип-өсиу, үрим-путақлы болыу. Шәхәрде болып абадан, Өссин урпақ *көгерсин* (ққ.х.к.). ◇ **Гүл көгеріу** — жайнау, жаснау, рауажланыу, табысқа бөлениу. Қоллардан *гүл* көгерер, Беркийди табыс бели (Г.Есемуратов).

КӨГЕРИҰ II ф. **1.** Адамның қаны қашыуы, денесинин өзгериуи, бозарыуы. Уғыл кемпир турған жеринде селк етип, ушып түсип, көзлери аларып, бет-аузы *көгерди* (А.Бекимбетов). — Балаңыз жууырып жүрип бирден *көгерип* қатып қалмай ма? — деди усы Қудыяр ертенине (М.Нызанов). **2.** Қандай да бир заттың бузылыуы, түсинин көгис түрге енип баз басыуы, бүлиниуи, шириуи, базласыуы. **3.** дин. Кейиудин, сөгистин, ғарғыстың бир түри. Көсеуиңиз *көгермегир!* Неге бунша мени күйдиресең, — деди кемпир (Б. Кербабаев). **4.** Денениң бир нәрсениң тийиуи, урылыуы хәм урыуының нәтийжесинде көк түске айналыуы, көк түске ениуи. Сыр дәстениң тийген

жери *көгерип* адам карағысыз болып қалды (Н.Дәукараев). Бет-аузың *көгерген*, үсти-басың жыртылған (М.Нызанов)

КӨГЕРТИҮ көгериу фейилинің өзгелик дәрежеси.

КӨГЕРШИН ат. Кептерге усаған, сурғылт, көкшил хәм де төсли қус. Мурнына карасақ *көгершиннің* ининдей («Мәспатша»). Көкте жүзген *көгершинлер* кең даланың еркесиндей еркелеп жүр (Ж.Аймурзаев).

КӨГЕРШИНДЕЙ кел. Көгершинге усаған, көгершин сыяклы, көгершинге мегзес. Жас жигит *көгершиндей* ара-тура келип туратуғын болды,.. (Қ.Айымбетов).

КӨГИЛДИР I кел. Бир заттың көк тәризли болыуы, көк түсли, көклеу, көкшил. Түнде жылтырап көринетуғын тау қоңызларының *көгилдир* жарықлары жылтырап көринеди (Қ.Айымбетов). Кең *көгилдир* дүньяға көз камасар, Жер қайысқан қалың туяқ дүбири (И.Юсупов)

КӨГИЛДИР II ат. Ақ қуудың палапаны, баласы.

КӨГИЛДИРДЕЙ кел. Көгилдир сыяклы, көгилдирге усаған, көгилдирге мегзес, көгилдир тәризли, көгилдир яңлы. Жайылып жатырған *көгилдирдей* сууға көзи түсип, жолаушылар бирден тоқтап қалды (Ө.Айжанов).

КӨГИС кел. Көкшил, көк түске ұсас. — Айтқаным сол, оның аты айтылғанда сениң бетлерің қызарып, еринлерің *көгис* тартады (А.Бегимов).

КӨЗ ат. 1. Адамлардың, хайуанатлардың, барлық тири жаныуарлардың, жанлы-жаныуарлардың көриу мүшеси, ағзасы. Сәуле кеткели Ержанның еки *көзи* жолда болды (С.Хожаниязов). ... жаңа ғана тууылған қозының *көзи* де жылтырап, анасының жанында тур («Жеткиншек» г.). 2. Жер асты байлықтарының шығатуғын жери, жолы. 3. Булақтың *көзи*. Өттим тау хәм отлақлардан, Тырна *көзлі* булақлардан (И.Юсупов). 4. Ийнениң сабақ өткеретуғын тесиги. Жасы қайтқан кемпир де болса, Сулыұхан ийнениң *көзинен* сабақты усы бүгінге шекем өзи өткереді (Қ.Айымбетов). 5. Керегенин ямаса басқа да торлы затлардың тесиги. Айнасының бир *көзи* сынса, үш-төрт адам жабылып келип онлайды (М.Нызанов). 6. аұыс. Биреудің, бир нәрсениң *көзи*. — Солай, әзизлерім. *Көзимиздің* тирисинде қорланбайық, — деди (Т.Қайыпбергенев). 7. аұыс. Күннің нуры, сәулеси. Күн *көзи* шықты жарқырап, Тоңлар ерип, жер бықылдап, Боздың шақлары буркылдап, Дийкан ислер ұағың келди (Ж.Аймурзаев). Думан тарқап,

күннің *көзи* көрінсе, Жорға минген омбасына сүрінсе, ... (Бердақ). **8.** аүйс. Көзи, өзи-көзи — биреуіге қалған ескерткіш, урпак, әулад, нәсил. Ол туңғыш улының өзи-көзи ғой (Ж.Аймурзаев). Анасы өлер алдында: «Алмагүл тири болса, маңлайына шаң тийдирме. Анамның *көзи* деп бил, улым» деген анасының сөзин қыймайды (Т.Қайыпбергенов). **9.** аүйс. Бир илимнің ямаса тәлийматтың жолы менен, изи менен. **◇ Ақ көз** — ойсыз. Алды артын ойламай ис қылатуғын жигитти қарапайым халық тилинде «*ақ көз*» дейди. Аланғасар, есалак, «*ақ көз*», сен қайда барасаң («Ер Зийұар»). **Аталар көзи** — жасы үлкенлердің нәзери, ғамхоры менен қарау. — Жүдә бәрекелла, тынығыпсыз, — деди хан олардың жүзине ғамхор аталар *көзи* менен қарап (Т.Қайыпбергенов). **Аш көз** — **а)** дүньяға тоймайтуғын, хеш нәрсеге қанаат етпейтуғын, суғанақ, дүньяхор. Қай жерде қытымыр аш көз, сүтқор ишпей-жемей, дүнья-мал жыйнайтуғын бақыл байлардың ... изине түсти (А.Бекимбетов). Алламберген ауылдың аш көз жигитлеринің бири еди,.. (Ө.Айжанов). **Ашыұлы көз** — қәхәрли түрде қарау, ашыұ менен қарау. Баласының өткір нәзери, ашыұлы *көзи* биреулерге нәлет айтқандай,.. (С.Мәжитов). **Балық көз** — жууеринің камырдан өтлесип, писиу халына жақынлаған уақыты, шала пискен уақты, писиу алды. Хәзир бәри де балық көз болып киятыр (Т.Қайыпбергенов). **Бота көз** — дөңгелек мөлдір кара көз. Алма көз, бота көз, кой көз, кара көз, Гей бир қыздың бет жүзинін бәри көз (И.Юсупов). **Гүлли көз** — ақ түскен көз, көзине ақ түскен адамды қарапайым халық тилинде «*көзинің гүли бар*» деп те атаған. **Жаман көзи менен қарау** — кәлемей, жактырмау, жек көриу. Уәзирдің ханға аталған қызға қол тийгизиуге хуқыкы болмағанлықтан ийтерип киргизе алмады, қыз оның бул сырын түсинбей, «маған қанша жаман *көзи* менен қараса да, зорлап киргизиуге аталық мехри күш бермей тур, жууасыр» деген ой менен, қозғалмады (Т.Қайыпбергенов). Дузшылар оның өтинишин ақмақлық көрип, *жаман көзлери* менен қарап еди (Т.Қайыпбергенов). **Жаудыр көз** — көзи жаудыраған, жайнаған. Жаудыр *көзли* шийрин сәз, Ерни жуқа қаймақтай (ққ.поэз.ант.). **Жигит көзи менен** — жигиттин Қәлеуи менен, көргени менен. ... Жигит *көзи* менен қыз алма деген дәстүрге салынып,.. (К.Султанов). **Жинли көзлениу** — есерлениу, ойсызланыу, айбатланыу. Өйдархадай айбат шегип, жулқынып, Хәм жинли *көзленип*, Жәйхун болып ақ (И.Юсупов). **Журттын**

көзи — бәршениң нәзери, дыққаты. Барлық буйрық тек Маманнан болып атырғаны ушын журттың *көзи* сонда, антан (Т.Қайыпбергенов). **Жылан көз** — қысық көз, жумық көз. Жумабай болса жылан *көзден* келген томпақ сары жигит еди,.. (кк.поэз.ант.). **Истин көзин билиу** — жолын, тетигин, тәртибин, жүйин билиу, таныу. ... адамлардың истин *көзин* билиу тәжирийбесине байланысly (А.Бекимбетов). Биринши мәселе истин *көзин* билиуде (М.Нызанов). **Көзи қанға толыу** — ашыулану, кәхәрлениу, ғәзеплениу. Усы уақта кирип келген Турсынбай *көзи* қанға толған хаялының қолына асылды (М.Нызанов). **Көз абай етиу** — абай сиясат қылу, биле гөре, жорта. Ол артына қараған уақытта *көз* абай етип, бир неше рет белбеуиниң ушы менен *көз* жасын сүрткен усап, көзлерин уукалап-уукалап алады (Ж.Аймурзаев). **Көз ағару** — бир жумысты көп ислеу, заккы болу, жүрек шайды болу, ығыр болу. Жумабай жасынан көлде *көзи* ағарған балықшының баласы (К.Султанов). Хәзир болса, бригадир оларға, Пахта тергизип жүр *ағартып көзин*. (И.Юсупов). **Көз адырайтыу** — аларып, тикирейип карау. *Көзин* адырайтып Жубаныштын жанына жууырып-ақ келди (Ө.Хожанов). **Көз айдын** — қууаныш, қутлы болсын айту. Тойға келгенлер «*Көз айдын тойыңыз қутлы болсын*. Кәйерге келипти, ауылға кашан келеди? — деген сөзлер сөйленип атыр (Қ.Айымбетов). *Көз айдын болсын, сәуер яр, Атың озыпты байрактан* («Алпамыс»). **Көз аларту** — жаман көзи менен карау. Қыз туғанын баян етти, Патша *көз* алартқан екен (Бердақ). **Көз алдында** — 1. бетпе-бет, жүзбе-жүз, қарсы алдында. Қырмызы деген еки бети нурланып, пал тамған ерин арасынан көринген хинжи тислери *көз алдында* елеслеп тур (С.Хожаниязов). 2. Қыял, елес, ой. «Атақ емес, сөз қуагәр, балам» деп, *Көз алдымда* турасан да қоясан (И.Юсупов). Сениң дийдарың *көз алдымда* белиме ғайрат, кеулиме йош береді (С.Хожаниязов). **Көз астынан карау** — хеш кимге билдирмей, сездирмей карау, сер салу. Әмет *көзиниң* асты менен бригадирге карап қойып, кейин шегиниңкиреп турды (Т.Қайыпбергенов). **Көз болу** — көриниу, үлги болу, айрықша болу. Көп балаларға *көз* болып, Мугаллақ атып жығылды («Алпамыс»). **Көз бояушылық** — алдаушылық, өтирик мағлыұмат бериушилиқ. *Көз бояушы*, жермен, паракорларға, «Кеншилиқ» жасалды абырай әперип (Ә.Әжиниязов). **Көз әйнек** — көзге салатуғын әйнек. **Көбик ауыз** — Езиуи жыртылғанша атлардың

жылауын тартты, бирак атлар езиуиниң жыртылғанына қайыл-дә, сал егленгенге қайыл еместей, мойынларын барынша созып, тумсығы менен жер сүзерликтей дәрежеде басларын төмен салып, танаулары желбиреп, аузыларынан *көбик* шашып, дойнақты барынша таслап баратыр, жәниуарлар! (К.Матмуратов). Әне, киятыр, — деди Кәримбай бир уақта кызыл кофта кийген кара көз әйнекли кызды көрсетип, — Хәзир мен қапыны ашаман да, ортаға ийтерип жиберемен (М.Нызанов). **Көз жанары** — көздің нуры. Оның көз жанары масаладай лаулады (Ө.Хожанов). **Көзин қадау** — тик карау, көзин айырмау. Жумабай шабатуғын жолбарыстай ғәзеп пенен зәхәрли *көзин* қадады (К.Султанов). **Көз жиберіу** — карап қойыу, серлеу. Үстиндеги кийимлерге көз жиберип қараса, кешегі өзи сол уақыттағы кийимлер екенін биледи (Қ.Айымбетов). **Көз житирим** — алыс, ийт өлген жер. Көшпели байрақ көз житирим жерден жалындай лаулап *көзге* түседі (И. Юсупов). **Көз жүйрик** — тапқыр, көз көриу, билгир, илгир. *Көз жүйрик* келешек узакка карап, Жол излеп табыстан табыуға камал (кк.поэз.ант.). **Көз жумыу — а)** ашылып турған көзди жумыу. Ақырғы мәрте көз жумғанда болса төбесинде әлуан түске дөнип турған алтын жалатылған люстраға карап күлимсирегенше жан берди (М.Нызанов). **б)** ауыс. Ойланбастан бир исти ислеу, орынлау, питкеріу, бежеріу. Аманлық хеш нәрсе ойланып жетпеди, *көз* жумып байдың изинен жууырды (Т.Қайыпбергенев). **в)** қазаланыу, дүньядан қайтыу. Адам гейде бахыттың не екенін билмей-ақ дүньядан көз жумады, өйткени, бахыттың шегі, устағанлы анықламасы жоқ (Т.Қайыпбергенев). **Көз жууыртыу — а)** үстиртин карап шығыу, шолыу. Конвертти Жубаныш ашты да, *көз жууырта* баслады (Ө.Хожанов). **б)** көзден өткерип шығыу, карап шығыу. Ол хаттың ақырғы жолына көзин жууыртты (К.Султанов). **Көз илиу — а)** көрерлик, көриниу ...хеш жерден *көз* илерлик, қол жетерлик сандақ бермеди (А.Бекимбетов). Әне *көзим* илип тур. Маманның өзи. Бүгин азанда Аманлық пенен бирге, жеримиздің ойлы-бәлентин көремиз, деп кетип еди, ойлы-бәлентти нәзерлеп турғаны шығар (Т.Қайыпбергенев). **б)** Көзине дем беріу, азмаз демин алып уйқылау. Ол азғана *көз* илип алды. .. (Қ.Айымбетов). **Көз илиндириу** — азы-кем уйыклап алыу, уйықлау. ... *көз* илиндирип алғаны болғаны болмаса қораздың дәслепки шақырымында-ақ оянған еди (Т.Қайыпбергенев). **Көз көрмес** — алыс жер,

адам жете алмастай узак. ... *көз көрмес, кулак еситпес түпкирге келдик ғой* (Н.Дәукараев). **Көз қамастырыу** — а) аштырмау, қаратпау, қарай алмау. Хәр қандай жигит қол созса, оннан сайын узакласатуғын, хәр қандай жигиттиң ышқы кетсе оннан сайын шырай ашып *көз қамастыратуғын*, периштеге мегзес қызсыз! (М.Нызанов). б) жайнау, доланыу, безениу. Кең көгилдир дүньяға *көз қамасар* (И.Юсупов). в) шағылыстырылыуы. ... дийуалларда да ақ шашаклы түркмени гилемлер *көз қамастырады* (Н.Бөрекешов). **Көз қарас** — пикир, ой. Оның жәмийетке жақпаған қылықтарының көпшилиги хаял-қызларға *көзқарасы* туұралы болды (Қ.Айымбетов). **Көз қулақ бөлу** — қарап туруу, кәуендерлик етиу, кәуендер болуу, сер салуу, қарағышлап туруу. Бизлер келгенше, бизиң үйге ийелик етип, *көз қулақ бол* (Қ.Айымбетов). **Көз қыздыру** — бир нәрсеге қызығыушылығын болдыруу, дықкатын аударуу. Олар бағана бизлерге сыйлыққа алған фотоаппаратын мақтаныш пенен көрсетип *көзимизди қыздырды* (А.Бекимбетов). **Көз қыймау** — бир нәрсени биреуіге бериуіге қыйналуу, бергиси келмеу, аяу. Өлтириуіге *көз қыймайды*, аңсатқан ақ арыуды, Қой кәхәрди бул дүньяда, гөззал яр («Қырк қыз»). Хан баска сүйгиликлеринен бундай сөз еситпегени ушын ба, я бурыннан еситилип жүрсе де, ақыллы, нәзик қызды көзи қыймағанынан ба, және дастыққа жығып: — Хәзирше бола бересен, — деди (Т.Қайыпбергенов). **Көз қырын салу** — кәуендерлик етиу, қарап туруу, жәрдемлесип туруу, қолғабысын тийгизиу. Терен ойлы күлки менен Таняға *көз қырын салып* (И.Юсупов). **Көз қысыу** — бир нәрсени көзи арқалы ишарат етиу. Ержан қитапханашы қызға мақул дегендей *көзин қысып қойды* (С.Хожаниязов). **Көз нуры қашу**, көзинин нуры сөниу — көз көриу қәбилети, уқыбының хәлсиреуи, төменлеуи. *көз жанары. Көзиниң нуры* қашқан киси Тенелдин шалғайын тартып гәпин бөле берди (К.Султанов). Баслықты бағана көрдим, бет-аузы қалта-қалта, *көзиниң нуры* сөнип баратырғандай (М.Нызанов). **Көз өтиу** — дин. көзи тийиу, көзигиу, суғы синиу. Атана нәлетлердин *көзи өтип* кетпегейдағы (Қ.Ирманов). **Көз салмау** — қарамау, кеуил бөлмеу, нәзер аудармау. ...олардың хәрекетине *көз салмады* (А.Бекимбетов). **Көз салу** — қарау, бақлау, нәзер аударуу, кеуил қойуу. Район жаққа *көз салып қарап* еди, машина көринбеди (С.Хожаниязов). **Көз сүзиу** — телмиреу, бағынышлы болуу. Уғылжан кемпир... *көзлерин сүзип*, ... мийманларды күтип алды (А.Бекимбетов). **Көз**

таныс — азы-кем таныслығы бар, шала таныс. Жумабайдын Сәлийма менен азлы-көпли *көз* таныс болған аты бар (К.Султанов). **Көз тигиу** — а) кадалып тигилип карау. ... бир байбәтше арбасын токтатып, жоқарыда турған Зийбаға көзин тигип, сол жерден талтайып карап тоқтап қалды (кқ.х.е.). б) нәзер аудару, кеуіл бөлиу. Хаялына мийримли *көзин тикти* (К.Султанов). **Көз айырмау** — караған жеринен көзин айнытпау, айырмау. Ол тек төр беттеги мүйешке карап оннан *көзин айырмай* тур екен (Т.Қайыпбергенев). **Көз тоймау** — а) қанаатланбау, нәпсихорлық етиу. Кәмекбайдын қарны тойса да *көзи* тойған жоқ (Ж.Аймурзаев). Көргенде *көз* тоймас бәхәри, Жаман екен атшоқайдың қәхәри (Әжинияз). б) **Көз тартыу** — қумартыу, қызықсыныу, сүйсиниу. Секирип түстим бакшаға, *Көз тартты* жемис толқыны (И.Юсупов). в) **Көз таслау** — сырттан баклау, байқау, барлау. ...тек сырттан ғана *көз таслап* жүретуғын еди (А.Бегимов). **Көз тыныу** — мийи айналып көзи жер көрмей қалыу. *Көзи тынып*, тунжырап, Қараны хеш бир илмеди («Қырк қыз»). **Көз уұқалау** — қолы менен көзин сыйпау, сыйпалау, сыпырыу. *Көзлерин* уұқалап, еснәп зорға тур (Ж.Аймурзаев). **Көз ушында** — алыста, узакта. *Көз ушында* көринди. Батыр қызға енди шақ («Қырк қыз»). **Көз шарлау** — шолыу, карау, көриу, излеу. Қыз қыдырып *көз* шарлайық, Ел қыдырып түр аңлайық (А.Дабылов). **Көзге айтыу** — жүзине айтыу, бетине айтыу, өзине айтыу. Мен айтайын көзине, *Көзиңе* емес өзине (Бердак). **Көзге илмеу** — есапқа алмау, менсинбеу. Сонда дағы Гүлайым, Биреуин *көзге* илмеди («Қырк қыз»). **Көзге көриниу** — көрине баслау, келе болыу, қатарға қосылыу, атағы, даңқы шығыу. Сөз жоқ, бул тойға *көзге* көринип абырайы ел арасына тарап, ири баслы хызметкерлер де келеди (Ө.Айжанов). **Көзге сүрме** — қадирли, муқаддес. *Көзиме* сүрмедур, әзизим, Ұатан! («Қарақалпақ университети» г.) **Көзге шалыныу** — көриниу, белгили болыу. Муз уласып, қырау шалып, қар басып, Қыр дөгәрек зорға *көзге* шалынар (И. Юсупов). **Көзге ысық (ыссы)** — жағымлы, сүйкимли. *Көзге* ысық татлы суу өзине тартқандай (Ж.Аймурзаев). **Көзде тутыу** — нәзерге алыу, есапқа алыу. *Көзде* тутып тек Москва қаласын, Ушып барар таң қаларлық жол етип (Ш.Мәмбетмуратов). **Көзден ғайып болыу** — Жок болыу, изсиз кетиу, көринбей кетиу. *Көз* алдымда қүлимсиреп турған бул сүүрет, суу бетинде пайда болып, соң шамбыр етип түскен бир кишкене кесектен толқын-толқын болып жоқ болып

кеткендей, *көзимнен* ғайып болды (М.Нызанов). **Көзден өткеріу** – карап шығыу, барлау, барластыруу, тексеріу. Бир неше мәртебе атларды *көзден* өткеріулер болды (Қ.Айымбетов). Дузшылардың басшысы оның турпатын *көзден* өткеріп турып, бир ешектің жүгин баска ешеклерге бөлди (Т.Қайыпбергенов). **Көзди ашып-жумғанша** – бирден, жылдам, тез, көз илмей, сол заматта ... Жолға усы гилемге минип ушсан, *көзди* ашып-жумғанша алып барады (кк.х.е.). **Көздің қарашығы – а)** көздің жанары, көздің ортасындағы дөңгелек қара. Кудай бир *көзинің* қарашығынан айрылған, бир *көзи* сау (Т.Қайыпбергенов). **б).** ауыс. бир нәрсени пукталау, ең қымбатлы, ең қадирли. ... пәклигинди *көз* қарашығындай сакла («Саза» ж.). **Көзи алақлау** – албырау, сасыу, қорқыу. Тилеген нанды кимге берерин билмей *көзи алақлап* турды (Қ.Айымбетов). **Көзи ашық** – алдыннан билгиш, тапқыш, болжағыш. Бийшара *көзи* ашық екен. Усындай болатуғынын алдан билди (Т.Қайыпбергенов). **Көзи ашылыу – а)** жақты дүнья көріу, бахытлы турмыс қуруу, оналыу. Деди ол: – Бирлесип күшти қосамыз, Деди: – Билимленип *көзди* ашамыз (И. Юсупов). **б)** жумған, жумылған көзин ашыу. ... сизлерге қарай *көзимди* ашып нәзер салыуға уялып отырман (А.Бекимбетов). **в)** билиу, аңлап жетиу. Жеңгей Алматыға барса *көзи* ашылатуғынына исенди ме ямаса күни менен тынып қалып, қайтадан жылауға уялды ма, кулласы, тыйылды (М.Нызанов). **Көзи жайнау** – ойнақшып туруу, күлмилеп туруу. Рәушанның *көзи* жайнап, бетинің еки алмасы қызарып, еринлери бүлкілдеп кетти (Ж.Аймурзаев). **Көзи жарк етиу** – қууаныу, қууанып кетиу. Ертеңине Сәдиұақастың өзи тапсырған жүз мыңды баска пакетке салып алып бардым. *Көзи* жарк ете қалды (М.Нызанов). **Көзи жаудырау – а)** албырау, не ислерин билмеу. ... ол не қыларын билмей, *көзи жаудырап* төмен карады («Жеткиншек» г.). Қууанғанынан Сәлийманың *көзи жаудырап* кетти,.. (К.Султанов). **б)** қууанып кетиу, шадланыу. – Бул Зороастризм-ғо! Буяктың халқы да зороастризмге сыйынған ба?! – деди көптен излеп жүрген жоғының дәрегин тапқандай *көзлери жаудырап* (М.Нызанов). **Көзге түсиу** – көриниу, белгили болыу. Ол усы жерде жас ана сыпатында *көзге түседи* (Г.Есемуратов). **Көзи жер илмеу** – хеш нәрсени билмеу, көрмеу. – Биз өзи бары-жоғы бир бөлмеде турамыз. Күйеуим хәзир вино ишип *көзи жер көрмей* отырған шығар (М.Нызанов). **Көзи жетиу** – бир нәрсеге исениу, бир нәрсенин

болғанын билиў, хәдийсени, ғақыяны алдын ала билиў. Ол қанша ойлаған менен Айтжанға пышақ урган адамды табыўдың қыйын екенине көзи жетти (Т.Қайыпбергенов). Айдың жақтысында анықлап қарап, *Көзим жетти* пери емеслигине (И.Юсупов). — Аманлық, кулақ сал, мениң хәм қорлығым келип киятыр хәм бурынғы *көзим жеткен* қыялларыма исенип киятырман, ... (Т.Қайыпбергенов). **Көзи жетпеў** — анығына, ҳақыйкатлығына исенбеў, билмеў. Қанша жыл усылай жалғызлық пенен жабайы өмир сүретуғынына оның *көзи жетпейди* (К.Султанов). **Көзи илиниў** — уйқылаў, уйқыға кетиў. Бирақ түн жарпысына дейин қорып отырып таң алдында *көзи илинип* кетеди (Қ.Айымбетов). Мухаммедов сол жатыстан түрли қыялларға берилип, таң саз бергенде барып *көзи илинди* (М.Нызанов). **Көзи қорқыў** — қайт болыў, сескениў, дады бармаў. *Көзи қорыққан* қалмақлар, Аманлары ан-таңлап, *Көзиниң* алды қанталап, Оннан сайын қашады («Қырк қыз»). **Көзи күлиў** — күле шырай бериў, күлимсиреў. Хәр ким сениң ярын болса, Өзи турып, *көзи күлсин* (Әжинияз). **Көзи қызыў** — ынтық болыў, кумар етиў. Оның гилемлерге *көзи қызып*, ... жақсы бир гилем сатып алады (кк.х.е.). **Көзи қыйыў** — аямаў, қыйналмаў. Қыз Менеш козынды сен *көзиң қыйса*, Қозы турып тусақтың етин жемеймен (Әжинияз). **Көзи моншақтай** — қатар дизилген, дизилискен, қатарласқан. Ойнап жүрген балаларым, *Көзи моншақтай* улларым (Күнхожа). **Көзи сарғайыў** — биреўди ямаса бир нәрсени көп күтиў, қараў. Жолына қарай-қарай *көзи де сарғайды* (К.Султанов). **Көз алдына елеслеў** — ойына түсиў, санасында сәўлелениў. Оның жазған хатлары *көз алдыға елеслейди* де турады (Ә. Шамуратов). **Көзи сууықлаў** — түри өзгешелеў, қаталлаў. Бурынғы жаўтанлаған мийримли *көзи сууықлаў* көринеди (К.Султанов). **Көзи таңылыў** — шарасыз қалыў, илажсыз болыў. Жасы үлкенлер тынышсызланды. Олар келмесе, елдің кулағы тығылып, тили кесилгени, *көзи таңылып*, ел өли елге айланғаны (Т.Қайыпбергенов). **Көзи телмириў** — жаўтанлаў, ғәрип болыў, мүсәпир болыў. Сен өлсең, Әскержан *көзи телмирип* жетим калар (К.Султанов). **Көзи тийиў** — дин. көз өтиў, көзигиў, суғы сиңиў. Енеме *көзиң тийип* қалмасын! — деди женгеси бийкеши менен сәлемлесип атырып (М.Нызанов). **Еки көзи төрт болыў** — көп күтиў, узақ күтиў. Суўдың аржағында анасы пақырдың еки *көзи төрт болып*, сынсып тыпыршылап хеш жерде тура алмай жүр (Ә.Шамуратов). **Көзи түсиў** — көрип

калыу. Ашылган дәрүазанын алдына бәриниң көзи түсти (Ж.Аймурзаев). Баслык оған көзи түсиуден-ақ бирден албырап қалды (М.Нызанов). **Көзи үйрениу** — хәрекетлерди әдеттегидей кабыл етиу, ерси көрмеу. Бундай көринислерге көзи үйренип қалғанлықтан онша елестире бермейтуғын шайық бүгин басқаша кейипте (Т.Қайыпбергенов). — Сизиң бахалауыңыз басқа дә, кәтени бир көргеннен аңлайсыз. Мениң көзим үйренип кеткен оларға (М.Нызанов). **Көзи уясынан шығыу** — қорқыу, зәрреси қалмау, хаулығыу. Бул хабарды еситкенде Әметтин көзи уясынан шығып кете жазлады (Т.Қайыпбергенов). **Көзи шайдай ашылыу** — аңлап жетиу, билиу, түсиниу. Терим сорылғаннан кейин тула беденим муздай болып, көзим шайдай ашылды (М.Нызанов). **Көзи шалыу** — көрип қалыу. ... ойнап баратырған еки ашықты елес-елес көзи шалды («Мәспатша»). Қайтысын, Маман жолдасларынан изирек жекке киятыр еди, Бектемирди көзи шалды (Т.Қайыпбергенов). **Көзи шығыу** — көрмейтуғын болып қалыу, соқыр болыу. Көзи шығып қалмағайдағы (С.Хожаниязов). **Көзи шыққыр** — дин. ғарғыс. Мени ярымнан айырдың, Көзи шыққыр гөр юлдызы (Әжинияз). **Көзигиу** — дин. көз тийиу, суғы сиңиу. Шынын айтсам, быйылғы бәхәрдин басланыуында жақсы еди. **Көзикти**. Қоңыратлар Ғайып ханның қармағына илинди (Т.Қайыпбергенов). **Көзин айырмау** — басқа жаққа қарамау, бир жерге қарау. Жолбарыс жалаңлап, еки көзин бизлерден айырмай отыр екен (Ә.Шамуратов). **Көзин алыу** — а) басқа жаққа қарау. — Неғып турсаң?! — деди бир уақта қағаздан көзин алып. — Шық! Басқа мәкемелер шайырсыз-әм жасап атыр! (М.Нызанов). б) қолайын табыу, билдирмей хәрекет етиу. Аманлық қыздың көзин алып Маманға ым қағып «гәп айт, аманбысаң айт» деген ишарат билдирди (Т.Қайыпбергенов). **Көзин аударыу** — бурылыу, аларыу. Қызлар кетип баратырғанда Кәмекбай көзин аударып таслап қарады (Ж.Аймурзаев). **Көзин ет басыу** — менсинбеу, нәзерге алмау, өзимшил болыу. — Көзиңди ет басқан, Есенгелди бий! (Т.Қайыпбергенов). **Көзин жойыу** — көзин жоғалтыу, жоқ етиу, гүм етиу, өлтириу. Асқынлай берсе еплеп көзин жоғалтыу керек (Н.Дәукараев). **Көзин жумыу** — а) көзин қысып турыу, ашпау. Мен жыламадым, көзимди жумдым (А.Бекимбетов). б) жоқ етиу, өлтириу. ... арамыздан оның көзин жумыу еди оның планы (А.Бекимбетов). в) биле тура қарамау, абайламау, өзін хабарсыз билмегенсiу, көрсетиу, өзін билмегенге салыу. Илаж жоқ,

көшениң абырайы ушын *көзимди жумып* өтирик айттым (М.Нызанов). **Көзин ойыу – а)** корқытып қойыу. Оның *көзин ойып* қойыу керек, – деди Жаббақ (Б. Кербабаев). **б)** көзин ойып алыу. Ақыры, ашыу үстіндеги халық тутып алып әйле-пәйлесине қаратпай *көзин ойса* тәәжип пе? (Т.Қайыпбергенов). **Истиң көзин табыу** – истиң жолын, тәртибин, әдисин, сырын билиу. Исин пухталап ислеп атырған истиң жүйесин, *көзин тауып* хәрекет қылып турған Есенгелдиге көзи түседі (Қ. Ирманов). Мен оларға: «Ебин тапқан еки асар, *Көзин тауып* ис қылған, үйшик-үйшик қырдан асар!» – дедім (Ә.Шамуратов). **Көзин төңкеріу – а)** аударып қарау. Базда көлеңкелеп тереклерге аспан түслес көкшил көзлерин төңкере қарайды (Ж.Сапаров). **б)** Жактырмау, қәлемей. Атасы оған жактырмай *көзин* бир төңкерип таслайды да, бирақ, мениң кеулиме қарай ма, үндемейди (М.Нызанов). **Ғарға ғарғаның көзин шоқымайды** – бир мәптеги, бирдей ой-пикирдеги, тилек-мақсетлери бир болған адамлардың бирин-бири қоллауы, биреу-биреуине зиян тийгизбеуи. Ғарға-ғарғаның *көзин* шоқый ма? Аты қоныраттың улы... Ырыскул, алжыдың, түсинбейсең! Жас дананың даналығына исениу – ел болыу, халық болыу, деген сөз (Т.Қайыпбергенов). **Көзине исенбеу** – инанбау, жалған деп билиу. Аманлық өз *көзине* еле исенбей далаға шықты (Т.Қайыпбергенов). **Көзине көринген жанды** – не болса соны, хәр қандай затты, адамды. ... *көзине көринген жанды*, мынау бала деп қарап турмай ата берди (Қ. Ирманов). **Көзине көрсетиу – а)** дәкки берип қойыу, корқытып қойыу. Сықмардан буйым алыудың жолы: Көрсетесең *көзине жанын* (И. Юсупов). **б)** корқыу, албырау. Оларды танып жаны *көзине көринсе де*, тәрепдарларына сыр бермеу ушын Абылқайыр хан кашпады, қолына тууды алды (Т.Қайыпбергенов). **Көзине сүрме етиу** – қәдирлеу, әлпешлеу, аймалау. *Көзине сүрме етер* басқан балалық изинди (И.Юсупов). **Көзине шөп салыу** – қыянет, бузықшылық етиу. Ерксизликтен ериниң *көзине шөп салғаны* ушын өлиуди де ойлаған еди (Т.Қайыпбергенов). **Көзине шөп тиреу** – ауыс. *көзин* жумбау, уйқыламау. *Көзиңе шөп тиреп* отырып жазбасаң, Журт оны *көзине шөп тиреп* оқыр .. (И.Юсупов). **Көзинен уйқы қашыу** – уйқысы келмеу, уйқыламау. *Көзинен уйқы қашты* (Қ.Султанов). **Көзден жас төгиу** – жылау, жас алыу, жас шығарыу. Қоблан атқа ийек қакты, адамнан ақыллы жәниуар, *көзден жасын төкти*, түйедей шөкти (Қоблан). **Көзине жас алыу** – жыламсырау,

камсығыу. Оразгүл *көзине жас алып*, оны Атамуратқа билдирмеуге тырысты (Т.Қайыпбергенов). **Көзин жасартыу** — жас төгіу, жас алыу, жас шығарыу. Зийуарың хошласар кәдиринни билип, *Көзини* яшартып, бағрыны тилип (Әжинияз). **Көзиниң ағы-қарасы** — жалғыз, жалғыз перзент. Аманлық, мейли, тоңып шықсын, мейли, ели-халқын, қатар-қурбы, жора-жолдасларын сағынып, я болмаса, бул дүньяда қалған ендиги жалғыз үмити — *көзиниң ағы қарасы*, тири ғайып улын ойлап, өрели таңды кирпич қакпай атырсын, кууырдақшының жымпылдап, иши-бауырына кирип берген сораулары бәрин умыттырады (Т.Қайыпбергенов). **Көзиниң қыйығын салыу** — нәзер аударыу. Сәуле бул сөзге Ержанға *көзиниң қыйығын салып* сыңқ-сыңқ етип күлди (С.Хожаниязов). **Көз жетпестей** — алыс, узак. Қараған *көз жетпестей*. Сондай қорған салыпты («Қыркыз»). **Көзиниң отын алыу — а)** езип жумсау, мәжбүрлеп ислетіу коркытыу. Избасар бахадырларды арбаға байлатып, *көзиниң отын алып*, ахиднама таярлатқан дейди (Т.Қайыпбергенов.). **б)** коркытыу, сағын сындырыу, есин алыу, таң қалдырыу, ашык етиу «Муғаллим» деп қақсады ғой соншама, Ким еди сол *отын алған көзиниң?* (И.Юсупов). **Көзиниң тирисинде** — тири уақтында, өлмей турып, өзиниң өмир сүрип турғанда. ... мен *көзимниң тирисинде* сизлерге мал-мүлкти, бағ-бақшаны, ғәзийнехананы бөлистирип берейип деп едим, — деген екен (Қ.Айымбетов). Мениң *көзим тири* екен, дәретсиз намазды мойнына қойдырмайман (М.Нызанов). **Көз-көзге түсиу** — көриу, карау, нәзер түсиу. Көрип-билип турып оған жәрдем бере алмайтуғыным, *көзине-көзим түскенде* нәзеримди алып кашыуға мәжбүр етер еди (М.Нызанов). **Көзлери қадалыу** — қатты карау, қәхәрли түрде карау, тикирейиу. ... ашыулы *көзлери қадалғанда* ғана ол кирерге тесик таппады (Т.Қайыпбергенов). **Көзлери ойнау** — көзи бир жерде турмай жән-жакка ойнақшыу, жайнау, хәр жакка алақлап қарай бериу. Лизаның қыйғаш қара көзлери *ойнап кетти* (Ж.Аймурзаев). **Көзлерин қуйқылжытыу** — көзлерин ойнақшытыу, бир жерде турмау. Ала *көзлерин қуйқылжытып* мыйығын тартты (К.Султанов). **Күйгелек көзли яр** — көзи күйгелек қустың *көзиндей*. Әкелген дәрьяның арғы жағынан, *Күйгелек көз* келиншеги бар еди (И.Юсупов). **Қара көз — а)** қарашығы кап-қара көз. Сәлийма қара *көзден* келген, узын келиншек еди (К.Султанов). **б)** адам, адамлар мәнисинде. Оттың әтирапындағы моллам дөгерек журтшылық сес-семирсиз

көкиреклерине колларын басты. Жаудыраған *қара көзлер* ханға телмиристи (Т.Қайыпбергенов). **Қой көз** – сарғышлау көз. *Қой көз* бала тағы да қарсыласты (Т.Қайыпбергенов). **Оң көзі** – жақсы нәзери менен қарау, унамлы пикирде болыу. – Абылқайыр қарақалпақтарға онша *оң көзі* менен карамайды, шынын айтсам, ... (Т.Қайыпбергенов). **Өз көзі менен көриу** – исти, уақыяны басқалар арқалы емес, өзиниң қатнасы менен билиу, аңғарыу, көриу. ... Кулақлардың бир өрески исин *өз көзим* менен көрдим (К.Султанов). **Өтқир көз** – алғыр, қыйғыр, күшлі нәзерлі. *Көзі өтқир* сулыу қыз, кітап жүзинен көзин алмайды (С.Хожаниязов). **Рәхим көзі** – меһир көрсетиу, аяу сезими менен қатнас жасау. Қарауыл оларға туурылап айтыу былай тұрсын, ара-тура *рәхим көзі* менен карап нан-пан берип турууды өтингенде, олардың азар-безери шығып, «ханға айтамыз» дегени бар еди (Т.Қайыпбергенов). **Сегіз көз** – бел омыртқаның куйымшақ пенен тутасқан жери. **Тауық көз** – иңирден соң (қараңғыда) көзі көрмейтуғын адам. Арақхордан дөреген бала «*тауық көз*» – болып тууыладымыс дейди журтшылық. **Шоррық көз** – көзиниң карашығын басыудан көзден қалған киси. Айтбай орта жасқа барған, *шоррық көз* ғарры еди (А.Оразов). **Шүңирек көз** – ойық көз, ишке, ойға кириңкиреп орналасқан көз. Кәл баланың *көзи шүңирек* еди (кк.х.е.).

КӨЗАБА р. Өтиригине, жалған, мәзи, қуры, жорта. Созылды да керилди, *Көзабаға* азырақ, Өзин иркіп тұр еди (А.Дабылов).

КӨЗӨЙНЕК ат. Бир жөн көриу ушын яки көзди сақлау ушын тағылатуғын еки шийше көз орнатылған арнаулы әсбап, құрал әйнек. Капитан *көзөйнегин* салды да, кітап оқыуға киристи (Ж.Ташенов).

КӨЗӨЙНЕКЛИ кел. Көзөйнеги бар, көзөйнек таққан, көзөйнек кийген. *Көзөйнекли* бир жигит машинадан түсиуи менен бизлерге қарай келе берди (Қ.Айымбетов).

КӨЗӨЙНЕКТЕЙ кел. Көзөйнекке усаған, көзөйнек сыяқлы, көзөйнек тәризли. Солдат *көзөйнектей* жылтырақ ақ қаңылтырды сумкасына салды... (Ж.Ташенов).

КӨЗГЕНЕК ат. 1. Бир заттын ямаса бир нәрсениң тесик-тесик болыуы. Төбедеги сендей соқлығысып жүзген бултардың *көзгенек* саңлағынан жылт етип көринген айдың нуры көринеди,.. (К.Султанов). 2. Кереге тәризли етип ағаштан ямаса темирден соғылған торлы әсбап. Түйетауықты, көбинесе,

көзгенектиң ишине салып асырайды, — деди Аймереке курдасына («Жеткиншек» г.). Қозы хәм ылақларға майда қадалардан *көзгенек* етип орын иследим, — деп мақтаныш етти Тазагүл апасына («Жеткиншек» г.). **3.** Бастырманың үстине жайыуға арналған ағаштан ямаса темирден исленген тор. Қапырық болмау ушын бастырманың үстине, көбинесе, *көзгенек* таслау керек, — деп Жуманияз бурқып отыр.

КӨЗБАЙЛАМАШАҚ ат. Балалар ойыны.

КӨЗГЕНЕК ат. Айна орнындағы кишкене тесикше. — *Көзгенектен* сығалап көр, балам, — деди ол Муратқа (А.Султанов).

КӨЗГЕНЕКЛЕНИҰ ф. Шилтер-шилтер болып тесилиу, тесик-тесик болыу. *Көзгенекленип* елгезердей тесилген муз катықтай ириди (К.Султанов).

КӨЗГЕНЕКТЕЙ кел. Көзгенекке усаған, көзгенек сыяқлы, көзгенек яңлы.

КӨЗКӨРЕКИ р. Биле тура, биле гөре, көз гөреші жорта, *Көзгөреки* ағажан, Аяқты баспа шалаға («Қырк қыз»).

КӨЗ ЖАРЫҰ ф. эвфезим. Босаныу, тууыу. Булар биринен соң бири үйленди, арадан узақ жыллар өтпей-ақ екеуі де *көз жарып* еки қызлы болды (Ж.Аймурзаев).

КӨЗИЛДИРИК к. көзәйнек.

КӨЗИНШЕ р. Көз алдында, манлай алдында, өзі барда. Асан генжениң *көзинше* өлшенеди хәм саналады (ққ.х.е.). Қонақтың *көзинше* үйдегилерге кет деу көргенсизликтің белгиси, — деди Сәрсен хаялына.

КӨЗЛИ кел. **1.** Көзи бар. Әулийени танийды *көзли киси*, Базарға қатнайды бөзли киси (ққ.х.н.м.). **2.** Соқыр, гөр. Ғаррының *көзли* болғанына бир жылдан асламырақ болды (Қ.Айымбетов). **3.** ауыс. Сезимли, саналы.

КӨЗЛИК ат. Аттың, ешектең хәм де түйениң көзинин үстинен, маңлайына орнатылған, илдирип қойыу ушын телетиннен, жипектен тилинип ямаса тоқылып исленген зат, желпиуіш. Бийік шөпкер жайдың қараңғы төрінде, көзине *көзлик* салынған қызыл түйе тур (Б.Бекниязова).

КӨЗСИЗ кел. **1.** Көзи жоқ, көз салынбаған, көз қойылмаған. **2.** ауыс. Соқыр, гөр. *Көзсиз* кемпирлер менен ғаррыларды атып таслады... (Ж.Аймурзаев). — Әй, сен-әм, «Көзли де жылайды, *көзсиз* де жылайды» деген (М.Нызанов). **3.** ауыс. Ойсыз, жөнсиз. Пайда бермес, досларым, Аса *көзсиз* батырлық («Қырк қыз»).

Көзсиз ерлик батырлық емес (кк.х.н.м.). 4. ауыс. Изи жоқ, келешегі жоқ. Лекин, мен хинд болып тууылғанымда да ондай *көзсиз* мухаббаттың құрбаны болмас едим (М.Нызанов).

КӨЗСИЗЛИК ат. Ойсызлық, жөнсізлик.

КӨЗМӘМБЕТ кел. Өткір көзлі. Иши күйіп, көзі катты *көзмәмбет* (И.Юсупов)

КӨЗМОНШАҚ ат. Көз тиймеу ушын жас баланың қолы, кийиміне тағып қойылатуғын мойыншақ.

КӨЙЛЕК ат. Гезлемеден тигілген жеңлі, жағалы, жука үст кийім. Қызыл шыттан балаға *көйлек* тигіп, екеуі Қыдырбайдың үйіне қутлы болсынға барды (Қ.Айымбетов).

КӨЙЛЕКШЕ ат. Кенептен ямаса басқа гезлемеден исленген жабыу. Басында алтын жүен, сийнементи, *Көйлекшесинің* шашағы қушақ-қушақ (Әжинияз).

КӨЙЛЕКШЕҢ р. Тек жалғыз көйлек пенен. ... Жалаңаяқ, тақияшаң, *көйлекшең* болып алсам, қылышты қолыма алсам, дәудин кейніне түссем, .. («Мәспатша»).

КӨК I ат. Аспан кеңіслигі, әлем. Бурынғыдан қалған сөз, «Қыбырлаған қыр асар», Көпке салық туұра сөз, Серменсе, *көкке* уласар (Қ. Ирманов). Кеулиннің өзінде қуаш болмаса, *Көктегі* күн оны жылытпас хасла (И.Юсупов)

КӨК II ат. Ерте бәхәрде көгеріп шыққан шөплер, майса, Қой, ешки, мал кең далада жайылып, *көкке* тойған қарны шығып ширенген (Ж.Аймурзаев). Ауыл айланасындағы егілген ғауашаның *көгин* көргенінде, жер бетіне гәуһар менен маржанлар дизіп қойған шығар дейсең (Ж.Аймурзаев).

КӨК III ат. Қара үйдің керегелерін бір-бири менен байланыстыратуғын тери түйме.

КӨК IV ат. Адамның денесіне түсірілген дақ. Жүрегіме дақ, етіме *көк* салды (Ж.Аймурзаев).

КӨК V кел. Затлардың түсі, түрі, рені. Мен ертен түнде әкемнің қара аты менен *көк* атын зәртең-зәбертең ертлеп, жолға рауана боламан (кк.х.е.). ◇ **Көкжал** — қасқыр, бөрі, сыртлан. Қорадағы қойларға *көкжал* келип биразын өлтиріп кетіпти, .. (кк.поэз.ант.). **Көк желке** — адамның мойыны геуде менен тутасқан жери, туу сырты. *Көк желкениң* тусы деп, Мәспатшадай батырға, ыңыранып әмүт урады («Мәспатша»). *Көк желкесін* қылыш кесіпти. Тислерін ғашырлатып, турууға мейілленген менен басын көтере алмай, омақазан атып жығылады (Т.Қайыпбергенов). **Көк жүрмел** — жүрмел аттын

көк түри. Қараңғы түсіу менен *көк жүрмелли* жигит ауылға келди, ... **Көк ғарға** — қустың түрі. Азат үйдің алдына дузак қурып *көк ғарғаны* усады, ... («Жеткіншек» ғ.). *Көк ғарғадай* ара-тура бір көринесен (қ.х.е.). **Көк дөнен** — үш жасар көк айғыр ат. Әжибай *көк дөненди* минип, көлге қарай кетти, .. (Ө.Айжанов) **Көгалай көк теңиз** — теңиздің кеңислигин сыпатлау ушын қолланылады. **Көк тайғақ** — муздың тайғақлығын сыпатлау ушын қолланылады. Сендей болып турған мен де, **Көк тайғақтың** үстінде (Күнхожа). **Көк майса** — шөптер қалың өсіп, жағымлы ийис аңқып турған жер. Тек ғана айланасындағы *көк майса* аңқыйды, соның жупар ийиси ғана үйге әлле қандай ләззет жиберіп тур (Т.Қайыпбергенов). **Көк теңиз** — теңиздің суының көгис тартыуына байланысly айтылыуы. *Көк теңиз* бар аяғында дәрьяның, Алтын қайық минип соған барғанын, ... (И.Юсупов). **Көк тийин** — ақшы, пул, кәрежет. Иним, *көк тийиним* жоқ. Доллар, евро дегенлер баяғыда-ақ тамам болды, — деди ол бетиме жалтақлап (М.Нызанов). **Көкше булт** — көк түсли булт, көкшил булт. Сунқар минип *көкше бултты* айырып, киятырман ауылымды сағынып (К.Султанов). **Төбеси көкке жетиу** — қуаныу, шадланыу. Ауылдан келген жасы үлкен төбеси *көкке жетип қайтты* (М.Нызанов). ауыс. **Көк ешек** — жаман, унамсыз. Ийеси — халқы, қалай жазаласа, соған қайыл бий бийлигинен, елинен журдай болып, *көк ешек* үстінде терсекей отырыуы менен, ишинен гүниренип, қан жылап кете берди.. (Т.Қайыпбергенов)

КӨК VI ат. Қандай да бир мийе ямаса палыз егинлеринин толық писпеуи, қам. Бир жазалмай пәлегимди, *Көклей* үзип кагегимде, ... (Бердақ).

КӨК VII ат. Тигис.

КӨК VIII ауыс. Аузына көк тийиу — мийе жеу.

КӨК КӨЙЛЕК ат. гөн.с. Көк ренли, бөз, жағасы, өңири, жеңиниң ушы хәм етеги хәр түрдеги жипек сабақ пенен кестеленген қарақалпақ хаял-қызларының миллий көйлеги. «Кестели *көк көйлек*, сәнли саўкеле, Хәйкел, өңир моншак, жаркылык» — дести (И.Юсупов).

КӨК ШАЛҒЫН Жайқалған көк майса, қалың өскен шөп. Жол тоғайдан *көк шалғынға* шығады, Көк суұлы бир өзек бунда ағады, ... (И.Юсупов).

КӨКЕСИ ат. Ең зоры, тәуири, ағласы. Бул дәригерлерин дәнене де билмейди. Билгиштиң *көкесин* мен айтам сендерге. Әне, енди көре бер өтириктиң *көкесин* (М.Нызанов).

КӨКИРЕК ат. 1. Адамлардын хәм де жанлы-жаныуарлардын геүдесинин алды бети, төс, адамның көкси. Абдулла тандырдан әсте ғана *көкирегине* шекем шығарып, тандырды омыраулап қыз бенен жигиттиң сөзлерин тынлайды (ққ.х.е.). 2. ауыс. Арбаның зат салатуғын иши, ултаны. Еккен тарымыз жәми жыйналып бир ғана *көкирек* шықты (Қ.Айымбетов). 3. ауыс. Адам жүреги, кеуил. Халықтың халык болып адам болыуы, Қараңғы түнектің жарық болыуы, *Көкирегиниң* шадлыққа толыуы, Талап етсе, хұжим етсе ел менен (Күнхожа). 4. ауыс. Сана-сезим. *Көкиреги* нама таныйтуғын адам. 5. ауыс. Менмен, тәкәббир, өр. Жумамурат айтқан сөзинен қайтпайтуғын *көкирек* жигит еди (Ө. Айжанов). ◇ **Көкиреги ғыжлау** — күйиу, қанасына сыймау, жығырданы қайнау. — Мен кеттим, аға бий, мениң иши-бауырым жанып, *көкирегим ғыжлап* баратыр (А.Бекимбетов). **Көкиректе әрман қалмау** — барлық ойлаған мақсетлерине жетиу. Ярды сүйсең жақсыдан сүй, *көкиректе* әрман қалмасын (ққ.х.к.) **Көкирекке жазылу** — яд болыу, аян болыу, белгили болыу. **Көкирек сырылдау** — дем алыуы қыйынласу, деми қысылу. Қайғыға кеуилин толтырды, Бекенеси пырылдап, *Көкиреги сырылдап*, Жорталмай мама болдырды («Алпамыс»). **Көкирегине сыймау — а)** исиниу, қанасына сыймау, ашыу кернеу, кек, ызаланыу. ... усы сөзге ашыуланып *көкирегине сыймай* шығып кетти (А.Бекимбетов). **б)** кууаныу, шадланыу, мәс болыу. — Өйбей, айналайын-әй! — деп кууанышы *көкирегине* сыймай, жүреги алып ушады (Ә.Шамуратов). **Ақ (хақ) көкирек** — ашық кеуилли, сумлығы жок, хақ жүреккли. Күтә *ақ көкирек*, тез пейил адам (Т.Қайыпбергенов). Оның *хақ көкирек* пенен айтыуы бойынша ... табельщиктен еки рет егиз курсақ көтерген екен (М.Нызанов). **Бос көкирек** — кеули бослык, руұхы әззилик. *Көкирегиниң бос* екенин билдиргиси келмей, артына бурылып есикке жүрди (Т.Қайыпбергенов).

КӨК-КӨҢБЕК кел. Оғада көк, жүдә көк, дым көк, аса көк. Каналдын еки бойына егилген жас дарақлар *көк-көңбек* болып өсип, еки бойын қалың көлеңке менен бүркеген (Ж.Аймурзаев).

КӨКЛЕМ ат. Ерте бәхәр. *Көклем* келди, ислеп жерди, Жерге шигит ектиниз, Кең далада, ел ғалаба, Қайсар хызмет еттиниз (К.Султанов). Тырна сести оятпады *көклемди*, Сүйриклер нартламай сынып бүкленди, ... (И.Юсупов). Не деген жағымлы

нәзік хәм көклем, Тил менен сайрайсаң кеткенше есин (И.Юсупов).

КӨКЛЕТІҰ көклеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

КӨКЛЕҰ ф. 1. Жер бетине шөплердин, майсалардың көгерип шығыуы. Хәмме жер *көклем*, дала хасыл липасқа бөлendi. 2. Қара үйдин керегесин бирин-бирине тутастырып бекитиу, диизи. Гөне үйдин ууығын қайтадан көлемлетип, гене саудыраған керегесин *көклем*, үзигин жамап бөлеге қалдым, .. (Қ.Айымбетов). 3. Кийимнің, жыртылған жерин тигиу. Көйлегинің тигиси кеткен жерлерин *көклеуге* киристи. ... (ққ.х.е.).

КӨКЛЕҰ САБАҚ ат. Көрпени тигиу ушын арналған сабақ.

КӨКМАР ат. Қойдың, ешкінің, серкенін хәм кишкене баспақтың сойылып, ишек-қарны алып тасланып, оны қайта тигип ат үстінде тартысып ойнауға қолайластырып исленген мес, нәрсе, зат, миллий ылақ ойыны. ... Байбөри ортаға *көкмар* таслады («Алпамыс»). *Көкмар* шабылды, той болды, Кәтқудаларға сый болды (Күнхожа).

КӨКМАР ат. ат ойынының атамасы. Гүрес тутылды, қошқар дүгистирилди, *көкмар* берилди (Т.Қайыпбергенов).

КӨКМИЙ кел. Гешше, есауан, ауыш, шаймий, мийсиз, ақылсыз (ғарғыс мәнисінде). Әдет түсине кириткен «ғарры-жаным», «тарланым» деген хұрмет-иззетли сөзлери — олар да жоқ. Орнына еситетугыны — «Хә, алжыған! *Көк мий!*» («Саза» ж.).

КӨКНАР ат. бот. Көбинесе, таулы жерлерде жабайы болып өсетуғын хәм де құрғақ жерлерге қолдан егилетуғын түри көк, қызыл, ақ жапырақлы болып өсетуғын, тирийек (опиум) алынатуғын, езип ишилетуғын, кейипли ететуғын өсимлик. Жабайы *көкнардың* қызыл гүллер жерге қызыл мақпал жапқандай көринеди (Қ.Айымбетов). Дәуеке бир күни *көкнар* езип отырғанда оның ойына бир ой сап ете қалды (Қ.Айымбетов).

КӨКНАРШЫ ат. Көкнар ишиуши адам, нәшебент, гиябент. Сыртқы пишимине қарап, оны диний адам ямаса *көкнаршы* деп ойлау мүмкин (Ж.Аймурзаев). *Көкнаршыға* келин қылып берсең исін қырынға кеткени (Қ.Султанов).

КӨКПЕРИ ат. диал.с. Көрабатлы, сыйқырлы мақлук. *Көкпери* жүзге жетпесин, жүзге жетсе де жүзге жетпесин.. (ққ.т.д.с.).

КӨК ПИШЕН ат. диал.с. Жаңа баслап шығып киятырған пишен.

КӨКСАҰ кел. Өкпеси қысып қалатуғын, көп жөтелетуғын ауырыу, өкпе ауырыуы, лепсе. Ол жасында *көксау* болғанын есledi ...

КӨКСАҰЫР ат. Аяқ кийимге хәр қыйлы нағышлар салыу ушын көкке боялған былғары. ... *көксауырды* оның алдына карай ысырды бала (ққ.х.е.).

КӨКСЕҰ ф. Бир нәрсени көриуге ынтық болыу, интизар болыу, ынтығыу, аңсау, күсеу, сағыныу. Адамзаттың *көксегени* тынышлық, Тынышлықта жасау ушын тууыстық ... (К.Султанов).

КӨК ТОРТА ат. диал.с. Ақ марка балығының жергиликли атамасы.

КӨКСИ к. көкирек.

КӨКТЕМИР а. сауыт-сайман (ққ.фоль.).

КӨК ШАЙ ат. Чайдың түри. Қайнаған сууға майдаланған чайдың жапырағы салынып демленеди. Азанда бир кеса *көк шай* менен шыққан менин де асқазаным сырнай шертип, жуғырлай баслады (М.Нызанов).

КӨКШИ ат. Бөзди көк реңге бояу кәсибин менгерген кәниге.

КӨКШИЛ кел. 1. Көгис рен. Тып-тынық болып аққан *көкшил* суудың түси өзгерди (Ж.Аймурзаев). 2. Көк излегиш, көк қуалағыш. Қара малдың *көкшили* қорада турмайды.

КӨЛ ат. 1. Айланасы тәбийғый ямаса жасалмалы түрде туйықланып суу жатқан жер. ... Улы-қыйкыу мәсликте шакак урып күлгенлердин дауысы *көлдеги* шағаланың шаңқылдысына усап кетти (К.Айымбетов). Ат белине минеди, Тал қурығын өнгерип, *Көлге* карай жөнеди («Алпамыс»). 2. ауыс. Көп, мол. Жууап алып суу мураптан, *Көл* сағалы шүйит жаптан (Бердак). ◇ **Көз жасын көл қылыу** — көп жылау. Баласы хаққында фронттан келген сууық хабарды еситкен ана *көз жасын көл қылды* (К.Султанов).

КӨЛАТ ат. Ишинде сууы бар ямаса бурын көл болып турған, сон сууы қурып қалған отлақлы жер. Табаны тиймей *көлатқа*, Қырда отырған елатка (Бердак).

КӨЛАТЛЫҚ к. көлат.

КӨЛБУҒА ат. зоол. Бәхәр айларында гүңкилдеп сес шығаратуғын көл қусы. *Көлбуғаның* барабандай сестине, Бәрше қуслар сестин қосып сайраған (Т.Жумамуратов).

КӨЛБЕҰ ф. Көсилиу, созылыу, енлеу. Алдында *көлбеу* жатырған бир дәуди көреді бала (кк.х.е.).

КӨЛДЕНЕҢ р. 1. Кесе, кеселеп жатырған. Кең жерден *көлденең* кесип өткен канал мәуиж урып толқынласып ағып тур (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Гез келген, гезлесе кеткен. Бир «көл» қурыды деп ким берер сотқа? *Көлденең* табысқа қунығар еді (И.Юсупов)

КӨЛЕГЕЙЛЕҰ ф. Бүркемелеу, жасырынқырау. Бесикте жатқан жас баланың бетін ақ сүп пенен *көлегейлеп* қойыпты.

КӨЛЕМ ат. Белгили бир заттың, нәрсенің мөлшері, мұғдары, шамасы, қарамы. Жыл сайын жер *көлемін* көбейтіуге умтыламыз (Ж.Аймурзаев). Хұржан ... онлаған дана хәр қыйлы *көлемдегі* сүүретлерді алып шығып, хәммесін де капитанға узатты (А.Бекимбетов).

КӨЛЕМЛИ кел. Көлеми үлкен, көлеми мол, көлеми кең, көлеми көп. Ертеклер халық дөретпесінің эпослық жанры, ауыз әдебиятының ең *көлемли* хәм хәр тәреплеме бай түрінің бири (Қ.Айымбетов).

КӨЛЕҢКЕ ат. 1. Бир нәрсенің саясы. Бир бала далада *көлеңкесін* табанлап көріп, үш табан зәңгилик болыпты, таркасайық, — деди (Қ.Айымбетов). 2. Күн көзінен паналап отыратуғын саяман. Бағдың қалың *көлеңкесіне* төселген гилемнің үстінде отырып чай ишти (Ж.Аймурзаев). 3. Биреудің қарауында, панасында көрінбей қалыу. Сарайда болған ушырасыуларда Гладышев бәрхама Маманның *көлеңкесінде* қалатуғын еді, келесі күні Маман оның ийнінде капитанлық белгі көріп қолларын қатты қысып қойды (Т.Қайыпбергенов). ауыс. ◇ **Көлеңкесінен қорқыу** — болар-болмас нәрселерден қорқыу, қәуетерлениу, бийшаралық хал. Өзі *көлеңкесінен* қорқып, шыпта, бойра сатып күн көрген мийнеткеш дийқанларды құртыуға хәрекет етті (Қ. Ирманов). **Көлеңкеде қалыу** — сезилмей, сыр ашылмай, сөз етилмей, бастырылып қалыу. Негізгі мәселе *көлеңкеде* қалып қояды (Г.Есемуратов). **Көлеңке ауыспау** — паналайтуғын орын болмау. Қанша ыссы болса да, дорба асынған жалаңаяқтарға *көлеңке* ауыспайды (Т.Қайыпбергенов)

КӨЛЕҢКЕДЕЙ кел. Көлеңке сыяклы, көлеңкеге усаған, көлеңке тәрізлі. ◇ **Көлеңкедей тунжырау** — ашыулануу, тулланыу, бултыйуу. Геүгимдегі *көлеңкедей* тунжырап турған Сәлийма «якшы» деди мунайым дауыс пенен (К.Султанов).

КӨЛЕНКЕЛЕУ ф. 1. Бастырма ислеу, саяман кылыу, жабыу, бүркеу. 2. Сая жерде отырыу.

КӨЛИК ат. 1. Бурынлары үй хайуанларын да (ешек, өгиз, жылқы, ғашыр, түйе хәм т.б.) жол катнас қуралы ретинде «көлик» деп атаған. ... *көлик* тапқан көшеди, *көлик* таппаған журтта қалады деген дауырық сөзлер шықты (Қ.Айымбетов). Баба атқа минип, *көлик* тапқан кисидей қууанып, ауылына қарап ат салды («Мәспатша»). 2. Жолаушыларды бир жерден екінши жерге жеткеретуғын транспорт (велосипед, мотоцикл, мопед, катер, баржа, машина, трактор, самолёт хәм т.б.). Мотоцикл деген үлкен *көлик* ғой, оның несин айтасаң, — деди олар ғауырласып (Қ.Айымбетов). Арасында ана емлеуханадан мына емлеуханаға медикамент апарыу, районлардағы қатты болып қалған наұқасларға «тез жәрдем» хызметин көрсетиу, қуласы, универсал *көлик* болды. Эне, сонда билинди бул машинлардың әззилиги (М.Нызанов).

КӨЛ-КӨСИР кел. Ағыл-тегил, жүдә мол. Толғау — бул халықтың басып өткен жолы, тарийхый өмири. Адам жүрегин тербететуғын *көл-көсир* поэзия (К.Мәмбетов).

КӨЛЛЕТІУ ф. 1. Көп сууды төгиу, сууға молшылық етип жиберіу, толтырыу. ... жайдың ишин *көллетип* жибергенин көрип, қазанды қайтадан оңлап асып береді (Қ.Айымбетов). 2. ауыс. Гей биреулердин төсекке киши дәретин сындырыуы.

КӨЛМЕК ат.диал.с. Көлге айланған жер. Бурын *көлмек* болған екен (ққ.т.д.с.).

КӨМБЕ ат. Көмик, жасырып тыкқан қымбатлы затлардың жайласқан орны хәм сондай затлардың жыйнағы. Журтта қалған бир *көмбени* тауып алып, көл бала бирден байып кетипти (ққ.х.е.).

КӨМДИРИУ ф. 1. Бир нәрсени жер астына көмдиртип таслау. Гүздеги жыйналған дәнлерин ураға жақында *көмдирди* (Қ.Айымбетов). 2. Бир нәрсени тиккесине жерге қадау. Аршадан бақан *көмдирип*, Тилладан жүен кердирди («Мәспатша»).

КӨМЕК ат. 1. Бир жумысты питкеріу ушын берилген жәрдем, қолғабыс. Уллы Ұатандарлық урыс жылларында мектеп оқыушыларының үлкен *көмеги* тийди (Г.Есемуратов). — Садық болыстың *көмегине* барамыз (Қ.Ирманов). 2. Материаллық жақтан басқаларға берилетуғын жәрдем. Ол ақсақалларға жәрдем бермеді, маған *көмек* көрсетпеди, қайта мени приставқа жаманлады (Қ.Ирманов).

КӨМЕКЕЙ ат. 1. Ауыз кууыслығы менен өнештин еки аралығы. Өкпеси исип, *көмекейи* кеуип, бүлинип-бүлип қалды (Ж.Аймурзаев). 2. Адамлардың басқаларға белгисіз сыры, кеуліндеги ишки ойы, тилинің астындағы гәпи, пикири. Сәуле *көмекейіндеги* көп сөзди ирkip қалды да: — Соң таный берерсең, апа, жүриң, — деди (С.Хожаниязов).

КӨМЕКЛЕСИҰ ф. Жәрдемлесиұ, қолғабысын тийгизиұ, қолласыұ, қарасыұ. Егер бир жерде иркилип қалсам *көмеклесип* шығаратуғын бол, — дейди (Қ.Айымбетов). *Көмеклесип* қасында, Бабаханды алдына, Өңгерип берген бабанман, Рас па, балам, сол дейди («Мәспатша»).

КӨМЕКШИ ат. Жәрдемін, қолғабысын тийгизиұши, көмеклесиұши, қосшы, жәрдемши. Кек алыұға атланайын, бол таяр, Бул талапқа *көмекши* бол, Ақ боз ат! (ққ.х.к.). Айгүлдің өзи болса жумысқа тек *көмекши* ретінде ғана баратуғын еди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Көмекши сөзлер** — лингв. термин. Өз алдына жеке қоллаңылмайтуғын, мәни аңлатпайтуғын сөзлер топары.

КӨМЕСКИ Елес, узақ, алыс. Алдымда *көмески* жин шырак жанар (И.Юсупов).

КӨМЕШ ат. 1. Қоламтаға писирилген кишкене шөрек нан. Хәр ким өз *көмешиниң* тез пискенин тәуир көрип, шокты өз *көмешине* көп тартады екен (А.Дабылов). 2. Өз мәпи, өз пайдасы. Өз көмешине күл тартыұ, өз мәпин, өз пайдасын ойлаұ. Олар биздей *көмешине күл тартып*, Осамаслық етпес, инсапты аңлар (И.Юсупов).

КӨМИК ат. 1. Жер астындағы байлық, кән, қымбат зат. Излеймен күн бойы бир *көмик* казып, Терим жаұырныма шыққанға дейин (И.Юсупов). 2. Жасырын саклаұлы дән, азық-аұқат, көмбе, мал-мүлк, жемис тағы баска да затларды қоятуғын ура, орын, сол қойылатуғын заттың өзи. Молланың кеули бирак та, Айырым баска тилекте. Төрт *көмик* пенен және де, Ғәлле салған телекте (А.Дабылов). 3. аұыс. Адамлардағы болатуғын сыр, ой, пикир. Жалпы бағлардың жоғына аз да болса жаңалық енгизип, көп сырлардың *көмигин* көрсетти (А.Бекимбетов). 4. аұыс. Жасырын жерленген өликтің денеси. Көмилген *көмикти* билдирмес ушын, үстине хәр түрли шөплерди таслады (ққ.х.е.).

КӨМИЛИҰ көмиұ фейилиниң өзлик дәрежеси.

КӨМИР ат. 1. Жерден казылып алынатуғын жылтыр қара тас сыяқлы отқа жанатуғын органикалық қатты зат, тас көмир.

Шахталарда *көмир* казғанын, шойын жол станциясында жұмыс ислегенин, Ғаний деген ноғай жигит пенен таныс болғанын айтты (Н.Дәуқараев). 2. Отқа жанған ағаш шоғының сөніп қарауытқан бөлеклері. Ошақтың ишіндегі қозлар *көмир* болды (Ж.Аймурзаев). 3. ауыс. Қапаланыу, қыйыншылыққа ушырау, ауыр турмысқа түсіу. Душпанларды кескей полат темирін, Халық дейіп шығып еді *көмирің* («Қырк қыз»). Алтын менен жарқырайды өңірін, отқа жанып шықты мениң *көмирим* («Қырк қыз»).

КӨМИРДЕЙ кел. Көмирге усаған, көмир сыяқлы, көмир тәрізлі. Келген ғаррылардың түрлері сөзге шыдамай *көмирдей* болып өзгеріп кетті (К.Султанов).

КӨМИҰ ф. 1. Жерлеу, жер астына топырақ пенен жасыру, мархумды жерлеу. Қашқынның анасының өлигин ким кәстерлеп *кәмди* дейсең (К.Султанов). Ер жүреккі екі жасты, Тирилей жерге *кәмген* екен (И.Юсупов). 2. Жасыру, қымтау, бүркеу. Булар койнындағы мәекті Анарға билдирмей жерге *көмпіп*, үстіннен тебеді (кк.х.е.). *Көмпіп* кетсе қудықты, Суу таба алмай ишерге, Олардың халық не болар (Бердақ). 3. Тәрбияның күші менен бір жерлерді хәр қыйлы нәрселердің басып кетиуі (қар, кум, топырақ хәм т.б.). Қар *көмпіп* таслаған жолдың тек сүлдері ғана көринеді (А.Әлиев). ... үстин топырақ *көмпіп* кеткени елеге дейін ядымнан шықпайды,.. (А.Бекимбетов).

◇ **Гүлше көміу** — ийленген камырды кишкене шөрек түрине келтиріп қоламта астына таслау. Анасы Тилегенге бір гүлше *көмпіп* хәм қазанға қатырған екі нанды жүктің үстине қойған екен (Қ.Айымбетов).

КӨМКЕРИЛИҰ ф. Қоршау, орау, төңкерилип туру, бүркелип туру, безеніп туру, жаудырап туру. Турды сонда *көмкерилип*, Нарт ағашлар маужырасқан (И. Юсупов).

КӨМПЕК кел. Семиз, томпақ. Бурын пысылдап жууыра алмайтуғын *көмпек* балаларда да шаққанласып кетті (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Көмпек нан** — қампайып пискен бос нан, шөрек, зағара. Тезден бір буханка *көмпек* нанды алып келді (Н.Дәуқараев). **Көмпек қар** — тез еріп кететуғын бос қар, жумсақ қар. ... аркамдағы үйилип қалған *көмпек қарды* түсіріп, теректің дым уша басына барып отырдым (кк.х.е.). **Көмпек сөз** — қуры бос сөз, биймәни сөз. ...бар мүмкіншилигинің мийнетке қаратылмауы, *көмпек сөзге* зор беріп, белгили бір талаптың изине түспеди (Г.Есемуратов).

КӨМПИС кел. Сөз тәсир етпейтуғын, кәрине келмейтуғын. *Көмпис* болып, көніп кеткен қусайман (И.Юсупов).

КӨН I ат. 1. Ири хайуанлардың терисинен ийленген қатты былғары. Айтажағым, балларым, дийқан болсаң жер еккен, *Көн* шарығың кең болсын (*Жийен жырау*). 2. аұыс. Адамның азып қалыуы, еттен түсіуі, азыуы. Солай болып истін жөни, Қозғала алмай, шықпай үни, Биразлардың қалды *көни*, Өлгенлер көп болды быйыл (*Бердак*). Оразаның оны қалды, Кемпирлердің *көни* қалды (қ.х.н-м.). ◇ **Көн етик** — териден, көннен тигілген етик. Аяғындағы *көн етиги* қыста ызғардан былшылдап мазасын алса, жазда қақпаштай қатып, өкшесін ғайзайды (Ө.Айжанов). **Көнии жибитиу** — шаршаған адамның чай-суу ишип хәлленип алыуы.

КӨН II ат. диал.с. Қолдың жұмысты көп ислегенликтен қабарған жери (алақанда болады). Қолымыздың *көни* кеткен жоқ (қ.т.д.с.).

КӨНДЕЙ кел. Көн сыяқлы, көн тәризли. Сөзди төрде отырған *көндей* тырысып қалған жигит баслап жиберди (*Қ.Айымбетов*).

КӨНДЕМЛИ кел. көнликкиш, бейимшил (қ.фоль.).

КӨНДИРИУ ф. Бойсындырыу, мойынсындырыу, қайыл етиу, мақулатыу. Хәмирине *көндирди*, Өнбеген дауды өндирди («Мәспатша»).

КӨНГИШ ф. Бойсынғыш, қайыл болғыш, көніп кеткиш.

КӨНГИШЛИК Бойсынуға бейим, қайыл болыуға қайым болыу. ...менин барлық исимде медет болатуғын нәрсе — мине усы сениң сабырлылық, ойшанлық, *көнгішлик*, адамгершилик, нәзикчилигинде (*О.Бекбаулов*).

КӨНЕК I ат. Көн териден исленген ыдыс (қ.фоль.).

КӨНЕК II ат. Бийе сауыуға арналған, көннен жасалған шүмеги бар ыдыс (қ.фоль.).

КӨНИУ ф. 1. Бойсынуу, мойынсынуу, қайыл болыу, көнлигиу. Қалыбай Атамураттың айтқанына *көнди* (*Т.Қайыпберген*ов). Мен де келдим, ата, сениң қасына, *Көнейин* деп қысы менен жазына («Қырк қыз»). 2. Қыйыншылыққа шыдам бериу, шыдау. Таяққа *көнип* қалған аяқлар биразға шекем шыдады (*Ә.Шамуратов*). 3. Айтқанына көниу, ыразы болыу, орынлау, ислеу. Нешше жылдан бери айтқанына *көндим*, сениң айтқаның менен болдым («Мәспатша»). 4. Ислемеру, тил алмау,

кайылшылық бермеу. Бул айтканына да *көнбеди* ол, арсызлыкты бетер үдетип қызды кушақламақшы болды, ... (К.Айымбетов).

КӨНЛИГИҰ ф. Үйрениу, бойсынуу, мойынсынуу, кыйыншылыққа шыдау. Анасыз өткен күнлерине қыздың *көнлигиуи* кыйын кешти (М.Нызанов).

КӨНЛИКПЕҰ ф. Үйренбеу, көнбеу, бойсынбау, мойынсынбау. Жийен қыз, бәримиз де сендей әуели мийнетке *көнликпей* жүрдик (К.Султанов).

КӨНШАРЫҚ ат. Түйе терисинен тилип исленген шарык (кк.фоль.).

КӨНШИ ат. Тери таярлаушы (кк.фоль.).

КӨҢ ат. Мал хәм қой қоралардағы жент болып қатып қалған қый, дәрис. Қатқан *көңге* теңгерди, Айдай аппақ жүзинди («Қырқ қыз»).

КӨҢБЕКШИҰ ф. Көтерилиу, көпшиу, ғауажакланыу. Сырты бәхәрде өскен пияздың түйириндей *көңбекшип*, аппақ болып ыдырап тур (Ж.Аймурзаев).

КӨҢГЕ ат. диал. с. Аудың табанлық, аркалық, жууан жиплери менен тутастырылған жиңишке жиплери (кк.т.д.с.).

КӨҢГЕЛЕҰ ф. Жалғастырыу, байластырыу, курастырыу, тутастырыу. Складтағы гөне-көкси торларды ғарры-кемпирлер *көңгелеп* атыр (К.Султанов). Жумабайдың гәпи есине түсип, *көңгелеп* берейин деп складтан бес-алты ау алды (К.Султанов).

КӨҢИЛ к. кеуил. Тайын болды куу тазша, «Қырқ қыз» атлы қалаға, Сер салып еки жағына, Шер салып *көңил* дағына («Қырқ қыз»).

КӨП кел. 1. Мол, бир қанша. Мен *көп* нәрселерди айтар деп ойлаған едим, ... (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Мудамы, бәрхама, недәуир, әдеуир, узақ уақыт, кән уақыт. Бизің папамыз *көп* уақыттан бери ауырыу еди (Ө.Айжанов). *Көп* жыллар, көлем тартты «харып талмай», Жазғаны шығып турды бири қалмай (И. Юсупов). 3. ауыс. Халық, көпшилик, көуим, топар. Жас болсан да, шырағым, Толы *көпке* бас едің («Қырқ қыз»). Еткен ислериннен өрнек көрсетип, *Көп* алдында табыс пенен көзге түс (кк.поэз.ант.). ◇ **Көп узамай** — узаққа созылмай, дәрхал, тез уақыттың ишинде. Сол уақыядан *көп* узамай әжағамлар жайды сатып, мәкан өзгертти, хәзир жайымыздың қаяқта екенлигин саған айтпайман, себеби, сениң тири жүргениң керек маған (А.Султанов).

КӨПЕК ат. 1. Ийттиң еркеги. Ылыққан кишкене бир каншықтың изине түскен төрт-бес *көпек* ийтлерди көрипти (ққ.х.е.). 2. аұыс. Унамсыз, жағымсыз адам мәнисинде. Қызы ата-анасының айтқанын қылмай белгисиз бир *көпектиң* шалғайына жабысқан қусайды (ққ.х.е.).

КӨПИР ат. 1. Суу ағып турған жаптан, арнадан, каналдан, дәрьядан, басқа да иркиниш хәм хәр түрли тосқынлықлардан өтиу ушын ағаштан, темирден, шойыннан, бетоннан хәр қылы мөлшерде салынған өткел. ... Биз бағана аспа *көпир* аркалы кесип өткен дәрья. — Әмиүдәрья! Ертеде буны Окс деп атаған (М.Нызанов). Олар тек алысырақ айланаға нәзер таслау менен, өзлери хәзир ғана өткен темир *көпирдиң* еки ернегине исленген киябанда суп-сулуу болып өскен көк майса шөплерди аңғармаған еди, соңырақ көрип және хайран қалысты (Т.Қайыпбергенев). 2. аұыс. Бир нәрсени байланыстырушы, жалғастырушы. ◇ **Паяпыл көпир** — пиядаларға арналған көпирдиң кишкене түри, киши өткел. — Тонбадым, үйден шығыудан Караматдин ағаға жолықтым. Атына мингестирип, *паяпыл көпирге* дейин әкелип кетти (Ш.Уснатдинов). **Қыл көпир** — дин. Мусылман дининиң түсиниги бойынша лаулап жанып турған дозақ отының үстинен өтетуғын қылыштың жүзинен де жинишке өткел. ... еле алдында нешше-нешше *қыл көпир* турыпты, шырағым, — деп ғарры гүбирленди (ққ.х.е.). **Қыямет көпир** — машақатлы, қорқынышлы жол. Сапарбай өз өмиринде талай-талай *қыямет көпирден* өтті, — деди кемпир (ққ.х.е.). *Қыяметте көпирден*, Аман-сау ғана өтесең («Қырк қыз»). **Түйеси көпирден өтиу** — ержеткен жигиттиң үйлениуи, хожалық болыуы, турмыс қуруы. Енди сениң де *түйең көпирден өтти* — деди кемпир. **Түйениң үлкени көпирде таяқ жейди** — алды менен үлкен адамның дәкки жеуи, жәбирлениуи, сөз еситиу. *Түйениң үлкени көпирде таяқ жейди* ... (ққ.х.н.м.). **Қант көпир** — бурынғы уақытлары отырыспада жигиттиң өзи сүйген қызына қыз женгеси аркалы демленген чайникке коса қант, набат қусаған мазалы затларды бериуи.

КӨПИРИУ ф. 1. Көбиклениу, көбиги шығыу, тасыу, бурқыу. Сүт пискеннен кейин *көпирип* тасты. 2. аұыс. Көп сөйлесиу, көп сөйлеу, быжықланыу, мылжынланыу, мактанып сөйлеу. Аұзына келген сөзлерди, қайтармай бәрин *көпирип*, Көбикли патша сенбисең («Ер Зийуар»). Өзинен-өзи отырып, Аұзы-басы *көпирип*, Ел бүлдирген жаманды айт (Бердақ).

КӨПИРТИҰ көпириҰ фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨПЛЕГЕН қ. көп.

КӨПЛЕҰ ф. 1. Көп болыҰ, басып келиҰ, жабылыҰ. Баспашылар *көплен* келип жигитти есинен тандырды (К.Султанов). 2. Мол, жетерли, артықмаш, көп. ... әдебият кәнигелери тәрәпинен мақала хәм рецензиялар *көплен* дәрей баслады (Г.Есемуратов). Мектеп, туыҰ үйи *көплен* салынсын, Спорт сарайы хәм еске алынсын, ... (И.Юсупов).

КӨПЛИК ат. 1. Көпшилиқ, молшылық. *Көплиги* соншелли. таслақлар дизден қазылып («Мәспатша»). Дүнья он секкиз мың әлемнен турады, Бир патшаға ол дым *көплик* қылады... (И.Юсупов). 2. Заттың, предметтин санының көп екенин билдиретуғын грамматикалық категория.

КӨПСИНБЕҰ ф. Көп көрмеҰ, қызғанбаҰ. Питик болса бизин ығбал, Қурғынласар болды аўхал, Көп болар және дүнья мал, *Көпсинбегей* «Алла» бизге (Бердақ).

КӨПСИНИҰ ф. Көп көриҰ, зыят көриҰ, мол көриҰ.

КӨПШИК ат. Ишине пәр, пахта, жүн салып сыртын гезлеме менен тигип исленген дастық. Қапталында сырты ақ пенен қапланған еки-үш *көпшик* түр (Ө.Айжанов).

КӨПШИЛИК ат. 1. Көп, аламан, халық, журт, ел, пукара, журтшылық. Оның үстине *көпшиликти* жайластыраман деп сөйлеп жағының талғаны қайда қалды (Қ.Айымбетов). Көрди оны сапта турған халайық, Исиңизди *көпшиликке* салайық («Мәспатша»). 2. Көп нәрселер. Өйткени, *көпшилик* очерклер хәзирги турмыстың жақсы жақларын сүүретлеп көрсетеди (Г.Есемуратов).

КӨПШИҰ ф. Бир нәрсениң үсти бетиниң, жүзиниң көтерилюи, қыршылып түсиуи, исиниуи, түтелениуи. Бетиниң жыйрықлары ыслым алған бармақтың ушындай *көпшип* кетипти (Ж.Аймурзаев). Қамырдай *көпшип* киятырған денесине солдат гимнастеркасы тарлық етти (К.Султанов).

КӨПШИН 1. ат. Ер үстине салыҰ ушын арналған кишкене көрпеше; 2. көпшиқ, дастық (ққ.фоль.).

КӨРГЕНЛИ кел. Әдепли, тәрбиялы. Атасы *көргенли* болса, баласы бийгүна қол байламайды (Т.Қайыпбергенов). *Көргенли* жерден қыз алсаң, Кеўлинде хасла кир қалмас (К.Мәмбетов).

КӨРГЕНЛИЛИК ат. Жақсы тәрбия алғанлық, көп нәрсени билгенлик.

КӨРГЕНСИЗ ат. Дурыс тәлим-тәрбия алмаган, әдепсиз. — Әй, *көргенсиз*, елшилер жөнінде ханға хештене айтпай қайда барасан? (Т.Қайыпбергенов).

КӨРГЕНСИЗЛИК ат. Дурыс тәлим-тәрбия алмағанлық, тәрбия көрмегенлік, хүрметсизлік. Тәнха өзіне қаратылған сорауларға жууап бермеу, көпшиликте *көргенсизлік* болатуғынын билген Ырыскул бий утылмады (Т.Қайыпбергенов).

КӨРГЕНШЕ р. Тағы қайта дийдарласқанша, ушырасқанша. *Көргенше* хош, әке, — деп әстен кетеди (ққ.х.е.). Улжан апа, енди хош бол, *көргенше*, Өлген жаксы бүйтип қор боп жүргенше (ққ.поэз.ант.).

КӨРГИЗБЕ ат. Көпшиликтің көриуі ушын шөлкем-лестирілген хәр қыйлы нәрселердің жыйынтығы, затлар хәм солар турған орын. Бердақ күнлеринин ашылыуы «Бердақ дәуиринин дүрданалары», «Бир гезлери Бердақ жүрген жерлерде», макетлер, сүүретлер *көргизбеси* хәм Бердақ бабамыздың естелигине гүлшенбер қойыу мәресими менен даўам етти («Қарақалпақ университети» г.).

КӨРГИШ кел. Сезгиш, танығыш, қырағы. Соңғы хаялынын биреуі *көргиш* хәм сезгиш, биреуинин кара қусы бар еди (ққ.х.е.). *Көргишлер* айрылса ол еки көзден, Қыйын болар гәплетте жасауы (ққ.поэз.ант.).

КӨРЕСИ ат. Алдағы ўақыттағы ўақыя, басқа түсетуғын сәтли-сәтсиз жағдай. *Көресисин* көре берер, жүрсе егер бул карт аман, Ер тоқымық болды жүк, арқалайын дөненгенем (Қ.Ирманов).

КӨРИК I ат. Темиршинин устаханасындағы темир еритетуғын печьтин отын, қозын қыздыратуғын, еки тахтайдың аралығы тери ямаса қатты материалдан жыйрықланып исленген, самалды, хаўаны желпип туратуғын үрлегиш, үплегиш әсбап, зат. Соннан кешке дейин устаға, жәрдемши *көрик* басыўшылар менен көмиршилерине «хәй бәрекелла, әзиз балларым», «хәй бәрекелла, әзиз азаматларым» деп отырысы-отырыс (Т.Қайыпбергенов).

КӨРИК II Тандырдағы отынның жаныуы ушын төменнен хаўа киритилетуғын арнаўлы тесик. Жүзимди жалап отлы *көрик* хәуири, ... (И.Юсупов).

КӨРИК III ат. 1. Адамның түри, сыйқы, келбети, түси. Оғада *көрикли* еди-аў киши улы! (И.Юсупов). 2. Тәбияттың көриниси,

сәни. Жасыл түске бояп, Жүрди бәхәр айдай *көрик* (И. Юсупов).
3. Медициналық тексеріуден өтіу. Биринши сени тәуіп *көриктен* өткерсин, — депти («Саза» ж.). Мениң алдымнан 30-35 жасар наұқас жигитлер *көриктен* өтеди («Саза» ж.).

КӨРИКЛИ кел. Шырайлы, сулыу, гөззал. Келинлер көз жарып айдай *көрикли*, Айдың әтирапына жұлдыз толыпты ... (И.Юсупов).

КӨРИКСИЗ кел. Шырайсыз, сулыу емес, гөззал болмаған.

КӨРИКШИ ат. Көрикти хәрекетке келтиріуши, ислеуши, көрикти басыушы адам.

КӨРИМ ат. **1.** Азап, ақырет, жаманлык, бөле, азаплау, кыйнау, Көз ушында бираз хаял көринди, Бийлер карап, билеклерин түринди, — Алдымыздан ол хаяллар өтпесин, Шабың атты, көрсетинлер *көримди* (Ж.Аймурзаев). **2.** аұыс. Жаксы, қызык, сүйкимли, тамаша, кәрамат, күдирет. ... Ой, көрим, сениң қолыңнан түрли нәрсе келеди ғой (кк.х.е.). Жумагүлдин келини Айпара өзиниң кеңсе жумысын да, хожалық жумысын да, тақ-туйнақтай етип апаратуғын, шаршау дегенди билмейтуғын ушып-қонып турған бир *көрим* екен. **3.** **Көрим** — тилсим, көрмиш, елес (кк.фоль.).

КӨРИМЛИК ат. Бир нәрсени ямаса затты биринши рет көргенлиги ушын қонақтың, яр-достың үй ийелерине ямаса олардың жақын-жауықларына беретуғын сыйлығы, сауғасы, сыйы. ... Бизден сизге *көримлик* деп, Қаршығаға бир қысым күс қанатлы алтын берди («Мәспатша»). Көк орайлы көк шимген. Соған жетип келгенде, Мениң анам кер бийени, *Көримликке* алған жер («Қоблан»).

КӨРИНИС I ат. **1.** Сыртқы келбети, турпаты, сыпаты, пишини. Хәзир бул жерлерде тәбият *көриниси* дым басқаша (Қ.Айымбетов). Колхоз жери *көринис* берип, Егинлер қулпы дөнген (Ж.Аймурзаев). **2.** Көркем әдебиятта, сүүрет өнеринде баянланатуғын бир тутас уақыялардың, театр, кино драматургиясы шығармаларының жеке бөлимлери, үзик-үзик яки айырым эпизодлары. Драматург уақыяның бир *көринисин* ... көрсете билген (Г.Есемуратов). **3.** Затлардың, уғымлардың белгиси, нышаны. Сайлау туұры хәм қыя *көринислерге* ийе болыуы мүмкин («Қарақалпақ университети» г.). **4.** Изертлеу объектиниң белгили бир тарауы, тексеріуи, тексеріушиниң нәзерин аударған кубылыс, түр, форма, тулға, турпат. Айдың хәр түрли *көринислерин* фазалары деп атайды (сабақлықтан).

КӨРИНИС II ат. Хәр бир нәрсениң турпаты, формасы, тулғасы. Бул кисиниң отырыуы, *көринислериндеги* болған хәрәкетлери мени таң қалдырды (Қ.Айымбетов). Дәпеннен келген қара ҳаялдың сыртқы *көриниси* көз алдымда тур (А.Бекимбетов).

КӨРИНИҰ көриу фейилиниң өзлик дәрежеси.

КӨРИСИҰ ф. к. Сәлемлесиу, қол алысу.

КӨРИСКЕНШЕ р. 1. Гезлескенше, ушырасқанша, дусласқанша, жолығысқанша, дуушакерлескенше. Олар ата-анасы, туған-туысқанлары менен *көрискенше* асығып жүрди (ққ.х.е.). 2. Бир-бири менен сәлемлескенше, аманласқанша, кушакласқанша. ...Олар менен қол алысып *көрискенше*, солдатлар кирип келди (А.Бекимбетов).

КӨРИСТИРИҰ көрисиу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

КӨРИҰ ф. 1. Бир нәрсеге қарау, көз салу, байқау, билиу. Оның орнына есик қурап, және де есиктиң алдына кишкене дәлиз салып алғанын *көрип*, хайран қалды (Қ.Айымбетов). Буны *көрген* сықмар бай хаялына: — Мына балаға бауырсақ бердин бе? — депти (ққ.х.е.). 2. Жолығыу, ушырасу, гезлесиу, дуушакерлесиу, дусласу. Оның сөзин бир-еки тыңлаған адам оны *көриуден-ақ* қашыңқырап жүреди, ... (Қ.Айымбетов). 3. Хәр қандай бир нәрсени билиу. Ақыллы өзинен *көреди*, Ақмақ жолдасынан *көреди* (ққ.х.е.). Кемшиликти көп *көрип-ем* мен жастан, Және жетимликти өткердим бастан (А.Дабылов). ◇ **Өз баласындай көриу** — басқа биреуді өзиниң баласындай көрип тәрбиялау, сақтау, жақсы көриу. Сонлықтан, сиңлисиниң балаларын *өз баласындай көреди* (С.Хожаниязов). **Күнниң қуяшындай көриу** — жүдә жақсы көриу, қадирлеу, жоқары бағалау. Ержан жууырып келип машинаның есигин ашып жибергенде, машинаның свети де жанып, Сәулениң жүзи хәсеттеги *күнниң қуяшындай көринди* (С.Хожаниязов). **Таярлық көриу** — таярлану, күтиниу. Шынықпаған албау жас бул сын сапарға бурыннан таярлық көрсе де, жүрек төринде әлле қандай гүмилжи сезим бар (Ж.Сапаров). **Жәбир көриу** — азап шегиу, қыйналу, азаплану, қорлық көриу. Талай *жәбир көрип* тентек дәрьядан, Елатым жоқ еди носып қонбаған (К.Султанов). **Зорлық көриу** — ақырет көриу, азабын шегиу. Сонда байлардың *зорлығын көрип* жүрегим суулаған (С.Хожаниязов). **Жақсы көриу** — а) унату, қөлеу, жарату. Себеби, жасы үлкенлердин қасында әдепли хәм тәртипти сақтауды жүдә *жақсы көрер еди*

(С.Хожаниязов). **б)** мўлтиксиз, ғәләтсиз, тап өзіндей етип көриў. Ҳәзир көзим *жақсы көреди* (А.Бекимбетов). **Жаман көриў** — унатпаў, кәлемеў, жақтырмаў, жақсы көрмеў. Ғәнийбай Таңатарды да *жаман көреди екен* (М.Нызанов). **Түрин жаман көриў** — қәўетерлениў, гүманланыў, гүдиклениў, қорқыў, сескениў. Жолдаслары олардың *түрин жаман көрип* тым-тырақай қашты (Т.Қайыпбергенов). **Жек көриў** — жаман көриў, унатпаў, кәлемеў, жаратпаў. Душпанды *жек көриўге*, азамат болыўға шақырады (Ә.Тәжимуратов). **Сумлықты көриў** — бир әжайын нәрсени көриў, таңқаларлық, жақсы я жаман ҳәдийсени, ўақыяны, исти көриў. Шырашы бул *сумлықты көрип* пушайман жеди (Т.Қайыпбергенов). **Ойлан көриў** — қыял қылыў, ой жуўыртыў. Және «Несине ойланаман, қай дус келгенине бара берейин» деп *ойлап көрген еди* (Т.Қайыпбергенов). **Сөйлесин көриў** — пикир алысыў, кеңесиў. Жийемурат олар менен бирге ўақыяның болып атырған жерине барып, адамлар менен өзи *сөйлесип көриў* кереклигин сизди (Т.Қайыпбергенов). **Сөйлетин көриў** — сөзин, ғәпин, пикирин, ойын билиў тыңлаў. Адамның парқын билмесең, *Сөйлетип көр*, сынап көр (қ.х.н.м.). **Сыртқы көринисин көриў** — бир нәрсениң сыртқы турпатын, түр-түсин, келбетин көриў. Таңның аязынан қорыққандай ҳәрекетсиз жатырған бул аўылдың *сыртқы көринисин көрип* таңланасан (Т.Қайыпбергенов). **Көрип қалыў** — күтпегенде ушырасыў, дусласыў, жолығыў, дуўшакерлесиў. ... Мырзабек буны *көрип қалып* оған да жабысты (Ө.Айжанов). **Жүзин көриў** — жүзбе-жүз ушырасыў, көрисиў. Кемпирдің узақ жылаўдан сарғайған солғын *жүзин көрди* (К.Султанов). **Турмыста көриў** — адам өмириндеги гезлескенлерди, ўақыяларды, ҳәдийселерди, жағдайларды, аўхалларды көриў. Ол буны *турмыста көрип* киятыр (Т.Қайыпбергенов). **Тәўир көриў** — жақсы көриў, унатыў, жаратыў, кәлеў. Буған қарап ол күтә азадалықты *тәўир көрсе* де, қунтсызлаў ма деп ойлайды (Т.Қайыпбергенов) **Алдын көриў** — бурын көриў, алдағы болатуғын ўақыяны болжаў. Ол гипноз жәрдеминде 40—46 жыл *алдын көрип* тур (И.Юсупов). **Талайын көриў** — биразын, бир нешесин ўақыяларды бастан өткерий, турмыста ҳәмме нәрсени көриў. Балалары түүе өзиниң тамағын таппай жүргенлердің *талайын көрдим* ... (Т.Қайыпбергенов). **Талайынан көриў** — маңлайынан, бахтынан, несийбесинен көриў, не болғанына көниў. Ертең болса *көре берер талайынан* (Т.Қайыпбергенов). **Түрин көриў** — түр-түсин, өзін көриў,

ушырасыў. *Түрин көрип* батырдың, Қара жерге қазықтай, Кирип кете жазлады («Қырқ қыз»). **Жек көриў** — жеркениў, жаман көриў, көргиси келмеў. Балалықты ғаррылықтан *жек көрдим*, — Жек көрмедим, уғайымын *жек көрдим* (Т.Жумамуратов). **Түс көриў** — уйықлағанда қандай да бир елеслерди көз алдына келтириў. — *Усы көрген түсинди* маған сат, — дейди (Қ.Айымбетов). **Күн көриў** — тиришилик етиў, жасаў, турмыс курыў, турмыс кешириў. Куўырдақшы ошағында *күн көрген* (Х.Турымбетов). **Жақты дүнья көриў** — а) дүньяға шығыў, туўылыў. Хәзир ғана жақты дүнья *көрген* торайдың биреўин жерден көтерип алды (Ө.Хожанов). б) еркинликте жасаў, парахатшылықта жасаў, жақсы турмыс курыў. Сарайдың қапысын ашты, *Жақты дүньяны көрмеге* ... (Бердак). **Тексертип көриў** — билиў, анықлаў, анығына жетиў. Өлшетип бурынғы, сонғы халларын, Докторға *тексертип көрип* халларын (А.Дабылов). **Мақул көриў** — унатыў, көлеў, жаратыў, келисим бериў. Тоғайға канал қазып түсириўди *мақул көрип* отырмыз (Т.Нәжимов). **Ат салысыў** — ғайрат салыў, күш салыў, ғалаба кирисиў, хәмме атланысыў, биргеликте ислеў. Кеш жатып, ерте турып, *ат салысып* көриң (Қ.Султанов). Мөгар қыпшак уранын айтын, Аллалап ат салысатуғын пайытлар да келер (К.Кәримов). **Келешекти көриў** — алдағы ўақытты билиў, болжаў, шама етиў. Бүгинғи ҳақыйқатлықтан **келешекти көриў** — поэзия, мине, усында (Г.Есемуратов). **Сыйпап көриў** — қол менен услаў, сыйпалаў, сезиў. *Сыйпап көрсем* қолымды тийгизбеди (Ж.Аймурзаев). **Қызық көриў** — тамаша көриў, қызықсыныў. Оразгүл жеңгей киши улының тилин *қызық көрип* сөйлеткиси келди де, қушақлап жоқары көтерди (Т.Қайыпбергенов). **Айып көриў** — қолайсыз, ерси, турнайы сезиў. Баска балалар буның бул исин *айып көрди*, ... (С.Мәжитов). **Ойласып көриў** — кеңесиў, пикирлесиў, пәмлесиў. Аўыл адамлары қанша *ойласып көрген* менен шанышқыны суўырып алыўдың илажын таба алмады (Т.Қайыпбергенов). **Қызыл көрген ғарғадай** — қызғаныў, тарпа басыў, бирден услаў. *Қызыл көрген ғарғадай*, Телмирип бир қарады (Т.Жумамуратов). **Көрсө қызар** — не болса соны кумар етиў, қызыға бериў. Мүмкин, *көрсө қызар* шығарсыз (К.Султанов). Қыз емеспен қызығын *көрсө қызар*, Көрингенге көз салын не қылайын (Әжинияз).

КӨРКЕЙИЎ ф. Гүллениў, сулыўланыў, кулпы дөниў. Дослық, бирлик арқалы мәдениаты менен әдебияты *көркейип* байын

отырады (Қ.Айымбетов). Бағы-бостан болды куураған дала, Гүлленип *көркейди* ауыл хәм қала (Т.Сейтмамұтов).

КӨРКЕЙТИҰ ф. Гүллендириу, ажарландырыу, безеу, сөнлеу, абадан етиу, сулыулау. Пайдасын айтып тийгизген. *Көркейткен* жана заманды (Б.Қайыпназаров).

КӨРКЕМ кел. Сулыу, арыу, шырайлы, сәнли, ажарлы, формалы. Жеңімпаз халық армиясының жол жүргендеги шәукети қандай қызық, қандай салтанатлы, қандай *көркем* (Қ.Айымбетов). Өзи жүдә тилли, *көркем*, шырайлы, сулыу, өткір хаял болған (кк.х.е.). ◇ **Көркем аударма** — басқа тилден ана тилге аударылған әдебий шығарма. **Көркем әдебиат** — сөзлер менен баянланған әдебий шығарма, дәретпе. Түркий әдебиат Науайы дәретпелери менен өзиниң дүньядағы басқа еллердин *көркем әдебиятынан* кем емеслигин көрсете алды («Қарақалпақ университети» г.). Әлийшер сарайда қалып, көркем әдебиат әлемине бериледи: тынымсыз излениулер арқасында өзине шекем жаратылған дерлик барлық поэтикалық шығармаларды оқып, санасына синдирип алады («Қарақалпақ университети» г.). **Көркем дәретпе** — шебер дәретилген мийнет, жумыс. Онын «Күн», «Шайыр сөзи», «Дослық дәстаны» деген топламларына киргизилген *көркем дәретпелеринде* Ұатан, дослық, тәбият, мухаббат темалары эстетикалық талаптарға сай жырланды («Қарақалпақ университети» г.). **Көркем етип сүүретлеу** — әдебий шығармада уақыяны шебер етип беріу. Турмысты *көркем етип сүүретлеулер*, халықтың маржан сөз байлықтары жийи-жийи ушырасып отырады («Мәспатша»). **Көркем гимнастика** — спорттың бир түри, неше түрли поэтикалық хәрекетлерди орынлайтуғын спорт ойынының бир түри. ... бүгинги күнде филиалымызда волейбол, баскетбол, футбол, гүрес, бокс, жүзиу, ескек есиу, *көркем гимнастика*, дзюдо, еркин гүрес, мектепке шекемги хәм баслауыш тәлимде дене тәрбиясы хәм спорт, спорт психологиясы қәнигеликлеринде студент-жасларымыз билим сырларын терең үйренбекте («ЕҚ». г.). **Көркем жазыу** — сулыу, таза жазыу. Оқыушылар *көркем жазыуға* үйренди, .. («Жеткиншек» г.). **Көркемлеп оқыу** — әдебий шығарманы жаксы, түсиникли, сулыу етип оқыу. Кешеде Бердақ бабамыздың қәлемине тийисли қосықлар *көркемлеп оқылды*, шайыр дәретиушилигине хәм оның изертлениу мәселелерине байланыслы сорау-жууап өткерилди хәм студент-жаслар шайырдың қосықтарын айтып, бир-бири менен беллести

(«Қарақалпақ университети» г.). **Көркем очерк** — әдебий тил менен жазылған кишкене көлемли шығарма. *Көркем очерк* белгили орын ийелеп, алдынғы қатарға шықты (Г.Есемуратов). **Көркем өнер** — искусство, мәдений өнер. Халықтың ауызеки өдебиятын жыйнаған ғой олар, соның менен миллий *көркем өнерди* де изертлеп жүрипти (Т.Қайыпбергенов). **Көркем өнер ғайраткери** — көркем өнер тарауында айрықша мийнет еткен, көзге түскен талант ийеси. Айырым *көркем өнер ғайраткерлери* қосық текстлериндеги сөзлердің мазмун-мәнисине қарамастан ислетилиуи, қарым-катнастағы, сәубетлесиуедеги турпайылықлар тийкарында инсан сауаты хәм мәдениятының қай дәрежеде екенлигин көрсетеди («ЕК» г.). **Көркемлик өзгешелик** — шығарманың, дөретпениң басқасынан жақсы тәрөпинен парықланыуы, ажыралып турыуы. Бул мийнетинде белгили шайыр А.Муұсаевтың өмири хәм дөретиушилиги, шайыр лирикасының идеялық, тематикалық хәм *көркемлик өзгешеликлери* дурыс ашып көрсетилди («Қарақалпақ университети» г.). **Көркем образ** — әдебий шығармадағы баслы ўақыялардың шеберлик пенен берилиуи, сүүретлениуи. ...олардың *көркем образын* жасау поэзияның шеңберин кеңейтип ғана қойған жоқ, ... (Г.Есемуратов). Әсиресе, гәп дөретиуши инсанлар хаққында болатуғын болса, онда олардың еншисине әпиўайы, қатардағы адамлардың атқаратуғын ўазыйпасына қосымша *көркем образлар* дөретиу жуўапкершилиги де жүкленеди (Г.Есемуратова). **Көркем сөз** — шебер, сулыў айтылған сөз, пикир. *Көркем сөз* деп шәлкем сөзди ўйренген ... (И.Юсупов). **Көркем сөздің шебери** — жақсы, шебер сөйлеуши. XIX әсирдің қарақалпақ өдебиятының классиги, өшпес, гөнермес, *көркем сөздің* шебери, мийнеткеш халықтың сүйикли улы, .. (Қ.Айымбетов). **Көркем сөздің устасы** — шебер сөйлеуши, сөзди жақсы етип сөйлейтуғын адам, киcи жазыушы, шайыр, драматург. Уллы шайыр *көркем сөздің устасы*, Ләйли-Мәжнүн, Фархад-Шийрин нускасы (С.Нурымбетов). **Көркем стиль** — тил билиминде стильдің әдебий шығармалар менен байланыслы болған бир түри. **Көркем творчество** — шебер дөретилген мийнет, жұмыс. ... *көркем творчествоның* эстетикалық тәбиятына көбирек мәни бериуе тырысқан, ... (Г.Есемуратов).

КӨРКЕМЛЕНИЎ ф. Сулыўланыў, ажарланыў, сәнлениў. Бирлик болса орнын тутар жасаған, Дуўдарланып *көркемленер* шашағың (К.Ирманов).

КӨРКЕМЛЕУ ф. Сәнлеу, сулыулау. Қаланың, тийкарынан, еки дәруазасы бар еди: бириншисинин үстінде *көркемлен* безелген орыс мешити алыстан көзге тасланады, екіншисинин үстінде, қарасы үйдей қоңырау төңкерилип қойылған, алыстан күтә айбатлы көринеди (Т.Қайыпбергенев). **Көркемлеу** куралы — тил билими хәм әдебиятаныу термини, сөзлерге қосымша мәни берилиуи.

КӨРКЕМЛИК ат. Бир нәрсеге тән сулыулық, гөззаллық. Жазыушы повестьке *көркемлик* жағынан да жанаша келиуге тырысқан (Г.Есемуратов).

КӨРМИСХАНА ат. Патшаның датханасы, патша менен көрисиу орны (қабыллаухана) (кк.фоль.).

КӨРНЕКЛИ кел. 1. Көзге анық, сулыу көринетуғын шырайлы, сәнли, формалы. Жанынды алар көзи бар, *Көрнекли* сулыу Гүлайым (Омар). Бийбижан қыз болды сулыу *көрнекли*, Қатарынан хәр бир иси өрнекли (Омар). 2. Белгили, атаклы, данқлы. Шайырлар, баксылар — әдебияттың *көрнекли* ғайраткери болады, .. (Н.Дәуқараев).

КӨРНЕМЕК кел. жақсылықты билмейтуғын, оңбаған, жаман.

КӨРЕГЕН кел. Көпти көрген, билгиш, дана, алдыннан болжай алатуғын. Оның уллылығы — алдын болжап билиуінде, *көрегенлигинде* (Г.Есемуратова). Жақсы-жаман демей усы жолымнан, Бизди алып кетер, тәғдир *көреген* (И.Юсупов).

КӨРПЕ ат. 1. Ишине пахта ямаса жүн салып адам жамылыу ушын қолайластырылып, асты-үсти қапланып сырылған мүлк, жамылып жатыу ушын гезлеменин арасына пахта ямаса жүн салып сырылып тигилген төсек-орын мүлки, үй тутыныу заты. Оннан жүдө коркып *көрпениң* ишине басымды тығып, бүркенип үндемей тым-тырыс жаттым (А.Бекимбетов). 2. ауыс. поэт. Бир нәрсениң бетин тутас жауып алған нәрсе, жумсақ көк шөп. Қанатлары қағаздай, Гүл жапырақ *көрпеси* (И.Юсупов). 3. ауыс. Мамық қар, ақ, жумсақ пахта. Сүттей аппақ *көрпесин* жамылған пахта атызының ишинде өз алдына бөлек турып пахта терип атырған еди (Т.Нәжимов). **Түн көрпесин жамылыу** — қараңғы түскен уақыт, түн уақты. *Түн көрпесин жамылғалы* бул қала, Бас қатырған уақыт өтти мол ғана, Жаңа ғана қайтып келип үйине, Биреу отыр столында толғана (Т.Сейтжанов). **Көк көрпе** — ауыс. Тегис өсип турған көк шөп. Қандай сулыу! Ол даланы жайнатқыш, *көк көрпеси* формаларды қуантқан (Ә.Шамуратов).

Көрпе жоңышқа — жоңышқаның ең соңғы орағы, ақырғы орымы. Атызда *жоңышқалардың көрпе болыуға* қараған мәхәли (Ө.Хожаниязов). **Көрпеге қарап аяқ узатыу** — өз жағдайына, турмысына, халына қарай хәрекет етиу. «*Көрпеге қарап аяқ узат*» деген екен (кқ.х.е.).

КӨРПЕ-ТӨСЕК ат. Хожалықтағы затлардың барлық түрлері, жыйынтығы, жамылуға, төсеуге, төсениуге арналған үй-үскенелерінің барлық түрлері, жыйнағы. Үйдин сүйегі менен ыслық үзикке, ғөне көкси *көрпе-төсекке* өғиз арбалар толды (Қ.Айымбетов). *Көрпе-төсек* қаплаттым, өзим кийим алдым (Ө.Хожаниязов).

КӨРПЕЛИК р. көрпе ушын, көрпеге жететуғын тауар яки пахта.

КӨРПЕШ: ақ көрпеш ат. Ең жақсы бийдайдың уны.

КӨРПЕШЕ ат. 1. Төсениу ушын ғезлемениң ишине пахта ямаса жүн салып сырылып тигилген көрпениң кишилеу түри, буйым. Мен оны әстен алдымнан алып *көрпешеге* жатқардым (А.Бекимбетов). ... Ырзақул қара үйдин төрине *көрпеше* жайды (Қ.Жуманиязов). 2. Кишкене, майда ғезлеме қыйындылардан құралып исленген мүлк. Үлкен айдынлы көрпелерден басқа жақында ғана ийнеден шыққан курақ *көрпешелер* бар (Т.Қайыпбергенов). Қара үйдин артқы шийин түргизип, төрде, курақлы *көрпешениң* үстинде теңкейген пәр дастықты қолтықлап, ... бий көк чайды кейип пенен қайтарып отыр (К.Султанов).

КӨРПЕШЛЕУ ф. Бир нәрсени муқиятлап орап бастырыу, бүркеу, қаусырыу, орау, қоршау. ... зинданның аузын *көрпешлеп*, ортасынан ауыз қойды («Алпамыс»). Кешке қараса, ертелеу иркилип, атына от жыйнайды, жыңғыллар сындырып ықтырма соғады да, отты гүрлетип жағып қоз етип, үстин *көрпешелеп* көмеді де, жыллы жерге бауырын берип көзгир алады (Т.Қайыпбергенов).

КӨРСЕ қ. көриу.

КӨРСЕТИЛИУ көрсетиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

КӨРСЕТИУ ф. 1. Бир нәрсени басқа биреуге билдириу, танытыу, аңғартыу, байқатыу, ғезлестириу. Қөне, қайыққа минің, мен сизлерге жайын *көрсетейин*, — деп алдына түседі ғарры (Қ.Айымбетов). ... Бекниязов қойын қалтасынан дөңгелек печать басылған документти шығарып майорға *көрсетти* (А.Бекимбетов). 2. Бир нәрсеге жол көрсетиу, силтеу. Жолын

сениң алға басып барады, Женислерге жол *көрсетип* турады (С.Нурымбетов). Олардың буйрығы, силтеу *көрсетиуі* бойынша жалланған қан ишер қарақшылар, адам өлтириуіш қутырған жауызлар, ... ел ишин пәтенге келтирип турды (А.Бекимбетов). 3. аұыс. Байқау, елеслеу, сәуелелениу, сүүретлеу. ... өмирдин творчестволық өзгерисиниң бағытын *көрсетиу*, ... (Г.Есемуратов). Сапардың кек еткен сөзине ызаланыушылық кейпин *көрсетти* (К.Султанов). 4. аұыс. Биреуді орынсыз айыплау, зорлық-зомбылық жасау, күш жумсау, урыу, соғыу, жазалау, қаралау, гүналау. Өтеш айтар баста барын, Халыққа *көрсетип* зарын (Өтеш). Жедик бәрха байдың дүмпишин, мушын, *Көрсеттилер* бизге қолының күшин (Омар). ◇ **Арнаулы көрсетиу** — телевидение ислеринде бир нәрсеге яки биреуге бағышланған бағдарлама, көрсетиу. Республикамыз ғалаба хабар қураллары арқалы да базы уақытлары *арнаулы көрсетиулер*, еситтириулер хәм баспасөз бетлеринде материаллар жәрияланып барылады, сонда да бул бағдардағы жол қойылып атырған қәтеликлерди дүзетиудин шаралары көрилмей атырғаны ашынарлы аұхал («Қарақалпақ университети» г.). **Артықмашлығын көрсетиу** — зыятлығын, артықлығын билдириу. Оқыудан не алғанлығы салыстырылады, соңғының *артықмашлығын көрсетеди* (Г.Есемуратов). **Батырлық көрсетиу** — ерлик етиу, қахарманлық етиу. **Бәлент көрсетиу** — жокары, артықмаш етип баҳалау, көтермелеу. Ау тоқыушылар бир-биринен мәртебесин *бәлент көрсетиу* ушын жарысып ықлас пенен ислейди (К.Султанов). **Мәртлик көрсетиу** — батырлық етиу. *Мәртлик көрсеткениң* ушын береді (Ө.Хожаниязов). **Бой көрсетиу** — өзін көрсетиу, танытыу. Алдында отырғанлар артына қайрылып қарады, арттағылар болса жән-жаққа көз жуұыртып, кимниндур тикейип, *бой көрсетиуін* күтти (М.Нызанов). **Дурыс көрсетиу** — хақыйқат баҳалау, анығын билдириу. «Қыз дәуранның күнделигинен» дүркинине кирген «Сени мухаббатыннан», «Кеулимди қалдырмағайсан», «Сени ойлайман», «Ынтық жаным» қосықларында өмирдин барлық қууанышы хәм мазмұны шын мухаббат пенен белгиленетуғынлығы дурыс көрсетилип өтиледі (Г.Шамуратова). аұыс. **Дурыслы көрсетиу** — телевидениедеғи қызыклы көрсетиу. Сол күни телевизорда да *дурыслы көрсетиу* болмай, ерте жатып қалдық (М.Нызанов). **Жәрдем көрсетиу** — көмек бериу, қолғабыс етиу, жәрдемлесиу, көмеклесиу. Ал,

Жумагүл баласын аяды хәм оған *жәрдем көрсетиүдин* жолын изледи (Ө.Айжанов). ... керекли әдебиятлар, оқыу әнжамлары хәм электрон сабақлықлар менен тәмийнлениү дәрежесин үйрениү бойынша әмелий *жәрдем көрсетиү* сыяқлы үазыйпалардың ис жүзинде әмелге асырылыуы ең әхмийетли мәселелерден саналады («Қарақалпақ университети» г.).

Жигерлилик көрсетиү — шыдамлылық, төзимлилик көрсетиү. Сондай-ак, механизаторларымыз пидәкерлик хәм тапқырлық пенен *жигерлилик көрсетти* («Әмиүдәрә» ж.). **Жол көрсетиү** — бағдар бериү, бағыт силтеү. Мына алтауы өзине алдын жәрдем берген адамды естен шығарады: шәкирт — устазын, үйленген ул — анасын, басқаға кеүли кеткен күйеү — хаялын, мақсетине ерискен — жәрдемшилерин, адасқан — *жол көрсетиүшини*, наўкас — шыпакерди .. («Саза» ж.). **Ердің исин көрсетиү** — мәртлик етиү, гайрат салыу, күш салыу. Мен жазаман, *Ердің исин көрсетип* (Б.Қайыпназаров). **Иргесин көрсетиү** — үйин, шаңарағын, жасау орнын көрсетиү, таныстырыу. Оларды Аманлықтикине түсириүдин сыры — себеп пенен Айғара бийге күйеү баласының *иргесин көрсетиү* еди (Т.Қайыпбергенов). **Баслама көрсетиү** — искерлигин, шеберлигин билдириү. Балаңды жәрдемсиз хәм қоллап-қууатлаусыз қалдырма, соның менен бир қатарда, оған *инициатива көрсетиүге*, мәселелерди шешиүде өз бетиншелигин көрсетиүине мүмкиншилик бер («Саза» ж.). **Ис көрсетиү** — 1. ерлик, батырлық. Халыққа *ис көрсеткен* мәрт өлмейди, ... (ққ.х.н.м.). 2. Жумыс, талап ислеу *көрсетиү*. «Аз ғана *ис көрсетейин*, соннан соң қыз излеймен» деп күлимсирейди (Т.Қайыпбергенов). **Күле шырай келбет көрсетиү** — жыллы шырай менен қарсы алыу. Мәтеке отырар отырмастан *күле шырай келбет көрсетти* (К.Султанов). 3. Жумыста жақсы ислеу менен өзін танытыу. Тек ислесек, *ис көрсетсек*, усы бизин шәртимиз (Ә.Шамуратов). **Күш көрсетиү** — гүдибузарлық етиү, жәнсизлик етиү, қорқытыу. Маман жууап орнына жасауылларға карады. Бул оның өз *күшин көрсетиү* белгиси еди (Т.Қайыпбергенов). Ауыл аулақ, жигитлер жүр урыста, Ақсақал *күш көрсетиүге* ғамланды (И.Юсупов). **Қарсылық көрсетиү** — наразылық билдириү, келисим бермеу. Егер олар хұжим етсе, қарсылық көрсетиүге ямаса қарсы хұжимге өтиүге болмайды («Саза» ж.). **Өзлерин көрсетиү** — а) жумыс ислеуде баскалардан айрықша көзге түсиу. Усы жумыстың питиүине карағанда олар *өзлерин көрсетти*, ... (Қ.Айымбетов). б) гәрдийиү, менменсиү,

тәкаббирлениү. Билсе де, билмесе де түрли иске суғылыса берип өзиниң өр көкиреклигин көрсетти (Қ.Айымбетов). **Өрнек көрсетиү** — үлги болыу. Бир-бириүге итибарлы болыу, сыйласық хәм хүрметке бөлеу, жасы үлкеннен дуа алып олардын мийнет жолын жасларға *өрнек көрсетиү* хәр бир пукараның максетли уазыйпасы болыу керек («Қарақалпақ университети» г.). **Пұқталығын көрсетиү, уқыплылығын көрсетиү** — шеберлигин, усталығын, купыялығын көрсетиү. Әлбетте, бул жас келиншектің өз исине пұқталығын *көрсетеди* (Ө.Айжанов). ...шеберлигимди, *пұқталығымды бир көрсетип* таслағым келди (Ө.Айжанов). **Сыйқын көрсетиү** — түрин, кәддин, келбетин, жағдайын көрсетиү. Бул сырлы қонақ келгенде аш-арық пенен жетим-жесир, алба-далба *сыйқын көрсетип*, мийзамын бузбасын деп урыу кәтқудаларынын шығарған қатал рәсми (К.Султанов). **Сыйласық көрсетиү** — хүрмет, иззет билдириү. Сыйласықтың да түри көп. Бирақ, үнсиз *сыйласық көрсетиүдің* ең жақсысы — тартқан орамалыңыз («Саза» ж.). **Усыныс көрсетиү** — пикир, ойын билдириү. Атамурат *усыныс көрсете* қойса хәммеси мақуллайды (Т.Қайыпбергенов). **Үлкен адам сыпатында көрсетиү** — адам екенлигине гәрдийиү, өзін жоқары санау, басқалардан өзін үстин етиү. Өзін ауылға *үлкен адам сыпатында көрсетип*, гәрдийиүдің не кереги бар (Т.Қайыпбергенов). **Хызмет көрсетиү** — мийнет етиү, жумысты орынлау мәнисинде. Арасында ана емлеуҳанадан мына емлеуҳанаға медикамент апарыу, районлардағы қатты болып қалған науқасларға «тез жәрдем» *хызметин көрсетиү*, құлласы, универсал көлик болды (М.Нызанов). **Хүрмет көрсетиү** — сыйлау, күтиү, иззет етиү. Мине, поездымыз Харьковқа жетти, Халық жапырылып бизге хүрмет көрсетти (И.Юсупов). Қызлардың бәршеси өмирлик жолдасына хәмме сый-хүрмет *көрсетиуин*, қатнасатуғын дослары көп болыуын қәлейди («Саза» ж.). **Характерди көрсетиү** — минезлеме беріу, характерлеу. ...рационализаторлық *характерди көрсетиү* жийи орын ала баслады (Г.Есемуратов).

КӨРСЕТКИШ ат. 1. Белгили бир өнимниң муғдары, табыстың мөлшери, шамасы, жетискенликтин, жумыстың дәрежесин көрсететуғын улыўма нәтийже. Жаңа усылдын техникалық хәм экономикалық *көрсеткиши* анализленген еки беттен ибарат қосымша бирге усыныс етиледі (М.Нызанов). 2. Алдын-ала жобаластырылған белгили бир табыс өниминиң

орынланыуға тийисли мөлшері, муғдары. Илажда соңғы жыллары елимизде оқытыушылар хәм муғаллимлердин абырайын көтериу, оларға өзлериниң тийкарғы жумысларынан тыскары ўазыйпалар жүклениуиниң алдын алыу, баслауыш класс оқыушыларын кейтеринг усылында аўқатландырыу системасын шөлкемлестириу, питкериуши класс оқыушыларынын жокары оқыу орнына кириу *көрсеткишлери*, сабақлықларды басып шығарыу бағдарындағы жүзеге келип атырған кемшиликлер сынға алынды («ЕК» г.). 3. Мөлшер (өлшем) дәрежесин билдиретуғын курал, әсбап. 4. Бағдарлаушы, баслаушы, алып барыушы. Усы шынар жол *көрсеткиш* жулдыздай, Адастырмай турды талай көрүанды (И.Юсупов). 5. Белги, таңба, силтеу, нышан, бағдар бериуши. Тракторымның алдына *көрсеткиш* карауыл орнаттым (К.Султанов). ...*көрсеткиш* тахтай қойылған жерге қарай жол баслады (Ж.Сейтназаров). Шаңарақты қуткарып қалыу хәм күйеуди керекли қәддинде услап турыу, оны қызықтырып турыу ушын нәзиклик керек. Бунда сорай билиу — ең тийкарғы *көрсеткиш* саналады («Саза» ж.). 6. мат. Белгили бир санның қандай дәрежеге көтерилюин көрсететуғын цифр ямаса белги.

КӨРСЕТПЕ ат. 1. Жол-жоба, силтеу, бағдар. Ол жаңа ғана редколлегия ағзаларына *көрсетпе* берип кетип еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Тапсырма. Сизлерге хеш ким жокарыдан келип, бурынғыдай *көрсетпе* бере алмайды (М.Нызанов). Онын дауысын көтеринкирегени артында турған Сыртқы ислер коллегиясының баслы хызметкерине «сен де түсин», деген мәниде *көрсетпе* еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Жынаятлы ис бойынша түсиник бериу. Олардың бәри жәбиркешти Бекбийке емес, оның ери Айтбай деп *көрсетпе* берди (Ө.Айжанов).

КӨС ат. Бир нәрсениң (тауыр, ағаш, хәм т.б.) артықша, қыйсық бөлеги. Келе-келе, арқау жиплерди шалғанда, артық жибермеу ушын *көс* жибермей қысқа кесип, үнемлеудин түрлерин орынлы жерлерге қолланатуғын болды (С.Салиев).

КӨСЕ кел. 1. Сақалы менен мурты сийрек шығатуғын ер адам. Мына енгезердей *көсе* адамды усы дөгеректин қудайы шығар деп пәмледі (Н.Дәуқараев). Бес ул дөреди патшадан, Бесеуи де *көсе* болған (Бердақ). 2. Лақап, атақ. Бул хабарды Алдар *көсе* еситип қойшыға барады (кк.х.е.). ауыс. Жарамсыз, төмен, пәс, жаман. Бет-аузын ғаулап сақал басты, бирақ тып-тыйпыл *көсе* болды қосықлары (И.Юсупов).

КӨСЕМ ат. 1. Хәммеге, көпшиликке танылған, көпшилик төрепинен мойынланған идеялық, сиясий басшы. *Көсемлердің* сүүретлерин айнаға капланып дийуалға илдирилди (Т.Қайыпбергенов). Ешейинде қол шошайтып сөйлеуге қорқатуғын *көсемлеримиздің* мойнына енди трос илинип, ескерткишлери алып таслана баслады (М.Нызанов). 2. Урыу, кәуим басшылары. «Урал»дағы жигитлер грузин миллетинен екен, өз халқының *көсемин* кәдирлеп, машинамның айнасына қыстырып қойған мен, оларға тууысқанындай көринип кеткен кусайман (Т.Қайыпбергенов). 3. Жөн-жосақты билетугын, қыйын қыстауда ақыл табатуғын киси, данышпан. Батыр — жаудың *көсеми*, шешен — даудың *көсеми* (кк.х.е.).

КӨСЕНАМАЙ кел. 1. Сакалы, мурты азлау шығатуғын ер адам, көсеге жақын, көсеге мегзес. Жийемурат жаңа жақынлап келе бергенде, ири денели, сары сынлы, *көсенамайлау* бир киси алдынан шықты (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Төмен. жарамсыз, пәс, көренишлеу, жетер-жетпес.

КӨСЕУ I ат. 1. Жанып турған отынды ямаса жанып турған оттың шоғын ийтеретуғын, қозғап отыратуғын темирден яки ағаштан исленген зат. Тартыла қойған жағдайда, бир чайник я кесе ушын, хәттеки, бир жағы күйе ағаш *көсеу* ушын бундай дослық шорта үзиледи (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Қорлау, маскаралау. *Көсеу* қылып қойғаны аздай, хан елимизди талатады (Т.Қайыпбергенов). 3. ауыс. дин. с. а) алғыс, жақсы тилек билдириу. б) ғарғыс, жаман тилек билдириу. *Көсеуи* көгермегир, бунша бизлерге қастын тиге қалды ғой, .. (Ө.Айжанов). 4. ауыс. Қозғаушы, ийтермелеуши. Хәзир де солай. *Көсеуи* бизики, қызғыны Абылқайырдың адамларыники. Шайқымыз, жүдә жақсы ой салдыңыз (Т.Қайыпбергенов).

КӨСЕУ II ф. Жағыуды күшейтиу ушын отты көсеу менен қозғастырыу, аударыу, қозғастырыу, ийтериу. Шойыншылар найза урған батырдай, Узын *көсеу* менен *көсеп* қашады (И.Юсупов). От жағыу, — деди Сержан отты *көсеп* жиберип (Т.Қайыпбергенов).

КӨСЕУДЕЙ кел. Көсеу сыяклы, көсеуге усаған. Мурны және кайкайған, Дүзде қалған *көсеудей* («Қырқ қыз»).

КӨСИК ат. Қумда өсетуғын, жабайы пиязға уқсас өсимлик. Қумға өрмелеп, көсик, жууа терип азанда кеткеннен кеште келетуғын күнлеримиз де болатуғын еди (Г.Изимбетов). Табылса *көсик* хәм геуирек, Палдан бетер мазалы (Жийен жырау).

КӨСИЛДИРИҮ көсилюй фейилиниң белгисиз дәрежеси.

КӨСИЛИҮ ф. 1. Аяғын созып отырыу. Келе жатты жаныуар, Төрт аяғын *көсилип* («Қырк қыз»). 2. Жердің ямаса баска бир нәрсениң узыннан-узақ орынды алып созылып (ийелеп) жатыуы. Бул *көсилип* жатырған жерде, көпирип отлайтуғын байдың шаңлағы емес (К.Султанов). Ашықлықтың аш толқыны есирип, Шалқар тениз кең далада *көсилип*, ... (И.Юсупов). ◇ **Көсилип жатыу** — а) узынына түсип жатыу. Алланхорда жатыр халқым *көсилип*, Сойыуға мал таппай турман қысылып (А.Дабылов). б) кең далаңлық жер — ... кең *көсилип* жатқан дала Шамураттың бул сөзин қайталады (К.Досанов). *Көсиле* жатқан жер пүтин, Кетеди екен көркейип (Б.Қайыпназаров). в) бадырайып көриниу. Ат излери дәр्या қайырында *көсилип* жатты (Т.Қайыпбергенов). г) **Көсилип жазыу** — емин-еркин жазыу. Хәзир биз мылтыққа жайланған бирак, Асықпай *көсилип жазыуға* жол жоқ (И.Юсупов).

КӨСИЛТИҮ көсилюй фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨТЕРГИ ат. Арбаның көшери менен арысын тарттырып қысып байлайтуғын еки метрликтей ағаш. «Көтерилмес көтерилсе *көтерги* менен бир урар», ... (кк.х.н.м.).

КӨТЕРГИШ I ат. Жүк көтериуге, тийеуге ямаса түсириуге арналған әсбап, машина хәм де сондай жумыс атқаратуғын техникалық тиреклер. Мәүсимге 13375 қуты наўқан қурты туқымларын жанландырыу ушын жетерли муғдарда шараятлар жаратыу, мәүсимге сапалы пилле жетистириу нәтийжесинде наўқан қурты бағыушыларын керекли үскенелер, термометр, психометр, формалин, төсеме қағаз хәм инкубатория ушын съемниклер (қурт *көтергиш*) менен тәмийинленди («ЕК» г.).

КӨТЕРГИШ II кел. Не болса да көтере беретугын төзимли, шыдамлы, көнгиш. ◇ **Туу көтергиш** — тууды алып жүриуши адам, киши. Төрениң сөзин еситип, Туу тикледи қырк жигит, Молла қораз дегенди, *Туу көтергиш* қылды (Бердак). **Бала көтергиш** — баланы жийи-жийи тууатуғын хаял. Гүлсәнем үй жумысына ықласлы, мийнет сүйгиш те, *бала көтергиш* те келиншек болып жетилди (Ө.Айжанов). **Кир көтергиш** — кир болғаны билинбейтуғын материал. Пердегүл *кир көтергиш* гезлемеден өзине көйлек тигиуди үрдис еткен хаяллардың бири еди (Ө.Хожаниязов).

КӨТЕРЕМ кел. арық, тырыс, жүдеу, азғын. *Көтерем* қойлардан ферманы толтырайын (Ж.Аймурзаев). ...буннан алып кеткенде орнынан зордан туратуғын *көтерем* еди (Қ.Айымбетов).

КӨТЕРИЛИС ат. Көпшиликтің жәмийетлік теңсізлікке қарсы шығыуы, бас қосыуы, қозғалыс, қозғалаң. XIX әсирдің басында Хийуа ханына қарсы *көтерилис* жасаған, ... (Қ.Айымбетов). Ол — ашыулы, халықтың азғанасының кеулин тауып, бүгинги *көтерилисти* басыу еди (Қ.Султанов). Хийуа хан *көтерилис* тапты, барып қазақты шапты (Өтеш).

КӨТЕРИЛИСИҰ көтерилюу феиилинің шериклик дәрежеси.

КӨТЕРИЛИСШИ ат. Көтериликке қатнасыушы адам. ...Шымбайдағы *көтерилисшилер* менен елшилер арқалы Сарыбийде хәм Шымбайда бир күнде бас көтерип шығыуды сөйлесип қойған еди (Қ. Ирманов).

КӨТЕРИЛИҰ ф. 1. Жоқарылау, хауалау, бийиклеу, аспанлау, шарыклау. Бираздан кейин ол минген самолёт хауаға *көтерилди* (А.Бекимбетов). Қойыу шаңғыт жоқары *көтериледи* (А.Бекимбетов). Тап усыны күтип турғандай басқа қослар менен ылашықлардан да изли-изинен түтин *көтерилюге* қарады (Т.Қайыпбергенов). 2. Урысыуға атланыу, гүреске умтылыу. Мәдирейим хан заманында Төремурат сууы деген карақалпак жәнжел шығарып, ханға қарсы *көтерилди* (Қ.Султанов). 3. Өсип жетилиу, рауажланыу. Соның ишинде, мал шаруашылығы, дийқаншылық, балықшылық, өнерментшилик бойынша бийикке *көтерилди* (С.Бахадырова). 4. Хызмет орнының жоқарылауы, мәртебесинің артыуы. Бийик мансапқа *көтерилгеннен* кейин хәмме оған хұрмет етеди, лекин ертен түскен уақтында алдындағы табағына қоян дәрет сындырып кетиуі мүмкин (М.Нызанов). 5. Орнынан турыу, түргелиу. Қанатым орнымнан қалай *көтерилгенимди* билмей де қалыппан, ... (қ.х.е.). 6. Жылжыу, шығыу, өрмелеу. Ол трибунаға *көтерилип* көпшиликке қарай қолындағы приказды оқып еситтирди (А.Бекимбетов). Бийиктен ойға түсиу, ойдан бийикке *көтерилю* кеуилли (Т.Қайыпбергенов). 7. Көпшилик арасында даңқының, абырайының жоқарылауы. Халық арасында Абдулланың абырайы *көтериледи* (қ.х.е.). 8. Инициатива көтериу, баслама баслау, баслауға кирисиу. *Инициатива көтерилди* бул иске, қолға алар мәрт жаслар (Т.Сейтжанов). 9. ауыс. Буудаклау, хауалау.

Атлардың туяғы менен аспанға шаң *көтерилди* (Ө.Айжанов). Усы уақытта узақтан аспанға *көтерілип* шубатылған шаң көринди (К.Султанов). Түс қайта арқа жақтан *көтерілген* тентек дауыл кешке шекем басылмады (К.Досанов). **10.** ауыс. Үйилиу, бийиклениу. Гейде тау етегинде ақ бултқа усап пахта қырманлары да *көтерілип* жатыр (И.Юсупов). Тирилгендей өмир кирип, *көтерилди* кум қабағы (И.Юсупов). **11.** ауыс. Жоқарылау, тикейиу, қайырылыу. Хәр сөйлегенде қалың қабағы ашылып-жабылып, жуқа еринлериниң бир жағы *көтерілип* турады (С.Хожаниязов). **12.** ауыс. Қозғалыу, гәп болыу, сөз болыу. ...балаларға Атамурат бүгинги *көтерілген* мәселени тағы да ескертип қойды (Т.Қайыпбергенов). **13.** ауыс. Қалқыу, шығыу. Мен оның суудан *көтерілип* шыққан еки аяғын өз көзим менен көрдим (А.Бекимбетов). **14.** ауыс. Шадланыу, йошланыу, руұхланыу, кеули көтерілиу. Бул қызлар айтатуғын қосық ядына түсип, кеулим *көтерілип* сала берди (Ө.Хожаниязов). **15.** ауыс. **а)** күлки болыу, шауқым болыу. ...отырыспа қызып, күлки *көтериле* баслады (К.Айымбетов). **б)** мазак болыу, маскара болыу. Енди олардың үстинен күлки *көтерилди* (А.Әлиев). **16.** Орнынан турыу, түргелиу. *Көтериле* алмай, қайта жығылды, және талапланды... (Т.Қайыпбергенов) **◇ Бәлентке көтерілиу** — жетилисиу, толысыу. Данышпанлардың айтыуынша, инсанның үш тийкарғы мақсети бар: байлықта жасау; руұхый жақтан *бәлентке көтерілиу*, денсаулықтың беккем болғаны («Саза» ж.). **Дауыл көтерілиу** — күшли самал есиу. **Жәнжел көтериу** — урыс шығарыу, дауласыу. Бундай аұхалда арада дау-жәнжел *көтерілиуи* тақыйық («Саза» ж.). **Кеули көтерілиу** — шадланыу, йошланыу. Жалғаннан болса да сол гәплерди жазғанда, *кеулим таудай көтерілип* қалған болар еди (М.Нызанов). **Несийбениң көтерілиуи** — әуметиниң келиуи, ислериниң онынан келиуи. *Көтерилетуғын несийбеге* усындай күн қолай келиуине кара, — деп гүбирленди ишинен Әжинияз (К.Султанов). **Сыпсың көтерилди** — гәп тарқау, өсек шығыу. Журтшылық және бир демге ләм-мимсиз қалып, аздан соң екеу ара *сыпсың көтерилди* (Т.Қайыпбергенов). **Шауқым көтерілиу** — жәнжел, урыс, дау шығыу. Шатырда сарай адамлары абыржып, өкинишли *шауқым көтериледи* (И.Юсупов). **Ядынан көтерілиу** — умытыу, есинен шығарыу. Тап усы мәүритлерде мен хаққындағы қызғанышы да *ядынан көтерілген* шығар (М.Нызанов).

КӨТЕРИҢКИ кел. 1. Жоқарырақ, бийигирек, бийиклеу, жоқарылау. ... жаслардың *көтеріңки* руұхы хаққында сөздин болыуы тәбийғый нәрсе (Г.Есемуратов). Фаррының нәзери *көтеріңки* (К.Султанов). 2. Кеуілдің сезимлиги, сергеклиги. Кеулим *көтеріңки* сайрайды тилим, Тынығып сайрасам тыңлайды елим (Д.Назбергенов). Кеуіл, мине, *көтеріңки*, Ескен самал мазалы (Ж.Аймурзаев). 3. Тийкарғы шамадан, мөлшерден артығырақ, зыятырақ, көбирек, молырақ. ◇ **Мийнет көтеріңкилиги** — жумыста жақсы ислегени ушын жоқары бахалау, жақсы ислеу, артықша хызмет көрсетиу. *Мийнет көтеріңкилик* тууып, қурылысларда жумыс қызар (С.Нурымбетов). **Кеули көтеріңки** — қууанышлы, шадлы. *Кеулиң көтеріңки* илхам-йош болар, Жақсы адамларға жолыққан күни (И.Юсупов).

КӨТЕРИҢКИЛЕУ кел. Сәл көтеринки, дөңеслеу, бийиклеу, бийигирек. Сәлийманың бетинің бир жағы екінши жағына карағанда сәл *көтеріңкилеу* көринди (К.Султанов).

КӨТЕРИҢКИРЕУ ф. Төменнен жоқары көтериу, тиклеу. Қәлек басын қалтаңлатып, өңменин *көтеріңкиреп*, ...прокурор жаққа карады (Қ.Ирманов). ...қолтығына қысқан шөпшегин *көтеріңкиреп* қой қорасына карап жүрип кетти (К.Ирманов).

КӨТЕРИСИУ көтериу феиилинің шериклик дәрежеси.

КӨТЕРИУ ф. 1. Қандай да болмасын бир затты ямаса бир нәрсени бир жерден екінши бир жерге күш пенен апарып қойыу. Мине, қолына шелегин *көтерип* Орынгүл де жетип келди (Ж.Сейтназаров). Бий орнынан ушып турып, Ережептин қолтығынан *көтерди* де, сыртқа алып кетти (К.Султанов). Көйлегинің етегин *көтерип*, белдемесине қыстырған (Н.Дәукараев). 2. Мақтау, тәрийиплеу, көтермелеу. Қолдан келсе кеселин жазып, сениң абырайынды *көтеремен*, апа, — дейди (қ.қ.х.е.). 3. Рауажландырыу, байытыу, турмысын жақсылау. Темир жолдың, колхоздың экономикасын *көтериу* илажлары менен бир қатарда жүргизилиуи (Г.Есемуратова). Ауыл хожалығын буннан былай да *көтериу* — алдағы ұазыйпа (Г.Есемуратов). 4. Бир орынға көтерилиу, орынға отырыу, сайланыу. Қалада патша өлип, орнына патша *көтериу* ушын дәулет қус дегенди ушырып атыр екен (қ.қ.х.е.). Бул дәуир де узакка бармады, орыслардың тәсиринен қорыққан Нәдир шах Хорезм ханлығының жүуенин өз қолында услап турыу максетинде Елбарыс ханның Абдулғазы Мухаммед атлы жарымес улын хан *көтерди* (Т.Қайыпбергенов). 5. Көниу, көнлигиу, шыдау,

мойынлау, төзиу. ...бундай жағдайда *көтермеске* не шара бар — көниу керек (Ө.Шамуратов). **6.** ауыс. Шыдамы таусылыу, писип жетиу, шыдамау, тойыныу, шегине шығыу. Халықтың наразылығы соңғы шекке *көтерилди* (Қ.Ирманов). **7.** ауыс. Ишип қойыу, алып қойыу. ...берилген қатықты иркилип турмастан *көтерип* жиберди жетим (қ.х.е.). **8.** ауыс. Бір исти қолға алыу, қозғау, жүргизиу, хәрекет етиу. ...көп узамай-ақ бул мәселени де *көтерди* (Қ.Айымбетов). **9.** ауыс. Жастың асыуы. Бір мәхәллери пульси он сегизге жетти, соң жигирма төртке, кулласы, пульси елиуден *көтерилгеннен* кейин, ол көзин ашты, маңлайындағы муздай тер кем-кем сорыла баслады (М.Нызанов). ◇ **Аспанға көтериу** — мақтау, марапатлау, көтермелеу. *Аспанға көтерип* жеңистің тууын, Жер бетине сеуип молшылық нурын (А.Дабылов). **Атағын көтериу** — атағын шығарыу, мәртебесин асырыу. Жолбарысқа жол бермеген тириде, Усы буға *көтерди ауыл атағын* (Т.Қабулов). **Абырайын көтериу** — уллылау, мәртебесин арттырыу. Бабурдың әпиуайы стильде хәм сондай тилде жазыуды талап етиуи хәм соған өзинин әмел етиуи түркий тилдің *абырайын көтериуде* унамлы тәсир етти («Қарақалпақ университети» г.). **Әл көтериу** — **а)** гүдер үзиу, бийзар болыу, қол үзиу, қашыу, қутылыу. Ашыққа жараспас сақалдың ағы, Басқаны сәуерсен, меннен *әл көтер* (қ.х.е.). **б)** қол узатыу, қол силтеу, қолды жоқарыға алыу. Қәне, *көтер әлиңди*, жүзинди, болмаса *көрсетемен*, — деди ғаррыға болыс (қ.х.е.). **Бас көтериу** — **а)** ояныу, жанланыу. Шыдамай қорлық азапқа. *Бас көтерди* мийнеткеш (Х.Сейтов). **б)** орнынан турыу, көтерилиу, геүдесин *көтериу*. Жан хәлетинде *басын көтерди* (Қ.Аралбаев). **в)** ауыс. басшы болыу, басқарыу, менгеріу. Усы ауылдың бас *көтерген* жигитлериниң бири ... (Т.Қайыпбергенов). **Басын көтериу** — қарау, нәзер салыу. — Қәне, Кудияр сейис, *басыңды көтер*, айт, — деди ўәзир жалын рен узын сақал-муртын сыйпалап (Т.Қайыпбергенов). **Басын көтермеу** — бойын тиклемеу, қыймылдамау. ...усы қәтеликти ислей қойдым, кеширин, апай, — деди ол *басын көтерместен* (А.Бекимбетов). **Бөксесин көтериу** — отырған жеринен денесин жоқарылатыу, қозғау, жылысыу. Сәл жылысыңқырап, еки қолын жерге тиреп ғана зорға *бөксесин көтерди* (К.Султанов). **Басына көтериу** — тәртипсизлик етиу, бақырыу, шаўқым шығарыу. Оқыўшылар классты *басына көтерди*... («Жеткиншек» г.). **Дауысын көтериу** — қатты сөйлеу, бақырыу. Аузына қан

сүртетуғын күшик емессең, — деп бирден дауысын көтерди, — Ғарры төбетлерге қара, баслап баратыр! (Т.Қайыпбергенов). **Геүдесин көтеріу** — денесин тиклеу, жоқары көтерілиу, бойын тиклеу. Қосыбай басын шайқап бираз жатты да ызаға буулығып, *геүдесин көтерди* (К.Султанов). **Гүнасын көтеріу** — дин. Гүналарын, айыптарын, қате істерін өзіне (мойнына) алыу, өзінники деп қабыллау. — Хұрметли жолдаслар, биз ат қоямыз деп хәр кимнин *гүнасын көтерип* болдық (М.Нызанов). **Ғауға көтермеу** — көтерілис шығармау, шауқым шығармау, жәнжел шығармау, бадабад етпеу. ...наразылығы соңғы шекке жеткен халық бұған *Ғауға көтермеди* (К.Ирманов). **Ийек көтеріу** — қарау, нәзер салыу. Көзлерин перделеп еле ой теңизине шүмип, қардай ақ басын сыйпап отырған ғарры бий әллен уақытта *ийек көтерди* (Т.Қайыпбергенов). **Көкке көтеріу** — хұрметлеу, сыйлау, мактау. Хұкимет белсендишилик еткеннің хәммесин де *көкке көтерип* манлайынан сыйпайды, астына ат береді (Т.Қайыпбергенов). Өзинде ержеткен науқыран жаслар, *Көклерге көтерер*, байрағың, Уатан! («Қарақалпақ университети» г.). **Көтерип кетиу** — урлау, жасырып алыу, басып алыу, алып кетиу. Анау күнгидей үйінди *көтерип кетпесин* (К.Султанов). Қара қус *көтерип кеткен* болса, тау арасында сүйегі қалады (Т.Қайыпбергенов). **Кеуіл көтеріу** — уақты хошлық қылу, тамаша етиу, мәс болу. «Өзиме қайдан усасын, — деп ойлады Палұан, — *кеулин көтеріу* ушын айтқызып отырған ғой» (Ө.Айжанов). **Қазан көтеріу** — аұқат, тамақ писиру. Саған тамақтың да рети болмады, үйде *қазан көтергендей* хеш нәрсе жоқ еді (Ө.Хожаниязов). Бизлердің киширек бала уақтымызда есигіне «қудайы қонақпан» деп келген адамды төрге шығарып, аұқаттан кеш келсе арнап *қазан көтерип*, қудайдай сыйлайтуғын еді (М.Нызанов). **Қамшы көтеріу** — уру, силтеу, қамшылау. Арық ақсақал бұған да *қамшы көтерген* еді (С.Хожаниязов). **Қол көтеріу** — а) сораныу, келисим алыу. Сыртқа шығып қайтыу ушын *қол көтерип* рұксат сорады (Қ.Айымбетов). б) жыйналыста белгили бир усынысқа ашық дауыс бериу. Атамурат қысқа сөзин питирди де, хеш кимнин пикирине қарап турмай *қол көтеріуді* усынды (Т.Қайыпбергенов). в) қолға түсиу, берилиу, бағыныу. — *Көтер қолларыңды*, қолға түскениңизди дағазалайман! — деди ол (Ө.Айжанов). г) белги бериу, ишара етиу, ымлау. Бул әдетти өгейсиген Орынбек апасына қарап оң қолын *көтерди*

(Т.Қайыпбергенов). **д)** тоқтатыу, иркиу. Таксист дегенің бе? Отыр жөніне!»... *Қолы көтеріулі* қалады хаял, Өтер зуулап «Москвичлер», «Волгалар»... (И.Юсупов). **Қол көтериспе** – бир нәрсени анықтау үшін мәселени ортаға таслау, жарысыу. *Қол көтериспеге* келгенде еки жақ тең келип, Хожанияз босатылмады (Т.Қайыпбергенов). **Көтерип байлау** – жоқарыға қайырып байлау, тартып байлау. ...тағы да малақайының, бауын *көтерип байлады* (Т.Қайыпбергенов). **Көтерип урыу** – жоқары көтерип таслау, ылақтырыу, жығыу. Ат ойнақшып-ойнақшып Досжанды *көтерип жерге урады* (қ.х.е.). **Курсақ көтеріу** – жүкли, хәмиледар болыу, еки қабат болыу. ... табелщиктен еки рет егиз курсақ көтерген екен (М.Нызанов). **Қундақ көтеріу** – жас нәрестени қолына алыу, бауырына басып услау. *Қундақ көтерген* жас келин үн-түнсиз олардың изине ерип шықты (М.Нызанов). **Назын көтеріу** – көңиу, көнлигиу, елестирмеу. Анау-мынау сөзлерге кулақ салма, «куда болсам» дегеннің *көтер назын* («Мәспатша»). **Мәселе көтеріу** – исти қозғау, усыныс киргизиу, бир нәрсени қолға алыу. Биразлар орнынан босатыу керек деп тийисли жерлерге *мәселе көтерди* (Ө.Айжанов). **Мурнын көтеріу** – гәрдийиу, менсинбеу, менменсиу. Келгенлер менен иси болмай, келиншек олар менен сөйлеспестен *мурнын көтергендей* пишин билдирип сыртқа шығып кетти (К.Айымбетов). **Өкшесин көтеріу** – кетип қалуу, кашып кетиу, кетиу. – Дым үндемей-ақ қой, «Шешесин көрип қызын ал» деген усы екен. Оннанша тез *өкшени көтерейик* (М.Нызанов). **Перзент көтеріу** – жүкли, хәмиледар болыу, еки қабат болыу. Хаялы Дәрибийке усы шаңараққа еңкейип түсіп келин болғалы бир ул, бир қызлы болып, *перзент көтерди* (К.Султанов). **Руұхын көтеріу** – дем бериу, күш бериу, алдастырыу, хошаметлеу. Председатель үмитсизлеиіп руұхы күтө төмен түсіп кетти, Партком секретары буны сезді де басқа сөзге айландырып, оның *руұхын көтермекши* болды, ... (М.Әбдреймов). **Салтанатын көтеріу** – сәнин, абырайын көтеріу. Жетилгенсиз, қарындасым, *көтерип қыз салтанатын*. **Сиркеси суу көтермеу** – хеш нәрсени көлемей, унатпау. Себеби, *сиркеси суу көтермейтуғын* адамлар менен хәзир тарысыу орынсыз (Т.Қайыпбергенов). Ұакты келип өзи ашылыспаса хәзир *сиркеси суу көтермей киятыр* (М.Нызанов). **Туу көтеріу** – **а)** жалау тиклеу, бийлик алыу. **б)** қолға жалау, қурал-жарақ алып шығыу, қарсы туруу, жар салыу, айбат шегіу. Кегимизди алмаға, Душпанлық қылған залымның, Елине

уайран алмаға, *Туу көтерип* турайық (Бердак). **Шаңарақ көтеріу** – үй тигиу, үйли-жайлы болыу, хожалық болыу. Кеширмеси көтермесе *шаңарағың көтерип* Қоңырат базарына сал, нөкер болып, қан төксін яки бес қанат үйінен кешсін, ... (К.Султанов). **Шауқым көтеріу** – көтеріліс шығарыу, бадабад етиу, шатақ шығарыу, жәнжел етиу. Контордың алдына топланған адамлар да, атызға шығып баратырған қыз-келиншектер де *шауқым көтерип* буларға қарай шабысты (Ө.Айжанов). **Шашбауын көтеріу** – жағымпазлық етиу, жағымпазланып қапталында жүриу, хошаметлеу. ...баслықтың *шашбауын көтерип* мен де бирге жүрдим (Қ.Айымбетов).

КӨТЕРМЕ кел. Көтерілип-түсирилиуге бейімлестірілген, көтерілип-түсірилетуғын.

КӨТЕРМЕЛЕУ ф. Мактау, қууатлау, мақуллау, шынға көтеріу, марапатлау. Оның сөзін *көтермелеп*, мениң көзимди де, өзімди де мандытпайсаң? (Ө.Хожаниязов). Сәлийманың *көтермелеп* сөйлегеніне мен уялыңқырап қалдым (Ө.Хожаниязов).

КӨТЕРТИУ көтеріу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КӨТКЕНШЕК кел. Кертартпа, тартыншақ, қырсық, ізге тартар. ...барып турған қырсық, сондай *көткеншек* бала еди (ққ.х.е.).

КӨТКЕНШЕКЛЕУ ф. Кейінге тартыу, алға баспау, кейін шегиниу, қырсыкланыу. Хәмме уақыт *көткеншеклейсең* де жүресең. ... (ққ.х.е.).

КӨТКЕНШЕКЛИК кел. Кейінге, ізге тартыушылық, шегиниушилик, кери тартыушылық, қырсықлық. ...бұнын бұрыннанғы *көткеншеклик* әдеті ғой (Ә.Шамуратов).

КӨШ ат. 1. Бир орыннан екінші орынға қоныс басыу ушын барлық дүнья-мүлкін күшкөлигине тийеп, малын алдына салып көшип қиятырған халықтың дизбеги, кәрұаны. Көшкен *көшке* ере алмай, жолда қалды биразы (Жийен жырау). Көрсө де азап пақырлар, *Көштен* қалмай ереді («Қырк қыз»). Үш мезгил жол жүрип Баршын қыздың *көши* ауылдың қарасын көрди («Алпамыс»). *Көш* артында асық ойнап жасымда, Тарийхтан сәл кешеуіллеп қалыппан (И.Юсупов). 2. ауыс. Дәуір, заман, уақыт өтиу мәнисінде. Кәрұан *көшер*, дүнья өтер, Бенде нешик илаж етер? (Бердак). ◇ *Көше-көштен әрман қалмау* – бир жерден екінші жерге бир неше рет көше беріу, көп көшип қоныу. *Көше-көштен әрман қалмады*, Көрпе аркалап белде дәрман қалмады гәл-гел-әй. .. (ққ.х.к.). **Көштин изине ериу** – көш пенен

бирге кетиу, изине ериу. Ызық-ызық болып *көштің изине ерди* (Ж.Аймурзаев).

КӨШЕ ат. 1. Еки жағы қатарласып дизилген үйлер, оның ортасындағы ұзынына тартылған, созылған жол. Ол арқалы адамлардың, транспортлардың, тағы басқалардың жүретуғын жолы. Бул қаланың *көшесинен* жүргенде, Билинбейди тоқлығым я ашлығым (И.Юсупов). Әне, усы гәптен кейин Мухаммедов телефонды дийуалға тартып урып сындырып, *көшеге* шығып кетти (М.Нызанов). 2. ауыс. Бир урыулас адамлар, ағайин адамлар, тууыскан адамлар. ...Олар хәммеси бир тууыскан, бир *көшениң* адамлары еди (Ә.Шамуратов). 3. ауыс. Ауыл арасы, дала, майдан. Жәмийла телеграмма келгели *көшеге* сийрек шықты (К.Султанов). 4. ауыс. Адамлардың жыйналып сауда ететуғын жери, қала, базар. Бир пашшапты көшеге буйырды («Алпамыс»). 5. ауыс. Жол, бағдар, тәрәп. Базда туйық *көшелерге* киргизип, Хәулиртип, әуере-сарсаң етер ол (И.Юсупов). 6. Жәмийетлик орынлар (базар, майдан хәм т.б.), адамлар көбирек топланатуғын орынлар. Ақыбетинде, жас өспиримлер оны сабақларда баян, шығарма жазыу жұмысларында *көшелерде* жазылған көте жазыуларды еркин қолланыуға өтеди («Қарақалпақ университети» г.). *Көшеден* суу-пуу ишерсен, шығып тур. Сени көрсе уялып ойнай алмайды (М.Нызанов). ◇ **Орайлық көше** — ең үлкен көше, орталық көше. Ол орайлық көшеге айланған жердегі үлкен майданшада машинадан түсип, ақ жайға келип кирди (А.Бекимбетов). **Абадан көше** — кең, таза, сулыу көше. *Абадан көшелер*, жоллар хәрдайым, Көзиме сүрмедур, әзизим, Ұтан! («Қарақалпақ университети» г.). Мен үш жылдан бери кекселиктің гәштин сүрип атырғанымды, *көшемиз абаданласып* атырғанын, ул-қызларым жұмыс пенен тәмийинленгеннин, шаңарағымыз бенен оғада татыу жасайтуғынымызды ауыз толтырып айттым (М.Нызанов). **Көшени басына көтеріу** — шауқым шығарыу, жәнжел қылыу. Үйден шығыудан олар *көшени басына көтерди* (Қ.Айымбетов). **Басы берк көше** — ақыры туйық көше, басқа көшелерге өтип кетиу ушын жол болмайды. — Россия мийманханасынан кублаға қарай бираз жүргеннен кейин «Океан» деген тири балық сататуғын дүкән бар, әне, сол дүкәнның артында, *басы берк көшеде* турдық, үш жигит болып (М.Нызанов). Бизлер туратуғын кишкене *туйық көшеден* машын жүрмегенликтен қарлар басылмаған, мамыктай аппақ болып тур еди (М.Нызанов). **Жасыл көше** — терекли, гөззал, гүлли

көше. Жаслығымның гүясы сиз *жасыл көшелер*, Автобустан кеште түсип үйге қайтқанда (Ш.Мәмбетмуратов). **Қыябан көше** — узын, үлкен, кен. *Қыябан көшелерде* қууанышлы жас әуладлар көринди (А.Бекимбетов).

КӨШЕДЕЙ кел. Көше сыяқлы, көшеге усаған, көше янлы, көше таклетли.

КӨШЕЛЕС кел. Бир көшеде туратуғын, бир көшеде жасайтуғын, қоңсылас.

КӨШЕЛИ кел. Көшеге ийе болған, көшеси бар.

КӨШЕК ат. бота (кк.фоль.).

КӨШЕР ат. Арбаның яки транспорттын еки дөнгелегинин ортасына суғылын, оны көтерип туратуғын ағаш яки темир. Қара үйдиң қапталында арбаның *көшерин* майлап отырған Қосыбай аспанға жалт-жалт қарап ... (К.Султанов). Маманға патшалыктан үсти тери менен жабылған, керек емес жағдайда жыйнап қоя беретуғын, төрт дегершикли, темир *көшерли*, сулыұ күйме инам етилди (Т.Қайышбергенов). ◇ **Бахыт көшери** — жақсы турмыс, бахытлы заман. Танымайсаң Бозатауды кешеги, Айланса деп едің *бахыт көшери* (К.Султанов) **Тарийх көшери** — бахытлы заман, дәуір, заман. Хеш күш тоқтата алмас *тарийх көшерин*, Топылса табанда табар әжелин (К.Султанов).

КӨШЕРДЕЙ кел. Көшер сыяқлы, көшерге усаған. Арбаның майланбаған *көшериндей* шыйқылдап ашылған қапысынан белгили болды (Ж.Аймурзаев).

КӨШЕСИЗ кел. Көшеге ийе емес, көшеси жоқ.

КӨШИРИЛИҰ ф. 1. Бир жерден екінши жерге көширип алып келиниұ ямаса көширип жиберилиұ, орнынын өзгертилиұи. Теңизде балық аұлап жүргенлер көлге *көширилди* (М.Әбдреймов). Қуұ далаға хожалықлардың көширилгенине неше күнлер болды (Ж.Аймурзаев). 2. Бир китаптағы ямаса жазылған сөзлерди баска бир дәптерге көширип жазыұ. Ол неше жола әлле биреұлердин сөзлеринен *көширилип* жазылған үлги еди ғой, .. (Ө.Айжанов). ... қалған жағы стандарт формада *көшириле* берди! (Г.Есемуратов).

КӨШИРИСИҰ ф. 1. Зат яки буйымлардың бир орыннан екінши орынға алып барыұға көмеклесиұ, жәрдемлесиұ. Тележкадағы пахтаны бизлер де қырманға *көширистик*, — деди оқыұшылар муғаллимге («Жеткиншек» г.). 2. Хат яки баска да мағлыұматларды қайта жазыұға жәрдемлесиұ, көмеклесиұ.

Абатқа конспект *көшириси*үге келдик, — деп жоралары жабырласты («Жеткиншек» г.).

КӨШИРИҰ ф. 1. Бир орыннан екінші орынға алып барыу, жиберіу, өзгертіу. Бәри бир буннан кейін де ағалары оны Сыйдырмай елден *көшірип* жиберипти (кк.х.е.). Кемпир-гаррысын да *көшірип* алады, сөйтіп, Абдулла бала мұрады-мақсетіне жетеді (кк.х.е.). Жай қалдырмай өртеді, Үй қалдырмай *көшірді* («Қырк қыз»). 2. Қандай да бир (жазба яки ауызша) мағлыұматты жазыу. Маман бахадырды марапатлады, ахун ахиднаманы *көшірип* үлгерсе, урыұдың мөрі салынып, тамғасы басылыуы онша мүшкілге түспейді (Т.Қайыпбергенев). Талай жазып, талай сапар өшірдім, Талай сызып, талай сапар *көшірдім* (Т.Сейтжанов). 3. Оқ атыу. Жасауыл басы изінен оқ *көшірді*, пайдасыз (Т.Қайыпбергенев). «Жоғалын» деп мылтықты адамлардың үстіннен *көшірип* жиберді (К.Султанов). *Көшеген* қара топларды, Гүмбирлетіп көшірін, ... (Ер Зийұар). 4. Өзгертіу, аұмастырыу. Қонсыны қозғама, *көшірерсең*, Отты қозғама, өшірерсең (кк.х.н.м.). 5. Кабыл етіу, өзлестіріу. Жеті ренді сұұретін де, Руұхымызға *көшіргенбиз* (И.Юсупов). 6. а) гөн.с.дин.с. Молла ямаса порханлар аұырыу адамды оқып, дем салып болғаннан кейін аұырыұдың үстіннен от өткеріу, түтетиу, оннан атлатыу. Молла аұырыу хаялдың үстіннен от *көшірді* (кк.х.е.). б) гөн. с. дин. с. Отлау ушын алатуғын нәрсе, зат, қөрежет. *Көшірме* деп мал семизін услаған, Халықларды көп алдаған порханлар (С.Нұрымбетов).

КӨШИРМЕ ат. Хұжжет нұсқасы, қайта жазылғаны. — Директор өзінде ме? — деді ол кеселлік тарийхынан *көшірме* ұсынған ассистентке (М.Нызанов).

КӨШИРТІҰ ф. 1. Бир жерден екінші бир жерге көшірип алып кердириу хәм көшірип жибертіу. Малларды жайлауға *көшіртіп* жиберді (кк.х.е.).

КӨШИҰ ф. 1. Бир жерден екінші жерге өзгеріу, көшип қоныу, қоныс басыу. Ержан жана жайды питирип, *көшіуді* зорласа да оның әкеси быйылша мәулет сорап келді (С.Хожаниязов). Арба көлігін бар, сен *көш* (Қ.Айымбетов). 2. Мылтықтың оғының атылып кетиуі. ... қолындағы мылтығы бирден *көшти* (Ә.Шамуратов). ... *көшип* кетер деп мылтығын бийік жерге илдирип қойды (А.Бекімбетов). 3. ауыс. Жылжыу, қозғалыу, айланыу. Гүлдирмама гүркиреп, *көшкен* бултты ұзатты

(Т.Жумамуратов). 4. аўыс. Жаңалыққа бет алыў, аяқ басыў, нәзер аўдарыў. Зәриў көп ўақ муңланды да, Бир ўақ жүзи нурланды да, Ойланып тағы турды да, Қуўанышқа *көшкен* екен (Бердақ). 5. аўыс. Көтерилиў, жылысыў. Хаў бәдик, *көшер* болсаң, жүзгенге *көш*, Қасын керип, қабағын сүзгенге *көш* (ққ.х.к.). 6. аўыс. Өлиў, қазаланыў, қайтыс болыў, тамам болыў. Биз дүньядан *көшкен* менен дүньяға бир пул, Жерден изимиз өшкен менен дүньяға бир пул (И.Юсупов). 7. аўыс. Туқым қуўалаў, нәсил қуўалаў, аўыў, өтиў. Сонлықтан, бақсышылық улларына емес, қызына *көшеди* дейди (Қ.Айымбеков). 8. аўыс. Өтиў, аўыў. Артистлер де тилден-тилге *көшип* атыр: биреў анаўсын хошаметлейди, биреў мынаўсын мақтайды (Ө.Хожаниязов). 9. аўыс. Жарысып ойнайтуғын ойынларда (мысалы, шахмат, шашка т.б.) хәрекеттиң гезек алыўы, баслаў, жүриў. ◇ **Аўызларға көшиў** — гәптин, ойдың кең тарқаўы, хәммениң билиўи. — Хан ылай менен тастан жай салдырса, халықтың ғамын ойлаганы, — деген гәп аўыллардан-аўылларға, аўызлардан-*аўызларға көшти* (Т.Қайыпбергенов). **Биротала көшип кетиў** — барлық нәрсе буйымларын алып кейнине айланбайтуғын болып кетиў, қайтып келмеў. ... хаў, ол бүгин үш күн болды күйеўге шығып, барған жигити турған жеринен *биротала көшип* кетти (А.Бекимбетов). **Булт көшиў** — бултлардың хәрекетлениўи, жылысыўы, жылжыўы, қозғалыўы. Шайырлар «күн жаўды, аспанда *булт көшти*, арқадан самал ести» деген сыяқлы көзи көрген нәрселерден арман өте алмапты (М.Нызанов). **Көшип қоныў** — бир жерден екінши жерге қоныс басыў, орналасыў, мөканласыў. Тоғайлықтан басыў излеп, *көшип қоныс* еттик бүгин (Ө.Шамуратов). **Иске көшти** — тийкарғы жумысқа өтиў, кирисиў. Есенгелди менен нөкерлерин ертип, жыйналғанларға бурын сырлас, үйреншикли адамдай-ақ бирден болар *иске көшти* (Т.Қайыпбергенов). **Көшип гезиў** — көшип жүре бериў. Сахра халқы *көшип-гезбек*, Кәнтли жерден Ұатан дүзбек, Қалпақтың уғлыдур өзбек, Өзбек жекке болған екен (Бердақ). **Мақсетке көшиў** — тийкарғы жумысқа, мақсетке өтиў, тийкарғысын айтыў, билдириў. Хан енди тийкарғы *мақсетине көшти* (Т.Қайыпбергенов). **Мәсләхәтке көшиў** — ойласыўға кирисиў, пикирлерин ортақласыўға айланысыў. Бул қонырат бийлерин жолдан қалдырмай, өз ара *мәсләхәтке көшти* (Т.Қайыпбергенов). **Ойына көшиў** — тийкарғы мақсетке өтиў, пикирди айтыў. Туўыскан атасынан айырмасы жоқ, бул адамның кеңеслерин

зейин менен тыңлап, тийкарғы айтажақ ойына көшти (Т.Кайыпбергенов).

КӨШКИ ат. 1. Кайықларды, кемелерди, пароходларды сууда иркий ушын таслап қойылатуғын үш тисли темир. Суусыз балықшының иси патырат, Кемеси *көшкисиз* кетип қалғандай (И.Юсупов). 2. Дем алыу ушын исленген бийик орын, сарай. Баяғы келген жерине келип жоқары *көшкиден* көзин айырмай карап тура береді (қ.х.е.). Қасына қызларды ертип хәр күни сайранлап, өзиниң бағында жоқарыда тикленип қойылған *көшкисине* шығып, әтирапқа көз таслайды (қ.х.е.). 3. Тас, топырақ, қар хәм т.б. таудан көшип, унырап түсетуғын уйымы.

КӨШПЕ ат. Бир орыннан екінши орынға ығатуғын, жылысатуғын, ысырылатуғын нәрсе, кум, муз, ишиндеги хәр түрли шөплер, томарлар, қопа. Томар ма, *көшпе* ме, әйтеуір бир нәрсе албаслыдай жабысып жаздырар емес (К.Султанов).
◇ **Көшпе кум** — бир жерден екінши жерге самалдың есиуи менен ушып, жылысып шоқалақ-шоқалақ болып жылжытуғын кум, шеге. ...бизлердин алдымыздан *көшпе кумлар* да ушырасты (К.Аралбаев).

КӨШПЕДЕЙ кел. Көшпеге усаған, көшпе сыяклы. — Көз алды булдырланған сағым, шалқар ой теңизинде *көшпедей* қалқыйды, ... (К.Султанов). Қыстың сүйеу камыслары толқындағы *көшпедей* шайпатылады (К.Султанов).

КӨШПЕК ат. Қоянның, қойдың ямаса ешкиниң кумалақлары менен жерди шуқанақ етип қазып балалар ойнайтуғын ойынның түри. *Көшпек* ойнап биз сорлы, Кирисип едик ойынға (Жийен жырау).

КӨШПЕЛИ кел. 1. Бир орыннан екінши бир орынға көшип-конып жүретуғын, тиришилик ететуғын отырықшы емес ел, халық, миллет, көуим. Булар *көшпели* халық, көшип үйренген, Бизлер жаугершимиз, жаулап үйренген, Айлан, дүнья, айлан, шарқы пәлектей!.., (И.Юсупов). *Көшпели* турмыс пенен бирге отырықшы турмысқа керекли нәрсениң барлығы менен айланысты (С.Бахадырова). 2. Жылжымалы, өзгермели.
◇ **Көшпели қопа** — суудың үстиндеги копалықлардың бир орыннан екінши орынға жылысуы, қозғалуы, өзгериуи, ығыуы. Қайық пенен әсте ығып киятырсақ *көшпели қопалар* да бизлерге карсы ығып киятыр екен (А.Бегимов). Алдан карағанда Аралдың шет-шебиринде камыс, урықлар түбири менен шоқ-шоқ болып ығып жүре беретуғын бир *көшпели*

қонадай болып көринди (Ә.Шамуратов). **Көшпели шаруа** — бир орыннан екінші орынға көшіп жүретуғын шаруалар. Қарақалпақлар *көшпели шаруашылық* хожалығы менен шуғылланды (Н.Дәукараев). **Көшпели дүкән** — хәр орынға барып сауда ислеітуғын дүкән. Қалаға көптен берлі *көшпели китан* дүкән келген жоқ еді (М.Нызанов).

КӨШПЕНШИ ат. көшпели ел, дала халқы (көшпе журт) (кк.фоль.).

КРАЙ ат. Белгили территорияға, жекке аймаққа ийе болған ел, үлке.

КРАН ат. 1. тех. Труба арқалы суу ямаса суйық затлар ағатуғын бурандалы шүмек. Сизін көшеге де *кран* кура ма? (Б.Исмайлов). Суу кыт еді, *Кранлар* да жоқ еді, Белбууардан шанлар жатты көшеде, ... (И.Юсупов). 2. тех. Хәр қыйлы ауыр жүклерди көтеретуғын, тийейтуғын, түсиретуғын арнаулы техникалық машина. Зор *кранлар* созып мойнын, Шөл күдиретін жатар таппа, Титиретип кумның қойнын, Мың машина кетти қаппа (И.Юсупов). Бой оздырып жас теректен, Экскаватор кранлары (И.Юсупов). 3. ауыс. Шыдамлы, сабырлы, төзімлі. Ауыр блоктарын заманның, *Кран* болып көтересіздер, ... (И.Юсупов).

КРАНШЫ ат. 1. Кран менен жұмыс ислеуши адам, маман, машинист. 2. Кран қурыушы хәм дүзетіуши маман, кәниге, уста, мастер.

КРАСКА ат. к. бояу. Қоллары жууылған болса да, тап *краскаға* былғап алғандай аппақ болып турыпты (К.Мамбетов).

КРАТЕР ат. геол. Дөңгелек яки воронка көринисінде пайда болған батпақлық, шуқырлық, вулканның лава атылып шығатуғын аузы. Сууыған адамлар — сөнген вулканлар, Үнирейген *кратер* олардың жаны (И.Юсупов).

КРАХМАЛ ат. Көпшилик өсимликлерден, қоспалы химиялық затлардан алынатуғын майдаланған, унтақланған углевод, ақ порошок.

КРАХМАЛЛЫ кел. Крахмалланған қурамында крахмал бар.

КРЕДИТ ат. 1. бухг. Кирис-шығыс дәптерлериниң шығыслар өнетуғын пуллар жазылатуғын оң тәрәпи, қайтып келип кирген кирис—дебет. 2. Затлай ямаса ақшалай белгили мүддетке берілген қарыз. Қай уақта да биз ата-анамыздан бөлек үй болыуымыз керек ғой дегеним қаяқта?! «Қалай пулын төлеймиз?» дедиң сен. «*Кредит* аламыз», дедим мен

(М.Нызанов). Мал-дәулетин әдеуір артық болса машин ал, *кредитке* жай ал... («Саза» ж.).

КРЕДИТОР ат. Затлай ямаса ақшалай қарыз бериуши мәкеме ямаса жеке адам, қарызды қайтарыушы қарыздар — дебитор.

КРЕЙСЕР ат. Күшли артиллерия, ракета, торпеда хәм миналар менен қуралланған тез жүретуғын үлкен әскерий кеме.

КРЕМ ат. 1. Қаймақтан, қанттан, мийуе ширесинен, майдан хәм тағы басқалардан араластырылып исленген мазалы тағамның түри, қаймаққа уқсас. Ортада болса үлкенирек тарелканың қарамындай, реңли *кремлер* менен безетилген дөңгелек торт (М.Нызанов). 2. Бетти, қолды жумсартатуғын, ағартатуғын ийисли май, бет майы. Тап сондай-ақ, хақыйкый хаял да қасына бояу, ернине помада, жүзине *крем* жақтастан-ақ көшеге шығыуы мүмкин («Саза» ж.). 3. Аяқ кийимди майлайтуғын, тазалайтуғын хәр түрли (қоңыр, қара хәм т.б.) реңли май. Туфлийим жылтырап-ақ тур еди, бул қурақым болған соң хаял гәп тауып жүрмесин деп *кремди* ағызып-ағызып жиберип майладым (М.Нызанов).

КРЕМАТОРИЯ ат. Кремация етилетуғын бина яки печь орналасқан жай.

КРЕМАЦИЯ ф. Өлген денени жоқары температуралы арнаулы печьте күйдириу.

КРЕМЛЬ ат. 1. Бурынғы рус қалаларындағы, қала ишиндеги қорған, қалалық қорған, бекинис. Хәзирги патша Елизавета Петровна бул қалаға келсе, тек анау ақ тас дийуаллы *Кремльди* көреді де қайтады (Т.Қайыпбергенов). 2. Бурынғы ауқам хукиметтин, оның қурамында киретуғын мәмлекетлердин орайлық орны. Мүмкин, олар *Кремльдиң* жайында, Сессияда отырғанда ойланып, Бул гүллерди еслерине алғанды... (И.Юсупов).

КРЕМНИЙ ат. Шақмақ тас сыяқлы тау жынысларының қурамына кириуши химиялық элемент.

КРЕМНИЙЛИ кел. Қурамында кремнийи бар, кремнийи көп, *кремнийи* мол.

КРЕОЛЛАР ат. 1. Латын Америкасына дәслеп көшип келген испан хәм португаллардың әуладлары. 2. Усы аймақтағы инглиз, голланд хәм француз бойсынуындағы африкалы куллардың әулады. 3. Африка мәмлекетлеринде африкалылардың

түпкиликли болмаған, келгинди халық хәм кәуимлери менен болған некеден туўылған әуладлары.

КРЕП ат. 1. Жипектен ямаса жүннен исленген гезлемелердин атларынын биринши бөлеги, бир түри. 2. Май да етип бүкленген кара гезлеме, соннан исленген лента.

КРЕПДЕШИН ат. Жипектен, жүннен исленген, тоқылған гезлеме, материал. Буған келгеннен соң да *крепдешини* еки қысқа жеңли көйлек, сайрайман алты қыйық етип, еки узын жеңли көйлек тағы тиктим (Ө.Айжанов).

КРЕСЛО ат. Артқа шалқайып, сүйенип, еки қапталға қолды қойып отырыу ушын исленген жумсақ материаллы орынлық, отырғыш, гүрси, стул. Жумсақ *кресло*, диванлар, айналарда көк ренди, жийекли шилтер тутылған (А.Оразов). Айдаров *креслодан* турып бюро ағзаларына карады (А.Бекимбетов). аўыс. Хәмел, лауазым. Бир жылдай шыдап тур. Бизди оннан кейин директордың *креслосында* көресен (К.Мәмбетов).

КРЕСТ ат. 1. Бир-бирин кесип өткен еки нәрсе, атанак. Бизлер *крест* қойылған қапыға келип, кейин қайттық. 2. Христиан дининде табыныу, шоқыныу символы хәм сол заты (предмет). 3. Усы формадағы орден. Бурын Россияда батырлық, мәртлик ушын Георгий *крести* берилетуғын болған. Мырза пристав Георгий *крестин* қайсыдур сауашта көрсеткен ерлиги ушын алған (К.Кәримов). Көкирегіндеги Георгий *крести* кителиниң жез сәдеплерине соқлығысып жыңғырлады (К.Кәримов).

КРИЗИС ат. 1. Бирден, тосаттан келип шыққан өзгерис, қыйын хәм мүшkil аўхал, қыйыншылықтың өсип күшейген шеги, асқынлауы. Күйеуим менен катнасығымызға сууықлық орнады. 3—4 жылдан кейин бундай *кризис* көпшиликте болады деп айтысады («Саза» ж.). 2. мед. Аўырыудың кескин өзгериуи, аўырыудың ең аўыр, қыйын жағдайдан тәуир бола баслағанына таман өзгерген уакты. 3. экон. Қаржынын, ақшаның, материаллық заттың жетиспеушилиги, кемлиги, там-тарыслығы.

КРИМИНАЛИСТ ат. Криминалистика кәнигеси, маманы.

КРИМИНАЛИСТИКА ат. юр. Жинаятты тексеріудин усылын, тактикасын хәм техникасын изертлейтуғын юристлик дисциплина, пән ҳуқық илими.

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ кел. Криминалистикаға тийисли.

КРИПТОГРАММА ат. Криптография усылында таярланған хат яки хужжет.

КРИПТОГРАФИЯ ат. Хабардарлар ғана билетуғын жасырын, купыя жазыў.

КРИПТОН ат. Химиялық элемент, инерт газлериниң бири.

КРИСТАЛЛ ат. Қыяклы, минерал сыяклы қатты дене, зат. Метофос – химиялық жақтан таза ақ ренли *кристалл* түриндеги зат (О.Бердимуратов).

КРИСТАЛЛДАЙ кел. Кристалл сыяклы таза, тап-таза, гирбиңсиз.

КРИСТАЛЛЫ кел. Кристалы бар, кристаллға ийе.

КРИТЕРИЙ ат. Бир нәрсеге баха бериў, пикир жүргизиў хәм де усындайларға тийкар етип алынатуғын өлшем, муғдар, белги. ... халықтың хәм жыраў-бақсылардың ролин белгилеўдиң *критериясы* болып есапланады (Қ.Мақсетов).

КРИТИК ат. Баха бериўши, сыншы, сынға алыўшы адам. Әдебиятқа абайсыз кире салып, Жуўырды бир *критик* пресс алып (И.Юсупов).

КРИТИКА ат. 1. Биреўдиң ислеген жумысларында кемшилик хәм жетискеншиликлерин көрсетиўдеги берилген баха, сын. Бир жақсы жери, комбинаттың улыўма жыйналысында, планын орынламаған етикшилер *критикаланып* атырғанда мениң атым бираз мақталады (Т.Қайыпбергенов). 2. Көркем, илимий шығармалар ямаса айырым әдебий текстлердиң кемшилик яки жетискенликлерин айыратуғын баха, сын. Дөреп атыр не бир повесть, роман, *Критикаға* мырс етпестен турғандай, ... (М.Нызанов).

КРИТИКАЛАҰ ф. Биреўдин шығарған материалына, шығармасына, ислеген исине сын көз бенен қарап баха бериў, бахалаў, сын бериў.

КРОНА ат. Чехия, Словения, сондай-ақ, Скандинавия, Балтық бойы сыяклы базы бир Батыс Европа мәмлекетлериндеги пул, ақша бирлиги.

КРОКЕТ ат. сп. Токпақ пенен ағаш топларды домалатып ойнайтуғын ойын.

КРОКОДИЛ ат. Ыссы жақлардағы суўда жасайтуғын ири жер баўырлаўшы тениз жаныўары. *Крокодилден* зәрре үлкен, Бир маклук бар «гүмгүм» деген... (И.Юсупов).

КРОСС ат. сп. Ойлы-бәлентли жерлер менен жолсыз жууыруу ямаса қандай да бир нәрсени тез жууыртип, жүргизип, шауып өтетугын жарыстың бир түри. Жасларды әскерий-үатансүйиүшилиқ руўхында тәрбиялау, олардың арасында спорттың техникалық түрлерин ғалаба ен жайдыруу мақсетинде автокросс, мотокросс, картинг, дуатлон, жазғы биатлон сыяқлы спорт секциялары хәм авиа, ракета, кеме моделлестириу дөгереклериниң көргизбеси шөлкем-лестирилди («ЕК». г.).

КРОССВОРД ат. Кесискен, шақмақлы квадратлардағы сөзлер ойыны, сөз жумбақ. — Мен *кроссвордқа* қызығаман, балам. Онда соған жәрдем бер (К.Мәмбетов).

КРОТ ат Жер қазып, жер астында жасаушы жәнликлерди жейтуғын сүт емизиүши хайуан.

КРУЖКА ат. Услайтуғын усағышы бар, тутқасы бар стакан сыяқлы ыдыс, саркум, шөлмек. Сауда дослар сөйлесип болды да, хәр қайсысы бир *кружкадан* суу ишип сыртқа шықты (Қ.Айымбетов).

КРУЖОК ат. Хәр түрли өнерлерди (спорт, тигиу, китап оқыу хәм т.б.) үйрететуғын дөгерек, шөлкем, группа, уйым. Гә клубта *кружокқа* сабақ бересең, Гә ауылда ойын қойып жүресең, ... (И.Юсупов).

КРУЗЕЙРО ат. Бразилияның тийкарғы пул бирлиги атамасы.

КРУПА ат. Дәнниң ириленип тартылған түри, тартылған жарма. Гүлзада дүкәннан 10 кг. крупа әкелиүте үйинен шыққан уақытта, ушырастым мен («Жеткиншек» г.).

КСЕНОФОБИЯ ат. 1. Бийтаныс адамлардан қорқып қалуу, хәрдайым қорқып жүриу. 2. Өзлигине тийисли болмаған нәрселерге (турмыс тәризи, идея-пикир, дүнья карас хәм т.б.) душпанлық, қарсылық.

КСЕРОГРАФИЯ ат. Түрли көринислерден (сүүрет, текст хәм т.б.) электрофотография жолы менен көширме алыу (ксерокопия) усылларынан бири.

КСЕРОКОПИЯ Ксерокс жәрдемінде алынатуғын көринис, көширме.

КСЕРОКС ат. 1. Ксерографиялық электрофото көринис аппараты. 2. Усы аппарат жәрдемінде алынған сүүрет, көширме, нұсқа.

КСИЛОГРАФИЯ ат. Ағаш гравюрасының әййемнен кең тарқалған түрі, усындай гравюрадан баспа усылда алынған көринис, сүүрет.

КУБ ат. 1. геом. Хәмме тәрәпи квадраттан ибарат болған алты жаклы геометриялык фигура 2. мат. Қандай да бир санның ямаса алгебралық қатнастың үшінши дәрежеси, өз-өзине үш мәрте көбеймеси, яғный үшінши дәрежесин табыу. Үш санның *куби* 27 болады. 3. Бир куб метрге тең көлем өлшеми, *кубометр*. Он куб тахта. 4. Сұйықлықты қайнатыу ямаса сақлау ушын жумсалатуғын цилиндр формасындағы үлкен жатық ыдыс.

КУБАНКА ат. Қамар териден хәм қаракөл териден төбеси жалпак, кулақсыз, бийик емес етип исленген малақай.

КУБАТУРА ат. Қандай да бир нәрсениң кубаметр есабындағы көлеми. Өжирениң *кубатурасы*.

КУБИК ат. 1. Сұйықлықтың бир куб сантиметрге тең көлемди өлшеу бирлиғи. Бес *кубик* глюкоза. 2. Куб сыяқлы етип ағаштан исленген кишкентай ойыншық текшелер, балалар ойыны.

КУБОК ат. 1. Сулыулап исленген ыдыс. 2. сп. Озған, жеңген командаға сыйлыққа берилетуғын нағысланған ваза.

КУБОМЕТР ат. Алты тәрәпи тең геометриялык фигура яки бир *кубометр* көлемди анықлайтуғын өлшеу бирлиғи. Естеликтің фундаменти ушын бир неше *кубометр* тас әкелдик (А.Бекимбетов).

КУЗИР қ. кузур. 1. Карта ойынында басқа карталарға қарағанда рени, көриниси менен үстинликке ийе карта. 2. аұыс. Белгили тәрәптен үстинликке ийе болған, өз күшине исенген, байлығына исенген адам.

КУЗОВ ат. Автомашинадағы отыратуғын хәм жүк салатуғын жер, орын, борт. Тап усы мәхәлде *кузовына* нәрсе-қаралар тийелген жүк машинасы жолға шықты (Ө.Айжанов). Ол аэропорттан калаға киятырған жүк машинасының *кузовына* айыпкерди отырғызды (А.Бекимбетов).

КУЛАК ат. тар.с. Басқа адамлардың мийнети арқалы байып отыратутын адам, бай. 1930-жылдың гүзинде оның әкеси хәм жигит ағасын жаңа дүзимге қарсы *кулақлар* азаплап өлтирип кетти (А.Султанов).

КУЛИНАР ат. Аспаз, аұқат писириуши, таярлаушы.

КУЛИНАРИЯ ат. Аспазлық өнери, аспазлық кәсиби.

КУЛИНАРЛЫҚ кел. Демлеп писирилген таяр аўқат, ас.

КУЛЬМИНАЦИЯ ат. 1. астр. Жарық бериўши денениң аспан меридианы арқалы өтиўи. 2. әдеб. Шығармада хәдийсе хәрекетиниң жоқарғы шеги, шыны, раўажланған бөлими. 3. аўыс. Раўажланыўдың, өсиўдиң ең бийик, яғный ең жоқарғы шеги, шийеленисиўдиң барған жери.

КУЛЬТИВАТОР ат. Сүрилген егислик жерди жумсартатуғын, зыян келтиретуғын шөплерден айыратуғын хәм егинниң қатар араларын ислеитуғын, төгин беретутуғын, егинлерди тәрбиялаў ушын хызмет қылатуғын аўыл хожалық әсбабы. Аўылдың баллары ағамның *культиваторында* отырып, артындағы пәшекти алып жүриўге таласатуғын еди (М.Нызанов).

КУЛЬТИВАЦИЯ к. культивациялаў.

КУЛЬТИВАЦИЯЛАҰ ф. Жерди, егинниң қатар араларын культиватор менен айдаў, сүриў, босатыў, жумсартыў. Жерде пахтадан басқа хеш нәрсе көринбейди, мәхәлинде үшленген, өз уағында кетпенленип, *культивацияланған* (Ж.Аймурзаев).

КУЛЬТУРИЗМ ат. Дене мүскуллерин раўажландырыў (өсириў) мақсетинде түрли аўырлық (гантель, тас, штанга хәм т.б.) пенен орынланатуғын дене шынығыўлары системасы.

КУПЕ ат. Вагонның бир неше жолаўшы (пассажир) ушын ажыратылған айырым, өз алдына бөлмеси. Кетсең бир *купеде* төрт адам болып, Мәскеўге барарсаң еки тақ қонып (И.Юсупов).

КУПЕЛЕС кел. Купеси бирге, купеси ортак, бир купедеги.

КУПЕЛИ кел. Купеге ийе, купеси бар.

КУПЛЕТ ат. 1. Төрт ямаса еки қатарлы қосық, төрт ямаса еки қатардан ибарат болған қосық қатары, қосықтың бир бәнти. Жумбақлар пүтин бир *куплеттен* ибарат болыўы мүмкин (Н.Дәўқараев). 2. Эстрадада атқарылатуғын сатиралық ямаса күлкили қосық.

КУПОН ат. 1. Қымбат бағалы қағазлардың кесип алынатутуғын бөлеги, талон. Халықты бос дүкәнның аўзына дизип, *Купонға* үңилткен күниң усы ма? (И.Юсупов). 2. Нағыслары белгили тәртипте салынған бир кийимлик гезлемениң бөлеги.

КУПОРОС ат. Гейпара күкирт қышқылтының (кислотасының), дузларының техникада қабыл етилген аты, атамасы.

КУРАНТ ат. Минәр ямаса дийўалға орнатылған уақытты билдирип музыка менен сес шығаратуғын саат хәм усындай

саатлардың музыка механизми. Мени асықтырар жалқау тырнаның, Мезгил *кураптындай* «тыр-тыр»лаулары (И.Юсупов). Олар менен қосыла күтип, *Курап* сестин бирге тынлайман (Т.Сейтжанов).

КУРАТОР ат. 1. Жоқары оқыу орынларындағы хәр топардың басшысы, устаз. — Ауа, экономикалық географиядан мен оқытаман, оның үстине сизлердің *кураторыңыз* боламан, бар, орнына отыра ғой, — деди ол оған (А.Султанов) 2. Емлеуханада ауырыулар жанында күзетіуши, нәубетшилик етіуши студент-медик. 3. Шөлкемлестіріу жұмыстарында бир неше адамға басшылық етіу.

КУРД қ. курдлар. Курд тили. Курд жигити.

КУРДЛАР ат. Батыс Азияның бир қанша мәмлекетлерінде (Иран, Туркия, Ирак, Сурия) хәм азы-кем Кавказ артында жасаушы иранлы халық.

КУРОРТ ат. Тәбийғый шараят жағынан дем алыу хәм денсаулықты жақсылайтуғын, тиклейтуғын орын, емленетуғын жер хәм емлейтуғын мәкеме. «Шаршадым» деп, сен жылда, *Курортқа* шауып жүргенин, ... (И.Юсупов). — Палеке, *курортқа* барайын деп атырсаң ба? — депти буны еситкен жорасы Айман (М.Нызанов).

КУРОРТЛЫҚ кел. Курортқа байланыслы, курортқа тән, курортқа қатнаслы.

КУРОРТТАЙ кел. Курорт сыяклы, курортқа усаған, курортқа мегзес.

КУРОРТШЫ ат. 1. Курортта дем алыушы, дауаланыушы, емлениуши. 2. Курортқа барыушы, курортқа кетиуши, курорттан келиуши.

КУРС I ат. 1. Белгили бир маманлыққа таярлау ушын шөлкемлестірилген қысқа мүддетли оқыу түри. Он алты жасымда үш айлық *курсты* питкердим де, рульге отырдым (М.Нызанов). Зийбағұлди үш айлық *курсқа* шақырып еди (Ө.Айжанов). 2. Жоқары хәм арнаулы орта оқыу орынларының хәр бир жылы, бир жыллық баскышы. Ол биринши *курс* ушын соңғы экзамен тапсырып шығады (Т.Қайыпбергенов). 3. Емлеу жүргизиудин толық мөлшери, бир уақытта емлениу дәуири. 4. Оқыу орынларында қандай да бир илим ямаса оның айырым бөлегин белгили көлемдеги системалы баянлама, яғный усындай баянламадан ибарат болған сабақлық. «Хәзирги карақалпақ тили» курсы.

КУРС II ат. 1. Самолёт, кеме, пароход хәм де усы сыяклылардың алған бет алысы, бағыты, бағдары ямаса тутқан жолы, жол тартыуы. 2. аўыс. Белгили бир мәселени шешиўде тутылған жол, сиясат, мақсет.

КУРСАНТ 1. ат. Арнаўлы оқыў орынларында қыска мүддетли қәнигелик беретугын *курстағы* оқыўшы, курс оқыўшысы. 2. Әскерий оқыў орны оқыўшысы. 3. Әскер, әскерий тараў хызметкери.

КУРСИВ ат. полигр. Жазба ҳәрипке усаған баспа ҳәрип, шрифт. Курсив ҳәриплер.

КУРСЛАС кел. Бирге оқыитуғын, бир курста тәлим-тәрбия алатуғын адам.

КУРСОВКА ат. Курортта жатақ орын алмастан тек емлениў хәм аўқатланыўға ғана ҳуқық берилетуғын қағаз (хүжжет).

КУРТКА ат. Күннің суўық, салқын күнлеринде кийиўге қолайлы, қысқы, үстки сырт кийим. Азат *курткасын* кийип мектебине кетти («Жеткиншек» г.).

КУРЬЕР 1. Асығыслы, қыстаўлы тапсырмаларды жеткериўши, дипломатиялық хат-хабар хәм буйымларды жеткерип бериўши адам. Онда, аралықтан турып хызмет көрсетиў арқалы рәсмийлестирилген хүжжеттиң түп нұсқасын буйыртпашыға *курьер* хызмети арқалы жеткерип бериў имканиятының төмийинлениўи жолға қойылсын («ЕҚ». г.). 2. Мәкемениң рәсмий ис қағазларын тийисли мәкемелерге, орынларға тарқатыўшы, жеткерип бериўши хызметкер.

КУСТ ат. Айырым топарлар ямаса айырым шөлкемлер бирлеспеси, бирикпеси.

КУСТАРЬ ат. Өз үйинде бир нәрсени, затты ислеў, таярлаў менен шуғылланыўшы адам, өнермент, майда өнерментши.

КУСТАРЬЛЫҚ ат. Кустарьлық кәсибиниң аты.

КУСТАРЬШЫЛЫҚ ат. 1. Кустарьшылық кәсиби менен шуғылланыўшылық. 2. аўыс. Бир исти әсте ислеў, әпиўайы усыл менен өзінше жумыс алып барыў, усындай жумыс усылының өзи.

КУЧАЛА 1. Гүли сары, көк, шөп өсимлик, оның медицинада ислететуғын зәхәрли сәдеп тәризли мийўеси. 2. Терек, тал сыяклы тереклердиң топ гүли.

КУФА ат. Арабия елинде жасайтуғын айырым урыў, қәуим.

КУХНЯ ат. 1. Аўкат таярлайтуғын айырым бөлме ямаса жай, асхана. 2. Ресторанлардың, асханалардың жанында хәм де арнаўлы бир орында еметуғын жас балаларға сүтли аўкатлар таярлайтуғын кәрхана. 3. аўыс. Сырлы хәрекет, жасырын, купья хәрекет.

КУЧЕР ат. Көлик жегилген женил арбаны айдаўшы, арбакеш.

КУШЕТКА ат. Арка сүйениши болмаған диванның бир түри, дастықлы тахтай кәт.

КҮЙГЕЛЕК I ат. Көк реңли кумырыға уқсас, бозда жасайтуғын қуслардың бир түри. *Күйгелек* деген қус болады, Ийнеликти жем етеди. Топқа басы кирмеген, Жол тосып кәр етеди (ққ.х.қ.). **Күйгелек көзли** — сулыў, шырайлы көзли адам. Сонындай келбетли, *күйгелек* көзли, Бүлбил сайрар онын сөйлесе тили (Омар). Бири жигит еди *күйгелек* көзли, Мөгар буттсыз күндей ашық минезли (И. Юсупов).

КҮЙГЕЛЕК II кел. Шыдамсыз, қызба, ашыўшақ, сабырсыз, тақатсыз. ... *күйгелек* адамлар да молланы көрген соң еки бүкленип, қабағын жаза қойды (К.Султанов). «Кел, көмеклес, қыршын» деп тоңқылдаған *күйгелек* даўыслар еситиледи (К.Султанов).

КҮЙГЕЛЕКЛЕНИЎ ф. Шыдамсызланыў, сабырсызланыў, тақатсызланыў, күйип-писиў.

КҮЙГЕЛЕКЛЕЎ кел. Шыдамсызлаў, ашыўшақлаў, қызбалаў, сабырсызлаў, тақатсызлаў. Ол да бурынғы молладай *күйгелеклеў* еди, ... (Ә.Шамуратов).

КҮЙГЕЛЕКЛИК ат. Шыдамсызлық, қызбалық, ашыўшақлық, күйип-писиўшилиқ, тақатсызлық, сабырсызлық. Ол ... *күйгелеклик* пенен уўайымлайды (Ж.Аймурзаев).

КҮЙГИЗДИРИЎ күйгизиў феиилиниң белгисиз дәрежеси.

КҮЙГИЗИЎ ф. Күйдириў, жандырыў, тутандырыў, өртеў. Айша өширгишиниң бир шетин қозға *күйгизип*, киширейитти («Жеткиншек» ғ.).

КҮЙЗЕЛИЎ к. гүйзелиў. Күйзелiske түсиў, күйи тайыў (ққ.ф.).

КҮЙДИРГЕНДЕЙ қ. күйдириў.

КҮЙДИРГИ ат. 1. Денени катты аўыртып, қыздырып шығатуғын жүдә зыянлы иринли жара. Оның үстине, бетине *күйдирги* жара шықты (К.Султанов). 2. аўыс. Жанды жегидей жейтуғын аўыр уўайым, өкиниш, кайғы. Буның үстине дөрт

жамалып, бул да *күйдирги* болып өте шыкты. ◇ **Тилине күйдирги шығыу** — тили ашшы адамларға карата айтылатуғын сөз, гарғыс (жаман сөз айтқаны ушын тилине *күйдирги* жара шығыуын тилеуден пайда болған гарғыс). Тилине *күйдирги* шыққандай сөйлейди бәдбак (Ө.Айжанов). Елим енди көшпегей, көшсин дегенлердин тилине *күйдирги* шықсын... (Т.Қайыпбергенов). **Күйдирги сөз** — аұыр тийетуғын жаман сөз. **Билмеймен күйдирги сөзди** қайдан табатуғынын, — деди кемпир. **Күйдирги ой** — аұыр, қатты тийетуғын ой. *Күйдирги* ой оны шыдатпағандай тынышсызландырды (кк.кем.атл.). **Күйдирги минез** — бирден ашыұланып, биймаза қылып мазаны алатуғын минез. **3. аұыс. Күйдирги** — биймаза, тәртипсиз, кулаксыз адам.

КҮЙДИРГИДЕЙ кел. Күйдиргиге усаған, күйдирги сыяклы, *күйдирги* янлы, *күйдирги* тәризли, *күйдиргиге* мегзес. Ол *күйдиргидей* жанға тийип сөйлейтуғын әдети ғой, .. (Ө.Айжанов).

КҮЙДИРГИШ ат. **1.** Бир нәрсени күйдиретуғын хәм де тийген жерине закым келтиретуғын зат. **2.** аұыс. Тентеклик, шатақлык. Баланың биймазашылығы ата-анасынын *күйдирсиғой*, бундай баладан безгін келеди, — дейди кемпир (Б.Кербабаев).

КҮЙДИРИЛИҰ ф. Күйдиргиш зат пенен бир нәрсенин күйдирилиуи.

КҮЙДИРИҰ ф. **1.** Жандырыу, өртеу, жағыу, тутандырыу, алыстырыу. Сени патша отқа *күйдирип* өлтирмекши, сен оннан қорыкпа (кк.х.е.). **2.** Қыздырыу, ысытыу, лаплатуу, лаплау. Қол урғанды *күйдирген*, Жалындай болып келиңлер (Р.Хожамбергенов). Әлле кәйтеди деп ууайым жеп зорыққан баланың аұызынан шыққан ыссы леп, оның бетин *күйдирип* баратыр (Ө.Айжанов). **3.** аұыс. Қызғаныу, ишин *күйдириу*, ыза қылу. Хакымды бермедин, *күйдирдин* Ораз, Түүесилмес бар ма мениң гүнайым (Омар). **4.** аұыс. Азаплау, кыйнау. Биреуди улына, биреуди ярына ахуу-зар етип, жүреклерин *күйдирген* сен, урыс! (Ө.Хожаниязов).

КҮЙДИРИҰШИ ат. Бир нәрсени, затты күйдиретуғын, жандыратуғын, өртеитуғын адам, киси. Қумбыздағы *күйдиріушилердин* хәммеси түслениуге шыкты (С.Мәжитов).

КҮЙЕ I ат. **1.** Отын шала жанғандағы кара дақ, күйик. ... шала жанып *күйе* болған ағашларды өз алдына жыйнады (кк.х.е.). **2.** Оттың жанған жалынынан пайда болған баска бир нәрсеге жуққан кара дақ. Шалбарыңыз *күйе* болған ба? — деди

Рәушан астарлы сөйлегендей (Ж.Аймурзаев). Оны хаял деп алғаным жоқ, сениң ақ саусағын *күйеге* былғанып, қараймасын деп алдым (К.Султанов). 3. аұыс. 1. Айып, гүна, жала, ғәремет. Неке қыйып мен апанды алғандай, Қолды байлап *күйе* жақтың бетиме («Қырқ қыз»). Айта берсин. Мениң өкем Байқошқар бийдин бир гилем ушын өлип кеткенин еситкен, енди соны бетиме *күйе* қылып жақпақшы (Т.Қайыпбергенев). ◇ **Күйе жағыу** — гөн. с. бурынлары отырыспаларда, куда шақырыспаларда қудалардан қәде алыу ушын қыз-келиншеклер жыйналысып келип, *күйени* ямаса күлди майға былған бетлерине жағатуғын қәдениң бир түри. ... қудаларға *күйе* жағыу да басланды (кк.поэз.ант.).

КҮЙЕ II ат. Азық-ауқатларды, дәнлерди, гезлеме материалларды хәм де тағы басқа нәрселерди жейтуғын зыянлы майда жәнлик, микроб. Айзаданың бул жүн орамалына *күйе* түсипти, — деди кемпир (Ө.Айжанов). Күнин бар ма жазда *күйе* түспеген? Өрде турсаң ығыңнан жел еспеген, ... (И.Юсупов).

КҮЙЕДЕЙ кел. Күйеге уқсас, күйеге мегзес. Бул хәдийселердин хәммеси Жумагүлдин кеуилине жуққан *күйедей* болды (К.Султанов). Териге түскен *күйедей* жып-жылтыр еттиң ғой, — деди ғарры Жәлменге (Қ.Айымбетов). ◇ **Күйедей жуғыу** — аұыс. сиңимли, жуғымлы болыу. **Күйедей жеу** — аұыс. Тап-тақыр етип жеу, хеш нәрсесин қалдырмау, сып-сыйдам етиу. Көлдеги шөпти *күйедей* жеп болған (К.Султанов).

КҮЙЕ-КҮЙЕ кел. Жүдә күйе болған, жағал-жағал болған. Кемпирдин бет-аузы *күйе-күйе* болып келгенине жигитлер хайран қалысып, бираз қарап турды. Қолының *күйе-күйе* болғанын Сөлийма, үйинен келгеннен кейин ғана сизди (К.Султанов).

КҮЙЕЛИ кел. 1. Күйе болған, күйеленген, күйе басқан, күйе жағылған, күйе түскен. *Күйели* қолына рәпийданы кийди де хаял тандырды айланып, көсеу менен отты қозғады (Қ.Айымбетов). 2. аұыс. Айыплы, уятлы, гүналы. *Күйели* бетим менен журтқа көриниуим жүдә ауырға соқты деген ой қашқынның денесинен шықпады (К.Султанов).

КҮЙЕУ ат. 1. Хаялдың, қатынның байы, ери, қостары, жубайы, жуптысы. Өзи *күйеуи* менен зинданда қала береді (кк.х.е.). Турмыс құрдым, бир ул, бир қызымыз бар, *Күйеуим* сазенде, әжайып адам ... (И.Юсупов). 2. Турмысқа шығып кеткен қыздың байы, ери, қостары, жубайы. Қызынды берген *күйеудің*, Геүдеси

қалып бас келди («Қоблан»). 3. Ержеткен қызды айттырып келетуғын үйленбеген жас жигит. Апамнан булар ким деп сорасам, саған келген *күйеу* деп сыбырланды (Т.Қайыпбергенов). Болажақ *күйеудің* аты-жөнін биле алмады (Қ.Аралбаев). Киятырман сапар тартып алыстан, *Күйеу* болып ишиу ушын дузынды («Қырқ қыз»). ◇ **Күйеу бала** — турмысқа шығып кеткен қыздың ери, қостары, жубайы. Қыздың төркін жағына хәм қыз айттырып келген жигит *күйеу бала* болып есапланады. Хәзир оны көріп «*күйеу бала* усы ма екен» деп ойлады (Т.Қайыпбергенов). **Күйеуге шығу** — турмысқа, байға, ерге кетиу, узатылып кетиу. — *Күйеуге шыққан* менен хәзир тул ғой! (Ж.Аймурзаев). — Жақсы көреді, әттен, *күйеуге шығып* қойды (Ж.Аймурзаев). **Күш күйеу** — хаялдың еринің оның үйінде, аұылында жасауына байланысly айтылады. Иш десе яқ деу қолайсыз, *күш күйеу* атымыз бар. Буларда бирақ, *күш күйеулик* айып емес қусайды (М.Нызанов).

КҮЙЕҮДЕЙ кел. Күйеу сыяқлы, күйеуге усаған, күйеу янлы.

КҮЙЕҮЛЕҮ ф. 1. Үйленген жигиттің үйленгеннен кейін сол хаялының ата-анасының үйіне, яғный төркініне хаялы менен бирге ямаса өзі қыдырып келиуі. ... *күйеулен* келгендей хеш кимнен айбынайын демейсең (К.Султанов). 2. Айттырып қойылған, белгиленип қойылған, алыуға келисим жасалған қыздың изинен жигиттің келип туруы, хабар алып туруы. Түрін көріп бир жыл бурын күтиндим. Тул отауда сен *күйеулен* жатқанда («Мәспатша»). *Күйеулен* барарсаң мал бергениңе, Қайнаған қарыуға жигирма бесте (Күнхожа).

КҮЙЕҮЛИ кел. Күйеуі бар, күйеуге ийе. *Күйеули* болыуды ким жаман көрсін, — деп мырс етип бир күлді хаяллардың биреуі (К.Султанов).

КҮЙЕҮЛИК ат. 1. аұыс. Күйеу болыушылық, күйеу болыуға миясар, күйеу болыуға турарлық. Қызына келген жигитті кемпир *күйеуликке* миясар көрмеді (ққ.х.е.). 2. аұыс. Күйеуге тийисли затлар, уәжлер, буйымлар. Олар *күйеуликке* тийисли затлардың хәммесін таярлап болды.

КҮЙЕҮСИЗ кел. Ери, күйеуі, жуптысы жоқ, байсыз хаял. Ол *күйеусіз* қалсам, буннан да бес бетер жаман аұхалға түсемен — деп ойлайды («Саза» ж.).

КҮЙЕҮСИРЕҮ ф. 1. Байын, күйеуін, ерин сағынуы. ... байының келмегенине көп уақытлар болды, *күйеусиреп* жүрген шығар ол келиншек, — деп ғаррының қапталындағы бир

жигит... (кк.х.е.). 2. Турмыска, ерге, байға, күйеуге шығыуды қәлеу, кумар етиу, күйеу излеу, кумарланыу. Ол *күйеусиреп* жүрсе, өзи де теңин тауып алады (К.Султанов).

КҮЙЕҰСЫМАҚ ат. 1. Күйеуди киширейтиу, кемситиу мәнисинде қолланылады. Ондай *күйеұсымағынды* гәп демеймиз, — деп есик беттеги келиншек сурлана сыртқа шықты (Қ.Аралбаев). 2. ауыс, Ҳаялдың ойнас жигити.

КҮЙИ I ат. Кеуил хошы, қәлеуи. Үйи жоқ, *күйи* жоқ, хәр жерде жасырынып жасайтуғынларды «бомж» деп атайтуғынын еситетуғын едим дә, бирақ, бүгингидей жүзбе-жүз гезлескен емес едим (М.Нызанов). Өйткени, қосық кисиниң кеуил *күйин*, арзыу-әрманын, қайғы-қуанышын, өмирге болған инкарлығын, жүйрик қыялын жырлауда теңи-тайы жоқ өнер (И.Юсупов).

КҮЙИ II р. уақыт, дәуир, шақ. Өзинен басқа үйинде, Күтә қартайған *күйинде*, Жатқан үкеси төринде, Уйқыламастан ояу еди (Бердақ).

КҮЙИ III ат. қәлпи, тәриз, көриниси. Еки қатын алғанның дауы үйинде, Өмири өте береді сол *күйинде* (кк.х.н.м.).

КҮЙИК I ат. 1. Өртең, от тийип шала жанған күйиндилер. Өртенип өзегин шалған *күйикке*, Жүрегін жулып жеп заман хазары (И. Юсупов). Хәтте, қылышларының қынаплары да қара, саплары да қара, атлары да қара, тап *күйик* ағашлардан соғылғандай биреулер (Т.Қайыпбергенов). 2. Отқа күйген жер, соннан болған жара. *Күйикке* жағатуғын дәрилери оғада сасық, баяғы геүректің ийисин еслетеди (М.Нызанов). ◇ **Күйик нан** — нанның отқа күйип кетиуи. ... *нанның күйиги*, жарманың суйығы — тамағы сол болсын, ... («Мәспатша»).

КҮЙИК II ат. 1. Ууайым, хәсирет, мун, күйиниш. Билсең хабарын берін, кәрұанлар, Қалып турман хәсирет пенен *күйикке* («Алпамыс»). Жетписке хәм келди жасым, *Күйиктен* ағарды шашым (Бердақ). 2. ауыс. Аұқаттың ийиси, таяр болғаны. Пискен астың *күйиги* жаман (кк.х.н.м.). 3. ауыс. Дәрт, қайғы, әрман. ◇ **Бала күйиги бауырда** — перзенттің жаман болыуы хәм бахытсызлыққа ушырауынан адамның бауырына тәсир етиуи, дәртке ушырауы, қыйналыуы, *күйиниуи*. — «Бала *күйиги* бауырда», — деген шырағым, ұзақ жолдан қарып-талып келгенде, бирден ууайым шекпесин деп еситтире алмадық (Ө.Хожаниязов). **Көзге күйик болыу** — қайғы, хәсирет, ууайым болыу. Буның бул жүриси көзине *күйик* болып жүр оның, — деди Сәлима (К.Султанов).

Созсам қолым жетпес, *күйиксең көзге*, Ортамызда терең суу ағып тұрар (И.Юсупов).

КҮЙИК БАС ат. Дәнли есимликлердің зыянланып, дән болмай қара күйеге айланыуы, қара бас болып кеселленген күйе. Қараса мойнын илген бас *күйик бас* екен (Т.Қайыпбергенов).

КҮЙИКЛИ кел. Қайғылы, дәртлі, әрманлы, уғайымлы, күйинишли хәсиретлі, мунлы. *Күйикли* хаял екен. Бундай *күйиклилер* аз ба, қайсы бирін жубатып болады? (Т.Қайыпбергенов). Усы еді *күйикли*, қолында барың, Удайына исенер ол ахыу-зарын (Омар). — Мен шықпайман бул дүньяға, Нем бар *күйикли* дүньяда (Бердак). Нешше жылғы *күйикли*, Азабын сол күни өндирди. («Мәспатша»).

КҮЙИКТЕЙ кел. Күйикке усаған, күйик сыяклы. ◇ **Бети күйиктей** — айыптыдай, гүналыдай, қылмыстыдай. Мәулен бети *күйиктей* туұры қарай алмай басын төмен салып, иллә деп ауызын ашпады (Ө.Хожаниязов).

КҮЙИНГИШ қ. күйиниу.

КҮЙИНДЕ ат. Қәлпинде, сол тұрсында. Маман әкесинин зәңгисине маңлайын тийгизип сүйип, ийилген *күйінде* шайықтың ізде киятырған атқасшысы да өтип кеткенше, ушынан сынған қазықтай бүгилиуи менен қос атлы көзден ғайып болғанша тұрды, ... (Т.Қайыпбергенов).

КҮЙИНДИ ат. Өрт шалған, күйген жер. *Күйинди* тораңғылды шауып, бир жерге жыйнауға киристи (Ө.Айжанов).

КҮЙИНДИР күйиндириу феилинин өзгелик дәрежеси.

КҮЙИНДИРИУ ф. Ашыұландырыу, ызасын келтириу, шыжапыжасын шығарыу, тулландырыу, қыйналдырыу. Жыландай суұмандаған мына пәтиуасыз сөзлер жүрегимди шанышқылап жаман *күйиндирди*.

КҮЙНЕР қ. күйиниу.

КҮЙИНЕРЛИК кел. Аянышлы, қыйланарлық, өкинишли.

КҮЙИНИСИУ ф. Ашыұланысыу, қыйланысыу, қуыланысыу. Сәлима менен отырған хаяллар бир-бирине алып-топылып, *күйинисип*, парты шығып, шуұласыуы менен далаға шықты (К.Султанов).

КҮЙИНИУ ф. 1. Қайғырыу, уғайымлау. Хасыл парша кийинген, әрманда иши *күйинген*, Гәуһарлы илгеклер жайлыжайында илинген («Мәспатша»). Мени жойтып отырсаң да *күйинип*, Кирип келсем қарар едің сүйинип (К.Султанов). 2. Ызаланыу, кейиу, назырканыу. Қосыбай тунжырап отырып,

жекиринип *күйинди* (К.Султанов). **3.** Ашыўланыў, тулланыў, күйип-писиў, кәхәрлениў, түтигиў. Исип-кеўип *күйиниў* менен кисесинен папирос алып шекти (Ө.Хожаниязов). Отырған бийлер, кәтқудалар елге қайтып ... *күйинип* парты шығып, кәхәрленип, барып-келип отыр (Ж.Аймурзаев). **4.** Қыйналыў, жаны ашыў, азарланыў. Үй машқаласы жеңилип, дүзелип киятырғанына қарамастан, көп сарсық, ишлей *күйиниў* Акбийдайды жиңишке жапсаққа тап қылды (Т.Қайыпбергенов).

КҮЙИНИШ ат. Қайғы, мун, уғайым, хәсирет. Рөўшанның сана-сезиминде хәзирги мәхәлде пахтаның шашылып жатырғанына *күйиниш* бар еди (Ж.Аймурзаев).

КҮЙИНИШЛИ кел. Күйикли, қайғылы, өкинишли, хәсиретли, аянышлы.

КҮЙИНИШЛИЛИК ат. Күйиниўшилиқ, қайғырыўшылық, өкинишлилик, аянышлылық.

КҮЙИНИШСИЗ кел. Уғайымсыз, өкинишсиз, қайғысыз.

КҮЙИНИШ-СҮЙИНИШ ат. Азап пенен шадлық, қайғы менен қуаныш. Турмыстағы *күйиниш-сүйиниш* картиналарын суўретлейтуғын әдебий шығармаларымызды атап көрсетиўге болады (Қ.Айымбетов).

КҮЙИНТИҰ ф. Өкинтиў, қыйналтыў.

КҮЙИҢКИРЕҰ ф. **1.** Жаныңқыраў, өртениңкиреў, алысыңқыраў, тутаныңқыраў, шала жаныңқыраў. Солдат етигин отқа жақынлатып қойып кеткенде, ол жаңа уйқыға кете бергенде етигиниң қонышы *күйиңкиреп* баратырғанын сизди. **2.** Қандай да бир заттың азырақ күйип кетиўи. Палаўдың түби жаңа ғана *күйиңкиреп* баратырғанлығы сезилди (Қ.Аралбаев). **3.** аўыс. Жәбирлениңкиреў, қыйланыңқыраў, азапландырыў. Усы балалардың болмайтуғын хәрекетлеринен *күйиңкиреп* турман, — деди кемпир.

КҮЙИҰ ф. **1.** Жанып турған отқа, қозға, қайнаған суўға, күйдирилген майға писип қалыў, *күйип* қалыў. От пенен ойнама, қолларың *күйеди* (Х. Турымбетов). **2.** Өртениў, жаныў. Кемпирдиң жармасын ишип болып патша тандырды көрсе, ишинде бир адам *күйип* өлип атыр екен (ққ.х.е.). Отқа *күйген* белсаптай, тақан түйген келсаптай, Дүңкилдемең келинлер (Р.Хожамбергенов). **3.** Ыдыстың астында от жаныўы менен оның ишиндеги суйықлық хәм тағы басқа усы сыяқлы тағамлардың *күйиўи*. Майым *күйип* кетер, ишке барайын. **4.** Ыссылықтың тәсиринен хәр түрли затлардың *күйиўи*. Нан

пискенше гүлше *күйеди*, (ққ.х.н.м.). 5. Ауырыудың, наукастың бийтаптың денесинің қатты қызыуы, ыссылығы көтерілиуі. 6. Күннің қатты шыжғырып ысып кетиуі, қайнауы. *Күйіп* тұрған күн тас төбемізге түсіп, адамды шыдатар емес (Ө.Айжанов). ◇ **Қумға күйіу** — жердің ыссылығы, қызыуы, шыжғырыуы. Сууға кетіп мантиғып, Қумға *күйген* табаны (Т.Сейтжанов). **Аяқ күйіу** — күннің қатты ысыуының нәтижесінде жердің ысыуынан аяқты *күйдиріуі*. Жер бассан — аяғың *күйеди*, тик жүрсен көктен қадалған қуяш мийимізди теседи (Ө.Хожаниязов). **Қуяшқа күйіу** — күннің ысыуынан қызыу, ысыу, писиу. Қуяшқа *күйген* бетлеринің алмасы қаралтым қызыл, мурнының ушы сәл ийілген, үпилдирик муртлары жаңа ғана тап беріп киятыр (Т.Қайыпбергенов). 7. ауыс. Дәртке аспай қалыу, босқа кетиу. Шылымкештің қолы *күйеди*, Хәм пулы *күйеди* (ққ.х.н.м.). 8. ауыс. Жоқ болыу, набыт болыу. Малының малы *күйеди*, Малсыздың жаны *күйеди* (ққ.х.н.м.). 8. ауыс. Басқа биреу ушын азап шегиу, жаны ашыу, қыйланыу, жәбірлениу. Сумлық қылса сыр алдырар баладай, Кеуілшеклик минезине *күйемен* (И.Юсупов). 9. ауыс. Ашыуы *келиу*, ханасына сыймау, исиниу, ызаланыу. Тағы да не ылаң шығарды, — деймен ишимнен, *күйіп* кеттім (Ө.Айжанов). 10. ауыс. Қыйнау, кегін алыу, өш алыу. Науқан туттым халқым жипек кийсин кеп, Дос кууанып, душпанларым *күйсин* деп (И.Юсупов). 11. ауыс. Азап көріу, бийзар болыу, жанына тийиу. Ата-анамды көп *күйдирди*, Залымлығын хан билдирди, ... (Бердак). Өзим рекламадан *күйіп* отырман ғо (М.Нызанов). 12. ауыс. Жаксы көріу, ашық болыу, сүйиу. Хәр ким яр ышқында *күйсе* жасында, Мендей болып *күйсин*, Әмиудің қызы (И.Юсупов). 13. ауыс. Шыдамау, сабырсызланыу, тақатсызлыныу. *Күйгениңнен* айтасаң-ау, баяғылары студент дегеннің стипендиясы өзине жетіп шамаласар еді, быйылларғысы сирә мурт май болмайды екен (М.Нызанов). ◇ **Аузы күйіу** — 1. Аузы ыссы нәрсеге (ыссы сұйықлық, қатты зат т.б.) *күйиу*. Быламыққа аузы *күйіп*, Еңкейгенде мурты тийіп, Ашыұланып қабақ үйіп, Бір ойқанды салған екен (Бердак). 2. ауыс. Қәтелескен, адасқан, алжасқан. **Аузы күйген** — қатықты да үлпеп ишеди (ққ.х.н.м.). Қайта-қайта аузы *күйген* халықпыз (Т.Қайыпбергенов). Ашықлық отына *күйіп*-жаныу — мухабатқа берилиу, ашықлық дәртинен жаныу. Шарық ийирсем былғауышым қарамаң, Ашықлық отына *күйіп*-

жанаман (ққ.х.қ.). **Жаны күйиу** — кыйналыу, азапланыу. Малсыздың жаны *күйеди* (ққ.х.н.м.). **Жан күйдириу** — өзін аямау, жанын пидә етиу, берилип ислеу. Дәртлі лираң менен инсанлар бахтын, *Жан күйдирип* жырлайсыз сиз удайы (И.Юсупов). **Жүрек күйиу** — ауыс. Қыйналыу, азапланыу. ... жүрегим *күйсе* де сыр бермей отырдым (Ө.Хожаниязов). **Иши күйиу** — 1. Қыйналыу, азапланыу. Жаманға бир ис тапсырсаң, Питкенше ишин *күйеди* (ққ.х.қ.). 2. Бар болғанын көре алмау, қызғаныу. Иши *күйген* дуз жаласын! Өмиримиз бар бағы-бостан, ... (И.Юсупов). **Иштен күйиу** — кийлигип жүриу, жығырданы қайнау, қәхәрлениу, *күйиниу*. ... иштен *күйип* жүрген адамлардың да ол уақытлардағы зулымлықтарды еситип, көргеннен соң хан хукуметинен кеули қайтайын деди (К.Ирманов). **Күнге күйиу** — қыйналыу, азап шегиу, тиккелей қуяш нуры астында қалуу. Жол бойында күнге *күйип*, шаң жутып, Турыпты бир бала көтерген хаял (И.Юсупов). **Күйип кетиу** — қатты ашығуланыу, жанып кетиу, күйиниу. Дәкки үстине дәкки жеген Ромеш ақыр соңында биротала *күйип кетти*. **Күйип-жаныу** — қатты қыйналыу, кийлигиу. Есинен танып *күйип-жанды* («Мәспатша»). Баршынның ашықлығын бир-бир баян қылып, *күйип-жанып*, шайырлық пенен Көкаман кул патшаға не айтып турған усайды («Алпамыс»). **Күйип-писиу** — шыр-пыры шығыу, парт болыу, күйиниу. Нурлы сөзин *күйип-писип* тез-тез айтады (К.Аралбаев). Кейин өз-өзинен *күйип-писип* басын шайқай береді (А.Бекимбетов). **Күйиктен шашы ағарыу** — жаманнан бийзар болыу, азап, қыйыншылық. Жетписке хәм келди жасым, *Күйиктен* ағарды шашым, ... (Бердақ). **Қанат күйиу** — күннің ыссылығынан жердің хәм аспанның, әлемнің қызыуы, ысыуы, күйдириуи, шыжғырыуы. Қус ушса қанаты *күйген* Мырзашөл, Хәзир-ақ алтынды береді мол-көл (И. Юсупов). **Намыстан күйиу** — арланыу. Минип бедеу желгенди, *Намыстан күйип* өлгенди («Қырк қыз»). **Мийнети күйиу** — ислеген хәрекетлери босқа кетиу, зая болыу. Сонша жерден келген мийнетти *күйдирежақ* (Т.Қайыпбергенов). **Ушты-күйди жоқ** — дерексиз кетиу, бирден ғайып болыу, изсиз кетиу. Бәхәрде Мурат шайық устаны үйине қондырыуға апарған күни, ақшам Владимир *ушты-күйди* жоқ болып шықты (Т.Қайыпбергенов). **Үйи күйиу** — жоқ болыу мәнисіндегі сөгис, ғарғыс сөз. Әдилсиз заманның үйи *күйсин*, хәр бир күни қарақан, тиришиликке қолайсыз-ақ ... (К.Ирманов). *Үйи күйгир* болыслар, байлар, ийшанлар бизлер айыпкер деп гүә болды (К.Әуезов). **Ышқы**

отыша күйиу — ашықлыққа берилиу, жақсы көриу, унатыу, жанын пидә етиу. Шыңқобыздың жағар нама сазлары, *Ышқы отына күйип* хәм де назлары (Омар). **Ерк ышқында жаны күйиу** — мухаббаттың жолына еркин бериу, бағыш етиу. Сүйген хақыйкатлықты хәм ерк ышқында *жаны күйген* (И.Юсупов). **Ықласы күйиу** — мийнети, хәрекетлери зая болыу. Еки елди тууысқанластырып жүрген Айғара бийдің *ықласы күйеди* (Т.Қайыпбергенов). **Ыссыға күйиу** — қыйналыу, азапланыу. Өмир, бул-гә бийикке шығыу, гә шуқырға кулау, гә *ыссыға күйиу*, гә музға тонлау (Т.Қайыпбергенов).

КҮЙМЕ ат. Үсти, қыр дөгереди былғары хәм де баска хәр түрли материаллар менен қоршалып бастырылған, көркем етип безелген жеңил арба, бөгенекли арба. ... Баршын қызды *күймеден* жерге түсирип, бетине ақ салып, ортаға алып, ауылға қарап кәдем қойды («Алпамыс»). Көшкенде көлеңкели бар *күймеси*, Көйлеги дарайыдан, он түймели (Әжияз). Ханның өзи *күймесине* мингизип кетти (Т.Қайыпбергенов).

КҮЙМЕДЕЙ кел. Күймеге мегзес, күйме яңды. Алыста *күймедей* безелген арбалардың киятырғанына көзи түсти (ққ.х.е.).

КҮЙМЕЛИ кел. Күймеси бар, күймеге ийе, күйме орнатылған. Байбәтше атты жегип, *күймели* арбасына минип баяғы патша қызының көшкисине тағы барады (ққ.х.е.).

КҮЙМЕШИ ат. 1. Күймени ислеитуғын, соғатуғын уста, маман. 2. Күймени меңгериуши, айдаушы, басқарыушы.

КҮЙРЕК кел. Ғышырлақ, қытырлақ (бул, әсиресе, сөкке айтылады, сөкке тән). Сөктің *күйрек* болыуы, тарынын қайнауы менен қууырылыуына байланысly, — деп кемпир күлип қойды.

КҮЙРЕЛИУ ф. Ғышырланыу, қытырланыу. Тарыны жақсы қууырып, келиде түйиуин тапса, сөк *күйрелип*, пәкизе болып шығады (ққ.х.е.).

КҮЙРЕТИЛИУ ф. Жақсы кептирилиу, қуұратылыу, ғышырланыу, қытырланыу. Көп жылдан бери күнге *күйретилип* жатырған тораңғылдың шақалары аяқ астында пышырланып, майда-майда болып бөлектеліп атыр (Ө.Айжанов).

КҮЙРЕТИУ ф. Кептириу, қуұратыу. Жазықсыздан сүйеклерин *күйретип*, Жас тәніне алмас канжар түйретип (И. Юсупов).

КҮЙРЕУ ф. Бир нәрсенің баска сыртқы нәрсенің тәсиринен көбірек қуұралып көбиуі, қуұарыуы, кеуіуі, қақсауы.

Есимнің күнге *күйреген*, жаслай мийнетке шыныққан күшли денеси, шымыры билеклери хеш нәрсени шыдатар емес (Ө.Шамуратов).

КҮЙ ат. 1. Көше, сырт, дала. Мине жүрис тынды көше-*күйлерде*, ... (И.Юсупов). 2. Көринис, халат, жағдай. Мениң усы *күйге* түсіуіме себепши болды (М.Нызанов). 3. Бет алыс, пәт. Алдына шақырып алады, Бурынғы *күйден* қайтады, ... (Қырқ кыз).

КҮКИРТ I ат. хим. Сарғыш түсли, тутанғыш, жанатуғын химиялық зат, элемент. Буннан тыскары, инсан саламатлығы хәм қоршаған орталыққа зыян жеткизиуши басқа элементлер, яғнай, алтын *күкирт* ангидриди, қурым, азот оксиди хәм қурамалы орғаникалық бирикпелер диоксинлер де тасланады («ЕҚ». г.). ♦ **Күкирт кислотасы** — түссиз май сыяқлы минераллы суйык зат.

КҮКИРТ II ат. 1. От жағыу үшін бир басына жаныушы зат жағылған шөп, күкирт шөп, шырпы. Соң газдің қасынан *күкиртти* алып, торт үстине кадалған рәнбәрең шамларды тутандыра басладым (М.Нызанов). 2. Күкирт шөплерин салып қоятуғын, еки қапталына жандырыушы зат жағылған қутыша. Папирос шегетуғын хәр бир адамның қалтасында *күкирт* жүриуи лазым (Қ.Аралбаев).

КҮКИРТЛИ кел. Күкирти бар, күкиртке ийе.

КҮКИРТСИЗ кел. Күкирти жоқ, күкиртке ийе емес. Аңға шығыушы адам *күкиртсиз* жүриуге бола ма? — деп жолдасларына гүнкилдеди (Ө.Хожаниязов).

КҮКИРТТЕЙ кел. Күкиртке усаған, күкирт янлы, күкиртке мегзес, *күкирт* сыяқлы. ♦ **Күкирттей жаныу** — қуурақ затлардың *күкиртке* ұксап тез алысуы. Ошаққа салынған хәр бир ағаш *күкирттей* жанып, қазандағы майды шыдатар емес (Н.Дәукараев).

КҮКИРТ ШӨП ат. Күкирттин хәр бир данасы, күкирттин хәр бир шөби. Қалған жалғыз ғана *күкирт шөптин* жәрдеми менен отты алыстырып, үсти-басымызды кептирип алдық та, алға қарай жүре басладық (Қ.Аралбаев).

КҮЛ I ат. Отқа жағылған нәрсениң (ағаш, резина хәм т.б.) қалдығы, майда унтағы. ... саудагерлердің хаялы жанып, *күл* болып кетипти (ққ.х.е.). ... қууратып қойған ғауашаның гүлин жағып *күл* етти (Ж.Аймурзаев). ♦ **Күл етиу** — ышқында жаныу, жақсы көриу, жолында ада етиу, қыйнау. Ұмитсиз ышқы аяусыз, Өртеди оны, *күл* етти (И. Юсупов). **Күл болыу** — өзін арнау,

бағышлау, жоқ етиу. Ол әжайып саз дауысқа сайрап-сайрап, ышқы отында өртенип *күл* болады хәм *күл* ишинен дүр-дүр силкинип қайта тириледимис (И.Юсупов). **Көмешине күл тарыу** — өз пайдасына тартыу, өз мәпи ушын қызыксыныу, пайданы жақсы көриу. Хәр ким өз көмешине *күл* тартқан. Баспана жоқ, ашырқады кеуип ел (С.Нурымбетов). Көмешке *күл* тартсаң, егер гөрқаусып, Жеңилдің үстинен барсаң жалқаусып, ... (И.Юсупов). Оты менен кирип, *күли* менен шығыу — бир үйдин барлық жумысын ислеу, тынымсыз, минсиз хызмет етиу. Оты менен кирип, *күли* менен шығып жүргенде, Палманға көк тыйын бермей кууып жиберген (Н.Дәукараев).

КҮЛ II ф. 1. Адамның кеуилинің көтерінки болыуы, шадланыу, кууаныу. Сен *күл*, бизлер хошеметин жеткеремиз, .. (Ө.Айжанов). ◇ **Ашшы күлки** — өткір нәзер, басқаша қарас. «Енди алдым» десем, кадалар көзиме, Усы бир мырс еткен *ашшы күлкиси* (И.Юсупов). **Күлип-ойнау** — кеуилли болыу, шадланыу. *Күлип-ойнап* түсима бир ен, Тойып-тойып қарайын, ярым (И.Юсупов). **Күндей күлиу** — жайнап-жаснау, жасарыу, рәхәтлениу. Кел, кел, *күндей күлген*, ай жүзлим, мениң, Кең далада жүрип сыр айтысайык! (И.Юсупов). **Күлки болыу** — маскара болыу, мазақ болыу, уятқа қалыу. Қаларман ба усы жерде, Елге *күлки* болған басым (Бердак). **Күлки етиу** — маскара етиу, мазақ қылыу, кемситиу, менсинбеу, көзге илмеу. Малы жоқты еттин өсек, *Күлки* қылдың бизди, дәуран (Бердак). **Күлки болыу** — Сөзге қалыу, өсек болыу. Сайып-сайып сыртынан, *Күлме* адамның артынан. (И.Юсупов). Журт күлер, журт күлип жүрер — сақланыу ушын айтылады, адамлар алдында күлкіге қаламан деп ойлау, гәп-сөз, өсектен. Ашайын, қолымды жибер, Қолтыкламай-ақ кой, *журт күлип* жүрер, (И.Юсупов).

КҮЛБЕ ат. Кишкене көримсиз үй (ққ.фоль.).

КҮЛБЕХАНА ат. Турак жай, үй (ққ.фоль.).

КҮЛГЕН ф. Мыйығын тартып күлиу. Күлген сайын күлгин келеди, ... (К.Султанов).

КҮЛГЕНСИҰ ф. Өтирик күлиу, күлгенге усау, күлген болыу. Келиншек *күлгенсин*, әсте мыйығын тартып қойды (Қ.Айымбетов).

КҮЛГИЗДИРИҰ ф. Күлкисин келтириу, күлдиргизиу. *Күлгиздирип* көпшиликтің уақтын хошладым, Арасына өтириктен қоспадым (Р.Хожамбергенов).

КҮЛГИЗИҮ ф. Күлдириү, күлдиргизиү, күлдиртиү. Қасын керип наз етип, *күлгизеди* әстен сынқылдатып (Р.Хожамбергенов).

КҮЛГИШ кел. 1. Көп күлетуғын, күлеуик, күлгиш адам. Бир күлсе қоймайтуғын жүдә *күлгиш* (Қ.Айымбетов). 2. Мазақлағыш, сынағыш, сөз маскаралағыш. ... өзи халын билмейди, кисиге *күлгиш* (Қ.Айымбетов).

КҮЛГИШЛИК ат. Күлгишлик, күле беретутуғынлык, күлеуик. Инимиздің өзинің билгени ме, қарамайды оның *күлгишлигине* (Р. Хожамбергенов).

КҮЛДЕЙ кел. 1. Күл сыяклы, күлге мегзес, күлге уқсас, күл тәризли. *Күлдей* қылып ушырды, Шақақлаған мәзлерин («Қырк қыз»). 2. Майда, жүдә майда, мап-майда, унтақ. *Күлдей* болып тартылған жүеринің унынан гүртик салыпты, — деди Жаңабай қапталындағы отырған жолдасына (Қ.Аралбаев).

КҮЛДИР ф. Кеуилин мәс етип күлдириү. *Күлдир* сонда, сездирме мұртқа (Р.Хожамбергенов).

КҮЛДИРГИ күлдирги сөз кел. 1. Қызықлы, күлкили. Дәуекенің ауылының адамлары усы болған уақыяны *күлдирги* сөз ретінде маған сөйлеп берген еди (Қ.Айымбетов). Жыраудың куйқылжытып айтқан *күлдирги* сөзлерине жигитлер күлисип, бағанағы ашыу ұмыт болып баратыр еди (К.Султанов). 2. **Күлдирги сөзли** — кууақы, кууқыл, хәзилкеш. Ол жүдә *күлдирги* сөзли жигит (А.Әлиев).

КҮЛДИРГИЛИ кел. Кууақылы, күлкили, кууқыллы. Жаббақлардың *күлдиргили* сөзлерине кемпир хайран қалып, күлип тура берди.

КҮЛДИРГИШ ат. 1. Күлкили әңгиме айтқыш. 2. Лакқы, куу, кууқыл. Келген жигиттің кеуилли, *күлдиргиш*, кууақы екенін хан сезип жанына отырғызды (ққ.х.е.). 3. Адам күлгенинде еки жүзинде ойылып көринетуғын белги. Жанға дәрт салады сынқ-сынқ күлгениң, Сонда бетіндеги *күлдиргишиңнен*, Көринер адамға бир гөззал әлем (И.Юсупов).

КҮЛДИРГИШЛЕҮ кел. Күлкили әңгиме айтыу, лакқылау, куулау, кууқыллау.

КҮЛДИРЕҮИК ат. Басқа биреудің күлкисін келтиретуғын адам. Қызықлы сөзлерди айтып беріуши, хақыйқат *күлдиреуик*, — деп усыны айтса болады, Жолеке (Қ.Аралбаев).

КҮЛДИРИҮ ф. Қызық сөз, әңгиме айтып беріп басқаларды күлдиргизиү. Кеули келгенин *күлдирген*, Кеуили келмегенин *бүлдирген*, Мудамы халық үстинен күн көрген (ққ.х.к.).

КҮЛДИРТИҰ ф. Басқа биреудің күлкісін келтиріу. Хәмме адамлардың қолынан *күлдиртиу* келе бермейди, — деди Шәмшет жанындағыларға (Ө.Айжанов).

КҮЛЕГИШ кел. Күле беретуғын, көп күлетуғын, күлкішил, күлеуик. Орынсыз жерде отырып, *күлегиш* болмаң, келинлер (Р.Хожамбергенов).

КҮЛГИШЛЕҰ кел. Күле беретуғынлау, күлеуиклеу. Жаббақларды *күлегишлеу* жигитлер ме, — деп ойлайман деген гәпин бирден тоқтатты кемпир.

КҮЛЕҰИК кел. Орынсыз көп күле беретуғын, күлкішил адам. *Күлеуик* жеңіл қызынан, Қаншасын әкеп тусадың? (Р.Хожамбергенов).

КҮЛЕҰИКЛЕҰ кел. *Күлегишлеу*, күлгішлеу. Кирип келген орта бойлы жигиттің *күлеуиклеу* екени оның бет алдынан сезилип тұр.

КҮЛИК ат. Хасыл ат, сәйгүлик (ққ.ф.).

КҮЛИМЛЕНИҰ ф. Көркейіу, жайнап-жаснау, құлпырыу. Алғаным билинбеди, — деп, жигит жымыйып *күлимленип* (Р.Хожамбергенов).

КҮЛИМЛЕСИҰ күлимлеу феиилинің шериклик дәрежеси.

КҮЛИМЛЕТИҰ күлимлеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

КҮЛИМЛЕҰ ф. 1. Күлимсиреу, жымыйу, әсте езиуін тарту, мыйық тарту, күле шырай бериу. Жабылған қабағының астынан көзи *күлимлеп* тұрды (Ө.Айжанов). Отыр бәри столда, Жарқын жүзи *күлимлеп* (Б.Қайыпназаров). Есиктен бир адам *күлимлеп* шықты (Ө.Хожаниязов). 2. Жайнау, жарқырау, дөниу, кубылыу. Енди оған биреудің жүзине қарау, ерине *күлимлеу* мүмкин емес (Т.Қайыпбергенов).

КҮЛИМСИРЕНИҰ ф. Жымыйыңқырау, мыйығын тартыңқырау. Бундай үлкен қустың пәрлеринің биригиу дәрәтпелерине олар *күлимсиренип* қарап тұрды («Жеткіншек» г.).

КҮЛИМСИРЕСИҰ күлимсиреу феиилинің шериклик дәрежеси.

КҮЛИМСИРЕТИҰ күлимсиреу феиилинің өзгелик дәрежеси.

КҮЛИМСИРЕҰ ф. Мыйық тарту, езиу тарту, күлимлеу. жымыйу. Мәкке молла көзинің қарашығын ойнатып, мыйығынан *күлимсиреп* отырды (А.Бекимбетов). Ол уялғанынан төмен қарап *күлимсиреди* (Қ.Аралбаев). Пахта тергиш

бармақларын шашына, *Күлимсиреп* орайды да ойнайды (И.Юсупов).

КҮЛИҢКИРЕҰ ф. 1. Күлимсиреу, жымыйу, мыржыйу, мыйығын тартыңқырау. Сәлиманың айтып отырған қырсық сөзлерине Жәмиyllа *күлиңкиреп* қойды (К.Султанов). 2. Күлкисин дауам етиу, созыу, күле бериу. Ауызын жаппай Жаббақлардың еле де *күлиңкирей* бергенине кемпирдің ауызы ашылып хайран калып тура берди (Б. Кербабает).

КҮЛИСИҰ ф. Копшилик болып кууанғанда, шадланғанда мыйық тартыу, езиу тартыу, ғарқылдасыу, шақалақласыу, кеңкилдесиу. Бул хәрекетке хәмме ишек-силеси қатқанша жатып турып *күлисти* (К.Султанов). Олар бир-бирине суу шашып *күлисип* келип ойнайды (Ж.Аймурзаев). Деп болыслар, ғарқылдасып *күлисти*, Жарлыларды етип күлки-келеке (Ж.Аймурзаев).

КҮЛИСЛИК ат. Келеке, кекесин, мысқыл (ққ.ф.).

КҮЛИСПЕ ат. Кууаныш, шадлық уақты-хошлық, кеуил шадлық. *Күлиспелер* де басылайын, — деди де шоштыған жигит сыртқа шығып кетти (Қ.Айымбетов). Ол *күлиспеден* кейин ғана сөзге араласты, ... (А.Бекимбетов).

КҮЛИҰ ф. 1. Кууаныу, шадланыу уақытларындағы езиу тартыу, мыйық тартыу, жымыйу, ғарқылдау, шақалақлау, кеңкилдеу. Ол «Бир ақшам да жолдаслыққа жарамадың», — деп *күледи* (Ө.Хожаниязов). 2. Күлки менен масқаралау, мазақлау, мысқыллау. Жигит *күледи*, жасы үлкен оны сыйлағанлық деп түсинеди (Г.Есемуратов). Қара ғәүмисти жетеклеп киятырған кемпирдің жүрисин ерси көрип Жаббақлар оның сыртынан қарап *күлди*. ◇ **Әуилдеп күлиу** — жас баланың дауыслап әуилдеуи, күлиуи. Тууылып анамнан әуилдеп *күлгеним*, Есим енип кууанғаным, жүргеним (Ө.Шамуратов). **Дуу күлиу** — көпшиликтің дауыс шығарып бирден *күлисиуи*. Жұртты дуу *күлдирип* ысқырып сонда, ... (И.Юсупов). Жолдаслары дуу *күлисти* (Т.Қайыпбергенов). **Жадырап күлиу** — кеуилли болып, кеули йошлы болып күлиу. «Түсинбеппен ау оған мен ғешше», Деп жас жигит жадырап *күлди*. (И.Юсупов). **Жайнап күлиу** — кеуилли түр билдирип күлиу, кеули шад екенин билдирип *күлиу*. Апақшапақ жайнап *күлип* отырған (И.Юсупов). **Жорта күлиу** — өтирик *күлиу*, илажсыз *күлиу*. Жорта *күлип* шақақлама, Орынлы ис исле, балам (Бердақ). **Жүзи күлиу** — тек бетәлпетиниң *күлиуи*, күлим шырай бериуи, ал, ойында басқаша болыу. Жүзлери *күлип*

жылтырап, Ишлери турар сотласып (И.Юсупов). **Жымыйып күлиу** — сәл ғана ыржыйу, азғана мыржыйу, езиу тартыу, мыйық тартыу. Әсиресе, усы минутларда Оразгүл маған не ушын *жымыя күле* берип қарамас екен деген қыял балалық кеулимди бийлеген еди (Ж.Аймурзаев). **Еркисиз күлиу** — мәжбүрленип *күлиу*, өзін бийлей алмай *күлиу*. Палман менен Сапар *еркисиз күлип* жиберди (М.Әбдирейимов). **Гүллер күлиу** — ауыс. жайнау, жадырау, қулпырыу. Суу бойында гүллер *күлип*, Қарлығашлар сайрайды (И.Юсупов). **Ғарқылдап күлиу** — дауысын қатты шығарып *күлиу*. *Ғарқылдап күлип*, бабаға кеули толып, ықласына ырза болып, бир хәмиян қолына қызыл берди («Мәспатша»). **Ғырқ-ғырқ күлиу** — масқаралап *күлиу*. Жолдаслары түйилген текелердей ғырқ-ғырқ *күлди* (Т.Қайыпбергенов). **Зауықланып күлиу** — қуанышлы түрде *күлиу*, кеуилленип *күлиу*. Дәрәя бойда олар шалқып, Шын зауықланып *күлди* қатты (И.Юсупов). **Ишек силеси қатып күлиу** — қайта-қайта дауысын шығарып *күлиу*, тынбай *күлиу*. Оны Нуржан сезип қалғанлықтан *ишек-силеси қатып күлди* (С.Хожаниязов). Кәрүан басының да *ишек-силеси қатып күлип-күлип*, жолдасы менен арқа сүйесип нар үстинде пәрүайсыз уйқыға кетти (Т.Қайыпбергенов). **Кеңк-кеңк күлиу** — дауысын қатты шығармай әсте-әсте *күлиу*. Мурат шайық бетин қалпағы менен сыпырып кекесине кеңк-кеңк *күлди* (Т.Қайыпбергенов). **Кеңкилдеп күлиу** — дауысын изли-изинен қайта-қайта шығарып *күлиу*. Әзберген де, Әжинияз да *кеңкилдеп күлип* киятыр (К.Султанов). **Күле бериу** — тоқтамай *күлиу*, иркілмей *күлиу*. Папасына, мамасына, апаларына, хәттеки келген қонақларға да қарап баяғыша *күле* берди (Ө.Айжанов). **Күле карау** — *күле* шырай берип *карау*, *күлимлеп карау*. — Алочка! — дедим мен қыздың көзине *күле қарап*, оның қолын шап берип уладым (Ө.Айжанов). **Күле шырай бериу** — жаудырау, жүзи күлки арқалы кеуилли түрге ениу, жаснау, жайнау. — Хармаңыз! — деди *күле шырай берип* көз қырын таслаған Шыныбийке (Ж.Аймурзаев). **Күлим қағыу** — күлимсиреу, күлимлеу, *күле* шырай бериу. Доктордың көзлери жыпылықлап, *күлим* қақты (Ө.Хожаниязов). Деди де Таня *күлим* қағып, Жуп шелегин алды қолға (И.Юсупов). **Күннің күлиуи** — ауыс. Қуяштың жайнауы, аспанның ашық болыуы. Ала таудың аспанында *күн күлип*, Қара тауда Шолпан тууып атқандай (И.Юсупов). **Қуяштай күлиу** — жайнап-жаснап, кеуилли болып *күлиу*. — Әне осырақ, саған

айттым, менде Алпамыстың күши бар, — деп Кеулимжай атын өкиреңлетіп барып, ғарры торыда *қуяштай күліп* отырған баланы камшы менен түртті (Т.Қайыпбергенов). **Ларс күліу** — қатты дауыс пенен бірден *күліу*. Бул кирип келген маймыл түс Абдулғазы ханның өзи еді, асау қыздың «уай, апа!» деп, шыңғырған сестинен ләззетленді ме, «хаха-халап» *ларс-ларс күлді* (Т.Қайыпбергенов). **Муртынан күліу** — тек мурты қыймылдау, қозғалыу, *күлгени* муртынан билиниу. Муртынан *күліп* қарайды, Өткеріп көзден хәммесін (Б.Қайыпназаров). — Дурыс-ға, — деди ғарры *муртынан күліуінше* (М.Нызанов). **Мурнының ушынан күліу** — *күлгенде* мурнының ушы қыймылдау, белгі бериу. Мийирхан мурнының ушынан *күлді* (Ө.Хожаниязов). **Мыйық тартып күліу** — әсте күле шырай бериу, ыржыйып қойыу. Әсте ғана Сәуле *мыйық тартып күлді* (Ө.Хожаниязов). **Мыржыйып күліу** — мыйық тартыу, езиу тартыу. Ол маған қарап *мыржыйып күлді* (Т.Қайыпбергенов). Мырс(-мырс) етип күліу — әстелеп *күліу*, мырсылдау, дауысын әсте шығарып *күліу*. Келиншектің өзи де кеңкилдеп, мырс-мырс етип күлді (К.Султанов). «Қызық адамсыз» деп мырс етип *күлді* (И.Юсупов). **Мысқыллы күліу** — мазақ етип *күліу*, кемситіп *күліу*. — Ну смотри! — деп мысқыллы *күліп* қояды (М.Нызанов). Қыз және бизлерді ермек еткендей *мысқыллап күлді* (М.Нызанов). **Ойнап күліу** — жайнап-жаснап жүриу, қуанышлы болып жүриу. Хәзир сәудиги менен бир *ойнап күліуге* зар (Ө.Хожаниязов). Жарасар ма *ойнап-күліу*, Еллиде белли өмирим (Бердақ). **Орынсыз күліу** — ретсіз күліу, қолайсыз *күліу*, жағдайсыз *күліу*, бийжағдай *күліу*, бийорын күліу. Басқа сөз есима кирип шықпады, тығыла да бериппен, орынсыз күле де бериппен (Ө.Айжанов). **Сылқ-сылқ күліу** — *күлген* уақытта денеси де қозғалып *күліу*. Алтын шәрдөреде сылқ-сылқ *күледи*, Көз алмай тауыс хәм кырғауыллардан ... (И.Юсупов). **Сыңқ-сыңқ күліу** — дауысын әсте шығарып *күліу*, сыңқылдау. Сөуле бул Ержанға көзинің қыйығын салып сыңқ-сыңқ *күлді* (С.Хожаниязов). Көзимнен қолларын жаздыра беріп, Сыңқ-сыңқ етип *күлді* алдыма келип (И.Юсупов). **Тислерін көрсетіп күліу** — әсте ғана жымыйып қойыу, *күлгенде* тислери көриниу. Аманлықтың жүзи қызыл гүлдей қызарып, ақ гүл ғұмшасындай *тислерін көрсетіп күлді* (Т.Қайыпбергенов). **Шадлы күлки** — йошланып, кеуилли болып *күліу*. Ол ораққа шыкса, күнликши халқы, *Шадлы күлкилерге*

батар удайы (И.Юсупов). **Шадлық пенен күлиў** — қууанышта күлиў, уақты-хошлық пенен күлиў. *Шадлық пенен күлген* дауыслары бағдағы бұлбиллердің сести менен косыла жаңлайды (Ж.Аймурзаев). **Шақалақлап күлиў** — қатты дауыс шығарып күлиў. Буны көріп Гүлайым, *Шақалақлап күледі* («Қырқ қыз»). **Шақалақ атып күлиў** — дауысын қатты шығарып күлиў. Ал, ол болса мениң аұырсынғанымға *шақалақ атып күлиўи* менен машинаға барып отырды (М.Нызанов). **Хәзиллесип күлиў** — дәлкеклесіў, ойнаў. Баслық көптің бири болып *хәзиллесип күлип* отыр (Г.Есемуратов). **Ықлас пенен күлиў** — шын берилип, жаманлықты ойламай күлиў. Оның *ықлас пенен күлгенин* көріп, Ойлар едің қыз екен деп әрмансыз (И.Юсупов). **Ыржыйып күлиў** — әсте аұзын ашып қойыў, мыйығын тартыў. Сәлийма *ыржыйып күлди* (К.Султанов).

КҮЛКИ ат. 1. Адамның қууаныў, шадланыў уақытындағы шығаратуғын дауыс, сес. Косымбай дәрхал *күлкисин* тыйып, иренжиген киси қусап моллаға бурылды (К.Султанов). Ерксиз тартар кеўлиңди, жигитлер, қызлар *күлкиси* (Б.Қайыпназаров). 2. Мазак, мысқыл. Мен турман зар менен зарлар айтып, Душпанға *күлки*, досқа хәсирет молайтып (Омар). 3. Хәзил, ойын-дәлкек. Женге, тағы түсип қалма, Деген *күлки* сеслер шықты (Ш.Артық). ◇ **Ашшы күлки** — хакыйқатлықларды күлки аркалы билдириў, сынға алып күлиў. *Ашшы күлки* менен журтын жубатып, Шымбай жақта өткен Өмирбек лаккы (И.Юсупов). **Баскыласпа күлки** — бир-биреўди сынға алып, кемшиликлерин тауып айтып күлисиў. Баскыласпа күлки үсти — үстине, Кетти шағлап патефонның сести де (И.Юсупов). **Заўықлы күлки** — шадлы, йошлы, кеўилли күлки. *Заўықлы күлки* кеўилди ашып, тазартып, ... (И.Юсупов). **Елге күлки болыў** — көпшиликке, адамларға маскара болыў, мазак болыў. Қартайғанда елге *күлки* болмайын, өзим тени кемпир-семпир болса қарастырағо... (М.Нызанов). **Жат күлки** — өзге, басқа биреудің күлкиси. Бир гезде қағаздан көтерип басын, Бир *жат күлки* менен сыйпады шашын (И.Юсупов). **Күлки болыў** — мазак болыў, маскара болыў, әўере болыў. ... көп жерде сыры ашылып халыққа *күлки болған* жерлери де болды (Қ.Айымбетов). **Күлки-келеке** — мазак, маскара. Деп болыслар ғарқылдасып күлисти, Жарлыларды етип *күлки-келеке* (Ж.Аймурзаев). **Күлки етиў** — маскара етиў, мазак етиў. Өзинди өзиң *еттиң күлки*, хәммелерге бердің белги (Өтеш). **Күлки ойнаў** — шадланыў, мәс болыў, қууаныў. Буннан соң Айымжамал

жүрегін басып хат оқып атыр еді, үлбіреген еринлерінде *күлки ойнады* (Ө.Хожаниязов). **Күлкіге батыу** — көп күлкіге ушырау, жайнап-жаснап отыру, дуушар болу, жолығу. *Күлкіге батырып* тасладың-ау, пай, Анаң пақыр сени көп еркелетті ... (И.Юсупов). **Күлкіге айналдыру** — дәлкек етіу, ойынға алыу, мазақлау. Усындай аппараттың жоқтығы Сапарға қолайлы емес, оның Оралды жақсы көретуғыны ырас, бірақ оның айтқанына Орал исене ме, қайта *күлкіге айландырады* (М.Әбдирейимов). **Күлки туудыру** — күлкини келтиріп шығару, *күлкини* пайда етіу, жүзеге шығару. ... тийисинше алып жүре алмайтуғын адамлардың үстинен *күлки туудырды* (Г.Есемуратов). **Күлки дөретіу** — пайда етіу, болдыру. Тосыннан тапқан мимикасы хәммеге унап қалды да кеуіллі *күлки дөретті* (Ж.Сапаров). **Күлкіге қалдыру** — уятлы етіу, қысындыру. Усы бала мени шала кууырдақ қылып *күлкіге қалдырып* өлтиретуғын болды-ау! (Ә.Атажанов). **Күлки қысыу** — қатты күлкиси келиу. Қасымды *күлки қысып* қулағына шекем қып-қызыл болып кетті (Ә.Атажанов). **Күлки-сықаққа ушырау** — маскара болу, мазаққа ушырау. Балалар тәрөпинен *күлки-сықаққа ушырағанын* жана ғана сезді кемпир. **Күлкиси қозыу** — күлкиси келиу, күшейіу, зорайыу, улғайыу, илгерилеу. Максеттің де *күлкиси қозып* кетті (Ә.Тәжимуратов). **Қыран күлки** — көпшиликтің қатты созып күліуі, уа-ха-хасы, улы-шуу-күлки. Иштегі *қыран күлки* сыртқа заңқ-заңқ еситилип тур (Ә.Атажанов). **Ойын-күлки** — шадланыу, кеуілленіу, зауықланыу. Кеуілде кек лаплап жанды шаладай, *Ойын-күлки* жетім қалған баладай, ... (И.Юсупов). **Рәхәтлі күлки** — жағымлы күлки, жанға азар бермейтуғын күлки. Бул олар ушын жүдә *рәхәтлі күлки* болды, себеби, Маман бий олардың бир-бирине айта алмай иште бүклеп жүргенлерін айтты (Т.Қайыпбергенов).

КҮЛКИЛИ кел. 1. Қызықлы, жағымлы. Бірақ буындай сөзлерді тыңлау оған *күлкили* болып көрінді (Ө.Айжанов). Сержан азғана күннің ишінде *күлкили* сөзлер де үйренип қалыпты (Т.Қайыпбергенов). 2. Кеуіллі, шадлы. Қайта бул хәзилкеш хаяллардың *күлкили* сөзлери оны ойландырады (Г.Есемуратов).

КҮЛКИСИЗ кел. Кеуілсиз, каналы. *Күлкисиз*, өтирик сөйлеп, уу жалап, өзине пайда билгенлерге хайранман (Р.Хожамбергенов).

КҮЛКИШЕК кел. Күлеуик, күлгиш. Ғарры бир кесе чайды ишип болды да, ол бұрыннан-ақ *күлкишек* еди ғой, — деп бирден күлип жибереди (Ә.Атажанов).

КҮЛКИШЕКЛИК ат. Күлеуиклик, күлгишлик. *Күлкишекликтен* не пайда таптың, Алтынай, — деди Дүйшен.

КҮЛКИШИЛ ат. 1. Күлиұди жақсы көретуғын, күлиұди хәуес ететуғын, күле беретуғын. — Гүлиямхан сәл үндемей турды да, оның *күлкишил* минези тутып, бирден күлип шақалақлап жиберди. 2. Басқаларға қызықлы әңгимелер берип күлдиретуғын, күлки беретуғын, күлдире беретуғын. Әкен анау, шешен анау, сен жаман қайдан *күлкишил* болып тууғансан, — деди ол тымсырайып (Ә.Айжанов).

КҮЛКИШИЛИК ат. Күлегишлик, күлгишлик, күле бериушилик. Қызға жалтақлап қарай бердим, танысайын десем *күлкишилик* әдетим тутып, сөйлей алмай қалдым (Ә.Тәжимуратов).

КҮЛ-ОПАТ кел. Қыйралған, майдаланған шыл-пәршеленген. Сапарбай аға медпункттегі *күл-опат* болып сынған шийшениң сынықтарын жыйнап болды да, сыртқа шықты («Жеткиншек» г.).

КҮЛ-ПӘРШЕ кел. Майдаланған, қыйқымланған, ұайранланған, күл-опат болған, пыт-шыт болған, күл-талқан болған. Буфеттің айнасы *күл-пәрше* болып сынғанын көріп, Зәхийда хайран болып қатып қалды.

КҮЛ-ТАЛҚАН кел. Ұайраны шыққан, пыт-шыт болған, сынған, қыйралған, ныпқыртланған, жоқ болған. Егер жолбарыс тири болып босанса, хәммемизди *күл-талқан* етеди деп ойладық (Ә.Шамуратов).

КҮН ат. 1. астр. Жер хәм басқа да планеталар жағалап айналатуғын аспан әлеміндегі дөңгелек шар формасындағы қозғалмай жанып, жарық ыссылық, қызыу беретуғын астрономиялық планета. Айлананы бүркеп атырған аппақ қар, булттан шыққан *күн* менен шағылысып көзди аштырмай тур (Т.Қайыпбергенов). Бирақ азырақ жүргеннен кейин теректин арасынан *күннің* сағымы менен жалтыраған аппақ мектеп көринди (К.Айымбетов). Қаплап турған қара булт батысқа қарай серпилип, жадырап *күн* шықты (К.Султанов). 2. *Күн* менен түннің аралығы 24 саатқа тең уақыт, сутка. Бирақ арадан үш-төрт *күн* өткен соң ис жөнлесип кетти (Ө.Хожанов). Қар үш *күннен* бери түнлетип жауып тур (Т.Қайыпбергенов). Мен сени

бир күн көрмесем тақатым болмайды (С.Хожаниязов). **3.** Таңның атыуынан геүгим түскенге дейинги аралық, азаннан кешке шекемги уақыт, күндіз. Таң атса болғаны күн бойы жұмыс ислеймиз (Ө.Хожаниязов). Бизлер бәхәрдің узақ күнин далада өткеріуге қумармыз (Ө.Айжанов). Күн аўған менен еле ыссы (Т.Қайыпбергенов). **4.** Уақыт, мезгил, заман, гез, дәуир, мапаз. Күнлерден бир күн сақый адамның жолы сараң адамның үйинин үстинен түсипти, ... (Қ.Айымбетов). Арадан аз күнлер өткеннен кейин Нағметуллаевтан жайды босатыуын сорады (Қ.Айымбетов). Оқып жүрген уақытта ағайынли үш жигит те қызға ашық болып, бәри бир күнде хат жазыпты (ққ.х.е.). **5.** ауыс. Хәптениң ямаса айдың белгили бир календарь сәнеси, күни. Шемби күни азанда Мақсет өзинен-өзи уйқысы қанып, ерте оянды (Ө.Тәжимуратов). **6.** ауыс. Белгили бир хәдийсеге арналған сәне. **7.** ауыс. Хауа райы, тәбият кубылысы. Күннің боранлы сууығы таң алдында пәсейди. **8.** ауыс. Өлшем, мийнет. Айырым адамларға артық күн жазылды. **9.** ауыс. сөйл. т. Куяш, әптап. Күннің ыссылығы шыдатар емес. **10.** ауыс. Өмир, тиришилиқ, турмыс. Кетпейин десем күним жоқ. Шығарарға үним жоқ (Жийен жырау). Олардың күни не кешип атыр екен (К.Султанов). **◊** Адам күни адам менен — биреу-биреуге қатнаслы, биреудин иси, уакты биреу менен қатнаслы болыу. Адам күни адам менен (Т.Қайыпбергенов). **Азалы күн** — дин. Қайғылы, мунлы күн. Азалы күнinde матам тутпаған, өлине жылау орнына, қаласына барған саудагерлеринди талаған, ески дос екен деп менсинбеген елдің адамларына жақсылық жараса ма? (Т.Қайыпбергенов). **Айдың күни аманында** — аманлық, саулықта, тынышлықта. Қыз болса ержетип кәмалына келди, айдың күни аманында қутлы жерине қондырғанымыз мақул болар, — деди, ғарры кемпирине (ққ.кем.атл.). **Ай-күни питиу** — тууыу, босаныу уакты. ... **Ай-күним** питип, тууыу үйине түстим (А.Султанов). — Әп-әнедей, айы-күни питип он еки мүшеси менен тууылған қызымды үш күн ишинде өлтирип қолыма берди (М.Нызанов). **Алдағы күн** — келеси күн, уақыт, келешек. Өз ара сыбырласып, алдағы күнлерде не ислеу кереклигине реже дүзисип, хәр қайсысы өз хожейинине қарай жөнепти («Саза» ж.). **Алдыңғы күн** — өтип кеткен күн, бир күн бурын, алдыңғы күни. Муғаллим оқыушыларға алдыңғы күни өтилген теманы қыскаша баянлап берди («Жеткиншек» г.). **Алтын күн** — бахалы, қунлы. Алтын күннің сынығындай жарқырап, Әтирапына сәуле шашар бәрхама

(И.Юсупов). **◇ Ертеңнің арғы күні** — бир күннен кейин. *Ертеңнің арғы күні* тағы жүз мың әкелийи керек, мойнына қойып жибердим (М.Нызанов). **Ауыр күн** — 1. Турмыстың қыйын, машақатлы күнлери. Айгүл өмирдин *ауыр күнлерин* басынан кеширген адам (Т.Қайыпбергенов). 2. Бир күннің машақатлы болыуы, жумыслардың хәдден зыят көп болыуы. **Ауыр күнлер** — қайғылы, азаплы, қыйыншылықлы күнлер, уақытлар. Мақсетимиз өткен *ауыр күнлерди* еслеу емес (Т.Қайыпбергенов). **Ашық күн** — аспанның бултсыз болыуы, күннің жаркырап турыуы. Ығбалымызға күн *де ашық* болды, ... (Қ.Айымбетов). **Байрам күні** — қууанышлы сәне, белгили бир нәрсеге арналған қууанышлы күн, сәне. *Байрам күнлериниң* бири еди (Қ.Ирманов). **Бахытлы күн** — қууанышлы, шадлы, кеуилли демлер. — Олай болса, сениң *бахытлы күниңди* белгилеймиз, туұры үйине қайт (А.Султанов). **Бес күн** — ауыс. Өмир, дәуран, тири уақыт. Аға беглер, болмаң қапа, Сүриң *беш күн* заўқы-сапа, ... (Бердак). **Бир күні** — белгисиз бир уақытта, күнлердин биринде. *Бир күні* қашып үйине келип, және көлге кетеди (К.Султанов). **Бир күнше болмау** — бир күншелли болмау, көп күннің бир күн куракым болмауы, тез өтип кетиуи. Ялғаншы пәний дүньяда, Анадан туудым не көрдим? Өткениң бе дүньядан, *Бир күнше болмай* өмирим (Бердак). **Бурнағы күні** — арғы күні, еки күн бурын, алдыңғы күні. Ауыл ақсақаллары *бурнағы күні* ауылды аралап кетти (ққ.кем.атл.). **Дем алыс күн** — жумыс ислемейтуғын яки хәптениң (шемби) екшемби күні. Тарқасын десең сен кеулиң кумары, *Дем алыс күнлери* Днепрге бар ... (И.Юсупов). **Демі-күні** — өмири, жасауы, тири болыуы. Күйеуи дау салып келип тур еди, сол жерде жасы үлкен бир кемпир оған тәселле берди: балам, қой, қудайдан көр, *демі-күниниң* болғаны шығар, былтыр менин келиним-әм әп-әнедей баласын емизип болып, курттай қыйсайып алайын деди де, сол жатқанынан турмады (М.Нызанов). **Дәслепки күн** — бурынғы, өткен, өтип кеткен уақыт, дәуир. Гүлим *дәслепки күнлериндегидей* шыр-пыры шығып күйингенин де қойып кетти (Т.Қайыпбергенов). «Қоныс жайлы»ға келген қонақларды күтип, *дәслепки күнлери* билмедик пе, умыттым, үшінши күні түнге қарағанда төрги жайға барып жатқан мен хасла көз илдире алмадым (А.Султанов). **Әжел күні жетиу** — өмириниң акыры, демі таўсылыу. Кемпирдин *әжел күні* жетип дүньядан кетипти, ... (ққ.х.е.). **Ертеңги күн** — алдағы уақыт, келешек. Шын кеуилден сүйдим десең, мени

сен, *Ертеңги күн* жана жерде көре бер (Г.Есемуратов). *Ертеңги күни* обал-сауабына мен жууап беремен ғой (М.Нызанов). **Ертеңги күни** — ауыс. Алдағы уақытта, келешекте. *Ертеңги күни* Аллаға аманатын тапсырғанында, сен ушын кабырғасы кайысып ким жылайды? (М.Нызанов). **Жадырап жайнаған күн** — күннің жүдә жақсы болыуы, хауаның ашық болыуы, тынық болыуы. *Жадырап жайнаған күн*, Жер бетин нурға бөледі (Ж.Аймурзаев). **Жақты күн** — бахытлы, шадлы уақытлар, заманлар. Заман қыслетинен сарғайдым-аздым, Болар ма деп *жақты күнлер* халық ушын (Бердак). **Жаман күнлер** — қайғылы, азаплы, ғамлы күнлер, демлер. *Жаман күнлер* умытылсын, Алмагүлди де еске салма (Т.Қайыпбергенов). **Жас күн** — балалық уақыт. *Жас күнлеримде* ылақлары менен козыларын бағатуғын едим (Қ.Айымбетов). **Жеңис күни** — гүресте жеңиске ерискен күн. **Жумыс күни** — хызмет (жумыс) етиу ушын белгиленген мүддетли уақыт, жумыс уақты. Дийуалдағы саат қоңырау шалғанда ғана *жумыс күниниң* питкенин билди (А.Султанов). **Ийттиң күни** — ауыс. Азаплы уақытлар, күнлер, қыйыншылықлы күнлер. Бәрхама камыс сал менен жекен салда балық аулап, *ийттиң күнин* көрип жүрген балықшыларға кеме хабары аспаннан ай әпергендей жаңалық болды, ... (Т.Қайыпбергенов). **Келер күн** — алдағы өмир, болажақ жағдай. Бизлерге де жайнап-жаснап жүретуғын *күнлер келермекен*, — деди Айсәнем (С.Хожаниязов). **Келеси күн** — ертең, енди болатуғын күн. Маман *келеси күни* бул ислери жөнинде Мурат шайық пенен кеңесип еди, ол бираз наразылық билдирди (Т.Қайыпбергенов). **Кемли күн** — материаллық жақтан қыйын, жетиспейтуғын уақытлары, күнлери. Мәйли, бул *кемли күнлер* де өтип кетер, деп бар ызамды ишиме жутып, шыдап жүрмен (М.Нызанов). **Кеуил күни** — ауыс. Йошы, илхамы, кейпияты. *Кеуил күни* кызарса, Таудың тасын жибитер (И.Юсупов). **Көрер күни** — тиришилиги, өмири, аухалы, жағдайы. Бийик минберлерден ғамхорсып сөйлеп, Тек өзиниң *көрер күнин* ойламас (И.Юсупов). Жарлының *көрер күни* жок, Үстине кийер тоны жок (Бердак). **Қудайдың күни** — көп күн, уақыт. — Оны да көремиз, *қудайдың күни* тарыдан көп, ертең де таң атып, күн батады (А.Султанов). **Қудайдың қутлы күни** — әдеттеги күн, тәшүишсиз уақытлар, күнлер. *Қудайдың қутлы күни* Жаксымураттың үйине қоңырау қағаман, бирақ ол жок, каникул бермегенликтен келе коймайды (А.Султанов). **Қулағынан күн көриниу** — дым азып-тозыу, жүдә азыу. **Күн қызыу**

– қуяштың ысыуы, жылыуы. *Күн қыза келе* олардың, жүриси шыйрақланды (Т.Қайыпбергенов). **Күн арты** – избе-из, хәр күннен кейин келетуғын күн, кейинги күн. ... *күн артынан* жылысып күнлер өтип кетти (Ө.Айжанов). **Күн асты** – 1. Күн менен жердің аралығы, күннен берги жери, күннен берги жердеги бослық жер. Түнерип кетти *күн асты*, Хауаны кем-кем булт басты (Т.Жумамуратов). 2. Әлем, дүнья. *Күн астында* Саркоп, Байсын көп еди, Бәринде де байлар ғана тоқ еди (И.Юсупов). 3. Қуяш нуры, сәулеси. *Күннің астына* қалпағын сая қылып шайықты таныды (Т.Қайыпбергенов). **Күн ауа** – күннің түсликтен өткен уақты, түстен соңғы уақыт, песин уақыт. *Күн ауа* қала әдеуір босады, дем алыу жеңиллесті, кең тәризленди (Т.Қайыпбергенов). **Күн ашылыу** – хауанын ашылыуы, бултсыз болыуы, бултлардың тарқалып қуяштың көриниуі. Бирден *күн ашылып*, дөгерек жарқырап кетти (К.Султанов). **Күн батыу** – күннің өз уясына кириуі, кеш болыуы. Өйтип-бүйтип *күн де батты-ау* (Ө.Айжанов). **Күн бермеу** – оңыстырмау, жақтырмау, түрткилеу. **Күн бузылыу** – хауа райының өзгериуі, бултласыуы, жауын-шашынның болыуы, дүбелейдің болыуы, дауылдың болыуы. Қуяш тас төбеге көтерілген уақытта *күн де бузылды*. ... **Күн бурын** – ертеден, алдын ала, кешеден бери. Халыққа *күн бурын* хабар жетиу керек еди (Ө.Хожаниязов). **Күн жазыу** – экон. Жұмыс (мийнет) еткен күнди есапқа алыу қосыу, есаплау. **Күн жалау** – қуяш нурының қатты ыссыуынан азы-кем күйдириуі. Суудың кемтарлығынан егинлерди *күн жалап*, көпшилик егинлер куұрап қалды (ққ.кем.атл.). **Күн жарқылдау** – бултлардың шақмақ шағыуы, от шығыуы. Дүбелей туырып аспандағы бултлар түнерип жийи-жийи гүркиреп, *күн жарқылдайды*. **Күн жауыу** – жауын ямаса қардың болыуы. ... жолға шығыудан *күн де жауа басады* (Қ.Айымбетов). **Күн жеу** – қуяш нурының бир нәрсеге (затқа) тураклы түрде түсип туыуынан оның гөнериуі, тозыуы. **Күн жылт етиу** – бирден күннің булттан шығып, тағы да бултқа кирип кетиуі, көринип кетиуі. Көшпе булттың арасынан жас арбакешке *күн жылт етип ғана* бир көринди. **Күн қаққан** – күн алыу, күйиу. Үстинде *күн қаққан* түйе жүнинен тоқылған шекпен, басында мыжымырланған гөнетоз, кең, қара қалпақ (Т.Қайыпбергенов). Өзлеримиз маңлайын *күн қағып*, табанын тас тесип жүрген шопанбыз, оннан да тегимизге қарап жүрейик (кк.х.е.). **Күн**

кешиу — аўыр турмысты басынан өткериу, тиришилик етиу. Каншама ашлық болса да әйтеуір халықтың *күни кешти* (Қ.Айымбетов). аўыс. **Күн көрис** — тиришилик, турмыс. Бул өмирдің *күн көристен* басқа да, Руұхый ләззети мазалы болар (И.Юсупов). **Күн көриу** — тиришилик етиу, турмыс кешириу. *Күн көриу* түсти қыйынға, Бармадық тойға, жыйынға, ... (Бердақ). **Күн көрсетнеу** — мазасын алыу, тынышлық бермеу, қорлық көрсетиу, зорлық көрсетиу. **Күн күйиу** — қуяштың қатты ысыуы, шығжырыу. **Күн қуйыу** — жауын, қардың жауыуы. Арбақешлер жолға шығыудан *күн қуйып*, алға қарай жүриу мүмкин болмады. аўыс. **Күн қурғау** — қурғақланыу, кебиу, самал қағыу. Батпақлықларды самал қағып, *күн қурғап қалды*. **Күн өтиу** — қуяштың ыссы нурының қыздырыуы, ыссы урыу, қуяш өтип аұырыу. Жәмийлаға кеше *күн өтип* аұырып қалды, — деди муғаллимге Серегүл («Жеткиншек» г.). **Күннің райы** — хауа райы, бағдары, жағдайы. Не бир үргин сыран кетип, *Күн райы* тәуір келди (Ж.Аймурзаев). **Күн санау** — 1. Асығып күтиу, тақатсызланыу, шыдамсызланыу. *Күн санап* күтетуғын әдетти шығардым (М.Нызанов). 2. Ұақты келиу, күнлердің бир күни. Жаманнан ул туұса атаға тартар, *Күн санап* ғәззаплық қыслети артар, ... (Бердақ). **Күн сүйиу** — қуяш нурының турақлы түрде түсип турыуы. Саўлатлы гүмбез тур қәбирстанда, *Күн сүйип* көк шырша бәдия тасын ... (И.Юсупов). **Күн сүмер** — тар. с. қуяшқа қарсы, қуяш тәрепке, күнге қарап жүриу ямаса жұмыс ислеу. Үйиннен қалаға келгенше, қаладан үйине келгенше күнге қарсы жүргизип *күн сүмер* етип қойыппан (ққ.фоль.). **Күн талас** — тамағы аұырған адамның тәуір болыуы ушын күннің батыуының алдында қатықты қайнатып, күннің өз уясына кире баслағанда сол қатықты күн менен жарысып асығыс түрде ишиуи. *Күн талас* болғандай асығып, жолға шықтым (Ө.Хожаниязов). **Күн тәртиби** — жыйналыс, мәжилисте қаралатуғын мәселениң гезеги, рети. ... ол дәуирде халық қосықларының классификациясы мәселеси еле де болса терең изертлеуді талап ететуғын әхмийетли жұмыс сыпатында *күн тәртибинде* туратуғын мәселе еди (Ә.Тәжимуратов). **Күн тутылыу** — 1. Жердің өз көшеринде айланып турғанда ай менен жердің ортасына күн түсип қалып қояды, сол ұақытта күнге айдың сәулеси түсип қызарып кетеди (ол пүтин ямаса ярым болып түсиуи мумкин). Ат тозаңынан шаң шыққан күни *күн тутылып*, қараңғы зимистан болды,

Қоблан жатқан шәшмениң сыртынан қалмақлар алпыс қабат
курсap турды («Қоблан»). **2.** аұыс. Халықтың басына аұыр
аұхалдың түсиуи, аұыр жағдайға ушырауы, қыйыншылық
жағдайдың болыуы. **Күн тууы** — **1.** аұырманлықтың түсиуи,
қыйыншылық көриу. Ел басына *күн тууғанда*, Ер намысқа
шабар болар (И.Юсупов). **2.** Турмысы жақсыланыуы, бахытлы
турмыс кешириу, бахытлы болыу. Түсинде бир жағынан ай,
бир жағынан *күн туады* (кк.х.е.). **3.** Басына ис түсиу. Онын
зейнине тийсең басына «шопанның таяғына сүйкенген
ешкиниң» *күни туады* (М.Нызанов). **4.** Шадлы демлер,
кууанышлы мәуритлер. Той таркар күн — Маманларды жолға
узататуғын қуяшлы, хәр кашанғыдан жақты, инабатлы күн тууды
(Т.Қайыпбергенов). **Күн шалы** — күн алыу, күн күйдириу, күн
урыу. **Күн шапағы** — қуяштың шуағы, нуры, жақтысы.
Меруерттей гиршиксиз аппақ тислер *күннің шапағы* менен
жарқырап кеткендей болады (Ж.Аймурзаев). **Күн шуғласы** —
қуяштың сәулеси, қызыуы. Балалар жаптағы ылай сууға
шомылып болды да, *күн шуғласына* қыздырынып жылына
баслады (К.Султанов). **Күн шууақлау** — қуяш нуры түсип турған
жерде турыу, отырыу, жылыныу, қызыныу. Жылқылар үйири
менен дәрьяның ык бетинде *күн шууақлап* тур (Ш.Айтматов).
Күн шығыс — **1.** күннің шығыс төрепи, жағы. Бири аға, бири
жеткиншек, Нурлап турған *күн шығыстан* (Х.Турымбетов). **2.**
Шығыс еллер, қалалар. *Күн шығыста* «шеъриат» деп атасады
(И.Юсупов). **Күн шығыу** — таңда қуяштың көрине баслауы,
көтерілиуи. *Күн шыға бергенде* арбакеш те жолға шықты. **Күн**
шыққанша — күннің өз уясынан шыққанға шекемги уақыт,
еле қуяш шықпаған уақты. Усы күни кеште апам көз илген
жок, кәтте жатқан мениң басымды сыйпап, *күн шыққанша*
отырды да қойды. **Күнге қақлау** — қуяш нурына кептириу,
кеудириу, куұратыу. **Күнге жарау** — пайдаға асыу, дөртке жарау.
Азаматтың напaқасын өзине үш дөңгелек велосипед әперейин
деп түйип қойған едик, табылмағаны қайым болған екен,
күнмизге жарады, бир түйе тауық болды (Н.Нызанов). **Күнге**
шағылысыу — камасыу, қарай алмау. *Күнге шағылысып* көзлерин
жумады (Ж.Аймурзаев). **Күндей жайнау** — кеуиллениу, йошланыу,
кууаныу, кеули тасыу. Қосық айтып қумарланып, Нурлы жүзи
күндей жайнап (Бердак). **Күни ертең** — анык, дәл ертенги күн.
— Берекет тап, жора. *Күни ертең* жүз мың апарыуым керек

еди (М.Нызанов). **Күни жетиу** — уакты келиу, мезгили болуу. **Күни келиу** — уакты болуу, дәуири келиу. *Күн келгенде* есап берер олдағы, Тик турып баянат жасар ол сонда, ... (И.Юсупов). **Күни өтиу** — 1. Уакыт, мезгили, дәуирдин өтиуи, қартайыу. Не бир қызықларды көрдик, несин сорайсаң, енди *күнимиз өтти ғой*, ... (кк.позз. ант.). 2. Өмири таусылыу, қайтыс болуу, қазаланыу, өлиу, дүньядан өтиу. Сопахан қанша хәрекет еткени менен бәри бир оның *күни өтти*. 3. Уакыттың өтиуи. Ал, салы егисинин болса, *күни өтип* баратыр, енди не илаж ислеуимиз керек, — деди бригадир салыкешлерге (Ж.Қоразалиев). **Күни питиу** — 1. Деми таусылыу, тамам болуу, өлиу, қазаланыу, жок болуу. **Күни толыу** — 1. Белгили уакты, мезгили болуу. Бизлердин қайтыуымыз керек, экскурсиямыздың *күни толды*, буннан артық жүриуге болмайды, — деди муғаллим оқышыларға («Жеткиншек» г.). 2. Тууатуғын күниниң жақынласыуы, босаныуға шамаласыуы, уакты болууы. Ләйләтул акшам толғатты, Айы, *күни толған* екен (Бердак). **Күни түсиу** — биреуге иси түсиу, ғәрезли болуу. Аұырыулы хаялдың маған *күни түсип* турғандай түр билдирди. **Күни ушын** — турмысқа, тиришиликке бола. **Күнин көп көриу** — азаплау, қысым етиу, зулымлық кылуы. **Күнине жарау** — дәртке асыу, пайдаға асыу. Бир мүлк болды өзи айта қалғандай, Турар ийесиниң *күнине жаран*, ... (И.Юсупов). **Күнлерден бир күн** — белгисиз бир уакыт, күн. *Күнлерден* бир күн Вова халласлап келип қалды да, табалдырықта турып алып ... (Ә.Тәжимуратов). **Күннен-күнге** — күн сайын, барған сайын. Қалай-қалай болды заман, *Күннен-күнге* болды жаман, ... (Бердак). Алға қарап өрбиген, *Күннен-күнге* ығбалы, Бес мың жылқы, он мың кой, ... («Қырк қыз»). **Күнниң арқан бойы көтерилиуи** — күнниң өз уясынан жоқары көтериле баслауы, шыға баслауы, тәуир-ақ көтерилиуи. Қурбан көкши аұдың қулағына асылған уакытта *күн арқан бойы көтерилип* еди (М.Әбдиреймов). **Күнниң еңкейиуи** — қуяштың батыуға жақынлауы, кеш болууға айланыуы, жылжыуы. *Күн еңкейиуден* ызғырық самал есе баслады (Ә.Атажанов). **Күнниң зәхәри** — қыстағы ең қатты сууық, сууықтың өтқирлиғи, күшлилиғи. ... азаннан берғи сууытқан *күнниң зәхәри* қайтпай тур (Қ.Аралбаев). **Күнниң зуулауы** — уакыттың тез өтиуи, зымырап өтиуи. Жыллар жылжып, *күнлер зуұлады*, Талай гүллер өсип, куұрады (Қ.Айымбетов). **Күнниң қабағы** — хауа райы, бултлы күн, түнерген күн. *Күн қабағы* жабылып, тумлы-тус

түнөрип, сирә ашылар емес. **Күннің көзі** — қуяштың нуры, сәулеси. Аспандағы бултар жән-жакқа серпилип таралып еди, *күннің көзі де* жарқырап көринди (Ш.Айтматов). **Күннің күнінде** — уақты келгенде, бир уақытлары. Мине енди, *күннің күнінде* ағам менен тирилигинде дастықлас болса да, өлгенде қасына жақын бара алмады (М.Нызанов). **Күннің райы сыныу** — сууықтың пәсейиуи, жылый баслауы, қайтыуы. Кешегиге қарағанда *күннің райы сынайын* депти, — деди Жаббақлар. **Күннің сақты сыныу** — сууықтың райы қайтыу, жылый баслау. Түнгі шақылдаған сууықтың пәти азанда ғана пәсейинкиреген, түс қайта *күннің сақты сынайын* деди. **Күннің ызылдауы** — сууытыуы, боран болыуы, ызғырыуы. Ертең *күн ызылдап*, сууығы арқаны бүлдиреди, ... (Ә.Атажанов). **Күн-түн** — тынымсыз, бәрхама, хәмме уақыт, барлық уақытта, удайы, мудама. О, ерик гүллери, жауған қардай ақ, Ойымызда барсыз *күни-түнлери* (Қ.Айымбетов). Кимлер хабар берер арзыу-халына, *Күни-түни* қарап сенлер жолына (Әжинияз). **Күншууақ** — 1. Қуяш нуры түсіп турған ықтырма жер, қуяшлама. *Күншууақта* үй алдында көз жумып, Отыратуғын атам ядыма түсер (И.Юсупов). 2. Қуяш нуры, сәулеси, қызыуы. Қыста шаруалар жүдә кең даланы енлеп қонысласады хәм падалардың жайылыу ушын *күншууақлы* тоғайлар, төбешик-төбешик кумлар, тау өркешлери бар (Т.Қайыпбергенов). **Құрғақ күн** — жауынсыз, қарсыз, ашық күн. *Құрғақ күни* жауын болдым, Желсиз ескен дауыл болдым, ... (Бердак). **Қуяшлы күн** — күннің жадырап турған уақты, ыссылық берип турғаны. *Қуяшлы күн* мийтиндей музды мыстай қыздырды (К.Султанов). **Қыз күни** — хаялдың турмыс қурудан алдыңғы уақытлары, күйеуге шыққанға шекемги дәураны. Өттен, сол бир *қыз күним* болғанда, Болар едим мен саған ашық! ... (И.Юсупов). **Қыйын күн** — машақатлы, тәшүишли күнлер. *Қыйын күнде* қасымда болыуға хәрекет еттиң (М.Нызанов). ауыс. **Қыс күнлери** — қыйын күнлер, азаплы күнлер. *Қыс күнлерим* дөнип жазларға, маған хадал болмағанда сен (Қ.Айымбетов). **Қыстың қыраулы күни** — сууық, боран, қарлы жауынлы. ... *қыстың қыраулы күнлери* де жұмыс барды (К.Султанов). **Қыямет күн** — жақсы күнлер. — Зияны жоқ, биз қонсымыз ғой. — Сонда да, «*Қыямет күни* қонсыдан» деген (А.Султанов). **Қыямет-қайым күн** — дин. Тиришиликтің тамам болыуы, таусылыуы. Бул дүньяда жыйған дүньяның *қыямет-қайым күнінде* хеш пайдасы жоқ (Т.Қайыпбергенов). *Қыямет күн* болғанда, Қыл көпирдин

аузында, Сораушы аңсат етеди («Қырк кыз»). **Маңлайы күнге күйиу** — қарсы алдынан қуяш нуры түсиу, маңлайын күн алыу. Байлардың бийдайын орып жүрген орақшылардың *маңлайы күнге күйип* табанлары тилинип азапланған (ққ. кем.атл.). **Нурлы күн** — бахытлы күн, кеуилли дәуран, шадлы заманлар. Жарлыларға бахыт, *нурлы күн* туұса, ... (Бердақ). **Өткен күн** — артта қалған күнлер, уақытлар, дәуірлер. Бастан *өткен күнлеримди*, Хеш бир адам билген емес (Бердақ). **Рәхәтли күн** — бахытлы күнлер, курғын уақытлар. Халық исенип саған кеуил бергенде, Көрсеткен *рәхәтли күнің* усы ма? ... (И.Юсупов). **Санаулы күнлер** — белгиленген уақытлар, мөлшереленип белгиленген күнлер. Абырайлы адам оған қарызын *санаулы күнлер* ишинде тауып бериуин, болмаса «көресини көрсететуғынын» айтқан қусайды (М.Нызанов). **Соңғы күн** — келеси, алдағы, бир күннен кейин. Атамурат *соңғы күни* келгенинде, Темирхан ата бул сапары тикленип қарай алмады (Т.Қайыпбергенов). **Соңғы күнлерн** — ақырғы уақытлар, кейинги күнлер. *Соңғы күнлери* сени таслап кететуғын болды (Т.Қайыпбергенов). *Соңғы күни* ол күлип, мени кеуилли қарсы алды (М.Нызанов). **Тууылған күн** — адамның дүньяға келген күни. Айтйуға аты кенепаттай пул, лекин алмай атырып келте салығы таяр турады: имтихан пәлен сом, зачөт төлен сом, кураторға байрамда көйлек, ана муғаллимнің *тууылған күни*, мына муғаллимнің әкесиниң өлген күни, мынағурлы сом китапқа, анағурлы сом бармаған театрдың билетине, басынды ауыртып не қылайын, биротала жамап кийип, жарма ишиуғе карадық (М.Нызанов.). **Узақ күн — 1.** Азаннан кешке шекемги уақыт, аралық, күннің шығыуы менен батыуы, күн бойы. *Узақ күн* бойы үйге бир коңырау да, етпедиң ғой... өзимиз желбиреп жүрмесек, умытылып кете береді екенбиз дә?! (А.Султанов). **2.** Күннің ең узайған уақты. *Узақ күн* тынбастан күмды сермеп көплеген атыз жерлер ашқан (А.Бекимбетов). **Улыстың уллы күни** — байрам, улыума халықлық мереке. Улыстың уллы *күнлеринде* ала көзлер орынларына түсип, хәттеки, душпаныңа да күлип қарауға туура келеди екен (Т.Қайыпбергенов). **Хәснретли күнлер** — қайғылы, кыйыншылықлы, қапа күнлер, демлер, уақытлар. ... гә нөсерли, гә қарлы, гә боранлы, гә кешелерден қан ағызған *хәсиретли күнлер* түнлер менен, түнлер күнлер менен аұмасты .. (Т.Қайыпбергенов). **Шууақлы күнлер** — бахытлы демлер, кеуилли уақытлар, күнлер. Инсан өмири

деген биймаза мәүсим, Олсыз да онда аз *шууақлы күнлер* ... (И.Юсупов).

КҮН АРА р. Күн аралата, бир күннен кейин, арада бир күнди өткериү. Күнде болмаса да *күн ара* барып турамыз (Ө.Хожаниязов). Биз оның менен алты айга дейин дәслебинде хәптеде бир рет, соң-соң *күн ара* геүгимлетип ушырасып турдык (М.Нызанов).

КҮН БАТЫС ат. Күннің батар жагы, тәрәпи, бағдары, батыс. *Күн батыстан* ескен желге аралас көк түтин жер жүзин каплап киятыр (Н.Дәүкараев).

КҮНБЕ-КҮН р. Күнде, күн сайын, хәр күпи. Гедей халқын *күнбе-күн*, Хүжим жасап жаўлаган (Қырк қыз).

КҮНБЕ-КҮНГИ кел. Хәр күни, күнделикли, күндеги, күн сайынғы. Оқыўшылардың мектеп участкасындағы *күнбе-күнгі* ислеитуғын жумысы, оқыўына байланысly болыўы керек, — деп ескертти директор («Жеткиншек» г.).

КҮНБЕ-КҮНЛИК кел. Күнделикли, хәр күнлик.

КҮН БОЙЫ р. Азаннан кешке дейин, узак күн, күннің шығыўы менен батыўына шекем. Излеймен *күн бойы* бир көмик қазып, Терим жаўырныма шыққанға дейин (И.Юсупов).

КҮНГИ кел. Белгили бир күнге, ўақытқа, дәўирге тийисли, тән, күнлик. Бала *күнгі* әдетлеримди еске түсирдим, .. (Қ.Айымбетов). ◇ **Бир күнгидей болмаў** — тез өтиү, белгисиз түрде өтип кетиү. Сениң оқыўың керек бәри де *бир күнгидей болмай* өтип кетеди, мүмкин, сен келешекте нағыз муғаллим болып жетисерсең. Булардың хәммеси де *бир күнгидей болмай*, белгисиз болып қала береді.

КҮНДЕ р. Хәр күн сайын, хәр күни, мудама, күнде-күнде. Күнде мың мәрте еситип жүрген гәпим болса да, ақылым хайран (М.Нызанов).

КҮНДЕГИ кел. Хәр күнгі, күн сайынғы, әдеттеги, қәдимгі. *Күндегі* көзине кийип жүрген көзәйнегин де үйде умытып қалдырып, жары жолда қайтып келип кийди (Қ.Айымбетов). *Күндегі* орын беп-белгили болды да турды (Т.Қайыпбергенев).

КҮНДЕГИДЕЙ кел. Хәр күнгидей, әдеттегидей, қәдимгидей. Үйде болса *күндегидей* кеште дастурхан басында бирге аўқатланамыз (М.Нызанов).

КҮНДЕГИШЕ р. Күндегі әдети бойынша, қәдимгіше, хәр күндегидей. *Күндегіше* солдатларды бир қатар барладым (А.Бекимбетов).

КҮНДЕЙ I кел. Күнге мегзес, күнге уксас, күн тәризли, күн сыяклы. Атар таңда шыққан *күндей* жарк етип, Келип-кетти не бир дана устазлар, ... (И.Юсупов). Жаўдыр ала көзлер күлген *күндей* жайнап тур (Ж.Аймурзаев). **◇ Жаўатуғын күндей түнериў** – ашыўланыў, түнериў, кәхәрлениў, бултыйыў. **Күндей балқыў** – жақсы кейип билдириў. **Күндей күлген** – жайнаған, қулпырған, сулыўланған. Кел, кел, *күндей күлген* ай жүзлим мениң, Кен далада жүрип сыр айтысайық! (И.Юсупов). **Күндей күлиў** – қулпы дөниў, қүлимлеў, шырайланыў. Бул бахытлы дәуиримде, *Күндей күлип* жайнап турсаң (Б.Қайыпназаров). **Бир күндей болмаў** – тез өтип кетиў, әне-мине дегенше. Қыйыншылықтың бәри де *бир күндей болмай* өтип кетеди (А.Бекимбетов). **Ай менен күндей** – көркем, сулыў, келбетли, келисикли, сәнли. *Ай менен күндей*, Хәммеге бирдей (ққ.х.н-м.). **Күндей жайнаў** – көриниси сулыў, шырайлы, ашық жүзли болыў. Қосық айтып қумарланып, Нурлы жүзи *күндей жайнап* (Бердақ). **Көрки күндей** – сулыў, шырайлы, ашық жүзли. *Көркиң күндей* нур төгер, Өзиң қуўат, жигерсең (Б.Қайыпназаров). **Күндей рәўшаң** – анық, белгили, мәлим. – Биз де бул истиң *күндей рәўшаң* болғанын қәлеймиз, – деди Құлшы бий (К.Кәримов).

КҮНДЕЙ II р. Санлықлардың изине қосылып келип, шамалаў, жақын, жуўық мәнилерин билдиреди. Қурдасларымды көрмегениме он *күндей* болып қалды («Жеткиншек» г.).

КҮНДЕ-КҮНДЕ р. Хәр күни, күн сайын, күнбе-күн. Соннан соң дийканның жалғыз ешкиси *күнде-күнде* байдың егинине түсе берипти (Қ.Айымбетов). Мин артына бүгин түнде, Жылап жүрме *күнде-күнде* (Бердақ).

КҮНДЕЛИК I ат. 1. Хәр бир адам өзінде болған хәдийсени жазып баратуғын ямаса белгили бир мәкемениң ислеген жумысын алып барыў ушын дәптер, дәптерше, журнал. Тик турып баянат жасар ол сонда, «*Күнделик* дәптерин» ашып қолдағы (И.Юсупов). 2. Оқыўшылардың үй тапсырмаларын орынлағанына қойылған баҳаны жазып қоятуғын дәптер. ... *күнделикке* зорға дегенде «5» қойып, кейнинен «молодец» деп қояды (Т.Қайыпбергенов).

КҮНДЕЛИК II кел. Күн сайынғы, күнделикли, хәр күнги, хәр күнлик, күндеги жағдай, күндеги аўхал, күндеги турмыс. Неге, Боткин қусап еми табылмаған бир кеселликтің вирусын өз денемде сынап көрип, оның пайда болыў хәм раўажланыў жағдайы хаққында *күнделик* жүргизбедим? (М.Нызанов).

◇ **Күнделик норма** — исленетуғын истиң шамасы, муғдары, мөлшері. **Күнделик тиришилик** — хәр күнги жағдайы, аўхалы, турмысы. Бул уақытлары Қызылқум қойнында тағы бир машақатлы түнди артына салған, кеш адамлары *күнделикли* тиришилик ғалмағалына кирисип кеткен еди (К.Кәримов). **Күнделик газета** — хәр күнги шығатуғын газета. Үйге келсем тамақ ишиўге қарамастан китапларға асыламан, ал *күнделикли газеталарды* бир қатар көзден өткермесем, уйқым келмейди. **Күнделик дәптер** — хәр күнги исленген жумысларды жазатуғын дәптер. Биреўдин хатын, *күнделик дәптерин*, хәр қыйлы жазбаларын руксатсыз оқымас болар! («Саза» ж.). Жубаныш *күнделик дәптерине* үңиледи (Ө.Хожанов).

КҮНДЕЛИКЛИ кел. 1. Күнде, хәр күндеги, хәр күнги, күн сайынғы, әдеттеги, үйреншикли. *Күнделикли* тәртипте жумыс басланды (А.Бекимбетов). Келе-келе бул *күнделикли* әдетке айланып кетти (Ө.Хожаниязов). *Күнделикли* турмыс талапларынан туўған мәселелерди жазыўға кетти (Ө.Шамуратов). 2. Мудамы, удайы, хәрдайым. *Күнделикли* өмир ғалмағалы өзгериссиз, кешегиден бүгингиниң мийнети аўырласып, күнлер ете берди (Т.Қайыпбергенов). Өзлериндей балаларға косып таныстырады хәм *күнделикли* сабақларының орынланыўын қадағалаўды хеш умытпайды. (Г.Есемуратова).

КҮНДЕС ат 1. гөн. с. Бир адамның көп хаяллары бир-бирине күндес болады, күйеўи биреў болған көп хаяллар. Бирак, байдың токалының түри өзгерип кетти, өз *күндесине* көз астынан оқырайып қарады (С.Айний). *Күндесиниң* тили ашшы (Айбек). 2. к. күншил.

КҮНДЕСЛИК ат. Қатынлардың бир-бирин көре алмаўшылығы, қызғаныўшылық, қызғаншақлық. Еки қатын *күндеслиги* ишин өртеген бәйбише бийдин салқын қарағанына бултыйып қалды (К.Султанов).

КҮНДЕСТЕЙ кел. Күндес сыяклы, күндеске усаған, күндес янлы, күндеске меззес. *Күндестей* болып жүргенин кашшан сезип, тас мийтин болып қатып қалды, — деди ғарры директорға (Ә.Атажанов). Қысқасы, байдың тоқалы Сараға тап байдың *күндесиндей* қатнас жасайтуғын еди (С.Айний).

КҮНДИЗ р. Азаннан кешке шекемги аралық, уақыт, күнниң шығыуы менен батыуындағы аралық, күнниң жарық уақты. — Ата, сиз *күндиз* шам көтерип қиятырсыз ғой, бунын себеби не? — деп сорапты оннан биреў (Қ.Айымбетов). Хаял-қызлар

таң сәхәрден турады, *Күндиз* пахта отап, кетпен урады (И.Юсупов). **◇ Күндиз күлкиден, түнде уйқыдан айырылыу** — кайғыланыу, уғайымланыу, қапаланыу. Ол *күндиз күлкиден, түнде уйқыдан айырылып* оқытуғын балалар менен бола берди. **Күндиз күлки, түнде уйқы болмау** — тынышсызланыу, мазасызланыу. — Жолдас Отбаев, сизиң арзаныз тастыйықланбады, — дегенди еситкеннен баслап оның *күндиз күлки, түнде уйқысы болмай* мазасы қашты (Ә.Тәжимуратов). **Күндизи қуяшлы** — тыныш, татыу заман. *Күндизи қуяшлы, түни жулдызлы*, Бир елдің ышқында кеулим бийқарар (И.Юсупов). **Күндиз-түни** — ауыс. Тынбастан, тоқтамастан. Хеш қайсысы өз бетінше кете алмайды, көбиси «хан ауылы» атанғанына масайрап, өзи кимлигин умытады, *күндиз-түни* хан малын көбейтиудің машқаласында болады, ханнан мал көбейтиудің, шикарға шығыудың сырларын үйренип, кең өрис ийелеп атырғанлары да аз емес (Т.Қайыпбергенов). **Күпә-күндиз** — күндиз күни, күннің жақты, жарық уақытында. — *Күпә-күндиз* бул не уйқы? — деди көзлерин ууқалап манаусырап турған Кеулимжайға (Т.Қайыпбергенов). **Кеше-күндиз** — күндизи хәм түнде, тынымсыз, бәрқулла. Сыртта жүрип сағынды, *Кеше-күндиз* яд етип, ... («Қырк қыз»).

КҮНДИЗГИ кел. Күннің шығыуы менен батыуындағы аралық, узақ күн, күн бойы. — *Күндизги* ме, кешки ме? — Түнгі он еки-дә! (М.Нызанов). **◇ Күндизги гезек** — жұмыс күнин күндиз атқару, күндизги нәубет. Мектеп участкасындағы жас мийуе ағашларына қараудың *күндизги гезеги* Жумагүлге берилди («Жеткиншек» г.).

КҮНДИЗГИДЕЙ кел. 1. Күндизги сыяқлы, күндизгиге уксаған, күндизгиге мегзес. Хәзир хауа райы *күндизгидей* емес, азмаз салқын тартыпты (Қ.Айымбетов). 2. Ап-айқын, жақты, жарық, жақтылы, ашық, ап-анық, жап-жарық. Жайдың иши *күндизгидей* (ққ.х.е.). Қора иши *күндизгидей* жарқырап, сәулесин төгип жиберди (Ө.Айжанов). Питегене салқын тартқан құм *күндизгидей* аяқты күйдире бермес еди (Ш.Сейтов).

КҮНДИЗДЕЙ қ күндизгидей.

КҮНДИЗЛЕТІУ ф. Күн барында, күндизги уақытта.

КҮНДИЗ-ТҮНИ р. Күндизде де, түнде де, ақшамы-күндизде де, күни-түни бойынша, күни-түни менен. Азаматтын қоянлары *күндиз-түни* бир жерде турып тәрбияланыуға әдетленген («Жеткиншек» г.).

КҮНЕЛТИҰ ф. Күн көриу, өмир сүриу, күн кешириу, өмир кешириу, тиришилик етиу, оңысуу. Билмейсиз ол хаялдын ондай еркек пенен қалай *күнелтип* атырғанын (ққ.х.е.). Ийшанның кирин жууып, дигирманын тартып, *күнелтип* киятыр еди (Н.Дәукараев). Ғәриплер жылап *күнелтти*, Заман солай болған екен (Бердақ).

КҮНЕЛТИҰШИ ат. Күн көриуши, өмир сүриуши, күн кешириуши, өмир кешириуши, тиришилик етиуши, оңысуушы.

КҮНИ-ТҮНИ р. Күн менен түннің қосылыспасы, бир сутка. Сизлер ушын *күни-түни*, Ислеп атыр фабрикалар (Ж.Аймурзаев). *Күни-түни* жағым тынбай соның атын айтаман да жүремен (Ө.Айжанов).

КҮН КЕЛИҰ ф. Белгили бир күннің келиуі, болуы, тууы. Аз емес, бизде де көп жетискенлик, Айтарлық, салтанатлы *күн келгенде* (И.Юсупов).

КҮН КЕШИРИҰ ф. Тиришилик етиу, күн көриу, өмир кешириу, өмир сүриу, турмыс жасау, күнелтиу. Ол жерде кууырдақшы болып *күн кеширип* жүре берипти (ққ.х.е.). Дүнья дегеннің, *күн кешириу* дегеннің қадирин өзин жыйнасаң ғана билесең, балам (Ө.Хожаниязов).

КҮН КЕШИҰ ф. Күн өтиу, тиришилик болуу. Кемпир менен ғаррының турмыслары күннен-күнге ауырласып, тек әйтеуір *күни кешип* атыр (ққ.х.е.).

КҮН КӨРИС ат. Өмир сүриудеги, тиришилик етиудеги, күнелтиудеги жағдай, аухал. Қыз апасын бөлмелердің бәріне кирип излеп таба алмай, қоңсы үйінен тауып: — Апа, *күн көрислерің* қалай? — деп сорай баслады (Ө.Тәжимуратов).

КҮН КӨРИҰ ф. Күнелтиу, тиришилик етиу, өмир сүриу, күн кешириу. Жалайыр көпир бойында, *Күн көриу* түсти қыйынға (Бердақ). ... солай етип ғарры отын аркалап тасып, қол ушы талап етип *күн көрген* (ққ.х.е.).

КҮН-КҮННЕН р. Күн сайын, кем-кемнен, изли-изинен. Бахтыңның булағы буркып сағадан, *Күн-күннен* узайған қолларың сениң (И.Юсупов).

КҮНЛЕГЕН қ. күнлеу.

КҮНЛЕН р. 1. Бир ямаса бир неше күн бойына. Базы ауылларда, қалаларда, пышық мурны батпас жасыл тоғайларда базда мезгиллеп, базда еки-үш *күнлеп* дем алыуға туура келеди, дем алыстан соң және жол басланады... (Т.Қайыпбергенов).

2. Қызғаныш, болғанын, барын көре алмау. Ет байлаған сайын ығбал мәртебен, *Күнлеп* иштен күйіп азары болар (И.Юсупов). Сәл жақтырақ жанса ығбал жұлдызың, *Күнлеп* хәм қызғанып азаптар өзін (И.Юсупов).

КҮНЛЕҰ ф. Қызғаныу, иши күйиу, иши тарлық қылыу, көре алмау. ... азғана елине аға болғаныңды *күнлеп* еки бирдей бауырынды көре алмадың (кқ.х.е.).

КҮНЛЕҰШИ ат. Қызғаныушы, көре алмаушы, күнлейтуғын адам, күншил. ... ол да барып турған *күнлеуши* болды (Қ.Айымбетов).

КҮНЛЕҰШИЛИК ат. Қызғаныушылық, көре алмаушылық, күншиллик.

КҮНЛИК I ат. Үй ишінде, жұмыс ислеген уақытта кийетуғын кийім, жұмыс кийім. Пайдасы ушын етек-женди түрерсең, *Күнлик* ушын жаман кийім кийерсең, Дәураның өткенин анық билерсең, Отыз жастан өтип қыркқа жеткенде (*Күнхожа*).
◇ **Күнлик шапан** — жұмысқа кийетуғын шапан. ... арқалап жүргени *күнлик шапан* менен онсери ярым басалай тақандыдағы, — деди бай («Мәспатша»).

КҮНЛИК II кел. Күнделик, хәр күнги, күндеги өлшем. Балларымның ырыскалына кес қылма, Есапласақ жети *күнлик* егис бар («Мәспатша») Бир *күнлик* жол таласы, Қалмақтың мәнзил ханасы, ... («Қырк қыз»). ◇ **Күнлик өлшем** — бир күнде исленетуғын жұмыстың муғдары, шамасы, мөлшері. **Күнлик ис** — хәр күни турақлы исленетуғын жұмыстар, ислер. — Бул илаж *бир күнлик* ислер емес, — дейди университет руұхыйлық хәм тәлим-тәрбия бөлімінің баслығы ... («Қарақалпақ университети» г.). **Күнлик режим** — бир күнде исленетуғын жұмыстың тәртіби, избе-излиги. Спорт, жұмыс *күнлик режим*, Тәртип пенен қайта дүзілди, ... (М.Нысанов). **Күнлик мүддет** — бир күнде исленетуғын жұмыстың муғдары, шамасы, мөлшері. Бул жоба ушын комиссия оларға 5—6 *күнлик мүддет* белгиледи! (А.Султанов). **Жети күнлик** — бир хәптелик. Бухараға туұра кетеміз, *Жети күнлик* жолдан соң ғана, Иркилеміз тыныс алмаға (Ж.Избасканов). **Нешше күнлик** — бир нешше күн бойы, көп күнлик. Буның ушын Қаратаудың үсти менен *нешше күнлик* жолды басып өтиу керек! (А.Султанов). **Он бес күнлик** — бир айдың тең жартысы, ярымы. Бригада ағзаларына агитатор... *он бес күнлик* ис хақысын беріп кетти (Ә.Тәжимуратов). **Бес**

күнлик жуумак — хәр бес күннен шығын туратуғын жуумак, нәтийже. Бүгин *бес күнликтің жуумағы* шығады (Ә.Тәжимуратов). **Бес күнлик жарыс** — хәр бес күн аралығындағы қызғын хәрекет, жарысып ислеу. Оннан кейин жаңа *бес күнлик жарыс* қызады (Ә. Тәжимуратов). **Күнлик ис ҳақы** — бир күнде ислеген жумыстың ҳақысы, төлеми. **Бес күнлик дүнья** — өмир, бул дүнья, тиришилик, жасау. *Бес күнлик дүньяға* қутлы қонақсаң, Сезерсен енеден қайта туўғандай (И.Юсупов). *Беш күнлик дүньяға* ақыр изинде, Жамалың бир саат мийман көринди (Бердақ). **Күнлик жерде** — а) жақын жерде, аяқ астында. *Күнлик жерде* сен билмейтуғын жер де жоқ, тесик те жоқ, өжетлене бермей аралап көрип шық, — деди бригадир Әуезмуратқа (Ә.Тәжимуратов). б) узакта, алыста, жырақта.

КҮНЛИККЕ р. Таңның атыуы менен күннің батыуына шекем, күни менен, күни бойы, толық бир күнге.

КҮНЛИКШИ ат. Күни ушын мийнет ҳақы алып жумыс ислеуши, тураклы кәсиби жоқ, жалланып күн сайын жумыс ислейтуғын адам, талап ислеуши, талапкер. Ол оракка шыкса, *күнликши* халқы, Шадлы күлкилерге батар удайы (И.Юсупов). ... қырк *күнликши* тауып, қырк арба шеңгел шаптырып, тасытады (ққ.х.е.). Изим де *күнликши* болып бир байға, Ис ислеуге келди тап усы жайға (Ж.Аймурзаев).

КҮНЛИКШИЛИК ат. Ислейтуғын талап, кәр, кәсип, хызмет, жумыс, ис. Бир жыл, ярым жыл қол ушы талап ислеп жүрди, ойланып көрсе *күнликшилик* пенен қарын аш болмас екендағы, бирақ үйленип, хожалыклы болыу имканияты жоқ қусайды (К.Кәримов).

КҮННЕН-КҮНГЕ р. Әсте, ақырын, ақырын, әсте-әсте, хәр күн сайын, күн өткен сайын. *Күннен-күнге* қымбатлайды газимиз, Соннан кейин қаяктан болсын хәзимиз (М.Нызанов).

КҮНПАЯКҮН: күнпаякүн болыу ф. Бузылуу, ұайран болыу, мылжаланыу, женшилиу, жоқ болып кетиу.

КҮН САЙЫН р. Хәр күни, күнде, күнде-күнде, күннен күнге, күн-күннен, мудары, бәрхама, тураклы. Соннан кейин жәнжел, дау *күн сайын* шыға берди (Ө.Айжанов). Мен *күн сайын* Шүкиржанды күтип, ишим улы-дүпилди болып кәуәтерленип жүрдим (А.Бекимбетов).

КҮНСИЗ кел. Қараңғы, күни жоқ, қуяшсыз. Сиз сондай нураный сәулели *күнсиз* ... (И.Юсупов).

КҮН-ТҮН к. күни-түни.

КҮНШИЛ кел. Қызғаншак, көре алмаушы, иши тар, күнлеу, күнлегиш. *Күншил* деди, диншил деди, бай деди, «Ақыр уақты» болмай, иним, не қалды (И.Юсупов.)

КҮНШИЛИК кел. Бір күнге созылған, бір күнге жетерлік, күнлик. Бір *күншилик* жолға рауана болды (кқ.х.е.).

КҮНШИЛЛИК ат. Қызғаншаклық, иши тарлық, күнлеушилик, көре алмаушылық. Олардың бұл *күншиллиги* әкелеринен ауысқан (Т.Қайыпбергенев).

КҮН ШУҰАҚ ат. Күннің көзи, күннің нуры, күннің ыссылығы, күн түсіп тұрған жер, қуяшлама, шууақ, жайма. *Күн шууақта* әңгеме етип отырғанын қулағым шалып кетти (Қ.Аралбаев).

КҮН ШУҰАҚЛЫ кел. Күн нурының жақсы түсіп тұрған жери. *Күн шууақлы*, нур жайнаған жаз айы, Жаныңа жағымлы күннің ырайы (Ә.Шамуратов).

КҮН ШУҰАҚТАЙ кел. Күн шууаққа усаған, мегзес, тәризли, сыяқлы, янды, қусаған. Мектеп қапталындағы теплица тап *күн шууақтай* жүдә ыссы екен, — деди Улбосын курдасларына («Жеткиншек» г.).

КҮН ат. гөн.с. Бурынғы дәуірлерде байлардың есигінде хызмет ислейтуғын хаял, қатын, шоры. Ашыулансам қазық қылып қақтырарман, *Күң* етип есикте от жақтырарман («Қырк қыз»).

КҮНЛИК ат. гөн.с. Бурынғы уақытлары хаяллардың теңсизлиги, ерксизлиги, шорылық. Өлтирме деп жалбыранып, Қайыл болып *күнликке*, Есабы жоқ сансыз қалмақ киятыр («Мәспатша»).

КҮПӘЙКЕ ат. сәйл.т. фуфайка. Тысы менен астарынын ишин пахта, жүн хәм де басқа да нәрселер салынып, сырылып тигилген үстки кийим, гүрте. Ғарры жасына карамастан үстиндеги *күпәйкесин* шеше сала ойынды бабына келтирип ойнады, оның хәрекетлеринде ғаррылықтан нышан жоқ еди (Х.Абдуллин).

КҮПӘЙКЕДЕЙ кел. Күпәйкеге усас, күпәйкеге мегзес, күпәйке тәризли. Солдаттың колтығында *күпәйкедей* бір нәрсе көринеди (А.Бекимбетов).

КҮПӘЙКЕЛИ кел. Күпәйкеси бар, гүртели. Қасым каналдың қайырына келип, урықлыққа бауырын берип жата бергенде *күпәйкели* биреуге көзи түсти (Ә.Атажанов).

КҮПӘ-КҮНДИЗ р. Күндиз күни, күндиз ғана, күннің жарығында, тек күндиз. Қазғанағын айтпайсаң ба, былтыр *күпә-күндиз* бир шуканаққа түсип кетип, белимнен мертилип үш ай жаттым ((М.Нысанов).

КҮСЕГЕН кел. Әрман еткен, жақсы көрген, кәлеген, ынтыққан, тәуір көрген, сүйген, жаратқан, аңсаған. Көкиректеги сағыныш пенен кеуіл *күсеген* қосық жазайын (Қ.Айымбетов).

КҮСЕТИҰ ф. Ынтықтырыу, аңсатыу, кәлетіу, әрман еттириу. Жигитликти *күсетип*, Талұас урған алпыс жас (С.Нұрымбетов).

КҮСЕҰ ф. Аңсау, ынтығыу, әрман етиу, хәуес етиу. Айымжамалдың өзінде жоқты *күсеп*, ынтығып киятырғанын көрдің бе? (Ө.Хожаниязов).

КҮСЕҰШИ ат. Әрман етиуши, аңсауши, ынтығыушы, тәуір көриуши. Қартанбай, сениң тез келиуинди жүдә асығыс түрде *күсеуши* едим, өзиң аман қалсаң болар (Ш.Айтматов).

КҮСТАНА кел. Айып, гүна. Сол сөзим ушын мени *күстана* етти, ... (Қ.Айымбетов).

КҮСТАНАЛАҰ ф. Айыплау, гүналау, қаралау, жала жабыу, мазақлау. Хаяллардың хәр бири күйеудің сауғаларына өзлеринше баха берип, хәммеси бирден *күстаналады* (Х.Абдуллин).

КҮСТАНАЛЫҚ ат. Айыпшылық, қаралаушылық, жала жабыушылық, мазақлаушылық, гүналылық. Жок, бул *күстаналық*! Бул — тек те мениң өзиме тән бослығым, өз хәзлим (И.Юсупов).

КҮСТАНЫ қ. күстана.

КҮТ қ. күтиу.

КҮТӘ р. Жүдә, дым, оғада. Қызларының бул исин, *Күтә* жақсы көреді («Қырқ қыз»). Өйткени, бул *күтә* нәзик хәм пүткил сай-сүйегинди балқытатуғын *күтә* ыссы, бирақ қысқа минутлар еди (Ө.Хожаниязов). Туқым сыйыр *күтә* сүтли, майлы, желинин толтырып жүр (А.Бекимбетов).

КҮТИЛИҰ ф. Бағылыу, қаралыу, тәрбияланыу.

КҮТИЛМЕГЕНДЕ р. Ойламағанда, тосаттан, бирден, ойламаған жерде. Ол әжайып ғөззал бир инсан еди, *Күтилмеген* иске қыйналдық биз де ... (И.Юсупов).

КҮТИМ ат. Адам яки жанлы-жаныуар, өсимлик хәм тағы басқалардың жақсы өсип-өниуи, дурыс сақланыуы ушын турақлы ямаса уақытша исленетуғын бап хәм де кеуілдегидей айрықша исленген жағдай, тәрбия. Хаялдың *күтимине* үйренип

қалған еркек, бесикке бөленетуғын баладай болады екен (М.Нызанов). Сыйырлардың сүтлі болыуы ең алды менен олардың *күтимине*, оннан кейін сауыншының уқыпшылығына байланысly (Ж.Сейтжанов). *Күтимин* бермесен дақыл дәнлемес, Өзіннен де бардур, олардан емес (И.Юсупов).

КҮТИМЛИ кел. Күтими жақсы, бағылыуы, тәрбиясы жақсы, бабы жақсы.

КҮТИМЛИЛИК ат. Уқыпшылық, тәрбиялылық, бабына келтиріушілік. *Күтимлиликтің* нәтижесінде көрілмеген шекке еристи хәм планды инабат пенен орынлап шықты (Ж.Қоразалиев).

КҮТИМЛИРЕК кел. Күтими айрықшарақ, сыйлырақ. Пахталар терилместен жерде жайрап атыр, буның тәрбиясы басқа көлемлерге қарағанда *күтимлирек* болыпты, ... (Ә.Тәжимуратов).

КҮТИМСИЗ кел. Қараусыз, бабы жоқ, күтими жоқ. Маторының қуатына кузовының ауырлығы сай келмес еди. *Күтимсиз* айдалғанлары бир жылдың ишінде салтылдап қалды (М.Нызанов).

КҮТИМСИЗЛИК ат. Тәрбиясызлық, қараусызлық, бабы жоклық, күтими жоклық.

КҮТИНДИРИҰ ф. Таярландырыу, ғамландырыу, тайынландырыу, таярлық көргизиу. Ханнның келетуғынлығын хабарлап үш ай бұрын *күтиндирди* (қ.х.е.).

КҮТИНИҰ ф. Таярланыу, тайынланыу, таярлық көриу, ғамланыу. ... Сырымбеттің сырын билгенлер алдын *күтинип*, оған билдирместен кетип қалды (Қ.Айымбетов). Бұл да жақсылап *күтинип*, есиктің алдына ханның келетуғын жолына келсапты шығарып қояды (қ.х.е.). Түрін көрип бир жыл бұрын *күтиндим*, Тул отауда сен күйеулеп жатқанда («Мәспатша»).

КҮТИНИҰЛИ кел. Таярланыулы, тайын болыуы, сай, күтімлі. Тексеріу комиссиясы келеди деген хабарды еситиуден бригадир *күтиниули* отырды (Ә.Тәжимуратов).

КҮТИҢКИРЕҰ ф. 1. Иркилңкнреу, еглениңкнреу, сәл тоқтап турыу. Бизлер қурдасларымызды *күтиңкнреп* қалдық, — деди Үмит Сәрбиназға («Жеткиншек» г.). 2. Көбирек хұрметлеу, сәл иззетлеу, қәдирлеу. Тексеріу комиссиясын қолдан келгенше *күтиңкнреу* керек... (Ә. Тәжимуратов).

КҮТИСИҮ ф. Күтиүге жәрдемлесиү, жәмлесип күтиү, бирге күтиү, көмеклесиү. Орынгүл сыйырларды жақсылап *күтисти* (Ж.Сейтназаров). ... қонақларды ол да жақсы *күтисти* (Қ.Айымбетов). ... келгенлерди жақсы етип *күтисти* (Ж.Сейтназаров).

КҮТИҮ ф. 1. Қараү, бағлау, бағыу, өсириү, тәрбиялау, әлпешлеу, сейислеу. Ала тайды отлатып, Жақсы *күтип* «бак» деди (И.Юсупов). ... қыйыншылықты басынан кеширди, балаларын да *күтти* (Қ.Айымбетов). 2. Хұрметлеу, иззетлеу, сыйлау. Барған қонақларды қарсы алып қондырып, жақсылап *күтеди* (ққ.х.е.). Қонақтарын сыйлап *күтип*, қонсыларын бийзар етип (Өтеш). Ұәзир төрғи жайға алып барады, қыз бенен жигитти жақсылап *күтеди* (ққ.х.е.). 3. Иркилиү, гиридиү, еглениү. Кейіндеги жолдасын *күтип* дем алып отырады (Б.Бекниязова). Рахметов Төрткүлге қайтыу үшін самолёт *күтти* (Қ.Айымбетов). 4. Бир нөрсенин, уақыяның, хәрекеттин, истиң, әңгименин аяқланыуына қарау, тосыу. Министрге сөз бергенде, хәмме оған дыққат бөлип не айтар екен деп оның аузына қарап *күтип* отырды (Ә.Тәжимуратов). 5. Тилек, нийет, әрман, күсеу, аңсау. Шөллер *күтер* ырғалыуын дәнлердің, Сибирь күтер ийесин көп кәнлердің (И. Юсупов). 6. ауыс. Сорау, тилеу. ... ол да бизлерден көмек *күтиүде* еди (Қ.Айымбетов). 7. ауыс. Қонақ ретінде хұрмет көрсетип дастурхан жайып сыйлау. Кейинги ярым айлықтан шеттен жүз сомнан жыйнап алды. — Бул не? — Тексеріуді *күтиүге* кетти (М.Нызанов). ◇ **Алда күтиү** — келешекте, алдағы уақытлары. Жаулап алмақшыман пүткіл дүньяны, *Алда күтер* бизди тахты Сүләйман.. (И.Юсупов). **Ақырын күтиү** — изи, соңы не болатуғынын билиүге умтылыу, бақлау. Азабы бәрха сол еди, Ис *ақырын күткен* екен (Бердақ). **Жууап күтиү** — жууақ, нәтийжесин күтиү. «Шежиренди айт, аға» деп сорайық, «Ата, сизден *жууап күтер* сораулар» (И.Юсупов). Маман гөпиниң усы бөлегине *жууап күтти* (Т.Қайыпбергенов). **Жыллы жүз бенен күтиү** — кеуилли, йошлы жақсы күтип алыу. Ферманың бригадири Халмурат аға оқышыларды *жыллы жүз бенен күтип алды* (Ө.Хожаниязов). **Изин күтиү** — ақыры, соң не болатуғынын билиүге умтылыу, бақлау. Бундайда жөнсиз жалына бергеннен, *изин күткен* абзал (М.Нызанов). Ол сөйлеп болғанша бөлмей тыңлап Мурат шайық және *изин күтти* (Т.Қайыпбергенов). **Қушақ ашып күтиү**

— жыллы жүзлилик, хүрмет көрсетиү, асығыслы күтиү. Қорғанға бир шақырым жерден елинің Мурат шайык басшылығындағы бийлерин Маман *қушақ ашып күтип* алды (Т.Қайыпбергенев). **Мәдет күтиү** — жәрдемге үмит етиү, дәме етиү. Енди хәлден тайып, жигери қайнап, Теңиз тәңирисинен *мәдет күткендей* (И.Юсупов). **Нәубет күтиү** — гезеклесиү, ретлесиү. Еки бойы *нәубет күткен*, Сығасқан көп қайық еди (К.Султанов). Лекин, мениң илхамым сизин *нәубетиңизди күтип* турмайды-дә! (М.Нызанов). **Нәтийже күтиү** — ақырын, соңын бақлау, күтиү. Өз кеулинен шығатуғын *нәтийже күтип*, жүдә бийғамлықта кесесин асықпай үплеп, чай ишип отыр (Т.Қайыпбергенев). **Сарсылып күтиү** — узақ уақыт күтиү. ... Дүйшен турыпты, *сарсылып күткенім* мениң. — Аўа, соның дәл өзи! Не болғанымды билмей қалыппан ... (Ш.Айтматов). **Үмит күтиү** — үмитлендириү, исендириү. Үлкен *үмит күттире* келгенлердин бири И.Юсупов дәслепки гүрриндерин усы жыллары жазды (Г.Есемуратов). — Биз сизден үлкен *үмит күтип* едик, неге үндемейсиз? (М.Нызанов). **Тик турып күтиү** — шын кеули менен күтиү, хүрметлеу, иззетлеу, сыйлау. — Хош келипсиз, Абдусайд араб бий, — деди қонақларды *тик турып күтип* алған Кулшы бий (К.Кәримов). **Пайыт күтиү** — уактының келиуин бақлау, күтиү. Бир әжайып *пайытты күтип* турғандай, Зийрек парасатлы бир гөззал кеуил ... (И.Юсупов). **Гезек күтиү** — нәубетлесиү, гезеклесиү. Офицерден кейин мен косық айтыуға *гезек күтип* отырдым, — деди Шамиль («Жеткиншек» г.). **Ынтығып күтиү** — асығып, тақатсызланып күтиү. Адам қызық нәрсени *ынтығып күтеди-ғо*, лекин буның айтатуғын қызығы кәуәтерли (М.Нызанов). **Күтип алыу** — а) алдына шығыу, хүрметлеу. Хәзир аўылға келиуден алдынан шығып, *күтип ал* (Ж.Аймурзаев). Бул сапары оны Мурат шайықтың үлкен улы Хелует *күтип алды* (Т.Қайыпбергенев). б) қарсы алыу, қарсыласыу. Қуған жауды *күтип алып*, Қайта сауаш құрды тағы (И.Юсупов) в) байрамды, сәнени, белгили мерекени қарсы алдыу, күтиү. Арадан үш ай өтті. Жаңа жылды жалғыз *күтип алдым* (М.Нызанов). **Күте баслау** — а) тәрбиялай баслау, тәрбиялауға кирисиү. Орынғұл сыйырды жақсылап *күте баслады* (Ж.Сейтназаров). б) асыға баслау, шыдамсызлана баслау. Келген көпшилик жыйналыстың тезирек басланыуын асығыслық пенен *күте баслады* (Ж.Сейтназаров). **Күте-күте**

— иркилиў, қалыў, бир неше ўақыт күтиў. Байғус күте-күте шаршағанды-да. — Ага, берман бурыл. Күттин бе узак? (И.Юсупов). **Күтиў залы** — аэропорт, вокзал басқа да үлкен мәкемелерде транспортларды, адамларды күтип отырыў орны, хана, бөлме. *Күтиў залында* адам көп еди. Хеш бир бос орынлық жоқ (М.Нызанов). **Күтпеген жерден** — ойламағанда, бирден, аяк астынан, тосаттан. *Күтпеген жерден* бир адам шыға кетти, ... (қ.х.е.). **Күткен жерден шығыў** — ойдағыдай болыў, ойлаған жерден шығыў. Алтын гүздің гөззаллығынан салыкешлердің жыл даўамындағы ислеген әжайып мийнетлери *күткен жерден шықты*, ... (Ж.Қоразалиев). **Күтип отырыў** — иркиле отырыў, карағышлаў. Бул оның хаялының сести еди. Демек, ол түни менен уйқыламай, буны *күтип отырған екен-дә?* (А.Султанов). **Күте турыў** — азмаз гидириў, еглениў, иркилиў. Усы кәрада азмаз *күте турың* (Т.Қайыпбергенов). **Күтип турыў** — азмаз тоқтап турыў, иркилип турыў, кетип қалмаў. *Күтип* турмыз. Саат алтыға он минут қалды. Қызлар биринен кейин бири шыға баслады (М.Нызанов). Қаланың үстине шығып, *Күтип турды* Ерназар бий ... (Бердак). **Күтип услаў** — таза услаў, қадирлеў, гөне етпеў. Оқыў куралларыңызды *күтип услауыңыз* керек, — деди муғаллим оқыўшыларға («Жеткиншек» г.).

КҮТИҰСИЗ р. Күtimi жоқ, караўсыз, күтимсиз.

КҮТИҰСИЗЛЕҰ кел. Күтимсизлеў, караўсызлаў. Қоянлардың *күтиўсизлеў* қалғанлығы белгили болып тур («Жеткиншек» г.).

КҮТИҰШИ ат. 1. Тәрбиялаўшы, караўшы. Өткен түнде де мийманханада *күтиўши* хаялдан басқаны ушыратпады (Ж.Сапаров). 2. Күтип турыўшы, иркилиўши, еглениўши, тоқтаўшы. ... Жолда *күтиўшилерге* де ушырасып қалдык (Қ.Айымбетов).

КҮТИҰШИДЕЙ кел. Күтиўши яңлы, күтиўши сыяклы, күтиўши усаған, күтиўши тәризли. Киятқанларды *күтиўшидей* карсы алды (А.Реймов).

КҮТИҰШИЛИК ат. 1. Караўшылық, тәрбиялаўшылық. *Күтиўшилик* кеўилдегидей болмады. 2. Иркилиўшилик, тоқтаўшылық, иркилиўшилик. Олардың келиўлерин *күтиўшилик* болдырды.

КҮТКИЗИҰ ф. Биреўди ямаса бир нәрсени иркиў, гидиртиў, карап турғыздырыў, еглендиртиў. Хәкимнияз хаялын бираз

күткизип, әне-мине менен үйден шыға алмады, оны ыза-қайғы кернеп, біраз ләм-мим болды (Т.Халмуратов).

КҮТПЕГЕНДЕ р. Бирден, тосаттан, тосыннан, аңсыздан, кәпелимде. *Күтпегенде* олардың алдынан бир адам шыға кетти ... (кк.х.е.).

КҮТТИРИҰ ф. Бир нәрсени ямаса биреуді-биреу күтип турыу, ирктириу, қарағышлау, қарауыллау. Мени кеуилсиз минутлар, хақыйкат бизлердің турмысымызды емес, ал қандай да бир қорқынышлы ертекті *күттирип* отырғандай болып көринді Бийбиханға (А. Реймов).

КҮШ 1. Денеде болатуғын физикалық қуат, қарыу, ғайрат, шама, хал-дәрман. Хәммениң *күши* жыйналса қанша жұмыс исленеди (Т.Қайыпбергенев). **2.** Ауырлық, салмақ. Мен күни менен тигиме тураман деп аяғыма *күш* түсті (Қ.Айымбетов). **3.** Энергияның қуаты. **4.** Бир заттың ямаса бир нәрсениң басқаларға тийгизетуғын физикалық тәсири. Деген менен, ақшамғы дүбелейдің *күши* менен шифрлар қыйраған (А.Реймов). **5.** Әскер, армия, солдат. **6.** Зор, мықты, қарыулы. Хан менен Гүлпаршын себепли ерегисип, жалғыз өзи ханның әскерлерине қарсы сауаш қуады. Уллы *күш* жұмсайды («Әмиүдәрья» ж.). **7.** Қайтпаслық, қайсарлық, зорлық. Баспашылардың нешшесин қылыш пенен шауып, айырымлары оққа ушып, гезенделердің хәммесин қыйратып әскерлер үлкен *күш* көрсетті (К.Мәмбетов). **8.** юр. Заң, нызам, қарар хәм тағы басқалардың қолланылыуы, жәрияланыуы. **9.** Мүмкиншилиқ, имканият. Нөкерлікке басын тиккен жигитлердің *күши* менен Қууандәрьяның бойына егилген егинлердің де зүрәәти мол болып, жұрттың қолы узарыуға қарады (Т.Қайыпбергенев.). **◇ Белинің күши** — ғайрат, дәрман, хал, күшли. Бир-бирине қуат болып, *беллерине күш* толып (Р.Хожамбергенев). **Ақ найзаның ушы менен, ақ билектің күши менен** — зорлық пенен, күш пенен. *Ақ найзаның ушы менен, Ақ билектің күши менен*, Ақшахандай ханыңның, Тахтын зиндан қыларман («Қоблан»). **Бойда күш тасыу** — жигерлениу, ғайратланыу, йошланыу. Сизди көрсем, *бир күш тасып бойымда*, жаслық селлерине сайдай толаман (И.Юсупов). **Жәрдемши күшлер** — қосымша жәрдем, адамлар. Көбинесе, қахарманға *жәрдемши күшлер* сыпатында қулар, (қарақус, суймурық), перилер, дәулер болып тәрийипленеди (кк.фоль.). **Ғайры күш**

— денедегі күштен тыс күш, ғайрат, кәраматлы күш. *Бир ғайры күш* буны зорлап жүргенин, ... (И.Юсупов). **Илимнің күши** — илимнің құдирети, илимнің нәтижесі. Сол *илимнің күши* менен, Жанай менен Абақандай, Сумлардың тилин байлады («Ер Зийұар»). **Күш алыу** — 1. Жәрдем алыу, көмек алыу. Гүлайым менен гәплесип, Қап тауындай *күш алды* («Қырқ қыз»). 2. Бир нәрседен йошланыу, рәхәтлениу. Күн-түн жууырады малдан *күш алып*, Баллары оқуудан «еки», «үш» алып, ... (И.Юсупов). **Күш бириктириу** — бирлесіу, жәмлесіу, уйымласыу. Хәмме *күш бириктирип* буны да тез питкерди (Қ.Айымбетов). Екеуі бирге өсип, бир-бирине меҳрибан болар, ер жигит болған уақтында *күш бириктирип* жауға бирге атланар, екеуі бирге журт алар, өгейлик араға келиспес («Ер Зийұар»). **Күш бирлик** — бириктириу, қосыу. ... бул қазыуды тез питкеріу ушын алды менен *күш бирлик* керек (ққ.ксм.атл.). **Күш бермеу** — тоқтамау, иркілмеу, гидирмеу, бойсынбау. ...дәрьяның жыққыны бизлерге *күш бермеді* (Б.Бекниязова). Базда өз үйириңнің ийсін сезип, *Күш бермей*, бизди алып қашар един, ... (И.Юсупов). **Күш болыу** — қыйын болыу, ауырға түсіу, қыйыншылыққа түсіу. Бир шөгирмели жигит Мураттың жуп жағасынан тутып, оннан айырыу бизлер ушын *күш болды* (К.Мәмбетов). **Күш-жигер** — ғайрат, күш. Биз жасауға деген *күш-жигеримизди* де усы елдің тынышлығы арқасында руұхлана отырып аламыз («Қарақалпақ университети» г.). **Күш жегиу** — күшти жумсау, қосыу. Мен әрмансыз жасайман. Тер төгемен, *күш жегемен*, Шелди гүлзар, етемен (Б.Қайыпназаров). **Күш жыйнау** — 1. Жәмленип, топланып хәрекет етиу, таярланыу, таярлық көриу, жәмлеу. Дәүперилер *күш жыйнаса* белине (Ер Зийұар). 2. Күшейіу, ғайратланыу, қууатланыу, хәллениу. *Күшин жыйнап* Ер Зийұар, «Белбууарын усы» деп, Алмас қылыш салады («Ер Зийұар»). **Күш кәрамат** — денеден тыс күш, әжайып күш, құдирет. ... ол жигиттің *күши кәрамат* екен (ққ.х.е.). **Күш көрсетиу** — зорлық етиу, айбат етиу, күшшилик қылыу. Ауыл аулақ, жигитлер жүр урыста, Ақсақал *күш көрсетиуге* ғамланды (И.Юсупов). **Күш қайнау** — күши, ғайраты тасыу, мықлы болыу, толысыу, күшке толыу, жигерлениу. ... ержетип, белинде *күш қайнап* турған уақты ғой (ққ.х.е.). **Күш көлик** — жумыстың орынланыуында зәрүр көлик, ауырлықты көтеріуші нәрселер (үй хайуанлары, транспорт т.б.). ... *күш көликлер* де өз уақтында тайын болды (ққ.кем.атл.). **Күш-көмек**

— жәрдем, көмек. ... бул да *күш-көмек* болды (Қ.Айымбетов). **Күш қайтыу** — димардың кетиуі, әззілей баслау, қартайыу. Жас минер, *күш қайтар*, толысар ақыл, Атызлар жалаңаш, жыйналар дақыл (И.Юсупов). **Күш-қарыу** — хал, дәрман, жағдай. ... енди *күш-қарыу* да кетти, ... (Ө.Айжанов). **Күш қосыу** — жәрдемлесіу, көмеклесіу, демеу, биригиу. Адамлар да мениң пикиримди дурыс деп тауып, жора-жолдасларымыз бенен *күш қоссақ*, хәммеси де тууры жолға түсип кетеди, — деп жолға шығарып салды (Ш.Айтматов). **Күш мал** — жұмыс ислеуде керек затлар, күш-көлик, жаныуар (өгиз, ат, ешек хәм т.б.). ... қолында *күш малың* болмаса дийқаншылық етиу де қыйын (ққ.х.е.). **Күш түсиу** — ауырманлық түсиу, салмақ түсиу, қыйналыу, жәбирлениу. Хошласыудың жанына қаншелли *күш түсип*, ауыр тийип турғанын Дүйшен билдирмеуге тырысып тур (Ш.Айтматов). **Күш салыу** — қарыу етиу, жәрдемлесіу, ғайрат етиу, көмеклесіу, ғайрат салыу. Ис пәтин босатпай *күш салып* тағы, Гүрес жүргиземен, тынбайман бүгин (Б.Қайыпназаров). **Күш сынасыу** — а) беллесіу, айқасыу, шайқасыу, сынасыу. ... булар бир-бири менен *күш сынасты*, айкасты (ққ.х.е.). б) айтысыу, шайқасыу. ... олар да айтысты, *күш сынасты*, бир-биринен қалыспады (Қ.Айымбетов). **Күш-уқып** — тәсил, хийле, уқыпшылық, истиң көзин таныу, жолын билиу. ... бундай жұмыска *күш-уқып* та керек (Ө.Айжанов). **Күшине толысыу** — ержетиу, бой жетиу, кәмалына келиу. ... Әне, бул да тап *күшине толысты* (ққ.х.е.). Гүркиреген шердей болып, *Күшке толысқан* күнлерим .. (Бердақ). **Күшке миниу** — ашыулануу, гәзеппениу, ғайратлануу, кәхәрлениу. Ал, қасындағы еки адам қызыл жағалы шинель, милиция фуражкасын кийип алып, енди олар *күшке минди*, ... (Ш.Айтматов). **Күшке салыу** — зорлық етиу, көкирекке урыу, мықлылық көрсетиу. Ғарры ашыу хәм кәхәр менен *күшке салып* силкип таслады ... (Ә.Атажанов). **Күши жетпеу** — а) халы болмау, хал-дәрманы қурыу. ... жұмысты питкерийге *күши жетпеди* (Қ.Айымбетов). Атты иркийге *күши жетпей*, Албырақлап жаман састы (Бердақ). б) питкере алмау, орынлай алмау, болдыра алмау. — Билмесең буны шөлкемлестирген де Жолдас еди. Ол бир өзиниң *күши жетпеслигин* билип, бул иске ақсақалды араластырды (М.Нызанов). **Күши тасыу** — жигерлениу, ғайратлануу. *Күши тасып* өрледі, Қырық қызынан уялып, ... («Қырк қыз»). **Күшин билиу** — шамасын көриу,

ғайратын сынау. Усы жұмыс үстінде оның *күшин билип* алды, ... (Қ.Айымбетов). **Күшке миниу** — ғайратланыу, бар күшин, жигерин жумсау. Фарсы шахы *минип күшке*, Көп еллерди жаулап тегис, ... (И.Юсупов). **Қара күш** — денедеги ғайрат, қуат, күш-қуат. *Қара күшлер* жетпегенде бұрын, дийқанды суудан айыраp еди! (Г.Есемуратов). **Қара күшке салыу** — организмдеги күш-қуатты толық иске салыу, зорлау, жәбирлеу, ғайратланыу, ғайратқа салыу. Мен *қара күшке салып* жулқынып, артыма бурылдым (Ш.Айтматов). Жолбарыс *қара күшке салып*, бирден алға умтылады (Ә.Шамуратов). **Қарсы күш** — қарсыласатуғын, қарсы адам. Ол усының менен жаслар арасында өзине *қарсы күш* пайда болатуғынына кеуил аудармаған еди (Т.Қайыпбергенoв). — Абылқайырға *қарсы күш* таярлау менен бирге, Ғайып ханның маған сыбырлап айтқанын да есте туғыуымыз керек (Т.Қайыпбергенoв). **Қураллы күшлер** — армия, әскерлик. ... Қураллы күшлеринде хызмет етиудің жууапкерли ұазыйпа екенлиги хакқында айтып өтти хәм жыйналғанларды байрам менен қутлықлады («Қарақалпақ университети» г.). **Құдиретли күш** — айрықша, артықша күш, жигер, йош. Ол ийе пәкликке, құдиретли күшке, Қуралсыз дүньяға хуқим етеди (И.Юсупов). Алып өткен жеңислерден, *Құдиретли күш* туғысқанлық (И.Юсупов). **Қолдың күши** — адам, адам күши. Шайқымызға «биз азбыз, аз дауыстың үни пәс, аз *қолдың күши* кем, егер көп болғанымызда бул дүньяның басқа салған зүлметин қайтарар едим» деген (Т.Қайыпбергенoв). **Қосымша күш** — жәрдем, көмек, басқалардың жәрдеми. *Қосымша күш* сорап тағы, Шапқыншылар келди шауып (И.Юсупов). **Наманың күши** — музыканың, наманың құдирети, тәсири, күши. Жаңа дәуир, жаңа *наманың күши*, Лапыз берген түркмен айдымларына (И.Юсупов). **Нардай күшке толыу** — нардың күшиндей, күшли болыу, түйениң күшине мегзес күшли қарыулы болыу. *Нардай күшке толған* он бес жасында, ... («Ер Зийуар»). Бир жарым жыл болыпты, *Нардай күшке толғалы*, ... («Қоблан»). **Оқыудың күши** — билим, тәлим алыудың, нәтийжеси. Душпанларды қыйратып, Дәуран сүрип нешше жыл, *Оқыудың күшин* Ер Зийуар, Сол заманда сынады («Ер Зийуар»). **Уллы күш** — жәрдемши, мәдеткәр, кәуендер. Сол өзге түслилердің бәри де биздей *уллы күш* аңсап келип атырса керек (Т.Қайыпбергенoв).

КҮШАЛА ат. Таулы жерде, ыссы жақларда өсетуғын ашшы дәмлі, дәри орнына ем ушын пайдаланатуғын ашшы өсимлик. Бунша суу ише берип *күшала* жедиң бе? — деди ғарры балаға (ққ.х.е.).

КҮШАЛАДАЙ кел. Күшалаға усаған, күшала сыяклы, күшала янлы, күшалаға мегзес.

КҮШАЛАЛЫ кел. Күшаласы бар, күшала қосылған, күшли, ашшы.

КҮШ-ҒАЙРАТ ат. Карыу, кууат, дәрман, хал. Мурат шайыққа хызмет еткен адамның қарар көзи болғаны ушын ба, ямаса оның өжет минезине қосымша *күш-Ғайраты* менен бир сөзлиги ушын ба, қатар-қурбылары сөзин сындырмас, айтқаның айтқан, дегениң деген дер еди (Т.Қайыпбергенев).

КҮШЕЙІҢКИРЕУ ф. 1. Зорайыққырау, пәтлениңкиреу. Жәнжел кем-кемнен *күшейіңкиреп* баратыр, ... (Қ.Айымбетов). 2. Рауажланыңқырау, жетисіңкиреу, толысыңқырау, ержетіңкиреу.

КҮШЕЙІУ ф. 1. Рауажланыу, зорайыу, пәтлениу, жетисиу, асқыныу. ...теңиздің толқыны да *күшейип* кетти (Қ.Султанов). ...ауыл арасындағы шауқым да *күшейди* (Б.Бекниязова). 2. Рауажланыу, жетисиу, толысыу. Хожалық *күшейсе* билим гүлленер (ққ.х.н.м.). 3. Артыу, беккемлениу. Маманның даналығына исенимим және де *күшейди* (Т.Қайыпбергенев). Бирак, бурынғысынан қаталланды, ауылма-ауыл ат қойып, қырағылықты *күшейтти* (Т.Қайыпбергенев).

КҮШЕЙТИЛИУ ф. Зорайтылыу, пәтлендириу, жетистириу. Баспашыларға қарсы хәр түрли илажлар *күшейтилди* («Әмиұдәрья» ж.).

КҮШЕЙТИҢКИРЕУ ф. Улғайтыңқырау, асырыңқырау, қоздырыңқырау, зорайтыңқырау, пәтлендириңкиреу. Тексеріу комиссиясының ағзалары бригададағы сууғарыу агротехникасының бузылыу фактлерин *күшейтиңкиреп* жиберди (Ө.Тәжимуратов).

КҮШЕЙТИУ ф. Күш бериу, арттырыу, нығайтыу, хәллендириу, рауажландырыу. Ябыларға қарсы шабыуылға таярлықты хәр тәрешлеме *күшейтип* атырған қоңыратлылар сүйикли Ырыскул бийи болмағаны ушын таярлықты бир мәртебе көзден өткериуди Ғайып ханнан өтинди (Т.Қайыпбергенев). ◇ **Күшейтип жиберіу** — рауажландырыу,

пәтлендириү, өшегистириү....оларды жарастырыудың орнына қайта жәнжелди *күшейтип* жиберди (Ө.Айжанов).

КҮШЕЙТКИШ кел.тех. Электр қууатын тәртіпке салатуғын тетик. *Күшейткиштің* үстінгі жағындағы торы хәм конденсатор арқалы қосылатуғын еки розетканы иске түсиргенде ғана белгили болады (сабақлықтан).

КҮШЕЙТТИРИҰ ф. Қоздырыу, зорайттырыу, улғайттырыу. Келешекте усы сөзлерди жазатуғыныма мүмкиншилик тууатуғынлығына үмитимди *күшейттирип* жиберди, ...

КҮШЕН ат. 1. Арбаға, қосқа жегилетуғын, қосылатуғын ат, ешек хәм ғашырлардың мойнына айландырып байлауға қолайластырылған, ишине сабан ямаса гөне шүбереклерди салып, сыртын тери менен қапалаған дөңгелек зат....аттың мойнындағы *күшенди* дәрриу ал да ишкериге байлап от сал (кк. кем.атл.). 2. к. күшениу.

КҮШЕНДЕЙ кел. Күшен сыяклы, күшенге усаған, күшен янлы, күшен тәризли. Қамыслар қырауға малынып *күшендей* қапыскан, ... (кк.поэз.ант.).

КҮШЕНДИРИҰ ф. Денеге, организмге салмақ салдырыу, күш жыйнатыу, күшениуге хәрекетлендириу, күшти қоздырыу.

КҮШЕНИҰ ф. 1. Барлық организмди жумсап күш алыу, күш салыу, күш жумсау, керилиу, ширениу. ... дәрьядағы қайықты бар күшимди салып, *күшенип* тартсам да бир өзим сыртқа шығара алмадым (Ө.Айжанов). 2. ауыс. Қуры урыныу, босқа хәрекет етиу, бийкарға талпыныу. ... Суудағы курбақа да *күшенип* уарқ-уарқ етип бақырып жиберди (А.Бегимов).

КҮШЕНЛИ кел. Күшенге ийе, күшени бар.

КҮШ-ЖИГЕР ат. Организмдеги қарыу, қууат, ғайрат, хәл. Жаслар қызғын хәрекетке өтип, *күш-жигерин* барлық уақытта аянбады, — деди бригадир (К.Жуманиязов).

КҮШИГЕН ат. Аншы қус (анға салатуғын қыран түри). *Күшигеннен* бүркіт болмас, Тениз сууын сырқып болмас, ... (И.Юсупов).

КҮШИГИНДЕЙ кел. Күшикке усаған, күшик сыяклы, күшикке мегзес. Ха ар-намысын сатқан саудагер ширкин экспедитордың *күшигиндей* жүрсен бе жалаңлап, ... («Әмиүдәрья» ж.).

КҮШИК ат. Ийттин жаңа тууылған баласы, ержетпеген ийт. ...тислеуди билмейди, бул эле *күшик* ғой, — деди ғарры (Ө.Айжанов).

КҮШИКЛЕҰ ф. Ийттин балалауы, тууыуы. ...оның ийти де *күшиклеп* атыр («Жеткийшек» г.). Бул ийттин *күшиклегенине* үш күн ғана болды (Қ.Айымбетов).

КҮШИКЛИ кел. 1. Күшиги бар, күшикке ийе. Бизлер тоғайлықка кире бергенимизде изимизден бир *күшикли* қаншық қалмай ерип келе берди (Х.Абдуллин). 2. Күшиги көп, күшиклеген. Жумабай ийтинің көп *күшикли* болғанына қууанып досларына мақтанды («Жеткиншек» г.).

КҮШИКТЕЙ кел. Күшикке усаған, күшикке мегзес, күшик сыяқлы. ... *күшиктей* изимнен қалмайсаң, — деди тиклене қарап Изеке Мәтекеге («Жеткиншек» г.). ... *күшиктей* сампылдай берме (Ө.Айжанов).

КҮШИМ: күшим-күшим. т.с. Ийтти, ийттин баласын жақсы көріп оны еркелетіуде, арқасын сыйпалауда айтылатуғын сөз. Гүламжан зийреклик қылып, хәммеден бұрын темиршинің жанындағы ийтке әсте-ақырын «*күшим-күшим*», — деп басынан сыйпалады, ... («Әмиүдәрья». ж.).

КҮШКЕ: күшке-күшке т.с. Ийтти, ийттин баласын шақырыудағы айтылатуғын сөз. Ғарры бирден хаулығып, тумтуска қарады да, *күшке-күшке* деп бакыруы менен трамвайға қарай жууырды (Р.Файзий).

КҮШКЕЛЕҰ ф. Үлкен ийтти ямаса кишкене күшикти шақыруы. Ийтаяққа тамақты қуып болды да *күшкелеп* шақыра баслады ол хаял (С.Мәжитов). ... узаклап кеткен ийтти *күшкелеп* шақырды (Ө.Шамуратов).

КҮШ КҮЙЕҰ ат. Үйленгеннен кейін хәм де үйленгенде қыздың үйіне орналасқан күйеу, қыздың хожалығына күйеу болып келиу, кириу, сол шаңарақта бирге жасау. ... қыздың үйіне *күш күйеу* болып кирип те алды (Ө.Шамуратов). ... *күш күйеу* болсаң сынамамы боласаң, — деди ғарры (Қ.Айымбетов).

КҮШ-ҚУҰАТ ат. Ғайрат, хал-дәрман, қарыу, жигер. Саған арнар қайнар мухаббатларын, Хәм сеннен күдиретли *күш-қууат* алар (И.Юсупов). *Күш-қууаты* тасқан, болған бәркамал, Айбатынан титирер жер менен аспан, ... («Ер Зийуар»).

КҮШЛЕНДИРИҰ ф. Күшке миндириұ, жигерлендириұ, хәрекетке келтириұ. Хәкимбек Ахметтиң ашыұына тийетуғын сөзлерди айтып Ғуламжанға қарай *күшлендирип* жиберди (Р.Файзий).

КҮШЛЕНИҰ ф. Күшке миниұ, ашыұға миниұ, жигерлениұ, ғайратланыұ. Дәрриұ жайды сыбаұ керек деген ойды ортаға таслады хәм оны тез ислеұди, тез күнде басланыұын талап қылып ғарры *күшленип* кетти (Ә.Атажанов) Толқын *күшленип* пароходқа урғанда, Батырмақ па, ол әлле не қылады? (И.Фазылов).

КҮШЛЕҰ ф. Зорлаұ, қыйнаұ, мәжбүрлеұ, еркине қаратпаұ, күш пенен көндириұ. ... бул жәнжелди зорға дегенде *күшлеп* тоқтатты (Ә.Шамуратов). Екеуиниң арасындағы тартысты *күшлеұ* менен зорға бастырды, ... (Б.Бекниязова). Турымбеттиң тайын болған бийдай қырманына Жумаш келип, бийдайдын хәммесин *күшлеп* алмақшы болды (Н.Дәўқараев).

КҮШЛИ кел. 1. Мықлы, қарыұлы, халлы. Маман оның таслардан от ушқынлатып атырғанына қарап: «Бул не деген *күшли* адам!» деп таңланады (Т.Қайыпбергенов). 2. Материаллык, экономикалық хәм де басқа жағынан куұатлы, күдиретли, зор. *Күшли* хожалықлардың өз тәрбиясына алған балалары бул есапка кирмейди (Р.Файзий). 3. Өз кәсибин жақсы билиуши, уқыплылығы жақсы, талантлы. 4. Рауажланыұды, өсиұди тезлестиретуғын, күш-куұат бағышлайтуғын, жуғымлы. Фронтшыларымыз ушын *күшли* үгит-нәсиятлар жүргизилди. (Р.Файзий). 5. Қатаң, катты, темир тәртип. Пәрманы *күшли* патшахым. Еситип буны Хәсен хан, Отырады ойланып... Бир ўақта басын көтерип, ... (ққ.х.н-м.). 6. Хәрекетли, жоқары, бәлент. Бизлер жолға шығыұдан-ақ күн батыс тәрөптен *күшли* самал турып, жүриўге мүмкиншилик бермеди (Х.Алдуллин). Енди кимди сайласа да, халықтың *күшли* екенин умытпас ... (Қ.Ирманов). 7. Тәсиршең, өткир, тәсир *күши* жоқары, *күшли*. Госпиталдағы жарадарларға *күшли* дәри-дәрмақларды пайдаланып, наўкаслар тез орнынан турып, өзлери жүретуғын дәрежеге еристи (А.Бекимбетов). 8. Курамы жоқары, артык, өткир. Бул сизлердиң виноңыздай *күшли* емес. Он бир-он еки градустан артпайды. Өзимиз колда таярлағанбыз (М.Нызанов). 9. Көп, мол. Халайықтың жолына, Берди *күшли* дараматты, Халықтың тилегин тилеп, ... («Қырк қыз»). 10. Абырайлы,

алдыңғы, рауажланған, жетилискен. Хәр ким хәр кимнен сорастырсақ, дүнья жүзиндеги ең *күшли* клиника дейди (М.Нызанов). **11.** Илахый, көзге көринбес құдирет. Тек те бир күш оның айтқанын қылмас: Сау болсын гүресшен, шаршамас өмир! (И.Юсупов). **12.** ауыс. Билим, инта, зийреклик. Хақыйкатында тесттен жоқары балл алып, өз *күши* менен кирди ме оқыуға, яки Жалғас жәрдем етти ме, оның анығын елеге шекем билмейди (А.Султанов). **13.** Пәтли, қатты. Сенде сарқырауы *күшли* ағыстардың, Сеннен жуусан ийси танауға урар (И.Юсупов). **◇ Күшли айтысыу** – дауласыу, жәнжеллесіу, шатақласыу. Жетим бала бай менен *күшли* айтысты ... (С.Айний). **Жүреги күшли** – қорқпас, қайтпас. Қорықпайтуғын душпаннан, Жүреги *күшли* шер еди (Ер Зийуар). **Күшли сезим** – жоқары туйғы, илхам, йош. *Күшли* сезим жас жүректе қайнайды (И.Юсупов). **Күшли мухаббат** – жоқары сезим, ышқы. Перзентлик кеулимде дәрьядай тасқан, Ең қызғын, ең *күшли* мухаббатым ол (Г.Шамуратова).

КҮШЛИДЕЙ кел. Мыклыдай, қарыұлыдай.

КҮШЛИЛИК кел. Қарыұлылық, мыклылық, ғайратлылық, ойға питкен қууатлылық. ... бул да *күшлилик* жағынан хеш кимнен қалыспайтуғын еди (ққ.х.е.). ... жазыушының сөзінде, жазыу стилинде айрықша *күшлилик* сезилип турады (Қ.Айымбетов).

КҮШЛИРЕК кел. **1.** Мыклырак, қарыұлырак, қууатлырак. Барған сайын болды душпаны мыклы, Бирисинен бири *күшлирек* шықты (И.Юсупов). **2.** Шеберирек, қаттырак. Шайырдағы шеберликти, поэзиясындағы көркемликти автор *күшлирек* баянлаған (Ө.Әлеуов). **3.** Өткирирек, басымырак. Қәйин атам мен алып келген қууаты *күшлирек* винолардан ишип бир қумардан шығар, есесине «ауырып калмасам, ендиги жылы сизің жақларға барып қайтаман» – деп мени хошаметлер еди. (М.Нызанов).

КҮШСИЗ кел. **1.** Физикалық уқыбы төмен, басқаларға қарағанда күш-қууаты аз, хәлсиз. **2.** Экономикалық жағынан жағдайы төмен, басқаларға қарағанда хал-жағдайлары кем, аз. Жан деген күшлиге де, *күшсизге* де бирдей шийрин ғой, әсиресе, күшли жолбарыс усаған хайуанлардан гөре, өзлеримиз анағұрлым төзими екенбизғой деп ойладым (Ә.Шамуратов). **3.** Бир нәрсенің ислеуі хәм де ислеп шығарыуы жағынан

кууаты баскалардан пәс, аз, кууатсыз. «Урал» мотоциклге караганда «ИЖ» мотодикли *күшсиз* келеди, — деди Абат («Жеткиншек» г.). 4. Тәсир етиүши *күши* пәс, төмен. 5. Калориясы кем, жеңил. 6. Курамында күш бериүши органикалык затлары кем, аз, арык, өнимсиз. 7. Кәзге көриниү, тәсир етиү дәрежеси пәс, аз. Самал *күшсиз* болғанлыктан ба, пәтпелектің жокарылауының мәніси жок, — деди Айзада Әметке («Жеткиншек» г.).

КҮШСИЗЛЕНИҮ ф. Хәлсизлениү, кууатсызланыү, карыусызланыү, әззилениү. Шәкир атаның бели бүкирейип бурынғыга караганда *күшсизленейин* деген, ... (Айбек).

КҮШСИЗЛИК р. Әззилик, карыусызлык, кууатсызлык, хәлсизлик, күш-кууатсызлык. Негизги жумыс ғаррыларға қалып, олар артельдеги жумысқа *күшсизлик* етти, — деди темирши ата.

Қ

Қ 1. Қарақалпақ әлипбесинин он бесинши хәриби.
2. Қарақалпақ тилинин үнсиз дауыссыз сеслеринин бири хәм усы сести билдиретуғын фонема, таңба. **3.** қ. қа.

ҚА «Қ» хәрибинин аты.

ҚАБАҒАН кел. Минези жаман, қабыуға бейим, киси талайтуғын ийт. Үйи ауылдың шетиндегилердин көпшилиги *қабаған* ийт сақлауды әдет еткен.

ҚАБАҚ I ат. 1. Қас пенен көздин арасы. Писте мурын, бадам *қабақ*, Кең кушақлы ақ тамақ («Қырқ қыз»). Жабылған *қабағының* астынан көзи күлимлеп турды (Ө.Айжанов). **2.** ауыс. Адамның бир нәрсеге байланысly сезилетуғын кеуил күйи, минез-қулқы. **3.** ауыс. Арнаның, сайдың үстинги жийегине жақын жери. ◇ **Қабағына қарау** — ыңғайына, ретине қарау, байқау. **Қабағынан қар жауыу** — қатты ашыулануы, кәхәрлениу. фезеплениу. **Қабағын шытыу** — налыу, ренжиу, капаланыу. Он хәм шеп қабағы жыбырлау, кыймылдау. **Қабак түйиу** — тулланыу, ашыулануы, иренжиу. Жаңа ғана жайдары минез ақкуба жигиттин қабағы *түйилип*, жүзи түнерди (К.Султанов). **Қабак үйиу** — тулланыу, ашыулануы, иренжиу.

ҚАБАҚ II ат. Хожалыққа пайдаланылатуғын палыз өсимлигинен жасалған ыдыс. Биресе *қабақтан* қазанға суу қуяды, биресе ошақтағы отты ысырады (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Суу қабақ** — ишине суу қуятуғын ыдыс. Қызлар суу *қабағын* ийinine салып, алдына түсип жол баслады («Алпамыс»).

ҚАБАҚ III ат. Асқабақ, палауқабақ. Ауқатқа салынатуғын хәм ауқат болатуғын палыз өсимлиги. Үш ай қауыным, үш ай сауыным, үш ай *қабағым*, үш ай шабағым (кк.х.н.м.).

ҚАБАҚ IV ат. Таудын жарығы, жырасы. Буны Спандиярдын иниси Руквтен бир таудың *қабағында* көреді де турады (кк.х.е).

ҚАБАҚЛЫ кел. **1.** Қабағы бар, қабаққа ийе. **2.** *Қабағы* көп, қабағы мол.

ҚАБАҚСЫЗ кел. **1.** Қабағы жоқ, қабаққа ийе емес. **2.** Қабақ салмаған, қабақламаған.

ҚАБАҚТАЙ кел. Қабаққа усаған, қабақ сыяқлы, қабақ тәризли, қабаққа мегзес.

ҚАБАН ат. 1. Жабайы шошканың еркеги. Базархан жууып тазалап отырған мегежинди күтпеген жерден бир *қабан* тумсығы менен қағып жиберди (Ө.Хожанов). 2. ауыс. Мийримсиз жауыз адам, киси. Қасына келсе бир *қабан*, Белгили ол өткен душпан, Сондайлардан болғыл аман, Анластырып кара, балам (Бердак).

ҚАБАНДАЙ кел. Қабан сыяқты, қабанға усаған, қабан яңлы, қабан тәризли, қабанға мегзес.

ҚАБАНЛЫ кел. Қабаны көп, қабанға мол, қабанға ийе.

ҚАБАРТЫҰ қабарыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАБАРЫҰ ф. 1. Исиниу, қатыуашланыу. Халық дейип пиде болды шийрин жан, Қамшы услап *қабардылар* алақан («Қырк қыз»). 2. Ренжиу, қапаланыу, мунайыу. Мәдеминнің отауынан дэкки жеп Әжинияз өз үйине *қабарып* қайтты (К.Султанов).

ҚАБАСАН ат. Қарақалпақлардың руу-тийре атамасы.

ҚАБАТ I ат. *Қабат-қабат* болған заттың бир қатары, қыртыс, қатлам, кат. Жети *қабат* кара тасты, Шарқ үйирип өтеди, Сегизинши *қабаты*, Меруерт тасқа жетеди («Ер Зийуар»). Үш айға дейин сегбир көрген бедеу ерин алып еди, аркасынын бир *қабат* териси қопарыла шықты («Алпамыс»). Күнге күйип бетинин бир *қабат* териси сыйырылып түскендей еди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Еки қабат** — жүкли, аяғы ауыр, бойында бар. Бул хаял еки *қабат* көринеди.

ҚАБАТ II ат. Бөлме, өжире, этаж. Арзыу жакында үйленемен деп, қақырадан үш *қабат* жай салып алды. (Ж.Аймурзаев). Әл хауада дәрежениз, Тал жипектен режениз, Қырық сегиз *қабат* өжирениз, Бул не деген Қүлен болыс (Бердак).

ҚАБАТ III р. Бирге, қатар, қоса. Жудалық пенен жоқшылық екеуи *қабат* келип диңкемди куртып тур (К.Ирманов). Быйыл еки тойымыз *қабат* болады («ЕК». г.).

ҚАБАТ-ҚАБАТ кел. Көп қабат, бир неше қабат, калын, қатлам-қатлам. *Қабат-қабат* көрпе.

ҚАБАТЛАНЫҰ қабатлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАБАТЛАСТЫРЫҰ қабатлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАБАТЛАСЫҰ қабатлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАБАТЛАСЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Қатарына жүриушилик, қабатайына жүриушилик, қосақласа жүриушилик. 2. Ретсиз араласыушылық, суғылысыушылық.

ҚАБАТЛАҰ ф. Биринің үстине бири қосарлау, қабатластырыу.

КАБАТЛЫ кел. Бир неше қабат, қабат-қабат, көп қабатлы.

ҚАБАҰЫҚ кел. ТислеуҒе, талауға үрдісденген ийт. Тан-дыр қасында бир *қабауық* ийтке жолығады (ққ.х.е.).

ҚАБЛАН ат. Пышық туқымлас, түси шубар, сүт емизюшилер топарына киретуғын жыртқыш хайуан.

ҚАБЛАНДАЙ кел. Ер жүрек, батыр, кайсар, айбатлы, ғайратлы. Он сегизде *қабландай* кирген күшине, Қалмақларды кайыл қылды исине («Алпамыс»).

ҚАБЛАНЛЫҚ ат. Ерлик, батырлық, кайсарлық, ғайратлық.

ҚАБИЛЕТ ат. Уқып, зейин, талант, жарамлы. Теориялық таярлығы, арнаулы билими хәм илимий-изертлеу исине *қабилети* бар жасларды аспирантураға жиберіу керек.

ҚАБИЛЕТЛИ кел. Уқыплы, зейинли, талантлы.

ҚАБЫ ат. Тысы, сырты. Абаттың китабының *қабы* да тозып калыпты («Жеткиншек» г.).

ҚАБЫЗ ЕТИҰ ф. Жанын алыу.

ҚАБЫЗЛАҰ ф. Ыссылау, терлеу, ораныу, бүркениу.

ҚАБЫҚ ат. Белгили бир заттың сыртқы жука қабаты, қабы, кеби, қыртысы. Қарағайдың *қабығынан* мийтиндей, Өтпеди хеш душпан атқан оқ тесип (Ө.Хожаниязов).

ҚАБЫҚША ат. Қабыктын жука хәм майда түри, кабыршак.

ҚАБЫЛ кел. Бағыты дурыс, орынлы болған, айтқаны келген, тилеги орынланған. Сууықтың ерте түсиуин тилеп едик, тилегимиз *қабыл* (Т.Қайыпбергенов). Тилектин *қабыл* уакты, кешикпей-ақ екеуинин де хаялы жүкли болды («Алпамыс»). Буйрығыңыз *қабыл*, ханымыз (Т.Қайыпбергенов). ◊ **Қабыл етиу** — макул көриу, қабыллау. Неше-неше күнлер өтип, Бул тилегин *қабыл етти* (Өтеш). Кудайтала сениң көз жасынды *қабыл* етип, бизлерге шәпәәт етти («Мәспатша»).

ҚАБЫЛАН қ. қаблан.

ҚАБЫЛЛАҒЫШ кел. Тез қабыл ететуғын, алғыр, илгир, қабыл етиу қабилети жақсы.

ҚАБЫЛЛАНЫҰ қабыллау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАБЫЛЛАСЫҰ қабыллау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАБЫЛЛАТҚЫЗЫҰ ф. Қабыл еткизиу, алдыртуу, алғызыу.

ҚАБЫЛЛАТЫҰ қабыллау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАБЫЛЛАҰ ф. 1. Қабыл алыу, қабыл етиу, мақуллау. Жоқары оқыу орнына хужжетлерди *қабыллау* жумыслары басланды. 2. Карсы алыу, жолығыуға, сөйлесиуҒе руксат етиу.

Музапат хәким буларды сууық түс пенен *қабыллады* (К.Ирманов).

ҚАБЫЛЛАҰШЫ ат. Қабыллап алатуғын киси, адам.

ҚАБЫРҒА ат. Омыртқа менен геүде сүйекти байланыстырып туратуғын жиңишке иймек сүйек. *Қабырғасы* кампайды, *Қурсақлары* томпайды («Мәспатша»). ◇ **Қабырғасы қайысыу** — жаны ашыу, ууайымлау, кайғырыу. Бердақ жарлы халықтың аянышлы халына жаны ашып, *қабырғасы* қайысқан (И.Сағыйтов). **Қабырғаға батыу** — ауыр тийиу, жаны ашыу, ууайымлау. Ағасының хабары қабырғаға батады («Қырқ қыз»). **Қабырғасы сөгилиу** — ууайымлау, кайғырыу, қыйланыу, жаны ашыу, жаны қыйланыу. **Қабырғасы менен кеңесиу** — өзиниң ақылына, ойына салыу, дым ойланыу, өзиниң ойы менен болыу.

ҚАБЫРҒАДАЙ кел. Қабырғаға усас, қабырға сыяқлы, қабырға яңлы.

ҚАБЫРҒАЛЫ кел. 1. Күшли, қууатлы, мықлы, қарыұлы
2. Қабырғасы бар.

ҚАБЫРТҚА к. қабырға. Тутас қабырға.

ҚАБЫРТҚАЛЫ к. қабырғалы.

ҚАБЫРШАҚ ат. Балықтың сыртында болатуғын, бириниң шетин бири жауып туратуғын бөлек-бөлек жука қабық. Қуұрап қапты *қабыршағы*, Порсып жатыр өлген балық (Күнхожа). Аржақ-бержағын айландырып көрип, *қабыршақтарын* қыршыуға киристи (Н.Дәукараев). 2. Бир нәрсениң бетине қатқан жука қабаты. Мынау биринши сортқа жатпайды, тозған тондай *қабыршақтары* түсип болған (Ә.Шамуратов).

ҚАБЫРШАҚЛАНЫУ ф. Бир нәрсениң үстинги қабатының, бетиниң қабыршақ тәризленип қатыуы. Жарасының алды *қабыршақланды*.

ҚАБЫРШАҚЛЫ кел. Қабыршағы бар, қабыршаққа ийе. *Қабыршақлы* балық.

ҚАБЫРШАҚСЫЗ кел. Қабыршағы жоқ, қабыршаққа ийе емес. *Қабыршақсыз* балық.

ҚАБЫРШАҚТАЙ кел. Қабыршаққа усаған, қабыршақ сыяқлы, жука, жуп-жука. *Қабыршақтай* нан, *қабыршақтай* қағаз. Сырты балықтың *қабыршағындай* жылтыр болады.

ҚАБЫСТЫРЫУ ф. Урыу, сабау. Жер *қабыстырыу*, сулайтыу, бекиштириу, шала-жансар етиу, өлимши етиу.

ҚАБЫСЫҰ I ф. 1. Аш болыу, ашырқау. ... келгеннен бери бизди күтип отыра-отыра ишлеримиз де *қабысты* (Қ.Ирманов). **2.** Жабысыу, үйлесиу, биригиу. Буннан соң қос жүрек қалай соқты, *қабысқан* еринлер не сыбырласты, еки тил не сөйлести... билмедим (Ө.Хожаниязов). **3.** Бүйирлери бир-бирине тартылыу, киширейиу.

ҚАБЫСЫҰ II қабыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАБЫҰ ф. 1. Ийттиң денеге тис батырыуы, тислеуи, тасланыуы, тәп бериуи. Ийт қутырса ийесин *қабады* (ққ.х.н.м.). **2.** ауыс. Қазаланыу, өлиу. **3.** Үриу, шабаланыу. **◇ Кум қабыу** — бирден өлиу. Дос жасай берсин, душпан - кум *қаба* берсин!

ҚАҒА ф. қаға берди қылыу. Ислеген, қылған, сөйлеген сөзлерин жактырмау, қолламау, шетлетиу.

ҚАҒАЗ ат. I. Ағаш, пахта, шүберек хәм тағы басқалардың массасынан жасалған жазыуға арналған зат. Ережеп пахта териуді сораған жигитлердің дизимин *қағаз* бетине толтырып жаза баслады (Т.Нәжимов). Белиндеги белбеуин шешип, еки-үш қабат шапанының арасынан жапырақтай *қағазды* алып Қосыбайға усынды (К.Султанов). **2.** ауыс. Хат. Оқып көрип *қағазын*, ярдан жыллы сөз тауып мурат-мақсети питти («Мәспатша»). **3.** ауыс. Хүжжет. Оның қитап салатуғын сандығы усы қобдыйша, жасырын-қупыя *қағазлары* да усында болады (К.Султанов). **◇ Қара қағаз — а)** жауынгердің қазаланыуы жөнинде жиберилген хабар, буны халық қара *қағаз* дейди. Қара *қағаз* келсе бир мәрттин октан ушып қаза болғаны (К.Султанов). **б)** тексттің көшірмесин көбейтиу ушын ақ *қағаздың* қара түри. **Қағаз ақша** — *қағаздан* исленген ақша. **Қағаз жүзинде** — қағаз жүзине жазып түсириу. **Қатнас қағаз** — мәкемелердің бир-бирине жазатуғын арнаулы рәсмий хүжжети. **Қағаз басты** — *қағаз* бенен исленетуғын жұмыслардың көплиги. **Қағаз бетине түсириу** — қағазға жазыу, көшириу.

ҚАҒАЗДАЙ кел. 1. *Қағазға* усаған, қағаз сыяқлы, *қағазға* кусаған. **2.** Жука, рәпенек, жуп-жуқа.

ҚАҒАЗ-ПАҒАЗ ат. Қағаз хәм сол сыяқлы затлар, жазыу, сызыу құраллары.

ҚАҒАЗПАЗ кел. Болар-болмас нәрсени жазыуды жақсы көретуғын адам, тек жазыу менен жұмыс ислегенди қәлейтуғын адам.

ҚАҒАЗСЫЗ кел. 1. Қағазы жоқ, қағазға ийе емес. **2.** Хүжжетсиз, исеним хатсыз, гүәлықсыз. **3.** Жазыусыз, ауызша.

ҚАҒАНАҚ ат. Адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардың балаларының, төллериниң тууылғандағы сыртқы қабығы, пердеси.

ҚАҒЫЙДА ат. Реже, кәде, нызам. Дурыс жазыу *қағыйдалары*. Головка әскерий уставтың *қағыйдасын* бекем сақлап, дыққатын босатпай қатып тур.

ҚАҒЫЛЫҰ қ ағыу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАҒЫҢҒЫР кел. Адамлардың арасында айтылатуғын ғарғыс сөз.

ҚАҒЫНДЫ ат. Өкпени исиндирип буулықтыратуғын ауырыу. **Қағынды тийгир** – ауырғайсаң деген мәнидеги ғарғыс.

ҚАҒЫНДЫРЫҰ ф. Басқа биреуди урып жиберіу, урыу.

ҚАҒЫНЫҰ қағыу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАҒЫП-СИЛКИҰ ф. Қағып-қағып жиберип тазартыу, шанын кетириу, патаслықтан айырыу.

ҚАҒЫП-СОҒЫҰ ф. 1. Тәртипке салыу, шақырыу, жөнлеу. 2. Тазартыу, жыйнау, жыйнастырыу. 3. Еппеп-сеплепп жыйнастырыу, таярлау, қағыстырыу.

ҚАҒЫСТЫРЫҰ I ф. 1. Излестириу, жайластырыу, жыйнастырыу, барластырыу, сынау. Бала жойылған түйседен хабар болар ма екен деп жолаушыларды *қағыстырып* көрип еди, олар бул жөнинде хеш нәрсе айта алмады (кк.х.е). 2. Қозғау, *қозғастырыу*. Ол тезирек жансын деп, Карийма ошақтағы отынларды олай-булай *қағыстырды*. 3. Дүгистириу, тийгизиу. Бир-бириниң саулығы ушын тост айтып, рюмкаларын *қағыстырды*.

ҚАҒЫСТЫРЫҰ II қағысуу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАҒЫСЫҰ I ф. Ауыс. Аразласыу, айтысыу, тартысыу кейисиу. Еки батыр сөз үстинде бир-бири менен аз-кем *қағысып* қалды («Қоблан»).

ҚАҒЫСЫҰ II қағыу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАҒЫТЫҰ ф. Сөз бенен қаға бердиетиу, дәлкек етиу, шетлетиу. Кәмекбай биреуди қағыта сөйлеуди өзине әдет етип алған (Ж.Аймурзаев).

ҚАҒЫТЫҰШЫ I ат. Қаға берди етиуши, шетлетиуши.

ҚАҒЫҰ ф. 1. Есикти, терезени, столды хәм т.б. затларды тарсылдатыу, урыу, дүнкилдетиу. Сырттан қапыны *қаққан* дауыс еситилди. 2. Бир затқа жуққан шанды, тозанды силкиу. Батыр қызлар бапланып, Кийимниң шаңын *қағады*

(«Қырк қыз»). **3.** Шеге, мыйық, қазық, қада қусаған затты дийуалға, жерге ямаса екінші бір затқа урып киргизиу. Бедеуге қаққайсаң полаттан таға, Сауытқа тутқайсан алтыннан жаға («Алпамыс»). **◇ Қас керип қағыу** — қас ишараты менен белги бериу. Балықшы қыз бир күлди, *Қасын керип қақты* да (Т.Сейтжанов). **Ийек қағыу — а)** жан тапсырыу алдында кыйланыу, азапланыу. Хош болыңыз, балам деп, Зорға ийек *қағады* (Жийен жырау). **б)** ийек пенен белги бериу, ишарат етиу. **Тис қаққан** — есейген, көпти көрген. Қыз бенен салыстырғанда, Айтмурат әдеуір *тис қаққан* жигит еди. **Қағып салыу** — асты бирден ишип болыу, тез ишиу, жеу. Алдына койған палауды хә дегенинше *қағып салды*.

ҚАҒЫҰЛЫ кел. Қағылып турған, қағылған.

ҚАҒЫҰСЫЗ кел. Қағылып турмаған, қағылмаған.

ҚАҒЫҰШЫ ат. **1.** Затларды урыушы, тарсылдатыушы, дүңкилдетиуши. **2.** Шанды, тозанды, патасты силкиуши. **3.** Шегени, мыйықты, қазық сыяқлыларды дийуалға, жерге ямаса екінші бір затқа урып киргизиуши.

ҚАДА ат. Караталдың узын шақаларын кесип алып, сыртқы қабығын сыйырып, куұратыудан пайда болған узынлы-қысқалы жиңишкелеу ағаш. Пешехана қурыу ушын хауыздың бойына *қадалар* да қағылып атыр. ... («Әмиүдәрья» ж.).

ҚАДАҒАЛАНЫУ қадағалау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚАДАҒАЛАСЫУ қадағалау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚАДАҒАЛАТЫУ қадағалау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАДАҒАЛАУ ф. **1.** Тексериу, барластыруу, байқау. Ендиги калған көзлерди сизқадағалап, хабар етип турасыз (К.Султанов). **2.** Ыклас пенен күтиу, карау, тәрбиялау. Малларды *қадағалап*, баспақларды бағып тәрбиялағанын хайран каласан (Ж.Аймурзаев).

ҚАДАҒАЛАУШЫ ат. Истин барысын тексериуши, караушы, изертлеуши, байқаушы.

ҚАДАҒАН р. Тыйым, текки. Ғәрип-қәсер кирместей, *Қадаған* ба еди елиңиз («Мәспатша»).

ҚАДАҒАНДАЙ кел. Шаншылғандай, түйрелгендей. Мүшириптиң зәхәрли тили жүрегиме найза *қадағандай* болды (К.Султанов).

ҚАДАДАЙ кел. Қада сыяқлы, қадаға уксас, қада яңлы.

ҚАДАҚ I ат. шеге, мыйық.

КАДАҚ II ат. Шама менен төрт жүз граммға тең салмак өлшеуі. Көп дәннің жатыр урада, Бир кадақ та дән бермедін (Күнхожа).

КАДАҚЛАҰ ф. Кадақлап өлшеу, мөлшерлеу, шамалау.

КАДАҚЛЫҚ кел. Кадаққа тең, кадақ шамасында, кадақ боларлық.

КАДАҚТАЙ кел. Кадаққа жете қаба, кадақтың мөлшеріндей, кадақ сыяқлы.

КАДАЛҒЫЗЫҰ кадалыу фейилинин өзгелик дәрежесі.

КАДАЛДЫРЫҰ кадалыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

КАДАЛЫҢҚЫРАҰ ф. Көзін айырмай тиклениу, тигиле карау.

КАДАЛЫСЫҰ кадалыу фейилинин шериклик дәрежесі.

КАДАЛЫҰ ф. 1. Шаншылыу, түйрелиу. 2. Қозғалмау, хеш кайда кетпей бир жерде турыу. 3. Көзін айырмай карау.

КАДАҰ ф. 1. Шаншыу, түйреу, суғыу, тығыу. 2. Қозғалдырмау, табжылтпау, турғызыу, 3. Көзін айырмай карап турыу, тигилиу.

КАЖАЛЫҰ қ. ғайзалыу.

КАЖАҰ қ. ғайзау.

КАЖАЛДЫРЫҰ қ. ғайзалдырыу.

КАЖАРЛЫ кел. Қарыулы, күш-ғайратлы.

КАЖАСЫҰ ф. Ерегисиу, өшегисиу.

КАЖЕТ қ. хәжет.

КАЖЕТЛИ қ. хәжетли.

КАЖЕТЛИЛИК қ. хәжетлилик.

КАЖЫР қ. ғайрат.

КАЖЫРЛЫ қ. ғайратлы.

КАЖЫРЛЫЛЫҚ қ. ғайратлылық.

КАЖЫҰ ф. 1. Өзгериу, айныу, бузылыу. 2. Қартайыу, болдырыу. Сен шабазым! Қартайыпсаң, қажыпсаң, Я билмеймен, жаман жерди басыпсаң (А.Дабылов). 3. қ. ғажыу.

ҚАЗ қ. ғаз.

ҚАЗА I ат. 1. Өлим, әжел. Сабыр қылып бөлеге, Разы болып қазаға. Өз кеулин өзи жайлады (Бердақ). 2. ауыс.дин.с. Оқылмай қалған намаз. Молла намаз қаза етти, Таң алдынан жүріп өтти (Бердақ). ◇ **Қазаға ушырау** – өлиу, қайтыс болыу. **Қазаға дуушар болыу** – өлимге ушырау, әжелге тап болыу. **Қаза болыу** – а) дүньядан қайтыу, өлиу, қайтыс болыу. б) ауыс. Хәр күнги оқылатуғын намаздан оқылмай қалған намаз. **Қаза**

табыу – қайтыс болыу, өлиу. **Қазасы жетиу** – өлетуғын уақты келиу, әжел жетиу. **Қаза қылмау** – а) дин.с. намазын өз уақтында оқып тұрыу, парызын өтеп тұрыу. б) ауыс. хәмме нәрсени орынлап отырыу, питкериу. **Қаза жибермеу** – а) дин. с. намазын қаза қылмай оқыу, өз уақтында оқып тұрыу. б) ауыс. бир нәрсениң орынланыуына катнасыу, ғәлет жибермеу, питкериу.

ҚАЗА II ат. Ири нар қамыстан үлкен (кең) етип тоқылған қоршау, бойра, балық аулайтуғын курал. Мүйтенлер қазасын салды, Қақпашларын жесең палды (Бердак).

ҚАЗАСЫЗ кел. Өлим-житимсиз. *Қазасыз үй болмас* (ққ.х.н.м.).

ҚАЗАҚ ат. Қазақстан Республикасының жергиликли халқы, миллет. Қарақалпақстанда өзбеклер, қазақтар, руслар хәм баска да халықлар жасайды. ◇ **Қазақ халқы** – Қазақстан аймағында әййем заманнан өмир сүрип киятырған тарийхый халық. **Қазақ үй** – кийиз бенен жабылған қазақлардың миллий үйи. **Қазақ тили** – қазақ халқының миллий тили.

ҚАЗАҚБАЙШЫЛЫҚ ат. сөйл.т. Қазаққа тән кәсийет, айрықшалық.

ҚАЗАҚСТАН ат. Қазақ жери, қазақ ели.

ҚАЗАҚЫ ЖЫЛҚЫ ат. Жылқының қазақ жерине бейимлескен түри.

ҚАЗАН I ат. күз мәүсими.

ҚАЗАН: қазан урыу II ф. Қазан урды, куұрап қалды, сарғайды. 2. ауыс. ◇ **Қазан урар күзине** – өмири қор болыу, өлиу.

ҚАЗАН III ат. 1. Шойын ямаса мыстан жасалған тамақ писиретуғын ыдыс. Елиу жылда ел жаңа, Қырк жылда қазан жаңа (ққ.х.н.м.). 2. Металл қайнататуғын үлкен ыдыс. ◇ **Пуу қазан** – атмосфера бысымынан жоқары бысымда пуу алыу ушын пайдаланылатуғын ыдыс. **Қазан көтериу** – аұқат асыуға кирисиу, тамақ писириу. **Қазанның күйесиндей** – қара, қап-қара, шым қара. **Қазаны басқа** – өз алдына хожалық, үй. **Қазаны майланыу** – майлы аұқат писириу. **Өмир қазан** – күнелтиу, тиришилиқ. **Орталық қазан** – көпшиликтің бир жерден аұқат ишиуи. **Шүлен қазан** – көпшиликке жететуғындай аұқат писетуғын үлкен қазан, нәхән қазан.

ҚАЗАНДАЙ кел. 1. Қазан сыяклы, қазанға усаған, қазан төризли, қазан янлы, қазанға мегзес. 2. ауыс. Үлкен, нәхән, дәу, гиддиман, тайнапыр. ◇ **Өкпеси қара қазандай** – кеули калыу, өкпелеу. **Қазандай қайнау** – а) суудың ийримленип,

толқынланып ағыуы. **б)** аұыс. Адамлардың ямаса басқа нәрселердің кирип шығыуы, шубырысыуы, уйлығысыуы.

ҚАЗАН-ҚАЗАН кел. Бир неше қазан толған, мол, көп, сансыз, есапсыз.

ҚАЗАНЛАС кел. Ишип-жеуі бир, еншилес. Олар бир-бири менен көптен *қазанлас* болып кеткен адамлар.

ҚАЗАНЛАСЫҰ ф. Келген жерден аұкат жеп кетиу, аұкатласыу.

ҚАЗАНЛЫ кел. **1.** Қазаны бар. **2.** аұыс. Аұкатлы, қонақлы, қонақ күткиш, дастурханлы. Жумамурат өз қатарына қарағанда *қазанлы* жигит еді.

ҚАЗАНЛЫҚ ат. **1.** Қазанға саларлық, асарлық. **2.** Қазан орнатыуға арналған ошақ.

ҚАЗАН-ОШАҚ ат. **1.** Аұкат писириуіге керекли затлардың улыуа аты. **2.** Қазан асатуғын ошақ.

ҚАЗАН ПЫШАҚ ат. Қазан-табаққа қосылатуғын әпиуайы пышақ, пышақтың жайдары түрі.

ҚАЗАНСЫЗ кел. Қазаны жоқ, қазаны болмаған, қазанға иіе емес.

ҚАЗАНША ат. Қазанның кишкене түрі, кишкене қазан.

ҚАЗАНШЫ ат. **1.** Қазан соғыушы уста. *Қазаншының* ерки бар, қайдан қулақ шығарса (ққ.х.н.м.). **2.** Аұкат писириуіши адам, аспаз. Тойдың *қазаншысы* тойғанынша жер, мешиттин *қазаншысы* бергенинше жер (ққ.х.н.м.).

ҚАЗАЯҚЛЫ ат. Қарақалпақтардың урыу-тайпа атамасы.

ҚАЗБА I кел. **1.** Қазып алатуғын жер байлығы. Орайлық Азия Республикаларында *қазба* кән байлықтарын изертлеу соңғы жылдарда кең көлемде жүргизилетуғын болды. **2.** Мыж-мыж, мылжың, қыйқым, майда. мазасыз адам.

ҚАЗБА: II Қазба дуұтар кел. Ойма дуұтар.

ҚАЗБАЛАҰ ф. Майда-шүйдесин қалдырмай сорау ямаса сөйлеу, бир нәрсени қайталап соран, биреудің мазасын алыу, қашырыу. Ғарры майда-шүйдесин қалдырмай, *қазбалап* сорай берді.

ҚАЗБАЛАҰШЫ ат. Қазбалап сөйлеуши, мыжыушы, езиуши.

ҚАЗРЫЗЫҰ ф. Жерди бир нәрсе менен ойғызыу, аударғызыу, копарғызыу, шуқырлатыу.

ҚАЗҒЫШ кел. Жерди қазатуғын, қаза алатуғын.

ҚАЗДЫРТЫҰ қазыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЗДЫРЫҰ қазыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЗНА қ. ғазна.

ҚАЗНАЛЫҚ қ. ғазналық.

ҚАЗНАШЫ қ. ғазнашы.

ҚАЗЫ I ат. Жылқының сүбе қабырғасын майлы ети менен ишекке тығып, сүрлеуден, ыслаудан исленген етке араластырып писиретуғын аұқатлық тағам. Еттің бәрі қазы болмас, Ийттің бәрі тазы болмас (ққ.х.н.м.). Ийтке салдым аяусыз, қазы менен жаясын («Қырк қыз»).

ҚАЗЫ II ат. Дин бойынша бийлік ететуғын адам, диний хуқық бойынша хуким шығарыушы, төреши. Асқар қазы Майлы балта, пара алады қалта-қалта (ққ.х.к.). Әдилсиз болды қазысы, Гүнасыздан биразды, гүналы деп қыйнады (Жийен жырау).

ҚАЗЫЙУЛ-ХАЖАТ ат. гөн.с. Хәжетлерди орынлаушы, Аллаһ тааланың сыпаты.

ҚАЗЫҚ ат. 1. Жерге ямаса дийуалға қағыу үшін ушы сүйирленип исленген киширек ағаш ямаса темир. Мейли, соқпаса не пайдасы бар, Бәри бир айланып қазығын табар (И.Юсупов). 2. аұыс. Тирек, сүйениш, тийкар, негиз. ◇ **Қазық қағыу** — орынға биринши рет белги салыу. **Қазық жутқандай болыу** — ийилмеу, тик турыу. **Қазық қылып қағыу** — қозғалтпау, жылжитпау. **Түп қазық** — бир нәрсенің неғизи, тийкары, төркини.

ҚАЗЫҚБАУ ат. 1. Жипти, арқанды, шыжымды бир нәрсеге еки рет орап болып, ушларын бекитетуғын байлау ұсылы, әдиси, өнери. 2. **Қазықбау шалыу** — арқан хәм басқаларды қазықбау ұсылы менен байлау.

ҚАЗЫҚБАУЛАУ ф. Қазықбау шалып байлау.

ҚАЗЫҚЛЫҚ кел. Қазыққа турарлық, қазыққа жарарлық, қазық боларлық.

ҚАЗЫҚСЫЗ кел. Қазығы жоқ, қазыққа ийе емес.

ҚАЗЫҚТАЙ кел. Қазыққа усаған, қазық сыяқлы.

ҚАЗЫҚША I ат. Кишкене қазық.

ҚАЗЫҚША II р. Қазық сыяқлы, қазық төризли.

ҚАЗЫЛАУ ф. Қазы ислеу, қазы етиу.

ҚАЗЫЛЫУ қазыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАЗЫМЫР кел. Мыжып көп сөйлейтуғын, тынымсыз адам, мылжын.

ҚАЗЫМЫРЛАУ ф. Мылжыңлау, мыж-мыжлау.

ҚАЗЫМЫРЛЫҚ ат. Мылжыңлап көп сөйлеушилик, қазбалаушылық, мазасызлық.

ҚАЗЫНДЫ кел. Қазылып тасланған, қазылған, ойылған.

ҚАЗЫСЫҰ қазыу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАЗЫҰ ф. Жерди ойыу, шункырлау, үңгиу. Пединститут студентлери өз жатакханаларының айланасына салма *қазып*, түрли ағаш нөлшелерин егип атыр («ЕК». г.)

ҚАЗЫҰЛЫ кел. Қазылып қойылған, қазылып таяр турған.

ҚАЗЫҰШЫ ат. Жап, қудық, салма хәм каналларды бел менен қазып ислеуши. Бурын ирригациялық қурылыслардың бәри *қазыушылар* аркалы исленетуғын еди.

ҚАЙ ал. Бир қыйлы затлардың қайсысы екенин ажыратыу, билиу ушын қойылатуғын сорау алмасығы. Қәне, *қай* жери қәте? (К.Султанов). Мен билмеймен *қай* заманғы Искендер, Өрт шалғандай оның жолы түскен жер («ҚК.поэз.ант.»).

ҚАЙҒЫ ат. 1. Ууайым, муң, шер, күйиниш. Мен шырмалдым *қайғы*-зарға шаталып, Жан ашыр болмаса, қалып-ем талып (А.Дабылов). 2. аұыс. Бир нәрсениң ғамын жеудеги машақатлы хәрекет. ◇ **Жан қайғы** — аман қалыудың хәрекеті, бас сақлау. **Қайғы жеу** — ууайымлау, қайғырыу, муңланыу. **Қайғы басыу** — ууайым басыу, қамығыу, жабығыу. **Қайғы шегиу** — ууайым шегиу, муңланыу. **Қайғы тартыу** — күйикке батыу, қамығыу. **Бас қайғы** — жан сақлаудың хәрекеті, усылы, хәмели, тәсили.

ҚАЙҒЫДАЙ кел. Қайғы сыяқлы, қайғы тәризли.

ҚАЙҒЫ-ДӘРТ ат. Хәсирет, муң, шер.

ҚАЙҒЫ-ЗАР ат. Ууайым, күйик.

ҚАЙҒЫЛАНДЫРЫҰ қайғыланыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАЙҒЫЛАНЫҰ ф. Ууайымланыу, муңланыу, қайғырыу. Валерий *қайғыланыудың* белгисин сездиргендей кирпиклерин айкастырады (Ж.Сапаров).

ҚАЙҒЫЛАС кел. Ууайымы, муны бир.

ҚАЙҒЫЛЫ кел. Муңлы, шерли, ууайымлы, күйинишли. Сууға кетип өлипти деп сууманлап, Қыйналысып *қайғылы* жүз билдирди (И.Юсупов).

ҚАЙҒЫ-МУҢ ат. Азап, дәрт, хәсирет, ууайым.

ҚАЙҒЫРЫСЫҰ қайғырыу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАЙҒЫРЫҰ ф. Ууайымлау, күйиниу. Патша Гүлимди қыйнады, Қыз есин зордан жыйнады, Отырып соңын ойлады, Атасын *қайғырған* екен (Бердақ).

ҚАЙҒЫСЫЗ кел. Уғайымсыз, муңсыз, бийпәрәа. *Қайғысыз* кара суўға семиреди (кк.х.н.м.).

ҚАЙҒЫСЫЗЛЫҚ ат. Уғайымсызлық, бийпаруалық.

ҚАЙҒЫ-ХӘСИРЕТ ат. Шер, муң, уғайым. Дүньяға келдим, не көрдим, *Қайғы-хәсиретте* көп жүрдим (Бердак).

ҚАЙҒЫ-ШЕР ат. Күйик, әрман, уғайым, муң.

ҚАЙҒЫШЫЛ кел. Уғайымшыл, муңлы, муңшыл.

ҚАЙДА ал. 1. Биреўдин ямаса бир нәрсениң мәканын, турған орнын, бет алыс бағдарын билиў ушын қойылатуғын сораў. Оразгүл қуўыи жиберсе, *қайда* бараман (Ж.Аймурзаев).

2. Мүмкин емес, қайдан қолдан келсин, бир нәрсе шығыўшы ма еди деген мәнилерде қолланылады.

ҚАЙДАҒЫ ал. 1. Әйтеўир нәрсе, хеш нәрсеге турмайтуғын.

2. Хештеңе, не қылған.

ҚАЙДАН ал. 1. Биреўдин ямаса бир нәрсениң шыққан орнын билиў ушын қойылатуғын сораў. Сен *қайдан* киятырсаң?

2. Қәйтип, қалай деп қойылатуғын сораў.

ҚАЙ-ҚАЙСЫСЫ ал. Барлығы, көрингени, гез келгени, дус келгени, бәри. Класстағы оқыўшылардың *қай-қайсысы* да арифметиканы жаман билмейди («Жеткиншек» г.).

ҚАЙҚАЙЫҢ ф. 1. Шалқайыў, ширениў, мурнын көтериў. *Қайқайып* хеш кимге қарар емес. 2. Жол тартыў, жөнеў, кетиў.

ҚАЙҚЫ кел. 1. Сыртына қарай ийилген, қарама-қарсы жағына қарай майысқан. Белине асыўлы *қайқы* қылышы өзине жарасып тур. 2. аўыс. Пан, сәтең. Сапарбай аўылдағы *қайқы* жигитлердин бири еди («Әмиўдәрәя» ж.).

ҚАЙҚЫЛАҢ I кел. Сәтеңлеў, панлаў.

ҚАЙҚЫЛАҢ II ф. Кейинге қарай ийилиў, иймеклеў.

ҚАЙҚЫЛЫҚ ат. 1. Панлық, сәтенлик. 2. Кейинге қарай ийилген, иймеклик.

ҚАЙМАҚ ат. 1. Шийки қойылған ямаса писирилген сүттин яки баска да суйықлықлардың бетиндеги қойыў қабаты. Суў *қаймағы*—муз, ... (кк.х.н.м.). 2. аўыс. Бир нәрсениң ең жақсысы, бетке тутары, алдыңғы қатардағысы.

ҚАЙМАҚЛАНЫҢ қаймақлаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАЙМАҚЛАСЫҢ қаймақлаў феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАЙМАҚЛАҢ ф. Бетине қаймақ турыў, жуқа қабат найда болыў. Сүт суўый баслаудан-ақ бети *қаймақлай* баслайды.

ҚАЙМАҚЛЫ кел. Қаймағы бар, қаймағы мол, көп.

ҚАЙМАҚШЫ ат. Қаймақ алыушы, таярлаушы.

ҚАЙМЫҚТЫРЫҰ қаймығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙМЫҒЫҰ ф. 1. Сескениу, тартыныу, қорқыу, уялыу. Душпаннан *қаймығыу* мәртлердің иси емес, алға басындар, — деп сүрен таслады командир. 2. Буғып қалыу, жасканыу, бурылыу, тайсалыу.

ҚАЙНАҒА ат. 1. Келиншектің күйеуінің хәм күйеуінен жас жағынан үлкен ағалары. 2. Келиншектің туысқан ағасы хәм төркини төрепиндеги жас жағынан үлкен ер адамлары келиншектің күйеуінің қайнағасы болып есапланады.

ҚАЙНАҚАЙ I кел. Бир нәрсеге келисимли, жарасықлы, ылайықлы.

ҚАЙНАҚАЙ II ал. Хәр қалай.

ҚАЙНАР: қайнар булақ ат. 1. Жерден атылып шығып атырған булақтың көзи. 2. ауыс. Молшылықтың көзи, баршылықтың көзи.

ҚАЙНАТҚЫЗЫҰ ф. Бир затты қыздырып биреуіге қайнаттырыу.

ҚАЙНАТҚЫШ ат. Суйықлық қайнататуғын әсбап, қурал.

ҚАЙНАТЫЛЫҰ қайнау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЙНАТТЫРЫҰ қайнатыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙНАТЫМ: бир қайнатым сан. Бир рет қайнатыуға болатуғын, бир ретке ғана жарайтуғын, бир салым.

ҚАЙНАТЫНДЫ ат. Қайнатылған нәрсенің маңызы.

ҚАЙНАТЫҰ қайнау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙНАҰ ф. Қатты қызыу, ең жоқары температураға жетиу. Қазан астын-үстин болып пақырлап *қайнап тур* («Әмиүдәрья» ж.).

ҚАЙРАҒЫШ кел. 1. Егеғиш, жанғыш. 2. ауыс. Бузакы, бузғыш.

ҚАЙРАҚ ат. Бир нәрсени қайрап өткірлеуіге арналған тас ямаса темир. Қаратаудың *қайрақ* тасы да кәдеге жарады.

ҚАЙРАҚЛЫ кел. Қайрағы бар, көп, мол.

ҚАЙРАҚТАЙ кел. Қайраққа усаған, қайраққа меззес, қайраққа қусаған.

ҚАЙРАҚШЫ ат. 1. Қайрақ жасайтуғын, қайрақ соғатуғын, ислейтуғын адам. 2. Бир затты *қайрайтуғын* адам, шарлаушы.

ҚАЙРАЛЫҰ қайрау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЙРАСЫҰ қайрау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЙРАТЫҰ қайрау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙРАҰ 1 ат. Бәхәрде ушып келген қуслар жайылатуғын орын, жасайтуғын мәканы. *Қайрауда* бир ғаз тур қанатын қағып, Ғаңқылдайды еки көзден қан ағып, Аяқтағы жипти шайнап жаныуар, Өз еркиме кетсем дейди ылағып (Гүлмурат).

ҚАЙРАҰ II ф. 1. Пышақтың ямаса басқа қуралды қайрак тасқа егеу аркалы өткірлеу. 2. ауыс. Биреуге айдап салып өшестириу, урыстыру, шатастыру, мәлеллестириу.

ҚАЙРАҰЛЫ кел. Қайрап қойылған, өткірленген. *Қайраұлы* турған қылышын белине байлады да атқа минди.

ҚАЙРЫЛМА ат.1. Бүклем. Қайрылма жаға көйлеги бар. 2. Бурылыс, дығырық, айланба. Дәрьяның *қайрылмасына* келип жеткенде қайық аударылды (кк.кмс.атл.).

ҚАЙРЫЛЫҰ ф. 1. Бурылыу, қайтыу. Өсербай *қайрылып* артына қарады 2. Қарама-қарсы жаққа, артқа қарай қайтыу. Изимбет баратырған жағынан *қайрылып* екінші жолға түсти. 3. Бүгилиу, бүклениу. Қанаты *қайрылған* қустай жән-жағына қарады.

ҚАЙСАР кел. 1. Табанлы, шыдамлы. 2. Сөктің қатты кебиу халынан жибиген, өзгерген халы. 3. ауыс. Тил алмайтуғын, ерегисе беретуғын, айтқанға көнбейтуғын, тирсек, өжет, қырсық. Алламберген айтқанынан қайтпайтуғын *қайсар* жигит еди.

ҚАЙСАРЛАНДЫРЫҰ қайсарлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЙСАРЛАНЫҰ ф. Айтқанға көнбеу, бетинен қайтпау, бағдарынан қайтпау, ерегисе бериу.

ҚАЙСАРЛАҰ 1. кел. Өжетлеу, тирсеклеу, қырсыклау. 2. Қайысқақлау, майысқақлау.

ҚАЙСАРЛЫҚ ат. Өжетлилик, табанлылық, шыдамлылық.

ҚАЙСЫ ал. Бир нешше заттың ишинен керегин анықтап алыу ушын қойылатуғын сорау алмасығы. Балалардың *қайсысын* оқыуға жибериуди макул көресиз? *Қайсы* бала жақсы оқыйды?

ҚАЙТА 1. Белгили бир истин дәслепки кәддине келиуи, қайталаныуы, төкирарланыуы. Жазыуың патас екен, жақсылап *қайта* көширип жаз («Жеткиншек» г.). Қайта қозған дау жаман, *Қайта* шапқан жау жаман (кк.х.н.м.). 2. Керисинше, хәкисинше, оның орнына. Нешше рет көширип жазсаң да, кәтелерди дүзетпепсең, *қайта* бүлдирипсең.

ҚАЙТАДАН р. Белгили бир исти, хәрекетти жаңадан екінши рет ислеу. Исти шала питкергеннен гөре қыйын болса да *қайтадан* ислеген мақул.

ҚАЙТА-ҚАЙТА р. Бир нешше рет, сонша рет, жийи-жийи.

ҚАЙТАЛАНЫҰ қайталау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАЙТАЛАТЫҰ қайталау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАЙТАЛАҰ ф. 1. Белгили бир исти қайтадан ислеу. Өткен сабақларды *қайталап* оқып шығу Айтмуратқа әдетке айланған. 2. Қайтарып айтыу, және де, тағы да. 3. Дәслепки кеселлик пенен және де ауыру. 4. Тәкирарлау, ежелеу, еске алу, ядка түсиру.

ҚАЙТАЛАҰШЫ ат. Тәкирарлаушы, ежелеуши.

ҚАЙТАЛАҰШЫЛЫҚ ат. Қайтарып ислеушилик, қайта иске асырушылық.

ҚАЙТАРҒЫ ат. Қусық, қусынды.

ҚАЙТАРМАШ ат. Жууап қайтарыспа, сөз айтыспа.

ҚАЙТАРМА кел. Қайталанатуғын, қайырма, қайта айналанатуғын.

ҚАЙТАРМАН БОЛЫҰ ф. Қайтпақшы болыу, қайтыуға таярланыу.

ҚАЙТАРТҚЫЗЫҰ қайтарыу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАЙТАРТЫҰ қайтарыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАЙТАРЫЛЫҰ қайтарыу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАЙТАРЫҢҚЫРАҰ ф. 1. Кейинге қайтарыу, бурыңқырау. 2. Пәтин иркинкіреу, токтатынқырау.

ҚАЙТАРЫСЫҰ қайтарыу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАЙТАРЫҰ ф. 1. Қайтып беру, қайтарып жиберу. Қарыз алсаң *қайтарыуды* умытпа. Жолаушыларды аман-есен *қайтарды*. 2. Қайтыс етиу, сатылған затты, нәрсени қайтып алу ямаса беру. ◇ **Қарыуын қайтарыу** — исенимин ақлау. Теримшилердің слётына делегат етип сайланған Айбийке жийенимнің *қарыуын қайтарды*, мәүсим бойынша машина менен 20 тонна пахта терди. **Кеулин қайтарыу** — а) соккы беру, қайтарып таслау. б) айтқанын ислемай қарсы келиу, қолын қағу.

ҚАЙТЫС: қайтыс болыу ф. 1. Қазаланыу, өлиу, дүньядан қайтыу. 2. Дәслепки уәдеден өзгеру, уәдесин шайыу, уәдеден тайыу.

ҚАЙТЫҰ ф. 1. Барған жеринен бурынғы орнына қайта келиу. Аман-есен елине *қайтты* («Алпамыс»). 2. Алған

бетинен, уәдесинен тайыу, тобаға келиу. Адаस्कаннын айыбы жок. *Қайтып* үйирин тапқан соң (ққ.х.н.м.) **3.** Хәлсиреу, кемиу, пәсендеу. Дәрьяның суы *қайтты*. **4.** ауыс. Өлиу, қазаланыу, қайтыс болыу. Гөрүғлы Султан дүньядан *қайтты* («Гөрүғлы»).
◇ **Қарыуы қайтыу** — есеси толыу. **Дүньядан қайтыу** — өлиу, қазаланыу.

ҚАЙТЫҒУШЫ ат. Қайтып келиуши, қайта айланыушы.

ҚАЙШЫ I ат. Белгили бир затты кесиуге, қыйыуға арналған курал, жүзлери карама-қарсы бекитилген металлдан исленген курал. ◇ **Қайшы кулак** — ушы сүйир, қыйықшалау келген тик кулак.

ҚАЙШЫ II р. Қарсы, карама-қарсы.

ҚАЙШЫЛАНЫУ қайшылау феиилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЙШЫЛАСЫУ қайшылау феиилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЙШЫЛАТЫУ қайшылау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙШЫЛАУ ф. Бир затты, нәрсени қайшы менен кесиу, қырқыу, қыйыу.

ҚАЙШЫЛЫ ат. Қарақалпақлардың урыу-тайпа атамасы.

ҚАЙШЫЛЫҚ к. қарсылық.

ҚАЙЫЗҒАҚ ат. Адамлардың шашының хәм хайуанлардың, жанлы-жаныуарлардың жүнлеринин түбинде болатуғын майда ақ қабыршақ. Шашын *қайызғақ* басқан жас бала жылап алдынан шықты (ққ.х.е.).

ҚАЙЫҚ ат. Суу үстинде ескек пенен жүретуғын қатнас куралы, кемениң кишкене түри. *Қайыққа* мингеннин жаны бир (ққ.х.н.м.). ◇ **Моторлы қайық** — мотор менен жүретуғын, ескексиз қайық. **Желқомлы қайық** — желқом менен жүретуғын, желқом орнатылған қайық.

ҚАЙЫҚ МАМАН ат. Тәжирийбели қайықшы, ескекши.

ҚАЙЫҚ-ПАЙЫҚ ат. Қайық хәм соған киретуғын басқа да курал-жарак, курал-сайман.

ҚАЙЫҚСЫЗ кел. Қайығы жок, қайыққа ийе емес.

ҚАЙЫҚТАЙ кел. Қайыққа усаған, қайық сыяклы, қайыққа мегзес, қайық тәризли.

ҚАЙЫҚША ат. Кишкене қайық.

ҚАЙЫҚШЫ ат. I. Қайықты жүргизетуғын киси, айдаушы адам. *Қайықшы* хан болды, Биз нөкер болдық, Алланың хәмири менен суу төгер болдық (Әжинияз). **2.** Қайықты соғатуғын, ислейтуғын адам, киси, уста.

ҚАЙЫЛ: қайыл болыу ф. Көниу, рийза болыу, келисим бериу. Командировкаға барыуға *қайыл* болды.

ҚАЙЫЛШЫЛЫҚ: қайылшылық билдириу ф. Ырзалық бериу, қайыл болыу, мақуллау, көниушилиқ, келисимшилиқ.

ҚАЙЫМ р. Қолай, сай, ылайықлы, еп. *Қайымы* келсе, кеме арбаға минеди (ққ.х.н.м.).

ҚАЙЫМЛАНЫУ қайымлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЙЫМЛАСТЫРЫУ қайымлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙЫМЛАСЫУ қайымлау феиилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЙЫМЛАУ ф. Қолайлау, қолайын алыу. Кийикти атыуға *қайымлап*, мылтығын қолына алды (ққ.х.е.).

ҚАЙЫМЛЫ кел. Қолайлы, ылайықлы.

ҚАЙЫМСЫЗ кел. Қолайсыз, ийкемсіз.

ҚАЙЫН к. кәйин.

ҚАЙЫҢ ат. бот. Ақ қабықлы, жапырақлы ағаш. *Қайың* ағаштың ийилгени — сынғаны, Ер жигиттің қызарғаны — өлгени (ққ.х.е.). ◇ **Қайың жигит** — келискен, сылынған жигит. Жигит болсаң *қайың* бол, Хәр бир иске тайын бол (ққ.х.н.м.). **Ақ қайың** — ақ түсли қайын. **Қайың таяқ** — қайыңнан исленген таяқ.

ҚАЙЫҢДАЙ кел. 1. Қайынға усаған, қайынға мегзес, қайын яңлы, қайың тәризли. 2. Сылыңғыр, қайқы, сын-сымбаты келискен.

ҚАЙЫР I қайыр-садақа ат. дин.с. Тимискеленип тилеп алған зат. *Қайыр* сорап сен дийуана ма едиң?

ҚАЙЫР II ат. 1. Суу қайтыу нәтийжесинде пайда болған жер. *Қайырға* егилген қауын мазалы болады. 2. Сай, сайыз. Кеме *қайырға* тийди.

ҚАЙЫР III ат. Жаксылық, шәпәәт. Қайтқан малда *қайыр* бар (ққ.х.н.м.).

ҚАЙЫР IV ф. 1. Таулау, бурау. Қолын *қайыр*, жағасын *қайыр*. 2. Қайтарып бериу. Алғанынды *қайыр*. 3. Қайтарыу, буруу, қайыруу. 4. Кейин карай түриу, көтериу. 5. Куралды, жаракты, әсбапты бүлдириу, жаралау. 6. Таярлау, сазлау. Мылтыктын кулағын *қайыр*. 7. Бир нәрсени бүклеу.

ҚАЙЫР V т. с. Хош, сау бол. Көргенше қайыр, сау болыңыз.

ҚАЙЫР-ЗӘКАТ ат. гөн.с.дин.с. 1. Жетим-жесирлерге берилетуғын садақа. 2. Мал санына карай хәр үй, хәр ауылдан алынатуғын алым, салық, зәкат.

ҚАЙЫРҚОМ ат. Қәуендерлик етиұши киси, адам. Балтабай бир уақытларда Есемуратқа *қайырқом* болған инабатлы киси еди.

ҚАЙЫРҚОМЛЫҚ ат. Қәуендерлик, ғамхорлык.

ҚАЙЫРҚОМШЫ ат. Қәуендер, ғамхорлык етиұши адам, киси.

ҚАЙЫРҚОМШЫЛ кел. Қәуендершил, ғамхоршыл.

ҚАЙЫРҚОМШЫЛЫҚ ат. Қәуендершилиқ, ғамхоршылык.

ҚАЙЫРЛАНЫҰ қайырлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЙЫРЛАСЫҰ I қайырлау феиилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЙЫРЛАСЫҰ II ф. Сауда ислегеннен кейин кол алысыұ, питисиұ, келисиұ.

ҚАЙЫРЛАҰ ф 1. Суұдың сайыз жеринде тоқтап қалыұ, батып қалыұ, иркилиұ. Балықшылар быйыл да *қайырлап* қалды. 2. ауыс. Иси қайтыұ, сәтсизликке ушыраұ. Алламбергеннин кемеси *қайырлап* жүр.

ҚАЙЫРЛЫ кел. Сәтли, қутлы, ийгиликли. Апаң қайтыс болыпты, кейни *қайырлы* болсын, — деп Турдымурат кеуил айтты.

ҚАЙЫРШЫ ат. Қайыр, садака сорап жүретуғын, тиленши, дийұана.

ҚАЙЫРШЫЛЫҚ ат. Тилениұшилиқ, дийұанашылык.

ҚАЙЫРЫМ ат. Рейим, аяұ, мийрим, жақсылық.

ҚАЙЫРЫМЛЫ кел. Рейимли, мийримли, меҳрибан.

ҚАЙЫРЫМСЫЗ кел. Рейимсиз, мийримсиз, хеш кимге жақсылық етпеуши.

ҚАЙЫРЫМСЫЗЛЫҚ ат. Қайырымы жоқлык, рейимсизлик, мийримсизлик.

ҚАЙЫС ат. Көбинесе, ер-турман ушын ямаса белбеу ушын ири қарамалдың ийленген терисинен исленетуғын зат, буйым.

ҚАЙЫСПАҰ ф. Бир нәрсениң ийилмеуи, майыспауы, қыйсаймауы, иймеймеуи.

ҚАЙЫСТАЙ кел. Қайысқа усаған, қайыс сыяқлы.

ҚАЙЫСТЫРЫҰ қайысыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙЫСША р. Кишкене қайыс, қайыстың кишкене түри.

ҚАЙЫСШЫ ат. Қайыс ислеитуғын адам, киси.

ҚАЙЫСЫҰ I ат. I. Иймейиұ, майысыұ, ийилиұ. *Қарағайдың қайысқаны* — сынғаны. Ер жигиттин уялғаны — өлгени (ққ.х.н.м.). 2. ауыс. Аяұ, қыйналыұ, жаны ашыұ. Уақытсыз солған гүлдей

каза тапқан қыршын жасқа кимнің бели *қайыспайды* (Н.Бөрекешов). ◇ **Қабырғасы қайысыу** — иши, бауыры елжиреп аяу, күйиниу.

ҚАЙЫСЫУ II қайыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЙЫТТЫРЫУ қайыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙЫТЫУ қайыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАЙЫУ I ф. Қайтара шаншып, майда тигис пенен тигиу.

ҚАЙЫУ II ф. Ингеннің (нашар түйенің еркек түйеден) буұрадан шығыуы, қашыуы, шағылысыуы, мал қашырыуы.

ҚАЙЫУ III ф. Ушыу, пәруаз етиу.

ҚАҚ I ат. Қатты жауын-шашын сууларынан такыр жердин ойына жыйналған иркінди суу. Қатты жерде *қақ* турар (кк.х.н.м.).

ҚАҚ II ат. Алма, қауын, ерик хәм т.б. тилип кептирилген жемислердин түрлери. Қауын *қақ*, *қақ* ерик.

ҚАҚ III кел. Кептирилген, куұратылған, кеудирилген, катқан, кепкен.

ҚАҚ IV ф. 1. Шертиу, урыу, ойнау. Биреу есикти қағып тур. 2. Синдириу, киргизиу. Қазық *қақ*. 3. Силкиу, қағыстырыу. Көрпе-төсекте *қағып* салыу. 4. ауыс. Тез түсиниу, билиу, илиу. Айтқанын *қағып* ал. 5. ауыс. Шетлетиу, санаспау, қаға берди етиу. Агрономман деп бизлерди *қағыта* берди қылыуына мен шыдамайман.

ҚАҚ кел. Дәл, нак, тап, туп-туұры. *Қақ* маңлайына тийди. Ортасынан *қақ* бөлинди.

ҚАҚАЙ кел. 1. Пан, сәтең. Бизин ауылда Турымбет *қақай* деген бир жигит болды. 2. ауыс. Ийкемсиз, жөнсиз, қолайсыз.

ҚАҚАЙТЫУ қақайу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАҚАЙЫУ ф. 1. Козғалмай бир орында қатып қалыу, табжылмай сәррийиу. 2. ауыс. Менменсиниу, гәрдийиу, тумсығын жоқары көтериу.

ҚАҚАҚЛАУ қ.коқаклау.

ҚАҚАЛТЫУ қақалыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАҚАЛЫУ ф. Асты жута алмай түйилиу, туншығыу, шакалыу.

ҚАҚАМАН: қақаман сууық кел. Қатты сууық, боран.

ҚАҚАНДОЗ ат. Белше.

ҚАҚАН: қақанбас кел. Тынымсыз, дәйексиз, жулпыс.

ҚАҚАНЛАНЫУ қақанлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАҚАНЛАСЫУ қақанлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАҚАҢЛАТЫҰ қақаңлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАҚАҢЛАҰ ф. Тыпыршылау, зақзақыланыу, тум-тусқа жууыру.

ҚАҚАҢ-СУҚАҢ кел. Тынышсыз, тынымсыз, жулпыс, дәйексіз.

ҚАҚБАС кел. 1. Жалғыз, баласыз, қуұбас, жекке баслы. 2. ауыс. Онбаған, жексурын, сумырай.

ҚАҚБАСЛАНЫҰ ф. Тынышсызланыу, тынымсызланыу, жулпысланыу, дәйексізлениу.

ҚАҚБАСЛАҰ ф. жулпыслау, тынышсызлау.

ҚАҚБАСЛЫҚ ат. жулпыслық, тынышсызлық.

ҚАҚҚЫ: қаққы жеу ф. 1. Дәккі жеу, соққы жеу. 2. ауыс. Ыза жеу, ызаланыу.

ҚАҚҚЫЛАҰ ф. 1. Бир затты урыу, қайта-қайта силкиу, тарсылдату. 2. ауыс. Ызалау, қорлау, сыйыстырмау, шетлетиу.

ҚАҚҚЫ-СОҚҚЫ ат. Зорлық-зомбылық, жәбір-жапа.

ҚАҚҚЫШ кел. Қағыуды жақсы билетуғын, қағауық. Топты қаққыш бала.

ҚАҚҚЫШЛАҰ ф. 1. Бир затты урғышлау. 2. Қаға берди кылу, шетлетиу. 3. ауыс. Бир нәрсени жасырып алу, тыккышлау, купыялау.

ҚАҚЛАНЫҰ қақлау фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚАҚЛАСЫҰ қақлау фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚАҚЛАТЫҰ қақлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАҚЛАҰ ф. 1. Кептириу, сүрлеу, дузлау. 2. Тамақ бермеу, аш қалдыру.

ҚАҚЛЫҒЫС ат. Келіспеушилиқ, мауасасызлық.

ҚАҚЛЫҒЫСЫҰ ф. 1. Бир заттың екінші затқа соғылысыуы, тийиуі, дүгисиуі. 2. ауыс. Кейисиу, жәнжеллесиу, герилдесиу, мәлеллесиу.

ҚАҚЛЫҒЫҰ ф. Сүрнигиу, соқлығыу.

ҚАҚПА ат. Дәруаза.

ҚАҚПА ШЕКПЕН ат. Жеңіл, күнлик шекпен.

ҚАҚПАЙ ат. Теректің түбиринен, томардан балтаның еңсесі менен қағып түсирилип алған ағаш отын.

ҚАҚПАҚ ат. Хәр түрлі затлардың, ыдыслардың аузын жабатығын зат.

ҚАҚПАҚЛАНЫҰ қақпақлау фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚАҚПАҚЛАСЫҰ қақпақлау фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚАҚПАҚЛАТЫҰ қакпаклау фейилиниң өзгелик дәрежеси.
ҚАҚПАҚЛАҰ ф. Бир заттын, ыдыстың аузына қакпақ ислеу, қакпақ пенен жабыу.

ҚАҚПАҚЛАҰЛЫ кел. Қакпақ басылған, қакпақ жабылған.

ҚАҚПАҚЛЫ кел. Қакпағы бар, қакпаққа ийе.

ҚАҚПАҚСЫЗ кел. Қакпағы жоқ, қакпаққа ийе емес.

ҚАҚПАҚША ат. Қакпақтың кишкене түри, кишкене қакпақ.

ҚАҚПАҚШАЛЫ кел. Қакпақшасы бар, қакпақшаға ийе.

ҚАҚПАЛАҰ ф. Биреуге жек көриушилик билдириу, кайтарып таслау, қаға берди қылыу.

ҚАҚПАН ат. Ан аулау ушын темирден исленген серппели курал.

ҚАҚПАНДАЙ кел. Қакпан сыяклы, қакпанға усаған, қакпан тәризли.

ҚАҚПАНЛЫ кел. Қакпаны бар, қакпаны көп, қакпанға ийе.

ҚАҚПАНСЫЗ кел. Қакпаны жоқ, қакпанға ийе емес.

ҚАҚПАНШЫ ат. Қакпан қурып аң аулайтуғын адам, киси, қакпан салыушы, аңшы.

ҚАҚПАС қ. қакбас.

ҚАҚПАШ ат. 1. Қакланған балық, кепкен шабақ. 2. ауыс. Азыу, тозыу. Улмекенниң *қакпашы* шығыпты.

ҚАҚПАШЛАҰ ф. Қаклау, дузлау, кептириу.

ҚАҚПАШТАЙ кел. Қакпаш сыяклы, усаған.

ҚАҚСАЛ кел. 1. Залым, зулым. 2. ауыс. Туумаған хаял. Бизин ауылда Улмекен деген бир *қаксал* хаял болды, асырап алған баласынан да бир шаппаттай нанды қызғанатуғын еди (Ө.Айжанов). 3. Қартая баслаған, кексе болған, үлкейген, қартайған, қуусүйек.

ҚАҚСАЛДАЙ кел. Қаксалға усаған, қаксал янлы, қаксал тәризли.

ҚАҚСАТЫҰ қаксау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАҚСАҰ ф. 1. Сырқырау, сызлау, кемирип ауырыу. Не болғанымды билмеймен, тула бойым *қаксап* баратыр. 2. Кебиу, кеуиу, қуурау. 3. Зарлау, ениреу, бир нәрсени таба алмай кайта-кайта айта бериу. 4. Аузын жаппай айтыу, мыжыу, ежелеп айта бериу. ◇ **Зар қаксау** — зинхар айтыу, зарланыу, айта бериу, мыжый бериу.

ҚАҚТЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсени сиңдириу, киргиздириу. 2. Силкитиу, тазарттырыу, шанын, патасын кетирткиздириу. 3. Бир затты екінши бир зат пенен дүктиртиу, жығыу, ушырып түсириу.

ҚАҚШАҢЛАУ к. қаканлау.

ҚАҚШЫЙТЫҰ ф. Бир жерде турғызыу, табжылтпау, калшыйтыу.

ҚАҚШЫЙЫҰ ф. 1. Бир орында қозғалмай катып қалыу. 2. ауыс. Айтқанынан қайтпай сиресип қалыу, алған бетинен таймау.

ҚАҚШЫТЫҰ ф. Биреудің екінши биреуге ылақтырған затты услатыуы, қакшытып алдырыуы.

ҚАҚШЫҰ ф. Қакшып алыу, қағып алыу. Топты жерге түсирмей *қакшып* алды.

ҚАҚЫЛДАСЫҰ қакылдау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАҚЫЛДАҰ ф. Унамсыз сөзлерди көп айтыу.

ҚАҚЫРА ат. Қамыс пенен ылайдан салынған жай. *Қақыра* жай.

ҚАҚЫРАҒЫШ кел. Пытырағыш, ыдырағыш.

ҚАҚЫРАДАЙ кел. Қакыраға усаған, қакыра сыяқлы.

ҚАҚЫРАЛЫ кел. Қакырасы бар, қакырасы көп.

ҚАҚЫРАТЫҰ қакырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАҚЫРАҰ ф. Сөгилиу, тигистің ыдырауы.

ҚАҚЫРҒЫШ ат. Қакырық түпириуге арналған ыдыс.

ҚАҚЫРТЫҰ ф. Түпиртиу, жөткиртиу.

ҚАҚЫРЫҚ ат. Дем алыу жолларынан, өкпеден бөлиніп шығатуғын, ауызға келетуғын қойыу түкирик. Туберкулёз ауырыуының таралыуына *қакырық та* себепши болады.

ҚАҚЫРЫНЫҰ қакырыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАҚЫРЫҰ ф. Қакырық түпириу, қакырық таслау.

ҚАҚЫРЫМ ат. Катық катылған сорпа.

ҚАЛ I ат. Денеде болатуғын кишилеу кызыл, қара қоңыр белги, тамға, мең, дағал.

ҚАЛ II ф. Ерме, келме, хеш жерге кетпе, үйде қал.

ҚАЛА ат. Мәдений, сиясий өнер-кәсип, сауда орайы, үлкен елатлы пункт, шәхәр, кент.

ҚАЛАДАЙ кел. Қалаға усаған, қала сыяқлы.

ҚАЛАЙ ал. Белғили бир хәрекеттің қалай болғанын ямаса болмағанын билиу ушын қойылатуғын сорау сөзи.

ҚАЛАЙДА ал. Кәйткенде де, қалай болғанда да, не қылса да.

ҚАЛАЙША ал. Қалай етип, қәйтип, қандай себеп пенен.

ҚАЛАЙЫ ат. Гүмис сыяқлы ақ түсли еригиш жумсақ металл, химиялық элемент.

ҚАЛАЙЫҚ қ. халық.

ҚАЛАЙЫЛАТЫҰ қалайылау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛАЙЫЛАҰ ф. Еки затты бир-бирине қалайы аркалы тутастырыу, кепсерлеу, дәнекерлеу.

ҚАЛАЙЫНША ал. Қалай етип, қәйтип, қандай себеп пенен, қалайша.

ҚАЛАЙЫШЫ ат. Қалайы жумысы менен шуғылланыушы, дәнекерлеуши, кепсерлеуши.

ҚАЛАҚ ат. 1. Шетлери, жийеклери қайырылған кишкене гүрекше. Тары қалақ, ескек қалақ, күл қалақ хәм т.б. 2. Артта қалыушы. Қалақ колхозларды алдағыларға теңгериу жарыстын бас жуумағы болыу керек. 3. Ойынның бир түри, сууда балалар бир-бирин кууалап, урып ойнайтуғын ойын.

ҚАЛАҚ-ҚУЛАҚ р. Өйтип-бүйтип, сәл-пәл. ◇ **Қалақ-кулак жумыс** ислеу — иске кунтсыз қараушылық, жумыс ислеген болып көриниу, исти шала-пала ислеушилик.

ҚАЛАҚТАЙ кел. Қалаққа усаған, қалақ сыяқты, қалақ яңлы.

ҚАЛАҚША ат. Кишкене қалақ, қалақтың кишкене түри.

ҚАЛАҚШАДАЙ кел. Қалақшаға усаған, қалақша сыяқты.

ҚАЛАЛЫ кел. 1. Қаласы бар, қала салынған. 2. Қалаға тийисли, тән.

ҚАЛАЛЫҚ кел. 1. Қалаға қарайтуғын, қалаға тән. 2. Қала сыяқты, қалаға усаған, қалаға мегзес, қала яңлы.

ҚАЛАНЫҰ ф. Текшеленип жыйналыу, биринин үстине бирин қойыу, орналастырыу.

ҚАЛАҚСЫЗ кел. Қалағы жоқ, қалаққа ийе емес.

ҚАЛАС ҚЫЛЫҰ ф. Қутқарыу.

ҚАЛАСЫҰ қалау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАЛАТЫҰ қалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛАҰ ф. 1. Белғили бир затларды тәртиплеп, биринин үстине бирин текшелеп орналастырыу. 2. Салыу, жазыу. *Қалауын тапса қар жанар (ққ.х.н.м.).*

ҚАЛАҰЛЫ кел. Қалап қойылған, қаланған.

ҚАЛАҰШЫ қ. өриуши.

ҚАЛАҰШЫЛЫҚ қ. өриушилик.

ҚАЛАШ ат. Балықтың жүзиуине жәрдемлесіуши мүшеси. Сазанның қалашы.

ҚАЛАША р. Қаланың үлғисинше, кишкене қала.

ҚАЛАШАЛАҰ кел. Қала үлғисине уаслау, қала сыяқты.

ҚАЛАШЫ ат. Қалаға барып, керек-жарақтарын алып, сауда-сатықтарын ислеп қайтатуын адам, киіс, базаршы.

ҚАЛАШЫҚ ат. Киіскене қала.

ҚАЛАШЫЛ кел. Қалаға барыуды қөлегіш, қалаға хәуес, қала кумар.

ҚАЛБАҒАЙ ат. 1. Ләйлек туқымлас қус; 2. жеңилтек, ушқалақ адам, қалбалас.

ҚАЛБЫҒАЙ қ. қалбағай.

ҚАЛҒАН-ҚУТҚАН ат. Анау-мынау қалған зат, қалдық, қалғынды.

ҚАЛҒЫНДЫ ат. Ауысып қалған зат, қалдық.

ҚАЛҒЫҢҚЫРАУ ф. Мүлгінкіреу, манаусырау, уйқысырау.

ҚАЛҒЫП-МҮЛГИУ ф. Уйқысы келип манаусырау, уйқысырау.

ҚАЛҒЫУ ф. Мүлгіу, уйқысырау, манаусырау, көз илинип кетіу.

ҚАЛДЫҚ ат. Бір нәрсенің қалған бөлшегі, бөлімі.

ҚАЛДЫРТЫУ қалыу фәйілінің өзгелік дәрежесі.

ҚАЛДЫРЫУ қалыу фәйілінің өзгелік дәрежесі.

ҚАЛЕНДЕР қ. қәлендер.

ҚАЛЖА ат. Бір жапырақ жумсақ гөш.

ҚАЛЖЫҢЛАУ ф. Хәзіллесіу, дәлкеклесіу.

ҚАЛЖЫҢЛАСЫУ қ. қыйқақласыу, дәлкеклесіу.

ҚАЛЖЫРАҚЛАНЫУ қалжырау фәйілінің өзгелік дәрежесі.

ҚАЛЖЫРАҚЛАСЫУ қалжырау фәйілінің шеріклік дәрежесі.

ҚАЛЖЫРАҚЛАТЫУ қалжырау фәйілінің өзгелік дәрежесі.

ҚАЛЖЫРАУ ф. Тоңыу, дірілдеу, зірілдеу, қалшылдау, қалтырау.

ҚАЛҚАН ат. Бұрынғы уақытта батырлардың ұрысканда алдына тұтып қолланатуын дөңгелек қорғаныу қуралы. *Қалқаны* қырқ батпан, амуды алпыс батпан батыр алдынан шықты (қ.к.х.е.).

ҚАЛҚАНДАЙ кел. Қалқанға ұсас, қалқан сыяқлы.

ҚАЛҚЫ ат. Қармақтың, аудың, жылымның тереңге батып кетпеуі үшін оның бауына байланатуын жеңіл зат. *Қалқы* батса, қармаққа балық түсті деп түсініу керек.

ҚАЛҚЫДАЙ кел. Қалқы сыяқлы, қалқыға ұсаған.

ҚАЛҚЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң, суйык заттың түбине батпай, бетинде жүзип жүриуи, ығыуы. Торсылдағы жарылған балықлар суу бетинде қалқып жүреді. 2. ауыс. Белгили бир суйык заттың бетин, жүзин қалпып алыу. Айжан сорпаның бетиндеги майды қалтып алды да, дузлыққа қуйды.

ҚАЛҚЫҰШЫ ат. 1. Суйыклықтың жүзинде қалқып жүриуши. 2. ауыс. Суйык заттың үстиндеги, бетиндеги, жүзиндеги керекли затты қалпып алыушы.

ҚАЛЛАШ ат. Гедей, жарлы, көмбағал, батырақ.

ҚАЛЛАШЛЫҚ ат. Гедейлик, жарлылық, көмбағаллық, батырақлық.

ҚАЛЛЫ кел. Қалы бар, қалға ийе.

ҚАЛМАҚ ат. Миллеттиң аты, Қалмақ елинің тийкаргы турақлы халқы.

ҚАЛМАҚША р. Қалмақ тилинде.

ҚАЛМАҚШАЛАҰ ф. Қалмақ тилинде сөйлеу.

ҚАЛП кел. Қалпеки, қалпал, жалған-жасық.

ҚАЛПАЗ ат. Қус аты.

ҚАЛПАҚ ат. Хәр түрли формада келетуғын, көбинесе, жазда кийилетуғын бас кийим.

ҚАЛПАҚЛЫ кел. 1. Қалпағы бар, қалпаққа ийе. 2. Басына қалпақ кийген, басында қалпағы бар.

ҚАЛПАҚТАЙ кел. Қалпақ сыяқлы, қалпаққа усаған, қалпақ яңлы. ◇ **Қалмақтай ушыу** — қулап түсиу, жалп етиу.

ҚАЛПАҚША ат. Қалпақтың кишкене түри, кишкене қалпақ.

ҚАЛПАҚШАҢ р. Басында қалпағы бар, қалпақлы.

ҚАЛПАЛ кел. Жалған, гәлет.

ҚАЛПЕ к. қалпе.

ҚАЛТА ат 1. Кийимнің тийисли жерине тигилген иши кууыс бөлеги. Төс қалта, жан қалта. 2. Усақ зат салыу ушын жасалатуғыи кишкенелеу қапшық, қалташа. Бир қалта тары. 3. зоол. Айырым сүт емизиушилердің балаларын салып жүретуғын мүшеси. ◇ **Қалта саат** — қалтаға салып жүретуғын саат. **Төс қалта** — кийимнің көкирек алдына тигилген қалта. **Иш қалта** — кийимнің астар бетине тигилген қалта. **Сырт қалта** — кийимнің сыртына тигилген қалта. **Қойын қалта** — кийимнің көкирек алдына тигилген ишки қалта. **Жан қалта** — кийимнің еки қапталындағы сыртқы қалта.

ҚАЛТАКЕСЕР ат. Қалтаман, кисапыр.

ҚАЛТАҢ р. Шайқалып, теңселіп жүретуғын.

ҚАЛТАҢЛАҰ ф. Тентиреклеу, қыймылдау, селкилдеу. Ғаррының басы қалтаңлап, айтар сөзі аузынан зорға шығады.

ҚАЛТАҢЛАҰ ф. Аяғынан зордан турыу, шайқалыу, теңселиу.

ҚАЛТАЛАНЫҰ қалталау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАЛТАЛАСЫҰ қалталау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАЛТАЛАТЫҰ қалталау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛТАЛАҰ ф. 1. Бир нәрсени қалтаға салыу. 2. Жыйрықланыу, тыржыйыу, қатпарланыу. 3. Қалтаға усасыу, мегзесиу. Кийимге қалта салыу, қалта қойыу.

ҚАЛТАЛАҰЛЫ кел. Қалтаға салынған.

ҚАЛТАЛАҰСЫЗ кел. Қалтаға салынбаған.

ҚАЛТАЛЫ кел. 1. Қалтасы бар. 2. ауыс. Ақшалы, бай, курғын.

ҚАЛТАЛЫЛАҰ кел. Ақшасы көплеу, табысы моллау.

ҚАЛТАМАН қ. кисапыр.

ҚАЛТАҚЛАНЫҰ қалтақлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАЛТАҚЛАСЫҰ қалтақлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАЛТАҚЛАТЫҰ қалтақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛТАША ат. Кишкене қалта.

ҚАЛТ-ҚАЛТ: қалт-қалт етиу ф. Олай-булай шайқалыу, теңселиу. Толқында қайық *қалт-қалт* етти.

ҚАЛТҚЫ қ. қалқы.

ҚАЛТЫЙЫҰ ф. Зорға аяққа миниу, аяқты басыу. Ауырыудан *қалтыйып* жана турды.

ҚАЛТЫЛДАҚ кел. Табансыз, тураксыз, аумақай, ояқ-буяққа бултақдай беретуғын, қалтырауық, қалтырақ.

ҚАЛТЫЛДАТЫҰ қалтылдау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛТЫЛДАҰ ф. 1. Дирилдеу, тоңыу, қалшылдау. 2. Қылтылдау, қылпылдау.

ҚАЛТЫРАҚ кел. Дирилдеуик, қалтырауық.

ҚАЛТЫРАНЫҰ қалтырау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАЛТЫРАСЫҰ қалтырау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАЛТЫРАТПА ат. мед. Көбинесе, безгек пенен ауырғанларда болатуғын кеселлик белгиси, ысытпа. Денеме бирден *қалтыратпа* тийди.

ҚАЛТЫРАТЫҰ қалтырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАЛТЫРАҰ ф. Тоңыу, дирилдеу, зирилдеу, қалшылдау.

ҚАЛТЫРАУЫҚ кел. 1. Тоңғақ, тоңғыш, болар-болмас сууықты да көтере алмайтуғын. 2. мед. Ауырыу, науқас, бийтап,

ләң болған кисилердин аяк-колы ямаса баска мүшелеринин қалтырауы, қозғалыуы, қыймылдауы. **3.** ауыс. Сықмар, саран, қатты.

ҚАЛТЫС кел. **1.** Қәуипли, ақыбети жаман. **2.** Ойламастан, билместен исленген, қолайсыз. **3.** Алжас, жаңылыс.

ҚАЛША: қалша тұрыу ф. Тырп етпей қатып қалыу. **◇** **Қалша қарау** — қайтпай қарау, көзин айырмай қарау.

ҚАЛШ-ҚАЛШ: қалш-қалш етиу ф. Қалш-қалш етиу, қатты тоңғанлықтан, қатты қорыққан ямаса ашыуланғанлықтан дирилдеу, дир-дир етиу, зирилдеу, селк-селк етиу. Жаланаық зирдек қағып жас бала *қалш-қалш* етеди.

ҚАЛШЫЙЫҒУ ф. Бир орыннан қозғалмау, сиейип тұрып қалыу.

ҚАЛШЫЛДАСЫҒУ қалшылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАЛШЫЛДАҒУ ф. Дирилдеу, зирдеклеу, тоңыу, зирилдеу, зинилдеу.

ҚАЛЫ қ. ғалы.

ҚАЛЫЙ кел. Әнейи, мәзи. Қырық киси атын билген қалый болмас (ққ.х.н.м.). Шөпти көрсен *қалый* билме (ққ.х.н.м.). Қыз сыйлаған *қалый* болмас (ққ.х.н.м.). Хан сыйлаған қалый болмас, Ел сыйлаған қуры қалмас (ққ.х.н.м.). Жигит *қалый* болмайды, Жүрер соқпағы менен, Отырар орнын таныса (ққ.х.терме.). Байды *қалый* демендер, Сорап барған адамның, Қайтарып қолын қақпаса. Бийди қалый демендер, Жауға шапқан батырға, Жаман атақ тақпаса. Ерди *қалый* демендер, Ерлик ислер уағында, Сөйлеуге тили келиспей, Қызыл тилин тартпаса. Бедеуди *қалый* демендер, Енди жеттим дегенде, Шалғаяқлап жатпаса. Дәрьяны *қалый* демендер, Үш ай тоқсан болғанда, Пууы шығып қатпаса (ққ.х.терме.).

ҚАЛЫҢ ат. Айттырылып алынатуғын, қалыңлыққа төленетуғын, берилетуғын, өткерилетуғын мал, дүнья, мүлк, ақша. **◇** **Қалың мал** — күйеу жақтан қалыңлықтың тууысқанларына қызын бергени ушын қайтаратуғын кәрежети, төлеуи. *Қалың мал* төлеп қатын алып көргеним жоқ.

ҚАЛЫҢ II кел. **1.** Белгили бир заттың жуқа емес, толықлығы. *Қалың шапан.* **2.** Көп, жийи, ғуж-ғуж. *Қалың қамыс. Қалың тоғай.* **3.** Болық, питик. *Қалың арпа.* **◇** **Қабағы қалың** — дүнкилеуден келген қабақ, төмен қарай түсиңки қабақ. **Бети қалың** — ауыс. уятсыз, уяты жоқ, қысынбайтуғын.

КАЛЫҢҚЫ кел. Кейинирек, төменирек, арттарак.

КАЛЫҢҚЫРАҰ ф. Сәл артта қалыу.

КАЛЫҢЛАНЫҰ қалыңлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

КАЛЫҢЛАСЫҰ қалыңлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

КАЛЫҢЛАТЫҰ қалыңлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

КАЛЫҢЛАҰ ф. 1. Жийилениу, толығыу. Аспанда булт қалыңлады. 2. Бир нәрсениң кампайыуы, томпайыуы.

КАЛЫҢЛЫҚ I ат. Жигиттиң айттырған қызы, болажақ зайыбы. **Қалыңлық пенен ойнас етиу** — айттырып қойған қызы менен қалыңын төлеп болған соң үйленбестен бұрын қыздың төркини жағында күйеудің болажақ келиншеги менен ушырасып жүриуі, жолығысуы.

КАЛЫҢЛЫҚ II ат. 1. Жийилик, тығызлық. Шөптин қалыңлығы. 2. Толықлық, қабатлық. Муздың қалыңлығы.

КАЛЫҢЛЫҚЛЫ кел. Қалыңлығы бар, қалыңлыққа ийе.

КАЛЫҢСЫЗ кел. Қалың малсыз, ешейин, босқа, мутқа, тегин.

КАЛЫҢЫРАҚ кел. Сәл қалың, қалыңлау.

КАЛЫС р. 1. Мут, тегин, ешейин, пулсыз. 2. Арзан, мут. 3. Бийкар, нәтийжесіз, бос, босқа. 4. Бийтәреп, хадал, әдил, шын, таза, қирсиз.

КАЛЫС кел. Әдил, бийтәреп, дурыс, қайтым, жууап, қайтарып алыу талап етилмейтуғын, солай. *Қалыс* берген сорамаc (ққ.х.н.м.).

КАЛЫСЛЫҚ ат. Әдиллик, бийтәреплик, хадаллық, хақлық, ақ нийетлилик.

КАЛЫСПАҰ ф. Хәр уақыт қатар, бирдей болыу, кейин қалмау. Екеуі де жарыста бир-биринен қалыспады.

ҚАЛЫҰ ф. 1. Биреуден қалған урпақ. Атадан қалған алтау едик. 2. ауыс. Ойында утылыу, жеңилиу. Жууырыспада Марат қалды. 3. ауыс. Токталыу, тоқтау, иркилиу. Оқ тесип өтпей, сүйек пенен еттің арасында қалыпты. 4. ауыс. Қатнаспау, бармау. Бүгін Жумагүл оқыудан қалды.

ҚАЛЫҰШЫ ат. 1. Утылыушы, жеңилиуши. 2. Иркилиуши, тоқталыушы. 3. Қатнаспаушы, бармаушы.

ҚАЛЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Утылыушылық, жеңилиушилик. 2. Тоқтаушылық, иркилиушилик. 3. Қатнаспаушылық, бармаушылық.

ҚАМ I кел. 1. Шийки, писпеген. Қам сүт. Қам нан. 2. Ийи жетпеген, ийленбеген. Қам тери. 3. Шала исленген, толық

питпеген. Исти *қам* қылды. 4. Дузланбаған, жетилиспеген. 5. Шала, исленбеген.

ҚАМ II қ. ғам.

ҚАМ ат. Атайы порхан. Қамшылау деген сен болсаң, *Қамның* қызы мен болсам, Қайдан келдің сонда қайт, Қайттым мен де, сен де қайт! (Дарымлар. Қамшылау дарымы).

ҚАМА қ. қамау.

ҚАМАҚ ат. Тутқын, иркиниш. Қамаққа алыу.

ҚАМАҚҚАНА а т. Тутқынға салынатуғын жай, орын.

ҚАМАЛ ат. Қорған, бекинис. Қамалды бузыу.

ҚАМАЛАУ ф. Айланасын орап алыу, коршау.

ҚАМАЛТЫУ қамау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАМАЛЫУ Қамау фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚАМАР I ат. 1. Қара көл теринің ең жақсы түринің бири. *Қамар* малақай. 2. Белбеу. Жигити бизің елдің болар қошшак, Белинде тилла *қамар*, алтын пышак (Әжинияз).

ҚАМАР II қ. қамау.

ҚАМАР III ат Ай аты.

ҚАМАРЫ кел. Қамары териден исленген малақай, жаға.

ҚАМАСЫУ I Қамау фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚАМАСЫУ II ф. 1. Шағылысыу, аштырмау. 2. Шайпатпау, бастырмау. ◇ **Көзи қамасыу** — жақтыдан көзин аша алмау. **Тиси қамасыу** — шайнай алмау, бастырмау.

ҚАМАТЫУ қамау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАМАУ ф. 1. Тутқынға алыу. 2. Бекиниске киргизиу.

ҚАМАУЛЫ кел. 1. Қамап қойылған, тутқынға алынған. 2. Бекиниске киргизилген, қамалған.

ҚАМБА ат. 1. Дән хәм баска да шийки затлар салынатуғын, сақлайтуғын арнаулы орын. 2. ауыс. Байлық, қор.

ҚАМБАДАЙ кел. Қамба сыяклы, қамба янлы.

ҚАМБАЛАУ ф. Қамбаға салыу, қуыу, толтыруу.

ҚАМБАШЫ ат. Қамбаны ислеуши, ийелеуши, ийеси.

ҚАМҚА ат. Алтын-гүмис жалатқан жип пенен тығыз етип тоқыған жипек гезлеме, парша. *Қамқа* тон.

ҚАМҚОР қ. ғамхор.

ҚАМЛЫҚ ат. Шийкилик, шалалық, шалағайлық.

ҚАМПАЙТЫУ кампайыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАМПАЙЫУ ф. Қарынның ямаса бир нәрсениң жай кәддинеи исиуи, көмпейиуи.

ҚАМПЫЙТЫУ қ. кампайтыу.

ҚАМПЫЙЫҰ қ. кампайыұ.

ҚАМСЫҚТЫРЫҰ камығыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАМСЫҒЫҰ ф. Кеули босап кетиұ, капаланыұ, жылаұ. Қолдасты көргенде Гүлпаршын *қамсығып* жылайын деди.

ҚАМСЫЗ қ. ғамсыз.

ҚАМСЫЗЛАНДЫРЫҰ камсызлаұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАМСЫЗЛАНЫҰ камсызлаұ фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАМСЫЗЛАҰ ф. Қамсыз етиұ, мәмлекетлик камсызландырыұ мәкемеге пуқаралардың мал-мүлкин, турак жайын хәм өмирин *қамсызлаұ* ушын қәлеген киси менен келисим жасасады.

ҚАМСЫЗЛЫҚ қ. ғамсызлық.

ҚАМТАМАСЫЗ кел. Жеткиликли, тарықпайтуғын, кемтарлық көрмейтуғын.

ҚАМТӘМЕ: кам тәме етиұ ф. Қуры далаға дәме етиұ, нәтижесиз дәме қылыұ.

ҚАМТЫ қ. камтыұ.

ҚАМТЫЛАҰ ф. Камтымлап услаұ, ууыслаұ.

ҚАМТЫМ ат. Қысым, ууыс.

ҚАМТЫМЛАҰ ф. Қысымлаұ, ууыслаұ.

ҚАМТЫҰ ф. 1. Өз ишине алыұ, қосып жыйнаұ, қоршаұ, ораұ. Бул шөлкем барлық жасларды өз ишине *қамтыйды*. 2. Бир нәрсени қол менен услаұ. 3. ауыс. Ийелеұ, меншиклеұ.

ҚАМШЫ ат. 1. Терини жиңишке етип тилип өрилетуғын ағашқа ямаса басқа бир затқа сапланып, көликти урып жүргизетуғын курал, ер-турманның бир бөлеги. 2. ауыс. Еркек маллардың, хайуанатлардың жыныс мүшеси, зигириги.

◇ **Қамшы сап** — қамшыға сап болатуғын хәр түрли зат. **Қамшының астына алыұ** — қатырып сабаұ, урыұ. **Қамшының астына тутыұ** — қатырып сабатыұ, урдырыұ. **Қамшы жеу** — таяқ жеу. **Қамшы жумсаұ** — қамшы менен урыұ, сабаұ. **Қамшы ойнатыұ** — зорлық қылыұ, қорлық көрсетиұ, зулымлық етиұ. **Қамшы болыұ** — ауыс. Себеп болыұ, дәлил болыұ, сылтаұ болыұ. **Қамшы урыұ** — урыұ, таяқлаұ.

ҚАМШЫ ҚАТЫҰ ф. Қамшы урыұ.

ҚАМШЫГЕР ат. 1. Қамшы менен дауалаушы. Қамшылаұ деген сен болсан, Қамшылы деген мен болсам, Қарыуымды салайын, *Қамшыгерлик* қылайын, Қамшым менен урайын, Қайт, енше, қайт, қайт! (Дарымлар. Қамшылаұ дарымы). 2. «Қамшылақ» миллий ойынында қамшы менен таяқшаны

жеңил урып шыр айландырып, епшиллик, шаққанлық пенен жеңген, утқан бала, ойыншы. Таяқшаны ким устаманлық пенен ушырта айландыра билсе, сол ойыншы «*қамшыгер*» деп тән алынады. Ойын соңында «*қамшыгер*» болып тән алынған бала өз қамшысы менен қамшыгерлик сәниятының басқа да усылларын көрсетеди (Балалар сөз өнери хәм ойынлары. Жас өспиримлер атқаратуғын дөрөтпелер. Ойынлар).

ҚАМШЫГЕРЛИК ат. Иргезорлық, күш көрсетиу.

ҚАМШЫДАЙ кел. Қамшы сыяқлы, қамшыға усас, қамшыға мегзес. ◇ **Қамшыдай тийиу** — қатты өтиу, қатты тийиу, батыу, тилиу.

ҚАМШЫЛАҚ ат. Ойын атамасы, шырылдауық-қамшылақ. «*Қамшылақ*» — қамшы аркалы ойналатуғын ойын түрине киреди. Бул ойынның тийкары «қамшыгерлик» деп аталатуғын миллий жаўынгерлик машкылар менен байланысады. Айрықша еплилик пенен ойналатуғын бул ойынды айырым орынларда «шырылдауық» деп те атайды (Балалар сөз өнери хәм ойынлары. Жас өспиримлер атқаратуғын дөрөтпелер. Ойынлар).

ҚАМШЫЛАНЫУ қамшылау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚАМШЫЛАСЫУ қамшылау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚАМШЫЛАТЫУ қамшылау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАМШЫЛАУ ф. 1. Қамшы менен урыу, сабау. 2. Аттың хәм басқа да көликтің қамшы уратуғын жағы, бауыры. ◇ **Қамшылау жағы** — оң жағы.

ҚАМШЫЛЫ I кел. Қолында қамшысы бар, қамшыға ийе, қолына қамшы услаған.

ҚАМШЫЛЫ II ат. Қарақалпақлардың урыу-тайпа атамасы.

ҚАМШЫР ат. Қамыслыққа уя салатуғын гөши хадал қус. *Қамшыр* қустың баласы, Қамыста болар уясы, Қамысты орай сел алса, Қамсығып жүрер анасы, Хәннай, хәннай, хән-ә-нәй... (Термишлер).

ҚАМШЫСЫЗ кел. Қамшысы жоқ, қамшыға ийе емес.

ҚАМЫҒЫУ ф. Жыламсырау, бир нәрсеge ренжиу, кайғырыу, қапаланыу.

ҚАМЫҒЫУШЫ ат. Қайғырыушы, қапаланыушы.

ҚАМЫҒЫУШЫЛЫҚ ат. Қайғырыушылық, қапаланыушылық.

ҚАМЫЛЫУ ф. Күйиу, жаныу. Гүлпаршынлар бауыры оттай *қамылып*, Қызлар сыңсып муңын айтқан шағынып, Сен аркалы

ханды жумсап қатынлар, Әжинияз сайраған елин сағынып (И.Юсупов).

ҚАМЫР ат. Сууға, сүтке ийленген ун. Айжан ерте турып қамыр жасады да бауырсақ писирди. ◇ **Қамырдан қыл суұырғандай** — азарсыз, пәп-пәкизе.

ҚАМЫРДАЙ кел. Қамырға усаған, қамыр сыяқлы, қамыр яңлы.

ҚАМЫРСЫЗ кел. Қамыры жоқ, қамырга ийе емес.

ҚАМЫРТЫРЫС ат. Қамыр ийлеу ұшын ашытылған қамыр, ашытқы.

ҚАМЫРТЫРЫСЛАНЫҰ ф. Ашыұланыу, тулланыу, куйланыу.

ҚАМЫС ат. Суу өсимликлери семьясына жататуғын сууда, қырда ямаса батпақлықта өсетуғын өсимлик. Қарақалпақстанда тийкарғы қамыс өсетуғын жер — Мойнақ районы.

ҚАМЫСЛЫ кел. Қамысы көп, қамысы мол.

ҚАМЫСЛЫҚ ат. Қамыстың мол өсетуғын жери.

ҚАМЫССЫЗ кел. Қамысы жоқ, қамыс өспеген.

ҚАМЫСТАЙ кел. Қамысқа усаған, қамыс сыяқлы, қамыс яңлы.

ҚАМЫСШЫ ат. Қамыс таярлаушы.

ҚАМЫСШЫЛЫҚ ат. Қамыс өсип турғап көлем.

ҚАМЫТ ат. Көликтің мойнына кийгизетуғын құрал.

ҚАМЫТ АҒАШ ат. Қамытқа қосылып туратуғын ағаш.

ҚАМЫТ БАҰ ат. Қамытты байлайтуғын жип, шыжым.

ҚАМЫТЛАНЫҰ қамытлау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚАМЫТЛАСЫҰ қамытлау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚАМЫТЛАТЫҰ қамытлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАМЫТЛАҰ ф. Қамыт кийгизиу, орнату.

ҚАМЫТТАЙ кел. Қамыт сыяқлы, қамытқа усаған.

ҚАМЫТШЫ ат. Қамыт ислеуши, соғушы адам, уста.

ҚАН ат. 1. Денедегі клеткаларды азықландыратуғын, затлар айланысын тәмийинлейтуғын, организмде тамырлар арқалы жүріп туратуғын қызыл түсли суйық зат. Бөринің ауызы жесе де қан, жемесе де қан (ққ.х.н.м.). Қарсы келгендушпанның қанынсуудай ағызды («Алпамыс»). 2. Туқым, тийкар шығыс, тек. Қаны басқа. 3. ауыс. Өлим, әжел. 4. ауыс. Намыс, ашыу, ыза, кек. ◇ **Қан ишер** — жауыз, қанхор. **Қан сорпа болыу** — қатты жүріп ямаса жұмыс ислеп қара терге батыу. **Қаны қашыу** — түри бузылыу. **Қан қақсатыу** — зарлатыу, қара жерге

отырғызып кетиу. **Қаны кебиу** — шөллеу, суұсау. **Қан жутуу** — қайғырыу, қыйналыу. **Қан кумар** — кисі өлтиргіш, қанхор. **Қан ишер** — жауыз, адам өлтиргіш, қанхор. **Аузы даладай қан** — бет-аузынан аққан қан. **Мурны даладай қан болуу** — мурнынан қан ағыу. **Бетінде қан болмау** — қаны қашыу, қууару. **Қан шықпау** — а) организмнің жарақатланған жерінен қан шықпау. б) ауыс. сықмар, сараң. **Қан алыу** — организмдегі қанды алыу. **Қан жиберіу** — әззіленген организмге қан жиберіу, қан беріу. **Қан азайыуы** — қанның кемейіуі, азая баслауы. **Қабағынан қан жауыу** — қатты ашыулануы, тулланыу. **Киндик қан тамған жер** — тууылған мөкан, орын. **Көзине қан толыу** — хәдден тыс қәхәрлениу, қутырыныу. **Қанға батыу** — қанға боялыу. **Қан беріу** — қан алдырыу. **Қан кетиу** — ерксіз түрде организмнен қан кетиу, қан ағыу, тыйылмау. **Қан басым** — организмде қанның көбейіуі, тасыуы. **Қанға жериу** — қанға хәуес етиу. **Қанға отырыу** — гөн.с.дин.с. наұқастың қанға отырып емлениуі, дауаланыуы. **Қанға қан алыу** — өш алыу. **Қанға тойыу** — өлтириу, қумарынан шығыу. **Қан жылатыу** — қорлық көрсетиу, азап беріу. **Қан жосыу** — қан ағыу, ағып кетиу, қанау. **Қан кешиу** — урысыу, соғысыу. **Қан қустыртыу** — зар жылатыу, азап беріу. **Қан қызыл** — шым қызыл, қып-қызыл. **Қан қылыу** — жарақатлау, қан етиу. **Қан сийиу** — қыйыншылық көриу, азапланыу. **Қан сорғыш** — организмдегі қанды сорытуғын жанлы мақлук, насекомалар. **Қан сорыу** — қанды сорып алыу. **Қан тамыр** — қан жүретуғын тамырлар. **Қаны бузық** — теги жаман. **Қаны қызыу** — бузылысыу, көтерілиу. **Қанына сиңиу** — әдетлениу, үйрениу, үрдислениу. **Қанын сүликтей сорыу** — биреуден пайдаланыу, жеу. **Қылышынан қан тамыу** — айбатлы, қатал. **Мурынның қанындай** — қып-қызыл, шым қызыл.

ҚАНА ат. 1. Өсимликлердің туқымы, дәни, урығы орналасқан сыртқы қабығы. 2. Бир нәрсенің улыұма көриниси, атамасы, турпаты, уя. Қорыққанынан көзі қанасынан шыға жазлады. ◇ **Қанасына сыймау** — а) ашыулануы, тулланыу, исиниу. б) қууаныу, йошланыу, кейиплениу.

ҚАНААТ ат. Барына ырза болуы, тойымлық, инсанлық. *Қанаат қарын тойғызар, Бийқанаататты сойғызар* (ққ.х.н.м.).

ҚАНААТЛАНАРЛЫҚ кел. Кеуіл толарлық, қанаатланғандай, орташа. Оқыушылардың бир қатары *қанаатланарлық* баға алды.

ҚАНААТЛАНДЫРЫҰ қанаатланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАНААТЛАНЫҰ ф. Қанаат қылыу, ырза болыу, кеули толыу.

ҚАНААТЛАНЫҰШЫ ат. Рийза болыушы.

ҚАНААТЛАНЫҰШЫЛЫҚ ат. Рийза болыушылық.

ҚАНААТСЫЗ кел. Қанаатланарлық емес, оғада пәс, оғада нашар, оғада төмен, тойымсыз, инсапсыз, гөрқау, ашкөз, көзи тоймайтуғын нөпсикау.

ҚАНААТСЫЗЛАНЫҰ ф. Қанаатланбау, кеули толмау.

ҚАНААТСЫЗЛЫҚ ат. Гөрқаулық, көзи тоймаушылық, инсапсызлық, тойымсызлық.

ҚАНААТШЫЛ кел. Рийза болғыш.

ҚАНААТШЫЛЛЫҚ ат. Рийза болыушылық.

ҚАНАҒЫШ кел. Көп қан аккыш.

ҚАНАЗАТ ат. Қасыл туқымлы ат.

ҚАНАЛАС кел. Бир қарыннан шыққан, бир анадан тууылған адам, туысқан. Қаналас аға.

ҚАНАЛАСЛЫҚ ат. Туысқанлық, бир анадан өрбигенлик.

ҚАНАР I ат. Көбинесе, кенептен тигилетуғын жүн, пахта, сабан хәм т. б. затлар салыуға арналған қаптың үлкен түри. Жай сыбау ушын бес қанар сабан алды.

ҚАНАР II қ. қанау.

ҚАНАРА ат. гөн.с. Гөш илдиретуғын илмек, шәнгек.

ҚАНАРДАЙ кел. Қанарға усаған, қанар сыяклы.

ҚАНАР-ҚАНАР ат. Көп қанар, бир неше қанар.

ҚАНАРЛАНЫҰ қанарлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАНАРЛАСЫҰ қанарлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАНАРЛАТЫҰ қанарлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАНАРЛАҰ ф. Бир затты қанарға салыу, қойыу.

ҚАНАТ ат. 1. Қуслардың, тағы басқа ушатуғын мақлуқлардың улыуға ушыу хызметин атқаратуғын мүшеси. Қус қанаты менен ушады, қуйрығы менен қонады (ққ.х.н.м.). Қанаты пүгин сунқар жоқ, қуйрығы пүгин тулпар жоқ (ққ.х.н.м.). 2. ауыс. Самолёттың көтерилиуине, ушыуына керекли қуслардың қанатына уқсақ бөлеги. 3. ауыс. Қара үйдин керегеси. Төрт қанат үйдин керегелерин қосып шандыды да, ууықларын шаңыраққа тыға баслады. 4. ауыс. Шети, жағы, тәрәпи. Душпанның сөл қанатына ұайран салып, оны шегиниуге мәжбүрледик те, қолайлы бекинисти басып алдык. 5. ауыс. Тирек, таяныш, сүйениш. Қос қанатынан айырылды. ◇ Қанат қағыу — жоқарыға

қарай талпынып умтылыу. **Қызыл қанат болыу** — шөжелердин, палапанлардың қанатларына жүн хәм түк шыға баслауы, қанатында хәрекет бола баслауы. **Қанатын жайыу** — а) көпшиликке жайылыу, таралыу, кеңейиу; б) өсиу, өрбиу рауажланыу. в) еки қанатын еки жаққа қарай кериу, созыу, жайыу. **Қанатынан айырылыу** — а) қанатынан жуда болыу, қанаты жоқ болыу. б) ауыс. тирегинен, таянышынан, сүйенишинен айырылып қалыу, босқа қалыу. Қоблан қанатынан айырылды.

ҚАНАТЛАНЫУ ф. 1. Қанат питиу, қанаты өсип жетилиу. 2. ауыс. Рухланыу, инта, жигери артыу, йошланыу. 3. ауыс. Жәрдемши, көмекши, қолқабыс тийгизиуши. Қанатымнан қайрылдым. **Ушарға қанаты жоқ** — иркилиуге тақаты болмау.

ҚАНАТЛАС кел. Жалғас, пақсалас, иргелес, қоңсылас, қатарлас.

ҚАНАТЛАСЫУ ф. Жалғасыу, иргелесиу, қатарласыу.

ҚАНАТЛЫ кел. Қанаты бар, қанатқа ийе.

ҚАНАТСЫЗ кел. Қанаты жоқ, қанатқа ийе емес.

ҚАНАТТЫРЫУ ф. Қанын ағыздырыу, қанатыу.

ҚАНАТЫУ қанау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАНАУ ф. Адамзаттын, жанлы-жаныуарлардың денесинин бир жеринен қан шығыуы.

ҚАНРЫЗЫУ қ. Қаныу.

ҚАНДАЙ алм. 1. Бир нәрсениң түр-түсин, сапасын, кәсийетин, тағы басқа белгилерин билиу ушын қойылатуғын сорау алмасығы. Қалада қандай жаңа хабар бар? — деп Сәрсенбайдан сорады. 2. Дым, жүдә сыяқлы таңланыушылықты билдиреди. Қосық қандай жақсы. 3. Хәрекеттиң хақыйқат болғанлығын, дурыслығын, раслығын күшейтиу ушын айтылады.

ҚАНДАЙЛЫҚ ат. Қандай болыушылық, қандай екенлик.

ҚАНДАЙША қ. қалайша.

ҚАНДАЛА ат. Түрли жанлы-жаныуарлардың адамлардың қанын сорып күнелтетуғын кишкене мақлук.

ҚАНДАР: қандар болыу ф. Бир адам басқа биреу тәрәпинен өлтирилген болса өлген адамның туқымларынан биреу өлтирген адамның тәрәпинен өш алыуы, кек алыу, қан алыу.

ҚАНДАРЛЫҚ р. Өшпенлик, кеклик.

ҚАНДЫРТЫУ қаныу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАНДЫРЫУ қаныу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАНЖАР ат. Белге байланатуғын қайысқа илдирилген еки жағы да жүзлі, ушы өткір пышақ сыяклы қысқа саплы қурал. *Қанжарын* сууырып алып ағашқа шанышты да, бас кийимин соған илдирди.

ҚАНЖАРДАЙ кел. Қанжарға усаған, канжар сыяклы, канжарға мегзес.

ҚАНЖАРЛАНЫҰ канжарлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАНЖАРЛАСЫҰ канжарлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАНЖАРЛАТЫҰ канжарлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАНЖАРЛАҰ ф. Қанжар менен кесиу, канжар уруу, өлтириу.

ҚАНЖАРЛЫ кел. Қанжары бар, канжарға ийе, канжар услаған.

ҚАНЖАРЛЫ ат. Қарақалпақлардың руу-тайпа атамасы.

ҚАНЖЫҒА ат. Хәр түрлі бөктиргени байлау ушын ердин артқы еки қапталының кейинги жақ шетине өткерилип қойылатуғын қайыс ямаса жүннен есилген, өрилген бау.

ҚАНЖЫҒАЛАСЫҰ ф. Қатарласып қалмау, қатарласып жүриу.

ҚАНЖЫҒАЛАҰ ф. Қанжығалап байлау, бөктергиге байлау, таныу.

ҚАНЖЫҒАЛЫ кел. Қанжығасы бар, қанжығаға ийе, қанжыға байлаған.

ҚАНЖЫҒАЛЫ ат. Қарақалпақлардың руу-тайпа атамасы. *Қанжығалы* аңға шығар, *Қанжығасын* байлай шығар, *Қанжарын* майлай шығар. (ққ.х.н.м.).

ҚАНЖЫҒАЛЫҚ ат. Қанжыға боларлық, қанжығаға жетерлик.

ҚАНЖЫЛЫМ: қанжылым суу кел. Сууық та емес, ыссы да емес, орта дәрмиян, жыллылау.

ҚАН-ҚАН кел. Қанға боялған, қан болған.

ҚАНҚУМАР кел. Қанқор, қан ишиуши.

ҚАНҚУМАРЛЫҚ ат. Қанқорлық, қан ишиушилик.

ҚАНЛАС кел. Қаны бир, бирдейлик, сәйкес, тен.

ҚАНЛЫ кел. 1. Қаны көп, қаны мол. 2. Қан төгилген, қан кеткен. *Қанлы* урыс.

ҚАНСЫЗ кел. 1. Қаны жоқ, қаны кем. 2. Сур, суп-сур.

ҚАНСЫЗЛАҰ кел. Қаны кемлеу, жоклау.

ҚАНСЫЗЛЫҚ ат. Қаны жоклық, азайушылық, кемиушилик.

ҚАНСЫРАТЫҰ қансырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАНСЫРАҰ ф. Қанның көп кетиуине байланыслы талықсыу, хәлсиреу.

ҚАНТ ат. Қант ләблебисинен ямаса поррық қамыстан исленетуғын кристалланған ақ түсли мазалы зат. **Қант диабети** — организмдеги зат алмасыуының бузылыуынан болатуғын ауырыу.

ҚАНТАЛАНЫҰ қанталау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАНТАЛАСЫҰ қанталау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚАНТАЛАТЫҰ қанталау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАНТАЛАҰ ф. Қан тамырларының зақымланыуынан денениң қатты қызарыуы. Гипертония менен ауырған кисилердин көбиси моншаға түскенде *қанталап* кетеди.

ҚАНТЛЫ кел. Қанты бар, қанты көп.

ҚАНТЛЫЛЫҚ ат. Курамында қанты көплик.

ҚАНТКӨПИР ат. Дәстүрий ойын атамасы.

ҚАНТСЫЗ кел. Қанты аз, қант салынбаған.

ҚАНХОР кел. Қан ишетуғын, адам өлтиретуғын, қанкумар.

ҚАНХОРЛЫҚ ат. Қан ишиушилик, адам өлтириушилик, қанкумарлық.

ҚАНША алм. 1. Бир заттың санын, муғдарын билиу үшін қойылатуғын сорау алмасығы. Оның *қанша* жылқысы бар? 2. ауыс. Бир неше, көп, толып атырған. *Қанша* үйретсем де түсинбеди.

ҚАНШАМА алм. 1. Есабы жоқ, сансыз, көп. *Қаншама* кәрежет шығарса да, айтарлықтай нәтийже бермеди. 2. Қанша, неше.

ҚАНШИЙЕ ат. Патшаның жайындағы төсектиң аты.

ҚАНШЫҚ ат. 1. Ийттиң урғашы түри. Бир *қаншықтан* бир нешекүшик тууылады. 2. ауыс. Хаял-кызларға айтылатуғын турпайы сөз. **Ала қаншық** — арқа шығыстан ямаса арқа батыстан уйытқып ескен боранлы сууык.

ҚАНШЫМАҚ ат. 1. Қаналас, тууысқан. Шеп жакта отау көринсе, Узақ болса, сорары, Жақын болса, барары, Барып келсе, базары, Улдайын болған күнинде, Қарар көзи *қаншымақ*, Қарағай бармақ, жез тырнақ, Қыздың үйи деседи. (ққ.х.т.). 2. Қанталаған.

ҚАНЫҚ кел. 1. Әбден билетуғын, түсинетуғын. Андаймындай иске *қанық* адам. Хабарға *қанық*. 2. Тойынған, ийи қанған. *Қанық* жер. **Бояуы қанық** — бояуы жеткиликли.

ҚАНЫҚЛЫ кел. Таныс, мәлим, белгили.

ҚАНЫҰ ф. 1. Шөлі қаныұ, шөлі басылыұ. Шайға қанып алып атқа миндик. 2. Хал-жағдайды жақсы билиу, терең түсиниу. Айтбай бул истиң бәрине бурыннан қанық еди. 3. ауыс. Кумардан шығыу, ырза болыу. Ойынға әбден қанған соң баланың көзи илинди. **Уйқысы қаныу** — көп уйқылап тынығыу, әбден уйқысы қаныу. Азанда орнынан турса, уйқысы қанып, тула бойы жеп-жеңил болған екен. **Күлкиси қаныу** — йошланыу, кеуиллениу, шадланыу. **Қулақтың қурышы қаныу** — рәхәтлениу, кумардан шығыу. **Шөлі қаныу** — тойыныу, шөлі басылыу. **Ойыны қаныу** — ойыны питуу, мийири қаныу. **Мийири қаныу** — рәхәтлениу, ләззетлениу.

ҚАҢБАҚ ат. Тамыры жулынғаннан кейин кеуип қалған, шар тәризли домалақ болып өсетуғын майда тикенекли жеңил өсимлик.

ҚАҢБАҚТАЙ кел. 1. Қаңбақ сыяқлы, қаңбаққа усаған. 2. Жеңил, салмағы жок.

ҚАҢҒАЙЛЫ ат. Тарийхый-этникалық атама. Қырық сан қаңғайлыны қайғырғанша, Он сан ноғайлыны ойласаң-о?! (Жаңылтпашлар). *Қаңғайлы* бассыз қалса, *Қаңлыдан* хан сайла. (ққ.х.н.м.).

ҚАҢҒАЛАҚЛАҰ ф. 1. Тентиреклеп турыу, жүриу. 2. Шет-лениңкиреу.

ҚАҢҒЫБАС кел. Басы ауған жаққа кете беретуғын, қыдырымпаз, гезенде. *Қаңғыбас* ийт.

ҚАҢҒЫМА к. қаңғыбас.

ҚАҢҒЫР-ГҮҢГИР к. ғаңғыр-гүңгир.

ҚАҢҒЫРЛАҰ к. ғаңғырлау.

ҚАҢҒЫРМА к. қаңғыбас.

ҚАҢҒЫРТЫҰ қаңғыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАҢҒЫРЫҰ ф. Ылағып кетиу, бир өзи қалыу.

ҚАҢҒЫҰ ф. Мақсетсиз гезиу, бостан-босқа жүриу, қыдырыу, ылағыу.

ҚАҢҚАЙЫҰ ф. 1. Тәкәббирлениу, тумсығын көтериу. 2. Тик отырыу, сакка жүгинип отырыу.

ҚАҢҚЫЙЫҰ к. қаңқайыу.

ҚАҢЛЫ ат. Қарақалпақлардың руу-тайпа атамасы. *Қаңлыдан* ул тууылса — улама болар, Улама болмаса да, уламалық қонар (ққ.х.н.м.).

ҚАҢСЫЛАСЫҰ қаңсылау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАҢСЫЛАТЫҰ қаңсылау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАҢСЫЛАҰ ф. Ийттің ашшы дауыс шығаруы. Ийтти сүйек пенен урсаң, *қаңсыламас* (ққ.х.н.м.).

ҚАҢСЫТЫҰ қаңсыу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ҚАҢСЫҰ ф. 1. Сасыу, бузылу, быршыу, ийіслениу. 2. Ийттің әсте сынсылауы.

ҚАҢТАРЫЛҰ I қаңтарыу фейилинің өзлік дәрежесі.

ҚАҢТАРЫЛҰ II ф. Дағдару, қамалу, мүтәж болу; қайту. Дәрьяның суы бірден қаңтарылып қалды.

ҚАҢТАРЫҰ ф. 1. От жегізбеу үшін жанлы-жаныуарлардың, әсіресе, жылқының дизгинін ердің басына илиу немесе шылбырды жоқары қаратып байлау, суытыу. Орынбай атын *қаңтарды* да, жүенін ердің басына илді. 2. ауыс. Тежеу, шегелеу. Малларды хәм суудан, хәм оттан *қаңтарып* таслауға болмайды.

ҚАҢТАРЫҰЛЫ кел. Қаңтарылып қойылған, қаңтарылған. Аламберген далаға шықса есік алдында *қаңтарыұлы* тұрған торы төбелді көрді.

ҚАҢЫЛТАҚ кел. 1. Ердің үстине хеш нәрсе салмай ертлеу. Атты *қаңылтақ* ертледі. 2. Қалың емес, жуқа, жуп-жуқа.

ҚАҢЫЛТЫР ат. Жалпақ, жуқа темир. Жайдың төбесі жуқа *қаңылтыр* менен жабылған.

ҚАҢЫЛТЫРДАЙ кел. Қаңылтырға усаған, қаңылтыр сыяқлы.

ҚАҢЫЛТЫРЛАҰ ф. Қаңылтыр менен ислеу, жабыу, бастырыу.

ҚАҢЫЛТЫРЛЫ кел. Қаңылтыры бар, қаңылтырға ийе.

ҚАҢЫЛТЫРШЫ ат. Қаңылтырдан хәр түрлі бұйымлар ислеуші адам, киси, уста.

ҚАҢЫРАҰ ф. Бос қалу, бос туру, адамсыз қалу. Ийесіз *қаңырап* қалған дийқан жайлары ауылда жийи ушырасатуғын еді.

ҚАП ат. 1. Хәр түрлі заттарды салу үшін кенептен, жүннен немесе пахта сабағынан тоқылып ісленген зат. Меннен қалып, көп болса бір *қап* тары жерсең, — деді. 2. Белгилі бір заттың сырты.

ҚАП-ҚАЖАҚ ат. Қап-қапшық.

ҚАПА: I қапа болу ф. Ренжиу, қайғыланыу. Айсәнем суық хабарды еситкен соң біраз *қапа* болды.

ҚАПА II: қапа сақал кел. Беттің екі жағын тутасы менен қаппап шыққан қалың сақал. Таумұрат ұзын бойлы, *қапа* сақал, кескінсіз киси еді (Ө.Айжанов).

ҚАПАЛАНДЫРЫҰ қапаланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАПАЛАНЫҰ ф. Ренжиу, күйиниу, қамығыу. Сәтсизликке ушырағанда ким де болса қапаланыуы даусыз.

ҚАПА ҚЫЛЫҰ ф. Биреудиң кеуилин қалдырыу, ренжитиу.

ҚАПАЛЫ кел. Ренжиген, қайғылы, мунлы. *Қапалы* кеуилди көтериу ҳақыйқат достың қолынан келеди.

ҚАПАЛЫҚ ат. Кеуилсизлик, мунлылық.

ҚАПАСЫЗ кел. Қайғысыз, муңсыз, ууайымсыз.

ҚАПАШЫЛЫҚ ат. Қапа болыушылық, муңлылық.

ҚАПЕС қ. кәпес.

ҚАП-ҚАЛЫҢ кел. Жүдә қалың, дым қалың.

ҚАП-ҚАП кел. Көп-көп, бир неше.

ҚАП-ҚАРА кел. Дым кара, жүдә кара.

ҚАП-ҚАРАҢҒЫ кел. Ҳеш нәрсе көринбейтуғын, тас қараңғы.

ҚАП-ҚАТТЫ кел. Дым қатты, жүдә қатты, тастай.

ҚАПЛАМА ат. 1. Жасалма. Алтыннан *қаплама* тис салдырды.

2. Бир нәрсениң сыртынан кийгизилетуғын зат.

ҚАПЛАН қ. қаблан.

ҚАПЛАНЫҰ қаплау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАПЛАСЫҰ қаплау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАПЛАТЫҰ қаплау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАПЛАҰ ф. 1. Қапка салыу. Бийдайды *қаплады*. 2. Заттың сыртын бир нәрсе менен жабыу, тыслау. Көпшиктің сыртын мақпал менен жанадан *қаплады*. 3. Көбейиу, толыу, қоршау. Аспанды кара булт қаплады. Тоғайды думан *қаплады*.

ҚАПСЫРЫЛЫҰ қапсырыу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАПСЫРЫҰ ф. Қамтып бириктириу, қабыстырыу. Ортаға шыққан палуанды еки қолы менен өңменинен *қапсыра* кушақлап, бирден көтерип кетти.

ҚАПТАЛ ат. 1. Бир нәрсениң жаны, қабырға жағы, қасы, түби. Институт *қапталында* жатақхана бар. 2. Ердин таралғы, қанжыға бекитетуғын еки жағындағы етек ағашы. Ердин қапталы сынып *қалыпты*. 3. Бир нәрсениң еки шети. Жайдың *қапталғы* дийуалы жарылыпты.

ҚАПТАЛЛАНЫҰ қапталлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАПТАЛЛАСЫҰ қапталлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАПТАЛЛАТЫҰ қапталлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАПТАЛЛАҰ ф. Қасына жакынлау, қатарласыу, жанасыу.

ҚАПТЫРЫҰ қабыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАПШЫҚ ат. Хәр түрли материалдан тоқылып исленген, ишине хәр түрли нәрсе салатуғын ыдыс, канардын кишкене түри.

ҚАПШЫҚЛАҰ ф. Бир нәрсени қапшыққа салыу.

ҚАПШЫҚЛЫ кел. 1. Қапшықлаулы, қапшыққа салынған. *Қапшықлы* ун. 2. Қапшық пенен, қапшығы бар.

ҚАПЫ ат. Тахта ағашынан ямаса темирден исленген есик. Жайға қапы курды.

ҚАПЫЛ к. қапылыу.

ҚАПЫЛЫС ат. Тосаттан, күтилмегенде болатуғын жағдай. *Қапылыста* катын урар. (кк.х.н.м.).

ҚАПЫЛДЫРЫҰ қапылыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАПЫЛЫҰ ф. Терисине кетиу, хәкисине кетиу, бир нәрсениң болмай қалыуы, қырсығына кетиуи.

ҚАПЫРЫҚ ат. Тымырық, ыссы. Түн *қапырық* болып тур.

ҚАПЫРЫҚЛЫҚ ат. Ыссылық, демсизлік, тымырықлық.

ҚАПЫСЫЗ кел. Қапысы жоқ, қапы болмаған, қапыға ийе емес.

ҚАПЫСЫЗЛЫҚ ат. Қапы жоқлық, қапы болмағанлық, қапыға ийе емеслик.

ҚАР I ат. Сууық күнлерде, әсиресе, қыста жауатуғын кристалл сыяқлы түрли формадағы ақ түсли атмосфералық жауын хәм соның жер бетин жауып жататуғын жыйынтығы. Қыста *қар* қалың болса, жер суудан қанық болады. ◇ **Жапалақ қар** — ири *қар*, жалпақ *қар*. **Ақша қар** — биринши жаўған *қар*, жана жаўған *қар*, дәслепки *қар*. **Қабағынан қар жауыу** — қатты ашыўланыу, тулланыу, түнериу, қуйланыу. **Қырпық қар** — жукалап, майдалап жаўған *қар*. **Үргин қар** — самал менен топланған қалың *қар*. **Қар басыу** — затлардың үстине *қар* түсиу. **Қар басқан** — ауыс. жасы үлкен, үлкен жастағы, жасаған.

ҚАР II ат. 1. Сүйек. Қанына тартпағанның *қары* сынсын, Бауырына тартпағанның бүйреги ширисин. Арға тартпағанның арқасы майырылсын, *Қарға* тартпағанның қабырғасы қайырылсын (кк.х.н.м.).

ҚАР III кел. Қатты.

ҚАРА I ат. 1. Елес, сағым. Көз ушында бир *қара* көринеди. 2. Сыйыр, өгиз, жылқы, түйе. Базарға сатсам апарып, Жалғыз *қара* болмайды, Барлық көрпе-төсегим (А.Дабылов).

ҚАРА II кел. Түр-түс, аққа қарама-қарсы түс. Қазаннан *қара* нәрсе жоқ, Ассаң қарын тойдырар (кк.х.н.м.). Дурыс айырыу

ушын ақты — қараны, Илгир зейин сыншы керек, сын керек (И.Юсупов). ◇ **Қара бағыр** — ишки дүнья. *Қара* бағрым мениң соны тиледи, Бул дүньяға шыққанымнан не пайда (Өтеш). **Қара гүз** — гүздің ақыры, кеш. Оның тойы егин-тегин жыйналған соң *қара* гүзде я қыста. **Қара қайғы** — уғайым, мун. Сөйтсе де *қара* қайғыбасыұда **Қара нар** — түйенің бир түри, жалғыз өркешли түйе. Қырк *қара* нарды алдына салып, қырк қызыл нарды кейнине салып (Қ.Айымбетов). **Қара пәрең** — адам реңинің *қаралау* бир түри. Парахат айта бер, албырама, — деди *қара* пәреңнен келген, жасы жигирма бесте, орта бойлы, гөнелеу болса да таза кийинген бир келиншек (Ө.Айжанов). *Қара* пәрең толық бетли, Билеклери булшық етли (Ө.Шамуратов). **Қара сойыу** — ири мал сойыу. Он *қара* сойды аямай («Мәспатша»). **Қара тигилиу** — жесир болыу, жаман ис болыу, зыян болыу. Еки ортада мен еки жүзли болып, бахтыма нағыз *қара* тигилди (А.Бекимбетов). **Қара кесек** — сүйексиз, майсыз гөш, гөштин майсыз нығыз жери. Етинің *қара* кесек жери жоқ (А.Бекимбетов). *Қара* кесек ет пенен гүртикке пыззды араластырып, тийип-қашып жеп отыр (Ж.Аймурзаев). **Қара кийиу** — жас өли шыққан үйдин хаялы ямаса апаларының *қара* кийип жүриуі, азауы. Жылына шекем *қара* кийемен, аза тутаман дейди (Қ.Айымбетов). *Қарапайым* халық, жай, *қарапайым* адамлар. **Қара сууық** — жерде қар аз болып, ызғар самал есип турған уақыттағы қатты сууық. **Қара тер болыу** — қатты терлеу. **Қара басқыр** — ғарғанып сөгиу. **Қара жүрек** — жаман нийетли адам. Буның күйеуі сени *қара* жүреклерден қорғап жүр (Ө.Хожаниязов). **Қарақаны болыу** — ғарғаныу, азарланыу, сөгиниу. Алдасам *қарақаным* болсын (Ж.Аймурзаев). **Қара жарма** — асқатықсыз жарма, ағарғансыз жарма. Баратуғын жериме бараман, келетуғын жериме келемен, сениң *қара* жармаңа таңылып отырайын ба? (Қ.Ирманов). **Қара көрим** — аралық өлшеуі, шама менен бир километрдей. Өткен заманда бир бай болған екен, оның есигинің алды үлкен жол екен, кимде-ким *қара* көримнен аттан түсіп қол қаусырып өтпесе, атына терис миндирип жибереди екен (ққ.х.е.). **Қара көкшил** — *қара* менен көктің араласпасынан пайда болған түр, рен. **Қара маңлай** — сорлы, соры қайнаған, маңлайы сорлы. *Қара* маңлай хан, қайғысыз султан, бизге хабарласпай, кимнен сүйеуі, кимнен тиреуі бар екен («Алпамыс»). **Қара теңге** — бурынғы акша бирлиги (тийин). Тапқаның жетпей *қара* теңгеге

(Күнхожа). **Қара тигилиу** — бахытсыз болыу, уайран болыу. — Назийра бақырып: — *Қара* тигилген екен ғой, — деди (Қ.Ирманов). **Қара тигиу** — бахытсыз етиу, уайран етиу. *Қарамадың* жағдайыма, *Қара* тиктің манлайыма (Бердақ). **Қара тийин** — ақша бирлиги. Мөр услаған Бахауатдин, Бизлерде жоқ *қара* тийин (Бердақ). **Қара малайлық** — *қара* жұмыс пенен шуғылланыушы, жұмысшы. **Қара түнек — а)** тас түнек, қараңғы. **б)** ауыс. кыйыншылық, ауыр күнлер. Бизлерди қорқытпайды *қара* түнеклер (Ж.Аймурзаев). **Қара топырақ** — топырақтың *қара* түри. Бархыттай қубылған *қара* топырақ, Жас баладай аўнап-аўнап алсақ та. **Қара үй** — кийиз үй. *Қара* үйдің қапталындағы арбаның көшерин майлап отырған Қосыбай аспанға жалт-жалт қарады (Қ.Султанов). Жыртық үзик *қара* үйің, Желсиз күни панан еди (И.Юсупов). **Қара хызмет** — қол күши менен исленетуғын жұмыс. Патшадан *қара* хызметке бүгінге дейин адам бермеген еллердің ишинен сөйтип адам сорауға бұйрық келди (Қ.Ирманов). **Қарасын көриу** — узақтан елес-елес көриу. Алма жеген алпыс бий, *Қарасын* көрип әскердің, Тиклеген екен тууларын (Бердақ). **Қарасы шөгиу** — көз илмейтуғын болыу, көринбеу. Шабарманның *қарасы* шөгиуден хайран болған Қутым ағалар ғауырласа баслады. **Қарасы батыу — а)** келмеу, ғидириу, еглениу, иркилиу. **б)** түңилиу, кеуили қалыу. *Қарасы* батсын, енди фермаға табаным тийер ме, — деди (Қ.Султанов). **Қарасы семиу** — алыслап кетиу, көринбеу. Армияға кетерде катердің *қарасы* семгеншежипек орамалын былғап қалған еди (Қ.Султанов). **Қара сөз** — ишинде қосығы жоқ гәп, әңгиме. Ким билмейди *қара* сөз, Уйқасып келген нақылды айт (Бердақ). Баксы үзиндилер жиберсе, сәтир ямаса *қара* сөз бенен түсиндириледи (Н.Дәуқараев). **Қара аспанды қапылтыу** — кыйыншылықты болдырыу, ақырзаман қылыу. *Қараспанды қапылтып* түн ерип турған, Гәрдиши заманның бул пәлек урған (Күнхожа). **Қара сууық** — құрғақ, қарсыз сууық. **Қара сууық** — қысты елди, Бултлар басып теңіз-көлди (Бердақ). *Қара* сууық қатты урды, Буны улларым биз көрдик (Жийен жырау). **Қара шымылдық** — ауыс. аспанның бултласып түнериуі. Тастай қараңғы, Аспан *қара* шымылдығын айқара жамылған (Қ.Султанов). **Қара қағаз** — урысқа кетип, урыста өлген адамлардың үйине келетуғын еситтириу қағаз, хат. *Қара* қағаз келсе бир мәрттің оқтан ушып қаза болғаны (Қ.Султанов). **Қара қайғы** — ууайым, мун, шер, қайғы. *Қара* қайғы душпанға

келип, Жүрер күнлер болармекен (Күнхожа). **Қара ширік** — ойға түскен шөптердің шириуі. Бул булақтың бойынан, Бойы емес досларым, *Қара ширік* ойынан («Қырқ қыз»). **Қаралай өшиу** — шаршау, болдырыу, жүзінен қаны қашыу. Ал Қөмекбай *қаралай* өшип, қалды қабағы салбырап, жумған аузын ашпады (Ж.Аймурзаев). **Қара куптан** — жатар уақыттың алды. Олар еки шананы бастыра тийеп, *қара* куптанда ауылға келди (К.Султанов). **Он қара** — өлшем мұғдары. Он *қараға* турарлық ат абзалы бар еді («Алпамыс»). **Қара жамғыр** — қара жауын, нөсер жауын, қатты жауын. *Қара* жамғыр қуйса да сел (И.Юсупов). **Қара жер — а** топырақ, жер. Бул дүнья қурысын заман тарылды, Зардабынан *қара* жер қақ жарылды (Әжинияз). **б)** ауыс. пөнтлеу, езиу. Бер дегенде достыңа бер, Душпаныңды етип *қара* жер (Бердак). **Қара зил — а)** жүдә ауыр нәрсе. **б)** ауыс. уғайым, мун, шер. **Қара әскер** — Қалын, көп әскер.

ҚАРА III қ. қарау.

ҚАРАБАЙ ат. зоол. Кустың бир түри, басы, мойыны, аркасы қоңыр, жылтыр қара болып келетуғын, көбинесе, суұлы жерлерде жасайтуғын қус. Көк қутан менен *қарабай* көтерілип ушқанша, белинен кесе басады («Алпамыс»).

ҚАРАБАЙДАЙ кел. Қарабайға усаған, мегзес, яңлы.

ҚАРАБАЙЫР ат. Түркмен ат пенен монгол атынан тууған жылқы, буудан.

ҚАРАБАҚАНА ат. Жаман, гөнерген, тозған жай.

ҚАРАБАРАҚ ат. бот. Сексеуіл туқымлас өсімлик.

ҚАРАБАРАҚЛЫ кел. Қарабарағы бар, қарабарақ өскен.

ҚАРАБАРАҚТАЙ кел. Қарабараққа усаған, қарабарақ сыяқлы.

ҚАРАБАУЫР ат. зоол. Денеси тығыз, аркалары қысқа, үлкенлиги кептердей, булдырықлар топарына киретуғын қус.

ҚАРА БИЙДАЙ ат. бот. 1. Бийиклиги 1-1,5 метрге шамалас сырты түкли, гүзде егилип жазда писетуғын дакыл. 2. Усы дакылдың дәни.

ҚАРАБУҰРА I ат. Түйе. Сен де куұрап қалған гикеш, Атқосшылар, буйдасын шеш, *Қара буұра*, кыйсық өркеш, Заманында түйе екенсен (Күнхожа).

ҚАРАБУҰРА II ат. Қарақалпақлардың руу-тийре атамасы.

ҚАРАБУҰРА III ат. Сууды бөгеу ушын камыс, жыңғыл хәм топырақты араластырып шандыған бөгет.

ҚАРАБУҰРАЛАУ ф. Бөгет салыу, бөгеу, байлау.

ҚАРАҒАЙ ат. Қысы-жазы көгеріп туратуғын дүзиу, бийик болып өсетуғын ағаш. Қарағай тахтадан ящик исленди.

ҚАРАҒАЙДАЙ кел. 1. Қарағайға усаған, қарағай сыяқлы, қарағайға мегзес. 2. ауыс. Үлкен, зор. ◇ **Мүйизи қарағайдай** — мүйизи үлкен, қарағай сыяқлы.

ҚАРАҒАЙИН кел. Теклес, миллетлес. Қарағайин — Қарақалпақ! (Жырғаулар)

ҚАРАҒЫМ т.с. Жаксы көриу, жасы кишилерге жасы үлкенлердин еркелетиу ушын айтатуғын сөзи. Айналайын, *қарағым*, Жауға барсам жарағым, Көзимнің нуры шырағым (Бердак).

ҚАРАҒЫМЛАУ ф. Қарағым деп жаксы көриу.

ҚАРАҒЫМ-ШЫРАҒЫМ т.с. Айналайын деген жыллы сөз, жаксы көриу, жубатыу, әлпешлеу, еркелетиу, кәдирлеу, аймалау.

ҚАРАҒЫМ-ШЫРАҒЫМЛАУ ф. Емиренип жаксы көриу, айналайынлау.

ҚАРАҒЫСЫЗ: адам қарағысыз кел. Жүдә жаман, түнилерлик нәрсе.

ҚАРАҒЫШ кел. Жийи қарайтуғын, көп қарайтуғын, қарай беретуғын.

ҚАРАҒЫШЛАУ ф. Қарай бериу, жийи қарау, көп қарау, қарау.

ҚАРАЖЕТ қ. қәрежет.

ҚАРА ЖАЛ кел. Жылқының бир түри, жалы қара жылқы. Астыма минген атым сур *қара жал*, Көкирегиме бир бөлек кирди шамал (Әжинияз).

ҚАРА ЖОРҒА кел. 1. Түри қара жылқының жорға түри. Шуу жаныуар *қара жорға*, Өнеринди көрсет қәне (И.Юсупов). 2. **Қара жорға** — қарақалпақ халық нарасы.

ҚАРА ЖУРТ ат. Түрли жағдайға байланыслы көшкен елдин орны. Қудайназар *қара журтта* қалғанда, үстинен базар жол түсип, өткен кисиге чай-суу қайнатып берип күнин көреди (Қ.Айымбетов).

ҚАРАЗ ат. Түйе, ат, ешек хәм басқа да көликлер косып ун тартатуғын үлкен дигирман. Кегейлиден шыктым Жанабазарға, *Қараз* бенен жууазларды жазарға (Қ.Айымбетов).

ҚАРАЗБАН ат. Қараз айдаушы, дигирман айдаушы. *Қаразбан* колына түссе алғыр баз, Қанатын қайырар, кәдирин не билсин (Әжинияз).

ҚАРАЗХАНА ат. Қараздың тұрған орны, қаразды орналастырған жер, жай. Оның қыялына *қаразхананың* бір канаты қулап суу астына кеткендей сезилді (А. Бекимбетов). Екі қабат *қаразхана*, Әрманың жоқ Кулен болыс (Бердақ).

ҚАРАЗШЫ ат. 1. Қараз айдайтуғын адам, ун таярлаушы. Қарның ашыса, *қаразшының* үйіне шап, Атын ауырса, отаршының үйіне шап (ққ.х.н.м.). 2. Қараз соғыушы, қараз таярлаушы.

ҚАРАЙ к.с. Бағдар, төреп, бет. Хұрлиманның тамағы буұлығып Сәнемге *қарай* тикке умтылды (Ө.Хожанов).

ҚАРАЙЛАУ ф. 1. Қарағышлау, көз салыу. 2. Күтиу, иркилиу, тосыу. 3. Байқау, аңғарыу, серлеу.

ҚАРАЙТЫУ ф. 1. Қара түрге келтириу, сырлау, бояу. 2. Қыйыншылық көриу, қыйналыу, азап шегіу. Усындай болған соң бұл өмір, *Қарауытын*, қарайтып болдың ғой көмір (Омар).

ҚАРАЙЫУ ф. Кирлеу, қарайып кетиу. Ишіндегі тер менен қарайған тақиясын алып кийді.

ҚАРАКЕР ат. Жылқының түрі. Астымда минген *Қаракер*, *Қаракерден* ағар тер (ққ.х.к.).

ҚАРАКӨЛ ат. 1. Буйра жүнлі қой хәм сол қой төлинің түрі. Бизің кемисиміз *қаракөл* терилерін, — айырым саудагерлер бийлеңкіреп кеткен. 2. Сол қой төлинің қымбат бахалы териси. *Қаракөлді* жыйнамаған, кошқардың кәдирини билмес (А.Дабылов).

ҚАРА КҮН кел. Ауыс. Қайғылы, қыйыншылықлы, хәсиретли, ауыр азаплы. Өзбасына түсіп *қара күн* туып, тастай батты ауырыудың, салмағы (Т.Жумамуратов). Қаланы түркмен алады, мұнда *қара күнлер* болар деп ойлады (Қ.Ирманов).

ҚАРАҚ ат. Бас кийім түрі.

ҚАРАҚ ат. Көздің қарашығы.

ҚАРАҚАЛ ат. Кумар ойынының бір түрі. Салдым *қарақалға* қалған жасымды, Аларман я жаннан кешіп келермен (Қ.Ирманов).

ҚАРАҚАЛПАҚ ат. Қарақалпақстан Республикасының тийкарғы жергиликли халқы, миллет. ◇ **Қарақалпақ халқы** — Қарақалпақстан аймағында жасайтуғын, әйіем заманнан өмір сүріп киятырған тарийхый халық. Ғарға тамырлы *қарақалпақ* (ққ.х.н.м.). Ақ үзикли *қарақалпақтың* ханыман, Өз үйімнің қулыман (ққ.х.н.м.). Қаршыға қустың баласы, Қанатын жайып жем жемес, *Қарақалпақ* байдың баласы, Бирин-бири кем демес (ққ.х.н.м.). *Қарақалпақтың* қайтқанынан сақла (ққ.х.н.м.).

Қарақалпақ үш шайыға шабақ алар, Қайтып келип от басында дем алар (ққ.х.н.м.). Жаңа кобыз әсирлердің гүясы, *Қарақалпақ* сазларының сағасы (И.Юсупов).

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ат. Қарақалпақ халқының миллий тили, ана тили. Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ат. Өзбекстан Республикасы аймағындағы суверенли республика.

ҚАРАҚАЛПАҚШЫЛЫҚ ат. Қарақалпаққа тән қәсийет.

ҚАРАҚАЙ қарақанбасы ат. Жалғыз өзи, жеке басы, қарабасы.

ҚАРАҚАПТАЛ ат. Адамларда хәм жылқының айғырында болатуғын жыныслық ауырыу. Не дейтуғыны бар, хан *қарақаптал* болып ауырыпты (Қ.Аралбаев).

ҚАРА ҚУЙРЫҚ ат. зоол. Қуйрығының ушы қара, аша туяклы, мүйизли, сүт емиуши аң. Кең жазық бойлап, ылаққан *қара қуйрық*.

ҚАРАҚУЛ ат. Жат журтлы.

ҚАРАҚУЛАҚ ат. Жолбарыстың киятырғанын билдирип хабарлап жүретуғын пышық туқымлас жолбарыстың душпаны, жырткыш аң. Көлде балықлар туулайды, Арыслан, *қарақулақ* шуулайды (Бердақ).

ҚАРА ҚУМАН ат. Отқа қойылып, суу қайнатыу ушын шойыннан исленген ыдыс. Маған *қара қуманды* отқа қойып, чай қайнатыуды буйырған еди (Ж.Аймурзаев). От басында компайған, Гегирдеги томпайған (қара куман), (ққ.х.ж.).

ҚАРАҚУРТ ат.зоол. Өрмекши сыяклы түри қара уулы жәнлик.

ҚАРАҚУРТТАЙ кел. Қарақурт сыяклы, мегзес. Бессарыда Есенбарак, *қарақурттай* болған екен (Бердақ).

ҚАРАҚУРЫМ ат. 1. Пуу хәм түтиннин дүтинен жайдын дийуалларына жабысып салбырап туратуғын жип сыяклы зат. Ишектей шыйратылып жоқарыдан салбырап түскен узын *қарақурым* Сапаргүлдин қолына оратылды (А.Бекимбетов). 2. Көп, есап-саны жоқ адамлар хәм т. б.

ҚАРА ҚУС ат. зоол. Таулы жерлерде болатуғын жырткыш қустың бир түри. Бир *қара қус* пәрүаз етип қыядан, Өмир қусын алды кетти уядан (А.Дабылов). Жалғыз койдың қатығы ирkit болмас, Өзи тууған жигитти ирkit болмас, Көлде мың *қара қус* шақырса да, Илерине келгенде бүрkit болмас (ққ.х.н.м.).

ҚАРАҚШЫ I ат. Ийт, кусты келтирмеу ушын адамдай етип керекли жерге қоятуғын корқытқыш.

ҚАРАҚШЫ II ат. Жолда турып өткен-кеткенди тонаушы уры, гәззап, баспашы. Пана болып колтықта, *Қарақшыға* қаратас (Т.Сейтжанов). Бир күни бай атланып малға қолайлы жайлау излеп жүргенде, көп *қарақшыға* дуушакерлести (ққ.х.е.). Қарақшы топтан айрылғанды шаншар (ққ.х.н.м.). Урыны *қарақшы* басты (ққ.х.н.м.). Қас жаманның белгиси — Қасындағысын *қарақшы* дер (ққ.х.н.м.). Жулдыз атамасы. Жети *қарақшы* — жети шырак, Жети кайтара айтқап сауап! (Айтымақлар)

ҚАРАҚШЫДАЙ кел. Қарақшыға усаған, қарақшыға мегзес. Неге *қарақшыдай* сөррийип турсан, уақыт песин болды.

ҚАРАҚШЫЛЫҚ ат. Урлық пенен шуғылланыушылық, урлықты кәсип етиушилик, гәззапшылық, баспашылық. *Қарақшылық* сениң исин, Үш батырдай бар ма күшин (Бердак).

ҚАРАҚЫЛҚА ат. Қой хәм ешки терилеринен тигилген қысқа тон. Талаушылардың екеуи де бетлерин кара тери менен таңып, *қарақылқа*, кара тумак кийген (Т.Қайыпбергенов).

ҚАРАЛАЙ: каралай өшиу ф. Шаршау, болдырыу, харыу, кыйналыу.

ҚАРАЛАНЫУ каралау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАРАЛАСЫУ каралау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАРАЛАТЫУ каралау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАРАЛАУ ф. 1. Айыплау, гүнакарлау, гүналау. Дийкан, шопан болса оны көтерип, Бай болғанды ондырмай тур *қаралап* (А.Дабылов). Құлмурат болыс бизлерди каралау ушын он гүа адамды акшаға жаллап алып келди (Қ.Ирманов). 2. Баска түрдеги затты кара түрге өзгертиу, караға бейимлестириу.

ҚАРАЛАУ II кел. Шым кара емес, караға бейим.

ҚАРАЛАУШЫ ат. Айыплаушы, гүналаушы, гүнакарлаушы.

ҚАРАЛТЫМ кел. Я ақ емес, я кара емес түр. Күнге күйген бетлеринин алмасы *қаралтым* қызыл, мурнының ушы сәл ийилген, үпилдирик муртлары жана ғана тап берип киятыр (Т.Қайыпбергенов).

ҚАРАЛТЫМЛАУ кел. Кара қоқшыллау, гүнгиртлеу, караға бейимлеу.

ҚАРАЛЫ кел. Хожалық баслығы өлген қайғылы үй, сорлы, бахытсыз. Өз теңимнен айырылып, *Қаралы* хаял менен болдым (Қ.Ирманов). Қатыны өлип әкем қаралы болған, Қайғы отына иши жаралы болған (А.Дабылов). ◇ **Қаралы етиу** — бахытты

тайдырыу, бахытсыз болуу. Басына келген бахытты *қаралы* еттин, ининди өлтирдин дейди (Қ.Айымбетов).

ҚАРАЛЫҚ кел. Аққа карама-қарсы түр, қара түрлилик, гүнгиртлик. Хә, қарлығаш-қарлығаш, *Қаралықтан* мини жок (Т.Сейитмамұтов).

ҚАРАЛЫҒУ ф. 1. Емлениу, қараныу, врачка көриниу. 2. Додаланыу, талқыланыу. Бул гезектеги жыйналыста арнаулы мәселе етип қаралды (М.Абдраймов).

ҚАРАМ кел. Шама, көлем, мөлшер.

ҚАРАМАҒЫ ат. Қол асты, меншик, ийелик.

ҚАРАМАЙ ат. Ағаш хәм тағы басқалардан алынатуғын қара түрдегі қойыуланған жанар майдың бир түри. Үсти-басым *қарамай*, малпақ-салпағым шығып үйге кирип келдим (С.Салиев).

ҚАРАМАЙШЫ ат. Қарамай таярлаушы.

ҚАРАМАҚЫ к. Қарамағы.

ҚАРАМА-ҚАРСЫ кел. Туппа-туура қарсы, бир-бирине қарсы.

ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ ат. Қайшылық, кескинлесиушилик. Ал, Палұанның үйіндегі *қарама-қарсылық* үдей берди (Ө.Айжанов)...булар XIX әсирдин 70—90 жылларында гезлескен *қарама-қарсылықлы* жағдайлардың көриниси еди (И.Сағитов).

ҚАРАМАЛ ат. Шаклы ири мал. *Қарамалға* жәбир етпе, Азап берме залым шошқа (Өтеш). Еки жүзден аслам *қарамалды* күтиу Қәллибекке оңай нәрсе емес (А.Бегимов). ◇ **Жалғыз қара** — ауыс. бир ири мал. Базарға сатсам апарып, *Жалғыз қара* болмайды, Барлық көрпе-төсегим (А.Дабылов).

ҚАРАМАН ат. Дуб ағашы сыяқлы қатты көп жыллық дарак. Не гүжимлер, не қараман, Сонда көрдим Кулен болыс (Бердак). Жети бағдың арасы, *Қараман* жүзим саясы (ққ.х.к.).

ҚАРАМАҢҒЫТ ат. Урыу-тайпа атамасы. Ақмаңғыт — аңшыл, *Қарамаңғыт* — қаршыл (ққ.х.н.м.).

ҚАРАМАТ к. кәраMAT.

ҚАРАМАҰ ф. Кеуил бөлмеу. Қарамайсаң барды — жокқа, Қарының тойса қуғанасаң (А.Дабылов).

ҚАРАМЕТ к. ғәремет.

ҚАРАМЫҚ ат. 1. Кумлы жерде өсетуғын шийе сыяқлы тикенекли жабайы өсимлик. Мәхәлинде писип турған ериктей, *Қарамық*, қәрели асларым барды (Әжинияз). Кумның, шетине келгенде хәр жерде *қарамыққа* өрмелеп турған гүмгүмлер

кеулин бөле баслады (Т.Қайыпбергенов). **2.** Көбинесе жас балалардың денесине шығатуғын қызылшаға усаған ушы ириндесип шығатуғын майда жара.

ҚАРАМЫҚТАЙ кел. Қарамық сыяқлы, қарамыққа усаған, қарамыққа мегзес.

ҚАРАМЫЛТЫҚ ат. Пилтели мылтық, пилтеге от басыу арқалы атылатуғын мылтық. *Қарамылтық*, кара балта бәри де, хәм де тыйпыл болған ески қылыш та (А.Дабылов).

ҚАРАМЫЛТЫҚТАЙ кел. Қарамылтыққа усаған, қарамылтық сыяқлы, қарамылтыққа мегзес.

ҚАРАМЫНДАЙ кел. Көлеминдей, мөлшериндей. *Қарамындай* Асқар таудың, Эрман зили белге түсти (И.Юсупов).

ҚАРАНЫҢ ф. **1.** Емлениу, дауаланыу. Тез күннің ишинде баска жаққа кетип *қараныу* керек (Ө.Айжанов). **2.** Кууанышлы түрде қарау, кеуилли түр бериу. Алға адым урар сондай кууанып, қозыны сүйеди күлип *қаранып* (С.Нурымбетов). **3.** Излениу, излеу, изертлеу. Биреу бармаекен деп, ояқ-буяғына *қаранды*.

ҚАРАҢ: қараң қалғыр кел. Ғарғыс, қаңырап қалғыр, ийесиз қалғыр, әдира қалғыр мәнисіндеғи ғарғысты билдиреди. *Қараң қалғыр* Үстирт бир неше атау, Суу астында жатқан зарлы Бозатау (Әжинияз). **◇** **Қараң қалдырыу** — опат етиу, уайран қылыу. Мүлкин қарап етип *қараң қалдырып*, ғазлар ушпас болды елимде мениң (Қ.Ирманов). **Қараң қалыу** — уайран болыу. *Қараң қалды* оған қараған күним, Тилеумұхаммедке қарайгөр (Қ.Ирманов).

ҚАРАҢҒЫ кел. **1.** Жарықсыз, сәулесиз, тас-түнек, хеш нәрсени көрмейтуғын мезгил. Есимөзекке жақынлағанда геүгим жабылып *қараңғы* түсти (Ж.Аймурзаев). **2.** ауыс. Белгисиз, биймәлим, нағұман. Ойлаған ойларға енди шықпасақ, *қараңғы* зинданда қалдық Гүлайым (Омар).

ҚАРАҢҒЫЛАНЫУ қараңғылау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАРАҢҒЫЛАТЫУ қараңғылау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАРАҢҒЫЛАУ ф. **1.** Қараңғы етиу, көринбейтуғын етиу, жарықсызландырыу. Сәл нәрсеге қысылған бул еки жас, Орын алған *қараңғылау* төр беттен (Т.Сейтжанов). Үйдиң иши еле *қараңғылау* екеп (Т.Қайыпбергенов). **2.** ауыс. Белгисизлеу, биймәлимлеу, нағұманлау.

ҚАРАҢҒЫЛЫҚ ат. **1.** Көринбейтуғынлық, жарықсызлық, тас түнеклик, геүгим. Қас қарайып *қараңғылық* түсиудеп хәмме

келе баслады (Т.ҚайыпбергенOV). 2. ауыс. Билимсизлик, сауатсызлык, ладанлык, билмеушилик. Билдим бүгін кимлер үшін екенін, Алдык бүгін *қараңғылық* ауырын (И.Юсупов).

ҚАРАҢҒЫШЫЛЫҚ қ. қараңғылық.

ҚАРАҢЛАҰ ф. 1. Болар-болмас көриніу, елеслеу. Өнекей оның *қараңлап* баратырған тулғасы ап-анык көринип тур (Ө.Хожаниязов). 2. к. қарау.

ҚАРАӨЛЕҢ ат. Көп жыллык өсимликтің түрі. Нан таба алмай посып жүрген халайык, Атшокай, *қараөлең* бизге ылайык (Күнхожа).

ҚАРАПАЙЫМ кел. Әпиуайы, жай. Ана тилеги дүнья жүзиндеги *қарапайым* халықлардың дослык тилеги (Ж.Аймурзаев). Мен Шымбайдың *қарапайым* бир пахтакеши (И.Юсупов).

ҚАРАПАЙЫМЛАҰ кел. Әпиуайылау, жайдарылау.

ҚАРАПАЙЫМЛЫҚ ат. Қарапайым болыушылык.

ҚАРАПАЙЫМЛЫЛЫҚ қ. қарапайымлык.

ҚАРАПӘРЕҢ кел. Қаралаудан келген түр, түс. Өнекей, үшінши қыз! Ат жаклы, *қарапәрең*, керме қас, писте мурын, жаңа ғана бойын тиклеген (Б.Бекниязова).

ҚАРАПӘРЕҢИРЕК кел. Қарапәреңнен келген, қаралаудан келген.

ҚАРА ПУҚАРА ат. Мийнеткеш жай халык. Соған қарағанда дүньяда хан аз, *қара пуқара* көп, бий ата, — деди Есенгелди (Т.ҚайыпбергенOV). Булардан соң әпиуайы *қара пуқаралардан* жәрдем түсе баслады (Ә.Шамуратов).

ҚАРАПУЛ ат. Бурынғы Хийуа ханлығындағы ақша бирлиги. Үш *қарапул* — Үш-төрт жылда алғаным, Бул дүньяга шыққанымнан не пайда (Өтеш). Қалтамда жоқ *қарапул* (Бердак).

ҚАРАР ат. 1. Қәули, жуумак, шешим. Усы *қарарды* колхоз басшыларына көрсетип, жууабын алғаннан кейін хәммеге хабарландыруды Атамуратқа тапсырды (Т.ҚайыпбергенOV). 2. Шыдам, тақат, қанаат, сабыр, тыным. Кеуіл *қарарым*, ықарарым, Интизарым сен мениң (Т.Сейтжанов).

ҚАРАСЛЫ кел. Тийисли, қарайтуғын. Мен уры-қаракшы емеспен. Есим болысына *қараслы* пуқара едим (К.Әуезов).

ҚАРАСТЫРЫҰ ф. Излеу, барлау. Хабардар адамлардан сорап *қарастырды* (Ж.Аймурзаев).

ҚАРАСТЫРЫҰШЫ ат. Излеуши, барлаушы.

ҚАРАСЫ ат. 1. Елеси, сүлдери, епкини. Таудың басында қыбырлаған еки-үш адамның *қарасы* көрингендей болды (А.Бегимов). 2. Салының, тарының тазаланбаған түрі. Гүриштин *қарасы*. Сөктің *қарасы*. 3. Адам өліп, оң жакқа қойылғаннан кейінгі асабаты (бес астың бириншиси). *Қарасына* дал бедеуди соялы, Арзығу-әрман менен өлген Әуез бий (Қ.Айымбетов).

◇ **Қарасын батырыу** — Кетиу, жоқ қылыу, өлтириу.

ҚАРАСЫҚ ат. Жәрдем, көмек. Қыз деген қонақ ғой ержетер ертен, Хәм де жай-жайына кетер тарасып, Ретинде бизден де болар *қарасық* (И.Юсупов).

ҚАРАСЫНДАЙ көздің қарасындай кел. Қәдирли, кымбатлы, ушығадай.

ҚАРАСЫҰ ф. 1. Жәрдемлесіу, көмеклесіу. Быйылғы жылғы «кудайдың» *қарасыуын* айта бер (Г.Изимбетов). 2. Еки адамның, жанлы-жаныуарлардың бир-бирине қарасыуы. Ғаррылар бир-бирине *қарасып* көзлерин қысып қойысты (Ө.Айжанов).

ҚАРАТАБАН ат. Мийнеткеш, пукара, дийқан. Мийнеткеш *қаратабан* дийқанлардың теперишлигин арттырды (С.Мәжитов).

ҚАРАТАЙ ат. Шежире таралымына тийисли атама. *Қаратай* улы хан болар, Сарытай улы сан болар (ққ.х.н.м.).

ҚАРАТАҚАН ат. Тарының ишки қабығы менен сөктің унтағынан исленген тақан. Жийде тақан менен *қаратақанды* қосып былғап, оны сүтке араластырып, иштейимди ашқан (Ж.Аймурзаев).

ҚАРАТАЛ ат. Теректің бир түрі. *Қаратал* өскен сығасып (Б.Қайыпназаров).

ҚАРАТАЛАҚ ат. Жылқыда болатуғын ауырыу.

ҚАРАТАМЫР ат. Урыу-тийре атамасы.

ҚАРАТПА қаратпа сөз қ.с. грамм. Биреудин дыққатын, нәзерин өзине аударыу ушын айтылатуғын сөз.

ҚАРАТЫЛЫҰ ф. 1. Бир жакқа,тәрәпке қаратыу, бағдарланыу. Айнасы түсликке қаратылған жарық кен бөлмениң ишинде үстине узын көк мақпалдан шапан кийип, наұкас бир адам жатыр (Ө.Айжанов). Қатар қойып *қаратылған* айнаға, Кеуиллерим кетпес хасла қыяға («Қырк қыз»). 2. Бағдарланыу, бағытланыу. Дослыкка *қаратылған* гүреси ушын да хызмет етти (Г.Есемуратов).

ҚАРАТЫРАН ат. Балықтың бир түрі. Услағанда *қаратыран*, жан жолатпас неме екенсең (Өтеш).

ҚАРАТЫҰ I қарау фейилинің өзгелік дәрежесі.

ҚАРАТЫҰ II ф. 1. Гөзлеу, гөзеу, нышанаға алыу. Ерназарды коршап, адамларға мылтықтың аузын қаратты (К.Султанов). 2. Бағындырыу, көндириу. Журдай жетімшилик жыландай орап, өзине ерксіз қаратты (Ж.Аймурзаев).

ҚАРАЧАЙ ат. 1. Чайдың қара түрі, көп жыллық техникалық өсімліктің қуұратылған, кептирилген жапырағы. Ақ самовар қайнап демленген қарачайдың пұын бурқыратып, жеңгей қуя баслады (С.Хожаниязов). 2. Чай өсімлігі.

ҚАРАҰ ф. 1. Көриу үшін кеуіл аудару. Былжыратып сөзлерін, алартып қарап көзлерін (Өтеш). Басқа сөз айтпады, Атамурад теріс қарады (Ө.Айжанов). 2. Бағынышлы болу, қарауында болу. Хийуа ханына қараған түркменлер кем-кемнен өзгере баслады (Қ.Ирманов). Өзбек ханларына, қарап тұрған жерлердегі көп қауімлер посып көшти (Қ.Ирманов).

ҚАРАҰСЫЗ кел. Бағыусыз, күтімсіз, қауендерсіз. Мен Самарқанд қаласындағы қауендерсіз, қараусыз қалған балаларды бағыу үйінің тәрбияшысынан Садулла жөнінде жақсы хат алдым (А.Бекимбетов).

ҚАРАҰСЫЗЛЫҚ ат. Бағыусызлық, күтімсізлік, қауендерсізлік.

ҚАРАҰШЫ ат. 1. Бир нәрсеге қарап тұрған қисі, қараған адам. 2. Бир нәрсені тексеріуші, байқаушы, тинтиуші адам, қисі.

ҚАРАҰШЫЛЫҚ ат. Қарағанлық, билгенлік.

ҚАРАҰЫЛ ат. 1. Гүзетші, күтиуші, бағыушы, гезекші. Екі қолы байлаулы, Үстинде тур қарауылы (Бердақ). 2. Бир нәрсені гөзеу хәм нышанаға алыу үшін (мылтыққа) орнатылған зат, белгі. Трактордың алдына көрсеткіш қарауыл орнаттым (К.Султанов). Мылтықтың қарауылы болуы керек (А.Әлиев).

ҚАРАҰЫЛДАЙ кел. Қарауыл сыяқлы, қарауылға усаған. Сен деп ышқым өртенип жаным, Гүл қорыған қарауыллардай (Т.Сейтжанов).

ҚАРАҰЫЛЛАТЫҰ қарауыллау фейилинің өзгелік дәрежесі.

ҚАРАҰЫЛЛАҰ ф. Гүзетиу, бақлау, барлау, байқау, бағыу. Быламығымызды қарауыллап зорға ишип отырған күнимизди қудай көп көрерме (К.Султанов).

ҚАРАҰЫЛЛЫҚ ат. Қарауыл болушылық, гүзетші болушылық.

ҚАРАҰЫЛШЫ ат. Қараұшы, гүзетши.

ҚАРАҰЫЛШЫЛЫҚ ат. Қараұшылық, гүзетшилиқ.

ҚАРАҰЫТЫҰ ф. 1. Геүгим түсіу, қараңғы тартыу. Шатырашлап қойған үйлер узақтан *қараұытып* булдырайды (К.Султанов). Шоқалақ кумлар шөккен ботадай *қараұытып* калып баратыр (Ш.Сейтов). 2. Қара түрге ениу, өзгеріу. Жигиттің бети *қараұытып* кетипти.

ҚАРАША ат. Ертедегі ханлық дәуиріндегі ханның айланасында болатуғын гедей-дийқанлардың улыұма лақабы, қарапайым, бағынышлы халық. Ондырмайды исін түссе, Ханның улы *қарашаға* (А.Дабылов). Ханды қудай ғарғаса, *Қарашасы* менен қас болар (К.Султанов). 2. Пукара, қарапайым адам.

ҚАРАШАҢАРАҚ I ат. Жарлы гедейдің үйі. Солай етип, бурынғы бир дүркін ауыл еки дүркінге бөлинип, ақ отау менен *қарашаңараққа* айырылып шыға келди (К.Султанов).

ҚАРАШАҢАРАҚ II ат. Үлкен үй, ата қоныс, ата-ананың үйі, үрім-путақлары тараған әке шаңарағы, басқа балалары бөлек шығып кетип, кейін ең кишкене, генже баласы *қарашаңарақ* ийеси болып қалады. Усы жерде өсип-өніп, *қарашаңарақ* ел болғанбыз. Ауыр мийнетине көніп, Ислеп қара тер болғанбыз (И.Юсупов).

ҚАРАШЫ ат. Хан сарайындағы ақылгөй, кеңесгөй.

ҚАРАШЫҚ ат. 1. Көздің жанары. Тауы бирден босап, жаңа ғана түнерип турған көзинің *қарашығы* ойнақшып жарқылдады (К.Султанов). *Қарашығы* көзимнің ол, Қапалықта қалдырды мол (Ә.Шамуратов). 2. Палауға (гүришке) салынатұғын гөш, ет.

ҚАРАШЫЛ кел. Адамға, тамға жакынлағанда, тапжылмай турып қалатуғын үркек ат, көлік. Оның *қарашыл* аты сабылып қалған еди (Ө.Хожаниязов).

ҚАРА ЫЗҒАР кел. Қыстағы қар, жауынның сууы менен қанып жатқан жер. Ұакты өткенде егин ектик, *қара ызғарға* қауын тиктик (Бердақ).

ҚАРБЫЗ қ. ғарбыз.

ҚАРҒА қ. ғарға.

ҚАРҒА ат. Зүрият. Қарғам, қарғам деседи, Қара бир дарған деседи, *Қарғам* сокқан пышағы, Қылды да жарған деседи, Қытығына тийгеннің, Қулағын ғана кеседи (Сүймишлер. Ер балаға арналған сүймишлер). *Қарға, қарға* — қарғалақ, Қарағым

мениң қардан ақ! (Сүймишлер. Ер балаға арналған сүймишлер).
◇ **Мың қарға** — Жалғыз перзент, мынтуяқ (ырымлық лақап). Анасының шын қарғасы, Атасының *мың қарғасы!* (Сүймишлер. Ер балаға арналған сүймишлер).

ҚАРҒА-ҚУЗҒЫН қ. ғарға-қузғын.

ҚАРҒАНЫҒУ қ. ғарғанығу.

ҚАРҒАТАМЫР ат. Тамырлас, түбирлес, теклес ел. Қара, қара, Қара қалпақ, Қарғатамыр, Қарақалпақ! (Жырғаулар)

ҚАРҒАТУЯҚ ат. Жемиси мазалы, тамыры тереңде болатуғын өсімлик (биберштейния).

ҚАРҒАШ ат. Перзент, зүрият. Қарағым мениң қандайды, Қарғашым енди қандайды, Қарап алып бир бетиме, Қаймақ берип алдайды! (Сүймишлер. Қыз балаға арналған сүймишлер).

ҚАРҒЫ ат. Тазының, ийттің мойнына тағылатуғын қайыстан исленген бау, белги. Тазының мойнындағы *қарғысы*, есап етсең жүз тилланың қаржысы (Әжинияз). *Қарғы* тақты, мал байлады («Алпамыс»). ◇ **Қарғыбау** — ийттің мойнына тағылатуғын бау.

ҚАРҒЫЛАҒУ ф. Қарғы тағыу, қарғы байлау. Ийтти *қарғылап*, мойнындағы жибинен жетеледи (Қ.Айымбетов).

ҚАРҒЫН СУҒУ ат. Пәтти ағыслы суу.

ҚАРҒЫС қ. ғарғыс.

ҚАРДАЙ кел. Алпақ, гириштей, дым ақ, жүдә ақ. ◇ **Қардай борау** — тез-тез, үсти-үстине жауыу.

ҚАРДАР ат. Қәлеуши, кумар, қарыйдар. Қардары келсе, некелеу керек, жесирден усы уақытқа шекем рийзалық сораған хеш ким жоқ (К.Султанов).

ҚАРДАРЛЫҚ кел. Қәлеушилиқ, кумарлық.

ҚАРДАС ат. Қарындас, туысқан. *Қардасты* мүше айырар, Қарындасты бише айырар (ққ.х.н.м.).

ҚАРДАШ ат. 1. Жолдас, қурдас, қурбы. Ислер көрсеткен нәмәртке, жанажан *қардашы* керек (Әжинияз). 2. Туысқан, аға-ини. *Қардаш* тууған еки аран әмеки, Найзаласып урыс салған емес пе? (Аяпберген шайырдың Мәтен шайырға жууабы).

ҚАРЕЖЕТ қ. ғәрежет.

ҚАРЕЛИ қ. қәрели.

ҚАРЕНЕ ат. Үлкен ене, мама кемпир. Айлансын-ай айғырдан, Қыз алсын-ай уйғырдан, *Қаренеси* қаңлыдан, *Қәйненеси* майлыдан! (Сүймишлер)

ҚАРИЯ ат. Көп жасаған, көпти көрген ғарры киши. Ноғайлының елинде, Қәдели өскен *қариясы*, Жигерли өскен

жигити, Жыйылып кеңес етеди (Термелер). Болар журттың *қариясы* — ғәзийне, Болмас журттың *қариясы* — әжийне (ққ.х.н.м.). Алты жасар бала атқа минсе, Алпыстағы *қария* сәлем берер (ққ.х.н.м.).

ҚАРЖЫ ат. Ақша, пул, теңге, ғәрежет. Ол жайының үстин колхоздың орталық ағашы менен бастырып, бөлмелерин колхоз *қаржысынан* поллатты (А.Бекимбетов).

ҚАРҚ: қарқ болыу ф. Исине болайық, *қарқ* қылғанды ... қай жерде ғалауыт болса сен табасаң, Баршын қызды мен алып *қарқ* болып па едим заңғар («Алпамыс»). ◇ **Қарқ етиу** — иси келиспеу, иси оңбау. Сәл жерде урып қатынын, Айкең де *қарқ етти* (Бердақ).

ҚАРҚАРА I ат. Қыз-келиншеклердин бас кийими.

ҚАРҚАРА II ат. Қутан.

ҚАРҚАРА III ат. Қус қауырсыны қыстырылған төбелик. Қара, кара, Қара қалпақ, *Қарқаралы*, Қарақалпақ! (Жырғаулар)

ҚАРҚАРА IV ат. Исм, ат. Бердақ шайырдың анасының аты.

ҚАРҚЫЛДАСЫУ қ. ғарқылдасыу.

ҚАРҚЫЛДАУ қ. ғарқылдау.

ҚАРҚЫРАН кел. гөн.с. Жараклы, қураллы.

ҚАРҚЫРАТЫУ қ. ғарқыратыу.

ҚАРҚЫРАУ қ. ғарқырау.

ҚАРЛАМА ат Қар ойыны. Қар, қар, қарбала, Қарлы күни *қарлама*, Ағалар алар *қарнама*, Балалар соғар қарқала (Баятлар).

ҚАРЛЫ кел. Қардың көп жауған жылы, қары көп, көп қар. Қубла бетим дин мусылман орамы, булқара суу *қарлы* булақ тарамы («Мәспатша»).

ҚАРЛЫҒАШ ат. 1. Қуйрығы, канаты узын, ушқыш, жазда жасайтуғын қара ала кишкене қус. 2. аұыс. Биреуди, әсиресе, жас балаларды жақсы көргенде айтылатуғын теңеу сөз. 3. аұыс. Бир жаңалықты, исти дәслепки баслаушы.

ҚАРЛЫҒАШТАЙ кел. Қарлығашқа усаған, қарлығаш сыяқлы, қарлығашқа мегзес.

ҚАРЛЫҒЫҢҚЫРАУ ф. Дауыстың сәл питип қалыуы, тутлығыуы. Дауысың бурынғысынан сәл өзгерип, *қарлығыңқырапты*, неге қорқақсақ, — деди (Ө.Хожаниязов).

ҚАРЛЫҒЫУ ф. Сууық тийиуден, тамақтың исиуінен дауыстың қарылдап шығыуы.

ҚАРЛЫҚТЫРЫУ қарлығуы фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАРМА ат. Балықтың сүйеклерин алып, ети менен гүртикти араластырып исленетуғын аұкат, тағам. Балық болса бергил

қарма, Өлетуғын күнің барма (Омар). Өмирінде өкирең қағып жүрсең де, Қарының тойып бир жемеген *қарманы* (Т.Қабулов).
◇ **Қарма-жарма** — сәтсіз аұқат, жеңіл аұқат. *Қарма-жарма* болып тойың, Әрман менен турсаң, келин (Бердақ).

ҚАРМАДАЙ кел. Қармаға усаған, мегзес, яңлы.

ҚАРМАҚ ат. Полат сымның ушын илмек етип, иймейтип исленген балық усайтуғын курал. Аяқлары илинип, Полаттан берк *қармаққа* («Қырқ қыз»).

ҚАРМАҚТАЙ к е л. Қармақ сыяқлы, қармаққа усаған.

ҚАРМАЛАҚЛАҰ ф. Жән-жағына қолын силтеп излениу, қыдырыу. *Қармалақлап* оны-солын, Көлге аұын салған екен (Бердақ).

ҚАРМАЛАНЫҰ қармалау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚАРМАЛАСЫҰ қармалау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚАРМАЛАТЫҰ қармалау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАРМАЛАҰ ф. Серменип излеу, сыйпалап қарау. Оннан соң ошақ басын *қармалап* жүрди (К.Султанов). Ғарры *қармалап* жүрип, қыздың жүрегинің үстиндеги суўға толық табақты тарс еткизип жерге таслады (Қ.Султанов).

ҚАРМАЛАҰШЫ ат. Серменип излеуши, сыйпалап қараушы.

ҚАРМАНЫҰ ф. Услау ушын қолын хәр жакқа сермеу. Ғаррының *қарманған* қолына айран атлау дигир ете қалды (Ш.Сейтов).

ҚАРМАҰ ф. Услауға умтылыу, узақтан оран қыдырыу. Аралап көп жерди баба *қармады*, Әжел жетип сорлы атаң өлмеди («Мәспатша»).

ҚАРНА ат. Қара курсак, жан енген хәмиле. Бесиктеги баланың, Бий боларын ким билсин, Қарындағы *қарнаның*, Хан боларын ким билсин (ққ.х.н.м.).

ҚАРНАМА ат. Дәслепки қар жауған күнги жигит-желеңлер мейлиси. Қар, қар, қарбала, Қарлы күни қарлама, Ағалар алар *қарнама*, Балалар соғар қарқала (Баятлар).

ҚАРПЫҰ ф. Қағып өтиу, жакынласып өтиу, шарпыу. Жанып *қарпып* жараласа денемди, сол уакта да гүна менде дер едиң (К.Султанов). ◇ **Қарпа тислеу** — аұыз бенен бир нәрсени толық тислемей қалпып тислеу, шалалау етип тислеу, қымтыу. Қәдир ата сақалын *қарпа* тислеп мүлгип қалды.

ҚАРРЫ қ. ғарры. Заманында, шырағым, Муны да көрген *қаррыңман*, Жасымның ақыр-соңында, Тоқтамыстай шырағым, Сени де көрген *қаррыңман*. Сунқардың бийик тауында, Жети

патша жәм болды, Жетеуиниң алдында, Жети бийдин
колында, Шүрегей болған *қаррыңман* (Толғаулар).

ҚАРСАҚ ат. Түлки туқымлас, териси өтімлі аң. Ушар *қарсақ*
хәм түлкіге, шағал, сәмен хәм керкіге (Әжинияз). *Қарсақ*
жүрмес қалыңнан, қапсыра айдап барады («Қоблан»).

ҚАРСАҚЛЫ кел. Қарсағы бар, қарсағы көп, қарсағы мол.

ҚАРСАҚТАЙ кел. Қарсақ сыяқты, қарсаққа усаған.

ҚАРСЫ р. Бир нәрсениң, биреудің бет алдына туўра
шығыў. Елемес қараса баласы *қарсы* шығып киятыр
(С.Мәжитов). 2. Бир нәрсеге келисим бермеў, қарсы болыў,
шығыў. Сержан *қарсы* шыққан менен шамасы келмеди
(Т.Қайыпберғенов). ◇ **Қарсы алыў** — күтип алыў. Кел, *қарсы*
алайық қуяшты (И.Юсупов). **Қарсы атланыў** — қарсы шығыў,
турыў. Патшаға *қарсы атланды*, жаў-жаракты алған екен
(Бердақ). **Қарсы куда** — еки жақтың қыз алысып қыз берисиўи.
Буның да бар еди бир сулыў кызы, *қарсы қудалыққа* бул келди
колай (Омар). **Қарсы сөйлеў** — қарсы шығыў, қарсы болыў.
Өзине *қарсы сөйлеген* әскер адамларды колхоздан қуыўға күш
салып урынған (А.Бекимбетов). **Қарсы тәрәп** — екінши тәрәп,
басқа жағы. **Қарсы турыў** — қарсы шығыў, қас болыў. Мүйтен
туқымы тентек болады, Жайылханға *қарсы турды* (Бердақ).
Қарсы шығыў — қарсы турыў. *Қарсы шыққан* адамның, жығыла
бер ығына (Б.Қайыпназаров).

ҚАРСЫЗ кел. Қары жоқ, қары болмаған, қарға ийе емес.

ҚАРСЫЛАСЫҰ ф. Қарсы хәрекет жасаў, көнбеў, бас иймеў,
қарсы турыў. Айсәнем *қарсыласқан* болыўы керек, жаўшылар
оны арбаның алтақтасына байлап таслапты (Қ.Султанов).

ҚАРСЫЛАСЫҰШЫ ат. Қарсы болыўшы, қарсы турыўшы,
наразылық билдириўши.

ҚАРСЫЛАҰ ф. Шамалы қарсы, қарсырақ.

ҚАРСЫЛЫҚ ат. Келисим бермеўшилиқ, жақламаўшылық,
келіспеўшилиқ. Халық *қарсылығын* билдирди, Торды беккем
курған екен (Бердақ). Патшалыққа жарамайды деп *қарсылық*
көрсетипти (Қ.Айымбетов).

ҚАРСЫЛЫҚСЫЗ кел. Қарсы турмайтуғын, ҳеш қандай
қарсылық көрсетпейтуғын.

ҚАРСЫМА-ҚАРСЫ к. карама-қарсы.

ҚАРТ к. ғарры. Қартбуғадай бийлерден, Кеңес сорар күн
кайда? («Ормамбет бий толғауы»). Алты дегенде не жаман?
Алпысқа келген *қарт* бабаң, Атаўсыз кетсе сол жаман

(Термелер). Йеттиленши не яман? Йеттим-йеттим дегенде, Йеткиншектен айрылған, Шаппай-желмей майрылған, Қанатынан қайрылған, Жер таянып туралмай, Атын айтып зарланып, Кейнинде қалған *қарт* яман (Термелер). Артқы айылдың батқанын, Ийеси билмес, ат билер. Ағайиннің азғанын, Ағайин билмес, жат билер, Тери тонның ыссысын, Жасы толған *қарт* билер (Термелер). Қыркпа тонның ыссысын, Жасы қайтқан *қарт* билер (Термелер) Бийөдеп өскен жигиттен, Көп жасаған *қарт* жақсы (Термелер). Хәңги ешектің қәдірин, Сабын сатқан сарт билер, Елтири тонның қәдірин, Жасы қайтқан *қарт* билер (ққ.х.н.м.). Есиктің алды арт болса, Ертлеули турған ат яңлы, Ескинамай *қарт* болса, Ескиден қалған хат яңлы (ққ.х.н.м.). Бурынғының нарты болсаң, Соңғының *қарты* боларсаң (ққ.х.н.м.). Илгери басқан баланы, Терис қайтқан *қарт* қайтарар (ққ.х.н.м.).

КАРТАЙҒАНЛЫҚ ат. Фаррылық, жасы жеткенлик, үлкейгенлик. ...*қартайғанлық* хәм жоқшылық екеуи қабат келип динкемди құртын тур (Қ.Ирманов).

КАРТАЙТЫҰ ф. Адамды хәм жанлы-жаныуарларды қартайған халға әкеліу.

КАРТАЙЫҢҚЫРАҰ ф. Жасы үлкейинкиреу, егеделениу, кекселениу.

КАРТАЙЫҰ ф. 1. Көп жасау, жасы үлкейиу. Мырзабектин қартайған анасы еки қолын көкке көтерип турып, оған пәтиясын берди (Ө.Айжанов). Белиме бууған қамарым, *қартайғанда* димарым (Қ.Айымбетов). 2. Фаррыланыу, қартайыу. Айыр атанды жүк *қартайтар*, семиз қойды май *қартайтар* (ққ.х.н.м.).

КАРТАҢ кел. Жасы барған, қартайған, кекселенген. *Қартаң* қойдың сырты қотыр, Қарны менен майы дәмли (ққ.х.н.м.). Қара да қырдың басында, *Қартаң* бир қарабарак, *Қартаң* қарабаракты, Қарс-курс шабарлар, Қара балтасы бар, *Қарры* қаралпақ, *Қарры* қаралпақ (Жаңылтнашлар).

КАРТАҢЛАҰ кел. Қартая баслаған, жасы келген, жасы барған.

КАРТАҢЛЫҚ ат. Қартая баслағанлық, жасы келгенлик, жасы барғанлық.

КАРТЫҚ ат. Тәуиптин мүйизден исленген қуралы.

ҚАРШАДАЙ кел. Жас жан, жасы кишкентай, бөбектей. *Қаршадай* қызды малы көп екен деп ғап-ғарры кисиге қалай беремен (Т.Қайыпбергенев).

ҚАРШЫҒА ат. Иймек тумсыклы, өткір, ұзын тырнаклы алғыр (қыран) қус. *Қаршығаның* баласы илмей қалмас, жақсыдан қол үзбеніз жарлы екен деп (ққ.х.н.м.). Бұндай мұңлы адамларды оқытсаң, ушар еркін томағасыз *қаршыға* (И.Юсупов). ◇ **Қаршыға көзлі** — қаршығаның көзиндей, өткір көз. Шашақлы көйлекше кийгизіп, кекилин маржанлап моншақлаған жас жорғаның үстінде кетіп баратырған *қаршыға* көзлі, бийдай рең, сулыу жас жигит тауыстай доланып баратыр еді (К.Султанов).

ҚАРШЫН ат. Көрпе-төсектің астында, ишине хәр түрлі затлар салынып, сандықтың үстине қойылатуғын, оннан кейін жүк жыйналатуғын хәр түрлі нағыслар менен нағысланып исленген хожалық, үй бұйымы, көрпе-төсек жыйнау үшін арналған бұйым. *Қаршынның* нағыслары жалт-жулт етеді (К.Султанов).

ҚАРЫ ат 1. Өлшеу бірлігі. 2. Қолдың ушынан мойын омыртқаға шекемгі аралық. Оң қолдың *қары* ауырып, шопан хуқимине көндіріп (А.Дабылов). 3. Ұзынлық өлшемі, көкіректің ортасынан созылған қол бармақтарының ушына шекем деп те беріледі. Елдің аузын тыймаға, Еллі *қары* бөз керек (ққ.х.н.м.). Ыштансыздың түсіне, Алты *қары* бөз енер (ққ.х.н.м.). з. к. Қарыу II.

ҚАРЫҒЫҰ ф. Қамасыу, шағылыу, шағылысыу, көз қарауытылыуы, шала көріуі. Акша қарда көп жүрсең, Көзін бір күн қарығар, Ағайыннен шет жүрсең, Кеуің бір күн тарығар (ққ.х.н.м.).

ҚАРЫЖ ат. Акша, қәрежет, қандай да бір зәрурлік үшін жумсалатуғын пул, қаржы. Қәдірбайдың айрықша *қарыж* бенен таярлаған тамағын жеп көрін (А.Бекимбетов). Бір шопан дәстине түссе бір алмаз, Шакмаққа *қарыж* етер, қәдірін не билсин (Әжинияз). Нәкастан қарыз етпе, Қарыз етсең де *қарыж* етпе (ққ.х.н.м.).

ҚАРЫЗ ат. 1. Несийе, береси. Әкендегі сонша *қарыз* ушын мына үш дәуді берген менен қутыламан деп келген шығарсаң (ққ.х.е.). Сатарына мал болмаса, Байдың малын *қарыз* алма (Өтеш). 2. ауыс.дин.с. Ұазыйпа, миннет, қарыз, адамгершилиқ.

ҚАРЫЗДАР кел. 1. Қарызлы, бересілі. Адам адамға өле-өлгенше *қарыздар* (Т.Қайыпбергенов). Жақсы қатын белгиси, Былғары қылар терини, Жаман қатын белгиси, *Қарыздар* қылар ерини (ққ.х.н.м.). 2. дин.с. Ұазыйпалы, адамгершилиқли,

миннетли, парызлы. Намаз — руўза *қарыздар*, Билсең бир Алладан адам (Бердак). ◇ **Қарыз қәуеле** — қайтарып беріу шәрти менен алынған керек-жарак. Ал, табыла ғойса *қарыз-қәуелленип* жүріудің кереги жоқ (Ж.Аймурзаев).

ҚАРИЗХОР к. қарыздар.

ҚАРИЗЛАНДЫРЫҰ қарызланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАРИЗЛАНЫҰ ф. Қарыз алыу, қәуелениу.

ҚАРИЗСЫЗ кел. Қарызы жоқ, қарыз алмаған.

ҚАРИЙ ат. гөн.с. Куранның сүрелерин ядқа билетуғын адам, диний атақ. Енди кубладағы *қарийға* бармасам болмас (А.Бекимбетов).

ҚАРИЙДАР ат. 1. Сатып алыушы, кумар етиуши, ынтығыушы, кәлеуши. *Қарийдарлардан* қағылыу, олар ушын ауыр жаза (Н.Бөрекешов). 2. Кумар, қардар. *Қарийдарым*, көрдим сениң қаранды, кереги жоқ бизге көп дүнья малдын («Мәспатша»). ◇ **Қарийдар етиу** — кумар етиу, ынтықтыруу. Мал баққан атағы ерип қалмады, Бизди сол талапқа *қарийдар етти* (А.Дабылов). **Шын қарийдар** — хақықат қарийдар, анык берилген қарийдар. Техникаға *шын қарийдар*, Әмиүдәрьянын қызлары (И.Юсупов).

ҚАРИҚ ат. Егинлерди сууғарыу ушын араларына қазылған қатар салма, кишкене салмаша. *Қарықты* терең қазып, пахтаны сууғарыу керек дегенсиз (Ө.Айжанов).

ҚАРИҚЛАНЫҰ қарықлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАРИҚЛАСЫҰ қарықлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАРИҚЛАТЫҰ қарықлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАРИҚЛАҰ ф. Қарық жарыу, қарық тартыу, қарық қазыу.

ҚАРИҚТАЙ кел. Қарыққа усаған, қарық сыяқлы.

ҚАРИЛЫҰ ф. 1. Күйиу, жалынға жаланыу. Отқа *қарылды* адамлар, Темир тамға басқан екен (Бердак). 2. Араласыу, былғасыу.

ҚАРИМ ат. Жыйналған, гүдиленген от-шөпке я қырманға қыр дөңгелек айландырып қазылған ор, сарайды, үйди орап қазылған ор. Биз *қырманды* айландырып *қарым* қазып шаршадық (К.Ирманов). Жууап деген шарым-шарым, Бақша етип, қазсаң *қарым*, Бул жууапқа түсинбегенниң, Еси жоқ, ақылы жарым (Айтыстан үзиндилер). Еркелетсең жарымды, Көзин көрмей қуларсаң, Қазыұлы терең *қарымға* (Термелер).

ҚАРИМДАЙ кел. Қарым сыяқлы, қарымға усаған.

ҚАРЫМ-ҚАТНАС ат. Алыс-берис, байланыс, қатнасық. Хорезм халқы менен қайтадан *қарым-қатнаста* болды (Н.Дәуқараев).

ҚАРЫМТА ат. гөн.с. Жууап, барымтада есапланған шығыннан асып кеткен бөлегін қайтарыу. Барымтаға — барымта, *Қарымтаға* — *қарымта* (кк.х.н.м.).

ҚАРЫН ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың органы, асқазан. *Қарны* местей байдың үйлерін сүзип, Көзлерім телмиріп отыр, не пайда (Омар). *Қарын* менен гегирдегім уұдай ашып кетті (Ж.Аймурзаев). Жақсы ас қалғанша, Жаман *қарын* жарылсын (кк.х.н.м.). Қәнәәт *қарын* тойғызар, Қәнәәтсиз жалғыз атын сойғызар (кк.х.н.м.). Қалтадай *қарын* тойса да, Кеуіл көлдей тоймайды (кк.х.н.м.).

ҚАРЫНБАЙ ат. Көп дүньялы адам, кисі.

ҚАРЫНБАУ ат. Арбаның арысынан хәм ер менен көликтін бауырынан байланатуғын қайыс я жип. *Қарынбауды* қаттырақ байла (Н.Дәуқараев).

ҚАРЫНДАЙ кел. Қарынға усаған, қарын сыяқлы.

ҚАРЫНДАС ат. 1. Бир анадан тууылған өзінен кишкентай қыз, тууысқан қыз. Ержанның *қарындасын* узатып жиберіу бийдің мойнында (К.Султанов). *Қарындасы* ақылсыз болса, Ағасының басы ғаулайды, Патшасы жаман болса, Пукарасын жаулайды (кк.х.н.м.). Қатырма көйлек қан болса, Сығып жууар *қарындас* (Термелер). Тауда болар тарғыл тас, Ағарлар көзден селли жас, Тар қолтықтан оқ тийсе, Сүйеу болар *қарындас*, Алладан күн-түн тилеген, Уядашы, сиңлиси, Ғәрип нашар, мунлысы, Синли дәркар жигитке (Термелер). 2. Улыұма хаял-қызларға жасы үлкен ер адамлардың айтатуғын сөзі. Бизін усынған кесеміз тынып тур ма? Тынғанын ол заманлас билип тур ма? Бир кесе берген шайды алалмастай, *Қарындастың* диңкеси қурып тур ма? (Айтыстан үзіндилер). 3. Тууысқан, тууған-тууысқан, ағайин. Қәдир билмес *қарындастан*, Ғайбана болған дос артық (Термелер). Қашық отырғаның жақсы, Қәдирин билмес *қарындастан* (Термелер).

ҚАРЫНДАСЛЫҚ ат. 1. Қарындасқа тән, қарындас болыушылық. 2. Ағайинлик, тууысқанлық, бауырманлық.

ҚАРЫНДАСТАЙ кел. Қарындасқа усаған, қарындас сыяқлы.

ҚАРЫНДАШ к. қарындас.

ҚАРЫНТОЙ ат. Хаялдың жас босанғаннан кейінги берилетуғын тойы. Журттай буның *қарынтойы*, «жарыс қазан» менен шашыуы болмады («Әмиүдәрә» ж.).

ҚАРЫС ат. Бас бармақ пенен кишкене бармақ арасындағы ұзынлық, өлшем мөлшері. Тақсыр, мына кепшигиңиз кенепаттай екен, ернегі де *қарыстан* асады (К.Султанов). Түнәгүни азыуы алты *қарыс* болысты жер соқтырып кеткенде, Яхия айтқан бала сен шығар (Н.Бөрекешов).

ҚАРЫСҚЫР: жағы қарысқыр р. Фарғыс, көп сөйлей беретұғын адамға айтылатұғын сөз.

ҚАРЫСЛАНЫҰ қарыслау фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚАРЫСЛАСЫҰ қарыслау фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚАРЫСЛАТЫҰ қарыслау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАРЫСЛАҰ ф. Қарыс пенен өлшеу. Хә, кумгелле байлар болар шығып, Тек те *қарыслайды* малдың куйрығын (И.Юсупов).

ҚАРЫСТАЙ кел. Қарыс сыяклы, қарысқа усаған.

ҚАРЫСТЫРЫҰ қарысу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚАРЫСЫҰ I ф. Ауыздың ашылмай, жаздырылмай тисленип қалыуы. Балама шүберек баслы биреуін инам етсин, жағыңыз *қарысып* қалмай усы сәлемнемени тақ-туйнақтай етип сөйлен (К.Султанов).

ҚАРЫСЫҰ II қарыу фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚАРЫҰ I ф. Қартайыу. Жаксы сынау менен жарыйды, Жаман сынау менен *қарыйды* (кк.х.н.м.). Адамзатта ес болмайды, Жасы жетип қарыса, Арғымақта сын болмайды, Күши кетип қарыса (Термелер).

ҚАРЫҰ II ат. 1. Күш, кууат. Ол Гүлимнен үш жас киши, Артық еди *қарыу-күши* (Бердак). 2. Курал, жау-жарак. *Қарыу* дегендей бес атар жоқ (К.Султанов). ◇ **Қарыу-жарак** — урыс кураллары. Қыйратып өш алып қызыл қыяда, *қарыу-жарақларын* алған жигитсең (С.Нурымбетов). Нийет пенен буйыртып, *Қарыу-жарағын* да таңдады («Мәспатша»). **Қарыу** — **күш, қарыу-ғайрат** — күш-кууат, хәл-дәрман. Халқымыз *қарыу-күш* берди, қарайды айдай жолына (Б.Қайыпназаров). Менин *қарыу-ғайратым* болсын. **Қарыу салыу** — күш салыу, ғайрат салыу. Соннан келген онша көрпе-төсек жоқ, Малға *қарыу* салған екен, яранлар (Бердак).

ҚАРЫҰ III ф. 1. Араластырыу, былғастырыу, былғау. Астын-үстин жердің бети, Суусыз камыр *қарығандай* (Г.Есемуратова). 2. От шалыу, шарпыу. Етинди оттай *қарыйды*. Адам түе хайуан зорға шыдайды (Ш.Сейтов).

ҚАРЫҰЛАНДЫРЫҰ қарыұланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАРЫҰЛАНЫҰ ф. 1. Күшке миниу, жигерлениу, ғужырланыу. *Қарыұланып* күшин жыйнап, ары ушын жанын кыйнап (Бердак). 2. Күш-қуатты жыйнау, оқ-жаракты сазлау. *Қарыұланып* қырк кызы, атларына минеди («Қырк кыз»).

ҚАРЫҰЛЫ кел. Күшли, мыклы. Нарбай палуаннан да алғыр, *қарыұлы* болды (Н.Бөрекешов).

ҚАРЫҰЛЫҚ ат. Жаңа қоңсының қан шығарыуы хәм қонысларын шақырыуы.

ҚАРЫЯ к. кария. Бар еди атам *қарыя*, Етейин соны жәрия (Бердак). *Қарыялары* жыйналып, Атын Алпамыс қойды («Алпамыс»).

ҚАС I ат. 1. Көздің үстиндеги түк, қылшык, жүн. Кимнин *қасы* кара көзи кункары, Жесир болып телмирисип арсары (Әжинияз). *Қасларына* кара макпал ойғандай (А.Дабылов). 2. Ердин, жүзиктин үстиндеги томпақ жери. Қалмақы ердин *қасы* деп, тап жүректің тусы деп (Бердак). Алтын *қаслы* жүзиги бар қолында, Қырк кыз хызмет етер оңлы-солында («Қырк кыз»). ◇ **Қас-қабағына қарау** — түрине қарап ис ислеу, кеулин бағыу. Кәрамаатдин Кәмекбайдың *қас-қабағына қарап* отырғаннан соң, оның ымына түсинди (Ж.Аймурзаев). **Қас қакпау** — а) көз илиндирмеу, уйқыламау. Таң атқанша *қас қакпай*, Бир уакта таң атады («Қырк кыз»). б) қарсы қарап турыу, тикирейип қарау. Қоразбек *қас қакпай* турып сөйледи (Қ.Ирманов).

ҚАС II кел. Биреуге жаманлық ойлаушы, душпан, жау, өшпенли, зыянкес. Хийуалы менен *қас* болып, Хожаназар батыр бас болып (Бердак). Өз елимде *қас* душпанға батырмыз, хеш талап жоқ бизлер үйде жатырмыз (Омар). ◇ **Қас болыу** — өшпенли болыу. Ханды қудай ғарғаса, карашасы менен *қас болар* (қ.х.н.м.). **Қас етиу** — душпан етиу. Өмир узак қызықтырып мәс етип, Татыулыққа, озбырлықты *қас етип* (Т.Сейтжанов). **Қасем етиу** — ант етиу, өжетлесіу, сөзінде турыу.

ҚАСАБА ат. Орта жасар хаяллардың яки кемпирлердин сәлле усатып орайтуғын орамалы, дәкене.

ҚАСАҚАНА р. Биле тура, көре тура, өдейи, жортаға, қастан, билқастан. *Қасақана* кыз иркилмей еследи, Минип алған жигеринен түспейди (Т.Сейтжанов).

ҚАСАҢ I ат. Сир, көн.

ҚАСАҢ II кел. Ийленбеген, кеуіп қалған қатты тери. ◇ **Қасан байтал** — ауыс. айғырдан шықпайтуғын, туұмайтуғын ғарры бийе, жасы барған бийе. Қасаң байтал еки айғырды аш етеди (ққ.х.н.м.). Қартайғанда *қасаң* байтал жорға ашар (ққ.х.н.м.).

ҚАСАРЫСЫҰ ф. Тиресиу, өжетлесиу, ерегисиу. *Қасарысқан* кара жүрек молланың кулағына қурсау салғандай болды (Ж.Аймурзаев). *Қасарыса* берсе бизден жақсылық күтпе (К.Аралбаев). Жасауыл баланың қасарысып турғанына ғазабы келип, тулыптай исинди (К.Султанов).

ҚАСАС ат. Кек, өш. *Қасас* кыяметке қалмас (ққ.х.н.м.).

ҚАСАСЫД ДУҰАСЫ ат. Адамды жолдан шығарушы дууа.

ҚАСЕКЕҢ т.с. Ер баланы еркелетиуши сөз, тийкары: қасқыр.

ҚАСИД ат. Мактау, бағышлау, қосығын жазыушы шайыр.

ҚАСКҮНЕМ кел. Зыянкес, зулым, қаслык ойлаушы, залым. Хәр түрли *қаскүнемлер* менен аянбай, рейимсиз гүресиу иси басланды (Қ.Ирманов).

ҚАСКҮНЕМЛИК ат. Зыянкеслик, зулымлык, залымлык, жауызлык.

ҚАСҚА кел. 1. Хәр қыйлы жанлы-жаныуарлардын маңлайында болатуғын ақ белги. Маңлайының теңгедей дөнгелек *қасқасы* бар еки кара ылак тууыпты (Т.Нәжимов). Маллар келсе мен табайын жасқаны, Тойлар болса камшылайын *қасқаны* («Қырқ қыз»). 2. ауыс. Сорлы, жарлы, пақыр, бийшара. Бекире балық бес кеспе, Жемеуши едим мен *қасқа* (ққ.х.н.м.). Атым Көкаман *қасқа* деп жууап берди кул («Алпамыс»).

ҚАС-ҚАБАҚ ат. 1. Қас пенен қабак. 2. ауыс. Ишки сезим, кеуіл, жағдай.

ҚАСҚАЛАУ кел. Жанлы-жаныуарлардын маңлайы кишкене қасқасы бар.

ҚАСҚАЛДАҚ ат Маңлайы ақ көгилдир кара ренли жабайы суу қусының бир түри. Көлинде бар *қасқалдағы*, үйреги, Дүньяның аңлары елимде барды (Әжинияз). Хәр *қасқалдақ* өзиниң батпағын мақтар (ққ.х.н.м.). *Қасқалдаққа* бир ағары май питсе, Ғаркылдасып ушар көлин танымас (Әжинияз).

ҚАСҚАЛДАҚТАЙ кел. Қасқалдаққа усаған, қасқалдақ сыяқлы.

ҚАСҚЫР ат. 1. Ийтлер семьясына киретуғын жабайы, жыртқыш хайуанлардың бир түри, бөри. Қыянатшының көзи

кыйыкта, Зыяратшының көзи шыйыкта, *Қасқырдың* сырын билмедім, Жолбарыстың күші ыйықта (ққ.х.н.м.). Арқалы ийт қасқыр алар (ққ.х.н.м.). Бөри — *қасқырдың* ағасы (ққ.х.н.м.). Үйирли қойдан *қасқыр* да қорқар (ққ.х.н.м.). Қоян көрген кыйқыу салар, *Қасқыр* көрген естен қалар (ққ.х.н.). 2. аүйс. Жалмауыз, жауыз, тәжжал. Келе салып бес *қасқыр*, Еркін жүріп шолыпты («Қырқ қыз»).

ҚАСҚЫРДАЙ кел. Қасқырға усаған, қасқыр сыяқлы.

ҚАСҚЫРЛЫҚ ат. Қасқырға тән хәрекет, жыртқышлық. 2. аүйс. Жалмауызлық, жауызлық, харам нийетлик.

ҚАСЛЫ кел. Қасы көп адам, қасы қойыу киси. Көзи кумарланған қыя қаслының, бир-бирлеп алдынан өтермен енди (А.Дабылов).

ҚАСЛЫҚ ат. 1. Душпанлық, жауызлық. Елине *қаслық* ойлаған, Харамзада ханлардан, Қабағын ашпас халық безер («Ер Зийуар»). Мынау сөзин маған *қаслық*, тилиңди тарт, қарындасым (Т.Жумамуратов). 2. Харамлық тилек, хұждансызлық ой. Аударыу *қаслық* пенен арысты жулқып теппедін (Қ.Ирманов). Үшинши жигиттин де аұзы күйип, алдыңғы ишкен екеуіне ашыуланып: — Пай, мына еки оңбағанның маған ислеген *қаслығын-ай!* — деп, қасықты табакқа қояды (айтыс-жууаплар).

ҚАСМАР ат. Суұлы жара.

ҚАСНАҚ ат. 1. Кепшик, елеуиштин ишки хәм сыртқы ернеги. Сырнайдың жаңғырған дауысы дәптин ишки *қаснағындағы* шыңғалардың шыңғырлысына араласып күтө бөлент шығып тур (Ө.Хожаниязов). 2. Бас кийимнің алдыңғы бөлеги, ернеги. Жумалақ таудың алдында терис хайуан (кепканың қаснағы) (ққ.х.ж.).

ҚАСПАҚ ат. Қазанның түбине қатқан сүттин, аұқаттын қыртысы. Түндеги палаудың *қаспақларын* Мәтнияз бенен Есмурзаның алдына қойды (Ж.Аймурзаев).

ҚАСПАҚЛАНЫУ ф. Қаспақ қатыу, қаспаққа айланыу.

ҚАСПАҚЛЫ кел. 1. Қаспағы көп, мол. 2. Дүньялы, дәскели, жукналы. Енди өзлерін қусаған бурыннан жукналы, қазаны *қаспақлы*, қолы кирли, урасы толы адамлардың бахты бөлент (Т.Қайыпбергенов).

ҚАССАП ат. Мал сойып гөш сататуғын киси. Бир күнде еки ешки, үш қой, бир баспақ, Сойып жалақлап жүр Нуұратдин *қассап* (Өтеш). *Қассаптың* қызы тез бойжетер

(ққ.х.н.м.). Хан гәззапты таныр, Мал *қассапты* таныр (ққ.х.н.м.). Сумырай келсе суу қуыр, *Қассап* келсе ет қуыр (ққ.х.н.м.). Шымшық сойса да, *қассап* сойсын (ққ.х.н.м.).

ҚАССАПЛЫҚ ат. Кәсип, қәниге.

ҚАССАПХАНА ат. Мал сойылатуғын орын, жай.

ҚАССАПШЫ ат. Мал сойыу менен шуғылланатуғын адам, гөш сатыушы, мал сойып сатыушы. *Қассапшыға* мал қайғы, Қара ешкіге жан қайғы (ққ.х.н.м.).

ҚАССАПШЫЛЫҚ ат. Мал сойып гөш сатыушылық.

ҚАСТА қ. Қәсте.

ҚАСТЫ-ҒӘРЕЗИ ат. Қаслығы, жаманлығы, мақсети, нийети. *Қасты-Ғәрези* араға адам, кәтқуда салыу еди (Қ.Аралбаев). Мына күнеле *қасты-ғәрезин* тигип тур (Қ.Аралбаев).

ҚАСТЫЯН ат. Душпан, зыянкес, жауыз, харамы. Зәхәрли *қастыян* қара жыланның, Ордаларын бузып ұайран етермен (Омар). Бәрхама *қастыян* елге айланған, Иймансыз бузықлар байларда болар (Өтеш). ♦ **Қаст етиу** — душпанлық етиу, харамылық етиу. Яранлар, сөз тынлаң, кулақ салмаға, *Қаст* еткен душпанның алдын алмаға (Күнхожа). *Қаст* етсем жер менен жексен етемен (Ж.Аймурзаев).

ҚАСТЫЯНЛЫҚ ат. Душпанлық, харамылық, зыянкеслик, жауызлық. Оларды тауып балтырына балта шабамыз, ол душпан, олар мудама халыққа *қастыянлық* етеди (Қ.Ирманов). Бәлким, *қастыянлық* етсе жууапқа да тартылыуы мүмкин (Ж.Аймурзаев).

ҚАСТЫЯНШЫЛЫҚ ат. Душпаншылық, харамышылық, жауызлық, зыянкеслик. Көрген гүә жоқ, керисинше, сизлер *қастыяншылық* етип, оған арақ берип, биле-тура өлтиргенсиз, — деп жазамызды барынша көбейтти (А.Бекимбетов).

ҚАСЫ I қ. Қасыу.

ҚАСЫ II ат. Бир нәрсенің жаны, қапталы, дөгерігі. Жигитлер усы уақытта шанарағының, алды-артына гөне шыпта жабылған бир елеспесізлеу үйдің *қасына* келди (Қ.Султанов).

ҚАСЫҚ ат. Суйық тамақты уртлап ишиуге арналған, темир ямаса ағаштан исленген зат, буйым. Әлий аға қолындағы *қасықты* тарелканың ернегине қойды (Ө.Хожанов). Бир қасық суу бергизбейди, Қысым етип қойған екен (Бердақ). Қасық атысыу **а**) гезеклесип, ретлесип ишиу. Олар бир-бирине *қасық*

атысып, жарманы сүйсинип ишти (К.Султанов). **б)** аұыс. бир нәрседен аұыстырып бир-бирине берисиу, алысыу.

ҚАСЫҚ-ТАБАҚ ат. Аұқат куйып ишетуғын үй буйымлары. Оның үйи менен *қасық-табақ* алысканды қойын, — деди Әбдембет (Г.Есемуратов).

ҚАСЫҚТАЙ кел. Қасыкка усаған, қасық сыяклы.

ҚАСЫҚША ат. Қасықтың кишкене түри.

ҚАСЫҚ-ШӨМИШ ат. Үй буйымларының жыйнақлаушы аты. Қасық-шөмишти жууысып, Зәриу көмек берген екен (Бердак).

ҚАСЫЛЫҰ ф. Тырналыу, осылыу.

ҚАСЫМКЕР кел. Жаман нийетли, жаман пикирли, зыянкес. Бул нағыз *қасымкер* адам екен (Ө.Хожаниязов). Ас, ас, астырсын, Астырсын да тастырсын, *Қасымкерди* қаштырсын, Қара тас пенен бастырсын, Жаманлық қылғанларды, Жаратқан ийем састырсын (Баятлар. Ярамазан баятлары).

ҚАСЫМКЕРЛИК ат. Жаман нийетлилік, жаман пикирлилік, зыянкеслік. Бул нағыз *қасымкерлик* етти (Ө.Хожаниязов).

ҚАСЫНЫҰ қасыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАСЫСЫҰ қасыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚАСЫТТЫРЫҰ қасыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАСЫТЫҰ қасыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАСЫҰ ф. **1.** Денениң қышыған жерин тырнақ пенен сыйпау, тырнау, сүйкелеу. Анау күнги сөздің изин кешиктирип жибере бермей өзиңиз бир нәрсе етсеңиз кәйтеди, — деп Нурымбет басын *қасып* қойды (Ө.Айжанов). **2.** аұыс. Жағымсыз нәрселерди айтыу, жәнжел көтериу. Қышымаған жерди *қасыған* бәле, Шаш шықпаған тас тақырға урдылар (Бердак).

ҚАСЫҰШЫ ат. **1.** Тырнаушы, осыушы. **2.** аұыс. Жағымсыз нәрселерди айтыушы, жәнжел көтериуши.

ҚАТ ат. **1.** Бөлме, қабат. Әресте сымбатлы жети *қат* жайық, Биреудің болмасын «ешек төлеси» (кк.х.к.). **2.** Қабат, қатлам. Еки *қат* шапанының арасынан жапырақтай қағазды алып Қосымбайға усынды (К.Султанов). **3.** Ақ қағазға жазылған сәлемлеме, жоллама.

ҚАТАҒАН ат. Қарақалпақлардың урыу-тийре атамасы.

ҚАТАЙТЫҰ қатайыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚАТАЙЫҰ ф. 1. Қатып қалыу, бершимек болыу, тастай болыу, уйысыу. 2. Тигилип карау. ◇ **Қата қалыу** – тигилиу, хайран болыу, хайран болып карау. Хаял әбден Бийсен ағаның бетине тигилип *қата қалды* («Әмиүдәрәя» ж.).

ҚАТАЛ кел. 1. Қатты, қатаң, беккем. Бул сырлы қонак келгенде аш-арық пенен жетим-жесир алба-далба сыйқын көрсетип, мийзамын бузбасын деп урыу кәтқудаларының шығарған *қатал* рәсими еди (К.Султанов). Абылқайыр мине усыны *қатал* ескерткен (Т.Қайыпбергенов). 2. Мийримсиз, рейимсиз, зулым. 3. ауыр, қатаң, қатты. Быйыл қыс *қатал* келди.

ҚАТАЛАҰ ф. Асқазандағы, ишектегі үлкен дәреттің қойыуланып қалыуы, дәреттің өтпеуі.

ҚАТАЛЛЫҚ ат. 1. Мийримсизлик, рейимсизлик, зулымлык, жаны ашымаушылық. Рәхим қыл, өйтип *қаталлық* етпе, Жолында жапырақпан, басқылап кетпе (И.Юсупов). 2. Қаттылық, қатандық, беккемлик.

ҚАТАҢ кел. 1. Қатты, қатал. Жәмийетимизде жасырынып жүрген кеули бузық, түрлі қыянет етиуге қыяллы адамларға қарсы *қатаң* түрде гүресің (А.Бекимбетов). 2. Жүдә, дым. Енди ғарры *қатаң* шөллеп, дурыслап жүриүден де қалды (Т.Қайыпбергенов).

ҚАТАҢЛАСЫҰ ф. Шийеленисиу, қыйынласыу, өтлесиу. Бул сырлы хәдийсениң қараңғы қубылыслы, сырлы излерин, белгисиз түйинин қалай шешиу керек екенлиги *қатаңласып*, ол қатты ойға кетти де айланып Атажанға қарады (А.Бекимбетов).

ҚАТАҢЛАҰ кел. Қаттырак, қаталлау.

ҚАТАҢЛЫҚ ат. Қатаң минез билдириушилик, қаталлык.

ҚАТАР I ат. 1. Заманлас, жаслас, теңлес, құрдас, қатар-қурбы. *Қатарынан* кем болмай, Ашылғай балам гүл бахтын (ққ.х.к.). Қыз-келиншек келсе бир өзін бәхәр, *Қатар* жигитлерге қылмадың азар (Омар). 2. Көпшилик, топар. *Қатардан* жақсы көлін бар, Төрт түлік малың бар (Бердақ). *Қатарынан* артқан ақылы ойы, Сәрүидей келискен рәуишли бойы (Әжинияз). 3. Затлардың, нәрселердің тәртіп пенен дизілген рети, тийисли орны, қатары. Жолдың еки бойы ғаз *қатар* егилген терек (Т.Қайыпбергенов). Қызық турмыс, жана

коныс, әне жап, *Қатар* дүзеп бағлар еккен сайма-сай (С.Нұрымбетов). 4. Дизбек, тәртип.

ҚАТАР II ат. Мылтықтың писенлери салынатуғын былғарыдан тигилген, қайысқа усаған зат. *Қатарларда* жай, наған, оқ, қолларда қылыш бар (Ж.Аймурзаев).

ҚАТАРДАҒЫ кел. Көпшиликтің бири.

ҚАТАР-ҚАТАР р. Теңбе-тең, қос-қабат, сап тартып дизилиу, қатар дизип қойыу. Қайтар құстар баслап тырна, Түслик жақтан *қатар-қатар* (И.Юсупов). *Қатар-қатар* колхоздың устасы соққан скамейкалардың бир де бериуи бос емес еди (Ө.Тәжимурастов).

ҚАТАР-ҚУРБЫ ат. Заманлас, теп-тең, құрбы-құрдас. *Қатар-құрбы* менен жүриуге, Әжиниязға заман керек (Әжинияз). Қашаннан ата-дос елим, мийманым, *Қатар-құрбы* кел деп басын ийип тұр (А.Дабылов). Қан-қарындас қардас болар, *Қатар-құрбы* құрдас болар, Аўзы бир сырлас болар, Аўылы бир мұңлас болар (кк.х.н.м.).

ҚАТАРЛАНЫУ қатарлауфейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАТАРЛАС ат. Теңлес, құрдас.

ҚАТАРЛАСТЫРЫУ қатарлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАТАРЛАСЫУ ф. Бир қатарға турыу, бир сапта турыу, қабатласыу, дизилисиу. Көзи бақаншақтай он бир-он еки жастағы қара бала алыста *қатарласып* тұрған гедейлерди қолындағы сака менен баўдай түсирип тұр (К.Султанов). Минберге Иванова менен *қатарласып* бир жас жигит те шықты (Т.Қайыпбергенов).

ҚАТАРЛАТЫУ қатарлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАТАРЛАУ ф. Дизип қойыу, ретлестирип дизиу, қатар-қатар етип қойыу. Көзин бир қыя бағып, *қатарлап* дизген сүйриктей нәзик кирпичклерин еки-үш мәртебе қағып, басындағы орамалының ушын аўзына апарып сызылып отырды (К.Султанов).

ҚАТАРЛЫ кел. Жас жағынан бир-бирине шамалас, жаслы, жаслас, теңлес, құрдас. ...өзи *қатарлы* биреуди шақырып алып, бир алманы бөлип жеп, Хийуа ханына қарсы урысыуға ўәде беристи (Қ.Айымбетов).

ҚАТАРЛЫҚ ат. Яр-дослық, теңлеслик. Бағана дәрья бойында ушырасып қалған соң *қатарлықта* бир аўыз дәлкек айтысып едик, кеширерсең, қарындасым (К.Султанов).

ҚАТ-ҚАБАТ кел. Дизбек-дизбек, қатар-қатар.

ҚАТҚАҚ ат. Жер бетіндегі бослықтың суықтан тоңарсыған жери.

ҚАТҚАЛАҚ кел. Хауа райының суыуына байланысты азанлы-кешли жердің тоңлауы, *қатқақ* болыуы, қатайыуы. Жер еле тоң, жол *қатқалақ* (Ә.Шамуратов).

ҚАТ-ҚАТ р. Қабат-қабат, қатпар-қатпар.

ҚАТҚЫР: харам қатқыр кел. Фарғыс, сөгис. «Мына харам *қатқыр*» — деген Сәлиіманың ашшы дауысы еситилди (К.Султанов).

ҚАТЛАМ ат. 1. Класс, бөлек, топар, тарау. Олардың халық мийнеткеш пуқаралар менен байланыссыз болғанлығы, олардың көбірек байланысқаны жоқарғы *қатламның* адамлары болғанлығын айтып өтиу керек (Б.Исмаилов). 2. Бүклем, қабат.

ҚАТЛАМА ат. Арасына май салып қазанға, тандырға қатырылатуғын нан. Оны еситип байдың қатыны *қатлама* писирип, бир табак қатық пенен суұпының алдына қойды («Мәспатша»). Епли бузау еки сыйырды емер, Ийт жаманы *қатламадан* дәме етер (ққ.х.н.м.).

ҚАТЛАМАДАЙ кел. Қатлама сыяқлы, қатламаға усаған.

ҚАТЛАМДАЙ кел. Қатламға усаған, қатлам сыяқлы.

ҚАТЛАНЫҰ қатлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚАТЛАҰ ф. Есапқа алыу, жазу. Бөри бир тек мал-мүлкінди қатлайды, *Қатлағанлар* ала жипти атлайды (И.Юсупов). Усы болған уақыя, Бир қағазға *қатланды* (А.Дабылов).

ҚАТЛАҰШЫ ат. Есапқа алыушы, жазушы.

ҚАТЛАҰШЫЛЫҚ ат. Есапқа алыушылық, жазушылық.

ҚАТНАС ат. Байланыс, барыс-келіс, қарым-қатнас. Мен де *қатнасты* үзбеймен (К.Султанов). ♦ **Қатнас хат** — хат арқалы байланыс, бир-биреуге жиберилетуғын қағаз. Хәзирше райкомның жазған *қатнас хаты* бойынша тек үш айға бараман (Ө.Айжанов).

ҚАТНАСТЫРЫҰ қатнасуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАТНАСЫҚ ат. Алыс-беріс, байланыс. Сизлер Мырзашөлге жөнеп кетер алдыңызда болған жынаятлы иске қандай *қатнасық* еттиниз (А.Бекимбетов).

ҚАТНАСЫҚЛЫ кел. Қатнасығы, байланысы бар.

ҚАТНАСЫҰ ф. Араласуу, байланыс жасау. Хаял-қызлар жәмийетлик жұмысларға белсене *қатнасты*.

ҚАТНАСЫҰШЫ ат. Байланысыушы, қарым-қатнас жасаушы, араласыушы. Кеңеске *қатнасыушылардан* биреуинин пикири мақулланды (Қ.Айымбетов).

ҚАТНАТЫҰ қатнау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАТНАҰ ф. Барыу, қайта-қайта жүриу. Көйлек ушын Жумагүлдин *қатнаулары* Турдыгүл менен екеуинин арасын бурынғыдан да жақынлатты (Т.Қайыпбергенев). Токсан тоғыз *қатнар*, Исин түссе ешейин (Б.Исмайлов). ◇ **Қатнап оқыу** — жатақ жайда болмай, хәр күни үйден келиу. Сарыбай он жасларында мектепке *қатнап оқып* жүрип еди (С.Мәжитов).

ҚАТПА кел. Арық, тырыс, өлеси. Шылбыр емес, буйдан ауыр, Қуртлар жеген *қатпа* бауыр (Күнхожа).

ҚАТПАР ат. 1. Қабат, бүклем. 2. Мойындағы, беттеги, маңдайдағы терилердин жыйырылған жери.

ҚАТПАР-ҚАТПАР кел. 1. Қабат-қабат, бир неше қабат. Усти *қатпар-қатпар* кирге батқан ийиси бәд арыктан өлеси қатқан (Ө.Шамуратов). 2. Жыйрық, жыйрық-жыйрық.

ҚАТПАРЛАНЫҰ ф. 1. Қабатланыу, қыртысланыу. Еркін журт мудам елдин ишинде, *Қатпарланып* май байлаған етин де (Т.Қабулов). 2. Жыйрықланыу, тыржыйыу. *Қатпарланған* ғарры жырау ойлары, Ески китап бетлериндей ашылар (И.Юсупов).

ҚАТТЫ кел. 1. Мийримсиз, сықмар, қатал. 2. Мыклы, күшли, шыдамлы, берк. Ушырадым *қатты* дауылға, Әкелдик койды ауылға (Бердақ). 3. Жигерли, хұжданлы. *Қатты* ғайратқа минди. 4. Тастай, мийтиндей. Жер *қатты* болса, өгиз-өгизден көреді (ққ.х.н.м.). ◇ **Қатты кетиу** — хәддинен асыу, көтерилю, тулланыу. Сиз ашыулансаңыз *қатты* кетеди екенсиз («Әмиүдәрья» ж.).

ҚАТТЫ-ҚАТТЫ р. 1. Тез-тез, жылдам-жылдам. *Қатты-қатты* жүремен, бетиме салқын самал тийеди (Б.Бекниязова). 2. Қаттырақ, мықлап. 3. ауыс. Ауыр-ауыр, қатал. Жыллы-жыллы сөйлесен, жылан ининен шығады, *Қатты-қатты* сөйлесен, мусылман дининен шығады (ққ.х.н.м.). ◇ **Қатты қашыу** — артықмаш кетиу. Баба, мунша *қатты қашпа*, Сум нәпсинниң аузын ашпа (Бердақ). **Қатты қоллы** — бир нәрсени тегинликте бере қоймайтуғын, сықмар, сараң. Қайтпас мийнет *қатты қоллы* тәбият, Арпалысқан қызғын гүрес өшегис (И.Юсупов).

ҚАТТЫЛАНЫҰ қаттылау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАТТЫЛАҰ ф. 1. Ашығланыу, мийримсизлениу. Атаға айтып шебер уста алдырдың, *Қаттылансаң* ерди кейин қалдырдың («Қырк қыз»). 2. Сықмарлау, зықналау, саранлау.

ҚАТТЫЛЫҚ ат. 1. Бир заттың беккемлик қәсийети, мықлылығы. 2. Жоқшылық, ашлық, қыйыншылық. Булар көп *қаттылық* көрмеген еди (Т.Қайыпбергенов). 3. Сықмарлық, зықналық, саранлық.

ҚАТТЫРАҚ кел. 1. Артығырақ, бәлентирек, асығысырақ, тезирек. Атты *қаттырақ* айдап, қапталлап барсам, тап соның өзи екен (Ш.Сейтов). Самал *қаттырақ* ести (Н.Бөрекешов). 2. Тастай, мийтиндей. 3. Зықнарақ, сықмарырақ, саранырақ.

ҚАТТЫШЫЛЫҚ ат. 1. Жоқшылық, кемтаршылық. Ол *қаттышылық* қазанында қайнаған (Қ.Аралбаев). 2. Сықмаршылық, зықнашылық.

ҚАТЫБЫЛАМЫҚ ат. Жүериниң унынан сууға қайнатып писирилетуғын аұқат. Сүт, қатық, сықпан, *қатыбыламық*, сүтбурыш, қус гөши, алма, жүзим, пал же, депти (Х.Сейтов).

ҚАТЫҚ ат. Писирилген сүттин уйыған түри, уйытылған сүт. Сүт орнына суу ишесең. *Қатық* орнына не ишесең (Ж.Аймурзаев). Сөйтип байдың қатыны қатлама писирип, бир табак *қатық* пенен суұпының алдына қойды («Мәспатша»).

ҚАТЫҚТАЙ кел. Қатыққа усаған, қатық сыяқлы.

ҚАТЫҚСЫЗ кел. Қатығы жоқ, қатық қосылмаған, қатыққа ийе емес.

ҚАТЫҚУЛАҚ ат. Еситкенин ұмытпайтуғын адам, ядыкеш. Балам оқығға жүдә ықласлы, *қатықулақ*, еситкенин жаздырмайды (Х.Сейтов).

ҚАТЫМ: қатым етиу ф. 1. Аяғына шекем оқып шығыу. Бар, шырағым, оқы, илимди *қатым* ет, бирақ бул жақтағы елинди, бизлерди де ұмытпа (К.Султанов). 2. дин.с. Адам өлгенде қуран шығыу.

ҚАТЫМ-ҚАРЫС ат. Барыс-келіс, қатнасық, байланыс. Атамыз Әнес-Мәлік еки арыс, Қазақ пенен бизиң ел *қатым-қарыс* (Әжинияз). Бәрха *қатым-қарыс* усы Россия мәмлекети менен болған (Қ.Ирманов).

ҚАТЫН ат. 1. Хаял, зайып, жубай, жолдас. Баяғы заманда «*қатын* деген не өзи», «ол не биледи» — деп санайтуғын еди (Ө.Айжанов). Үйимде *қатыным* бар айдан сулыу, Қазақтың он қызы оның санынша жоқ (Әжинияз). 2. Турмысқа, күйеуге тийген хаяллар, улығма хаяллар. Ердің атын *қатын* шығарар,

Қатынның атын отын шығарар (ққ.х.н.м.). Үйдің сәни — *қатын*, *Қатынның* сәни — еркек, Геүдениң сәни — бас, Бастың сәни — телпек (ққ.х.н.м.). Жигит: — Атта болады тайыншақ, Қызда болады тулымшақ, Тулымшағы жоқ қызларды, *Қатын* дейди бизің жақ! (айтыс-жууаплар).

ҚАТЫН-БАЛА ат. Қатын менен бала, үй ишинің ағзалары, хожалық.

ҚАТЫН-ҚАЛАШ ат. Хаял-қыз, барлық хаяллар. *Қатын-қалашлардың* биразы сыртқа сыптырылып шыға баслады (Н.Бөрекешов). Үй ишінде отырған *қатын-қалаш* пенен бала-шағалардың ишінде көрінбейди (Ө.Хожаниязов).

ҚАТЫН-ҚЫЗ ат. Хаял хәм қыз. Көйлеғи параұызлы кундыз тонның жағасы, Куп әжеп намаз оқырлар *қатын-қыз*, бала-шағасы (Әжинияз).

ҚАТЫНПУРЫШ кел. Қатынпаз. Кул босанса, *қатынпурыш* болар (ққ.х.н.м.).

ҚАТЫНСЫЗ кел. Хаялсыз, қатыны жоқ. Қатынсыз үйден ыссы суу табылмас (ққ.х.н.м.).

ҚАТЫНХОР ат. Қатынпараз, қатынпаз.

ҚАТЫНША р. Қатын сыяқлы, қатынға усап.

ҚАТЫҢҚЫ: қатыңқы қабақ кел. Жүзи төменлеу, жүзи жайнап турмаған, кеуілсиз, қабағы тырысыңқы.

ҚАТЫҢҚЫЛАҰ кел. Кеуілсизлеу, қабағы тырысыңқылау, қабағы қатыңқылау.

ҚАТЫҢҚЫЛЫҚ ат. Кеуілсизлик, қабағы тырысыңқылық.

ҚАТЫҢҚЫРАҰ ф. Қатты болыу, қатайыу.

ҚАТЫР ат. Яд, сана, ой-пикир.

ҚАТЫРМА I қатырма нан ат. Қазанға қатырылған нан. Азанда үйден алып шыққан бир қатырма наннан басқа буларда жейтуғын хеш нәрсе жоқ еди (М.Әбдирейимов).

ҚАТЫРМА II кел. 1. Жука гезлеме. Үстинде сирке-сирке *қатырмадан* тигілген узын камзолы бар (Я. Муратов). 2. *Қатырма* көйлек. Крахмалланған көйлек.

ҚАТЫРЫҰ ф. 1. Қазанға нанды писириу. Дүзде көрсен, батырман, Үйде көрсен, қатынман, Қатын ауырыу, бала жас, Нан *қатырып* жатырман (ққ.х.лег.анекд.). 2. Суйықты қойыуға айландырыу, қойыуландырыу, тондырыу. 3. Бир нәрсени екінши бир нәрсеге бекитиу, орнатыу. 4. ауыс. Басын қатырыу, мазасын алыу. Мийимди де қатырды, Әкемдей болып

шаңқылдап (Бердақ). Жыллар бойы уйқысыз бас *қатырдым*,
Талай танды ой үстінде атырдым (Т.Сейтжанов).

ҚАТЫРЫҰШЫ ат. Бир нәрсени ислеуши адам, киcи.

ҚАТЫС қ. қатнас.

ҚАТЫСЫҰ қ. қатнасыу.

ҚАТЫҰ ф. 1. Зирилдеу, қалтырау, сууыққа тоңуы. Бул турысында ол сууыққа *қатып*, бәлки тоңып та қалар (Ө.Хожаниязов). 2. Бир нәрсениң қатыуы, тас болуы.

3. Кеуілдегидей болуы. 4. ауыс. Мийи *қатыу*, басы қатыу.

◇ **Ишек силеси қатқанша күлиу** – шын кеули менен қумарлана күлиу. Әжинияз *ишек-силеси қатып күлди* (К.Султанов).

ҚАТЫҰАШ ат. Егин егилген, айдалған жерге жауыннан пайда болатуғын жуқа ғауажак, жер бетинде пайда болған қаттылық. Ат сеялкасынан пайдаланыу *қатыуашты* көп турғызбаудың бирден-бир усылы (Г.Есемуратов).

ҚАТЫҰАШЛАНЫҰ ф. Қатыуаш болуы, жер бетинин ғауажакланыуы. Жер *қатыуашланып* қалды да, туқым себилетуғын жер таптан шығып, мазамызды қашырып атыр (Ө.Айжанов).

ҚАТЫҰЛАНЫҰ ф. Ашыұланыу, тулланыу, өкпелеу. Шаппаттай баланың бийлик айтып жағаласқанына иштен *қатыуланып*, оның ажары бирден салкын тартты (К.Султанов).

ҚАТЫҰШЫ ф. 1. Тоқыушы, қалтыраушы, зирилдеуши. 2. Катайуы, бекинуы.

ҚАҰАСАТ ат. Тәшүишли хабар, кәуесет.

ҚАҰАША қ. ғауаша.

ҚАҰҒА ат. Ағаштан исленген шелек. Қудығына қарай *қауғасы*, Базарына қарай саудасы (ққ.х.н.м.).

ҚАҰЫРСЫН ат. Қустың пәри.

ҚАҰМАШАЛАҰ қ. курмашалау.

ҚАҰСАҰ ф. 1. Әбден тозыуы жетиу, тозыу, саусау. Гедейдин ала жаздай шыйқылдатқан, Мақтаймысаң *қаусаған* шығырынды? (Қарақалпақ қызы Дәме менен қазақ шайыры Мәнсүрдин айтысы). 2. Қартайуы, күш-қуаттан айырылуы, саусау. Жақсы жаман болмайды, Жағы *қаусап*, қарыса да, Жаман жақсы болмайды, Сонша дуа дарыса да (ққ.терме.).

ҚАҰСЫРЫНЫҰ қаусырыу феилининің өзлик дәрежеси.

ҚАҰСЫРЫҰ ф. 1. Бекитиу, жыйнау, жабыу, дүзетиу. 2. Ийбениу, тәжим бериу, ийилиу. Тилла хәйкел гәрданыңа такарсаң, Әл *қаусырып* қушақ ашқан сәудигим (Әжинияз).

Қәмекбай ийиле берип медресениң мақсымларындай еки қолын қаўсырды (Ж.Аймурзаев).

ҚАҰСЫРЫҰШЫ ат. Бекитиуши, жабыушы.

ҚАҰЫЗ ат. 1. Дәннің сыртқы қабығы, кепеги. 2. Ишине кепек салынып тигилип бесикке бөлеуіге бала астына салынатуғын төсекше. Мақпалдан жөргек кестирди, Паршадан қауыз пиштирди («Мәспатша»).

ҚАҰЫЗДАЙ кел. Қауызға усаған, қауыз сыяқлы.

ҚАҰЫЗЛЫ кел. Қауызы бар, қауызға ийе.

ҚАҰЫЗСЫЗ кел. Қауызы жок, қауызға ийе емес.

ҚАҰЫҚ ат. Кепек, шөп-шар, қырманда атылған, кепшикте тазаланған дәннің қоқымы. Енди кеусен дәнинди қауығы менен кепегинен тазартпай-ақ қой (К.Султанов). Көрип отырман тауығын, Терип отырман қауығын (Бердақ).

ҚАҰЫҚЛЫ кел. Қауығы көп, қауығы мол.

ҚАҰЫЛДЫРЫҚ ат. Дәннің сыртқы қабығы, кепеги, қоқымы. Қауылдырығын кептирип, аұзымызға қуямыз (Жийен жырау).

ҚАҰЫМ қ. кәуим. Келдим сениң аұылына, Кирдим сениң қауымыңа, Мен минбеймен жауырыңа, Арқасы пүтин ат жибер! (Асан Бегимов пенен Дәулетияр Қасымовтың айтысы).

ҚАҰЫН ат. 1. Қол жайып пәлеклеп өсетуғын палыз егинлериниң бир түри. 2. Усы палыз нәушеси, түйнеги. Таумураттың ақыл-хууышын қапталындағы палыздан сарғайып шыққан қауынға хәуес болғандай Әжинияздың аұзына тигиле қалыпты (К.Султанов). ◇ **Қауын-кәмек** – палыз егинлериниң жыйнақлы аты. Қауын-кәмек деп отырған ағам Өтеген менен бирге салдау тартып өрге кетти (К.Султанов).

ҚАҰЫН-ҚАҰЫН ат. Балалар ойыны. «Қауын-қауын» – салт ойынлары қатарына жатады. Балалар арасында «қауын-қауын» ойынының бир неше ойналыу үлгиси бар. Бул ойын гүз паслында, әйне қауын писик пайытында қауыншылар косы этирапында ойналып келген. Балалардың бул ойыны қауын сейилин де баслап берген (Балалар сөз өнери хәм ойынлары. Жас өспиримлер атқаратуғын дөретпелер. Ойынлар).

ҚАҰЫН-ҒАРБЫЗ ат. Қауын менен ғарбыздың атамасы.

ҚАҰЫНДАЙ кел. Қауынға усаған, қауын сыяқлы.

ҚАҰЫНҚАҚ ат. Пискен қауынды жинишкелеп тилип, күнге кептирип кейнинен ғарбыздың сууына салып, тулымлап өрилген тағам.

ҚАҰЫНҚҰРТ ат. Қауынды кайнатып, оны домалақ ямаса сопақ етип кептирип исленген тағам.

ҚАҰЫНЛЫ кел. Қауыны көп, қауыны мол.

ҚАҰЫНЛЫҚ ат. Қауын егилип турған жер, қауын өсип, көгерип турған жер.

ҚАҰЫНШЫ ат. Қауын менен кәсіп етиуші, егиуші, тәрбиялаушы. *Қауыншының* қосындай хәр жерде шоқат-шоқат болып турған өсімликлердің дөгерегинен айланып өтті (Ж.Аймурзаев). **2.** Қауын сатыу менен шұғылланыушы. **3.** Қауынды жақсы көріп жеуші.

ҚАҰЫС ат. дәстанда: теректің аты.

ҚАҰЫҰ I қ. қабыу.

ҚАҰЫҰ II қауып түсіу ф. **1.** Қәлеу, жақсы көріу. **2.** Жарасыу, шақ болыу.

ҚАҰЫҰ: қауып айтыу ф. Беттен алыу, ашшы сөз айтыу. Тауып сөйлесең де, *қауып* сөйлем (ққ.х.н.м.). Билген тауып айтар, Билмеген *қауып* айтар (ққ.х.н.м.).

ҚАҰЫШ ат. Үңгир.

ҚАШАҒАН кел. **1.** Падада, үйірде жүрмей өз басына кететуғын мал. **2.** Қашақ, қашқын. *Қашаған* тар жерге тығылған ақта. Жууас *қашаған* туттырмас (ққ.х.н.м.). Бар *қашаған* кутылмас, Жоқ *қашаған* туттырмас (ққ.х.н.м.).

ҚАШАҒАНЛЫҚ ат. Қашқынлық, услатпайтуғын.

ҚАШАҚ кел. **1.** Қашаған, жууырғыш. *Қашақ* қоянға жетпесе, Қайын, тазы неге керек (Күнхожа). **2.** Қашқын, қашауық. ...өз мәпин ойлағыш, *қашақ*, өтирикши, аңқау, ериншек, қырсық (Г.Есемуратов).

ҚАШАҚ ат. Қашқын.

ҚАШАН ал. Қай уақытта екенін билиу ушын қойылатуғын сорау алмасығы. Жазлай оқыдық тарап, *Қашан* оқырмыс сорап (С.Мәжитов). Екі қызым *қашан* келер ағам деп, Маған дәрт сол денемде жан қалмады (Өтеш).

ҚАШАР ат. Бир-еки жастан өткен нашар (урғашы) қарамал. Базар тарқағаннан кейін бир неше деңгенешилер жабырласып бир *қашарды* ортаға алып, қолы қызылға тийгендей болып атыр еди (Қ.Айымбетов).

ҚАШАРМАН ат. **1.** Топ ойынында қашыуға белгиленген орын. **2.** Байраққа қойылған атлардың шабысты баслайтуғын орны. Бир уақытта *қашарманнан* аумийин алған шабандоздай,

атлардың басын арнаға қаратып сауырысына қамшыны тартып-тартып жиберди (К.Султанов).

ҚАШАҰ I ат. Ағашты оятуғын қурал.

ҚАШАҰ II ф. Жоңы, қыры.

ҚАШАҰДАЙ кел. Қашау сыяклы, қашауға усаған, қашау яңлы. — Өй заңғар десең-ә. Тиси *қашаұдай* болып журт басқарып жүргенин айт (Ө.Хожаниязов).

ҚАШҚЫН ат. Қылмыс болып, жасырынып, басын сақылдап жүрген адам, қашақ. *Қашқынға* тез жетіп, онын менен дийдарласқанша асыққан Дәрменбай ескекті өрлі-ғұрлы есип баратыр (Т.Қайыпбергенов).

ҚАШТЫРЫҰ ф. 1. Басқа жаққа (жибергизиу) жиберткизиу. 2. Жанлы-жаныуарлардың нашарын еркекleri менен шағылыстырыу.

ҚАШЫ ат. Жыққын болғанда сууды иркіу ушын алдына бийик етип үйилетуғын топырақ. Халық жыйналып *қашы* шапты (Ж.Аймурзаев).

ҚАШЫҒЫРАҚ кел. Узағырақ, алыслау, бурыуырақ. Дүйсен молланың үйи бизикинен *қашығырақ* болса да, ара ашықлык еди (Т.Қайыпбергенов).

ҚАШЫҚ кел. Узак, алыс, бурыу. Хәр бир сөзleri корғасын, Ол адамнан *қашық* болма (Өтеш). Олар биреу көрип коймасын деп елден *қашық* жерлер менен жүрди (Ж.Аймурзаев).

ҚАШЫҚЛАҰ ф. Алыслау, узаклау, узағырақ, бурыуырақ. Қыз бир дәсте шөп әкелип жигитлерден еки адамдай *қашықлап*, есик бетке отырды (К.Султанов).

ҚАШЫҚЛЫҚ ат. Узаклык, алыслык. Муғаллим еки жакка тең *қашықлықта*, ортада турып өз сөзин баслады (Т.Қайыпбергенов).

ҚАШЫҢҚЫРАҰ ф. Алысланқырау, узакланқырау, жыракланқырау.

ҚАШЫРТЫҰ қашырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚАШЫРЫМ ат. 1. Шешими, лийкини, сыры. Муның бир *қашырымы* бар ғой деген ойға тоқтадық (Ә.Шамуратов). Сораудың *қашырымын* билмей, аңқылдай бергеним, не қылғаным усы (Қ.Ирманов). 2. Бир километрге тең метрлик өлшем, аралық.

ҚАШЫРЫҰ ф. 1. Серпилдириу, узаклатыу, жылыстырыу. Көпти қасыннан *қашырма*, Барынды жок деп жасырма

(Бердак). **2.** Жанлы-жаныуарлардың нашарларын еркеклери менен шағылыстырыу. **3.** Сәнин бузыу, формасын бузыу. Бурынғы камыс қос пенен алды-артына шыпта жапқан үйлер отаудың сыйқын *қашырса*, ақ баскурлы отаулар келген соң атау жарқ ете қалды (К.Султанов).

ҚАШЫҰ ф. **1.** Қолға түсіп қалмау ушын тайыныу, тасаланыу, жасырыныу, тайсалыу, бұрылыу. **2.** Серпилиу, узақлау. Ел кәтқудаларының аузынан дуұасы *қашты* (К.Султанов). **◇ Сыйқы қашыу** — мазасы *қашыу*, түри *қашыу*, өзгериу. **Пәйнекке қашыу** — мүлгиу, бұйығыу, шадланыу, хәз етиу. Мүлгип-қалғып пәйнекке *қашты* (Ө.Хожаниязов). **Уйқысы қашыу** — уйқысы келмеу, уйқылай алмау. Көзінен уйқысы *қашты* (К.Султанов).

ҚАЗЫҰ ф. **1.** Адам шаршағанда, шөллегенде ериннин кеуіп қабыршақланыуы, түрпилениуі. Бул оның күлимсиреуге мейил берген *қазыған* еринлеринен, көз уялығының сызықларынан хәм бет алдынан беп-белгили (Ө.Хожаниязов). **2.** Ауқат болатуғын хәр қыйлы затлардың көп турыуының нәтижесинен майысқақ болып кетиуі.

ҚАЯҚ алм. Қайсы жаққа деген сорауға жууап беретуғын сорау алмасығы. Сүйекшилердің *қаяққа* қарап кеткенін билмей, оғада көп отырдым (Ж.Аймурзаев). Мен кетермен, *Қаяқларға* жетермен (Жийен жырау).

ҚӘБАХАТ ат. Харамылық, жарамсыз қылық.

ҚӘБИЙЛЕ ат. Урыу, тайпа, кәуім, туқым, урпақ, урық, әулад. Нәдирша түрк урыуының Әбшар деген *қәбийлесинен*, жас уақытта аты басқа болған... (Қ.Ирманов).

ҚӘБИР ат. Өлик көмилетуғын жер, орын, мазар, гөр. *Қәбириңнің* басында, Куран оқып үстінде (Бердак). Туұысқан солдатлардың *қәбири* басында, Бултқа шаншылып тур ашыулы минар (И.Юсупов).

ҚӘБИРДЕЙ кел. Қәбирге усаған, қәбир сыяқлы.

ҚӘБИРСТАН ат. Гөристан, мазарстан.

ҚӘДДИ ат. Турпаты, турқы, қәдди-бойы. Енди оны мың қарасаң да *қәддинің* болғаны сол (Ш. Сейтов).

ҚӘДДИ БОЙЫ ат. Түр-түси, келбети, турқы. Лақабын сарасаң Айпарша сулыу, *Қәдди бойы* батырларға миясар («Мәспатша»).

ҚӘДДИ-ҚӘҰМЕТ ат. Келбети, түр-түси, қәдди, қәдди бойы. Ақ шалбар турған жарасып, Мүсиндей *қәдди-қәұметі* (Б.Қайыпназаров).

ҚАДЕ ат. 1. Той-мереке, өлим-житимде ақшалай, затлай апарылатуғын саўға, *қәде-қәўмет*. 2. Қағыйда, тәртип. Зоотехникалық *қәделерди* дурыс қолланыўды үйретеди (Ж.Сейтназаров). ◇ **Қәде-қәўмет** — бир нәрсеге арналып берилетуғын қаржылар. *Қәде-қәўметти* күйеўдин қалтасына салып жиберди (К. Султанов). *Қәде-қәўметин* алып, кеўиллери кеншиген қудашалар қонақларын қормашалап, аўылға тартады (Н.Бөрекешов).

ҚАДЕМ ат. 1. Адым, атлам. Жер жүзине бахыт нурын таратып, Алға барар еркин *қәдем* тасласып (Т.Сейтжанов). 2. Зыярат. Көзи мөлериپ, еки бети қызарып, зорға дегенде моллаға қарай *қәдем* басты (Ә.Шамуратов). 3. аўыс. Бет алыс, бағдар, бағыт.

ҚАДЕМГӘЙ ат. Қәдемжай, қәсийетли орын.

ҚАДЕМЛЕНИЎ қәдемлеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚАДЕМЛЕСИЎ қәдемлеў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚАДЕМЛЕТИЎ қәдемлеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚАДЕМЛЕЎ ф. 1. Адымлап әлшеў. Еки үйдиң арасын *қәдемлеп* әлшеп көрди. 2. Алға қарай жүриў, жылысыў.

ҚАДИК ат. Қәўип, қорқыныш. Ашыў үстінде я апама, я маған *қәдик* етер ме деп сескенемен (К.Султанов).

ҚАДИМ кел. Өткен, бурынғы, ески, әуелги, әйjemги, әпиўайы.

ҚАДИМГИ кел. Узақ дәўирлерде пайда болған, узак дәўирлерден келип жеткен, өткен заманларға тийисли. Докладка усамайды, *қәдимги* ертеқ сыяқлы, қызықлы болып көринеди (Ө.Айжанов). 2. Әдеттеги, бурынғы, бурынғыдай, бурыннан хәммеге белгили, көпшиликке түсиникли, таныс. *Қәдимги* өз әдетинше, бәрхама, қарлығаш бәхәрден әкелди хабар (Т.Сейтжанов). *Қәдимги* қәлпи — баяғыша, бурынғы түри, сол түри. Секретарьдың нәзеринде басын тутып тура алмаған Әмет *қәдимги* қәлпине тағы келди (Т.Қайыпбергенев).

ҚАДИМГИДЕЙ р. Бурын қандай болса сондай, бурынғыша, өзгериссиз.

ҚАДИМГИШЕ р. Әдеттегише, бурынғыша.

ҚАДИР ат. 1. Жәмийетте адамлар арасындағы сыйласық, хүрмет, иззет. Батырдың *қәдири* жаўда билинеди. Бийдиң *қәдири* даўда билинеди (ққ.х.н.м.). 2. Баха, нырқ. Мийнеттиң *қәдири* билген адам ғана дүньяны бахалай биледи (Ж.Аймурзаев).

3. Әхмийет, қымбат. Кеспей қалмағанша қылыш, Жаўхардын *қәдирини* билмес (А Дабылов). ◇ **Қәдир ақшам** – мусылманлардың жақсылық көретуғын түни. *Қәдир* ақшамы толғатты, Айы, күни толған екен (Бердақ). **Қәдир түн** – диний кітаптардағы қуданың рәхим еткен түни. **Қәдир иззет** – сый, хүрмет. Ал, булар бәринен де бурын адамның *қәдирин* биледи, усының менен өзлери де *қәдир* – иззетин жоқары санайды (Ө.Хожаниязов).

ҚӘДИРДАН кел. 1. Хүрметли, әдиўли. Сиз ушын, Сиз ушын қосықларым бул, данқ хәм алғыс сизге *қәдирдан* устаз (И.Юсупов). 2. Көптен бери таныс болған, үйренип қалынған.

ҚӘДИРДАНЛЫҚ ат. 1. Сыйласықлылық, хүрметлилик. 2. Қәдирлилик, әзизлилик, әдиўлилик.

ҚӘДИРЛЕНИЎ қәдирлеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚӘДИРЛЕТИЎ қәдирлеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚӘДИРЛЕЎ ф. Сыйлаў, хүрметлеў, қошаметлеў, бахалаў. Бизиң елимизде мийнет еткен адамды *қәдирлеў*, бахалаў деген дәстүрге айланған (Ө.Айжанов). Гүлимди *қәдирлеп* бөлек, Ақ отаўда бакқан екен (Бердақ).

ҚӘДИРЛИ кел. Сыйлы, хүрметли, бахалы. Жумагүлди қайсы *қәдирли* төсекке шығарарын билмей албырап атыр (Т.Қайыпбергенов).

ҚӘЗИЙНЕ қ. ғәзийне.

ҚӘЙИН ат. Ерли-зайыплы адамлардың туўған-туўысқанлары. *Қәйин ата* – ериниң ямаса хаялының әкеси. *Қәйинене* – ериниң ямаса хаялының анасы. *Қәйинини* – ериниң ямаса хаялының иниси. *Қәйинаға* – ериниң ямаса хаялының ағасы. *Қәйинбийке* – ериниң ямаса хаялының үлкен апасы.

ҚӘЙТИЎ ф. Не ислеў, не қылыў. Сол перзентиң еткен зийнетинди ақламаса, *қәйтесең?* *Қәйтип* Наўайының изин, Мен басарман Қулен болыс (Бердақ).

ҚӘЛБИР ат. Хәр түрли дәнлерди елеїтуғын үлкен елек.

ҚӘЛБИР қ. Ғәлбир.

ҚӘЛБИРДЕЙ кел. Қәлбирге усаған, қәлбир сыяқлы.

ҚӘЛБИРШИ ат. Қәлбир ислейтуғын киси, қәлбир соғатуғын адам, уста.

ҚӘЛЕ ф. Жаксы көр, тәўир көр, жарат, жақтыр, унат.

ҚӘЛЕМ ат. Хат жазыў қуралының аты. Қобдыйшаны алып, сыя дәўети менен қамыстан исленген *қәлемин* бир шетке қойды

(К.Султанов). Жүрди Айдостын *қәлеми*, Қыз-келинлердин сәлеми (Бердак). **Қәлем тартыу** – жазыушылық пенен кәсип етиу. Көп жыллар *қәлем* тартты харып-талмай (И.Юсупов). Йошып кеулим шадлық артып, Ақ қағазға *қәлем* тартып (Ө.Шамуратов).

ҚӘЛЕМДӘН ат. Қәлем салып қоятуғын ыдыс.

ҚӘЛЕМДЕЙ кел. Қәлемге усаған, қәлем сыяқлы. Қызлардың көзине қызықпа, *Қәлемдей* қыйылған қасына қызық, Жигиттің жеңилине қызықпа, Салмақлы тасына қызық (кқ.х.н.м.).

ҚӘЛЕМЕУ ф. 1. Тәуір көрмеу, жақсы көрмеу, жаратпау, жактырмау. Ким бай болайын депти, кудайы *қәлемейди* (К.Султанов). 2. Сүймеу, унатпау.

ҚӘЛЕМКЕШ ат. Жазыушылық жағынан кәсиплес, кәсиби бир адамлар. Өзи кексе болса да, дөретиушилиги жас *қәлемкеш* ретинде танылады.

ҚӘЛЕМКЕШТЕЙ кел. Қәлемкешке усаған, қәлемкеш сыяқлы.

ҚӘЛЕМҚАС кел. Узынша, қап-қара, шырайлы, қыйылған қас. Гош жигитке керек бир яры Зийба, *Қәлемқас*, кара көз, кәумети рағна (Әжинияз).

ҚӘЛЕМҚАСЛЫ кел. Узынша келген, қыйылған қаслы, қасы бар. Ашықлар ағлайыр нәйлиу-нақара, *Қәлемқаслы*, кәдди-далдан айырылса (Әжинияз).

ҚӘЛЕМЛЕС кел. Жазыушылығы жағынан кәнигелес, маманлығы бир адамлар.

ҚӘЛЕМПИР ат. Далада ямаса бағшада өсетуғын бир жыллық хош ийисли өсимлик хәм оның дәни. *Қәлемпир* аралас бир нәрсениң жағымлы ийиси аңқып кетти (У.Пиржанов).

ҚӘЛЕМ УШ ат. Қәлемнің жазатуғын уш бети, жазатуғын курал. Буны жазған *қәлем ушы*, Тилимде сайрап тур мениң (Бердак).

ҚӘЛЕМШЕ I ат. Вегетативлик жол менен мәдений өсимликлерден кесип алынған бөлекше, өзлигинен өсе алатуғын жапырақ, сабақ, тамыр.

ҚӘЛЕМШЕ II кел. 1. Қандай да бир заттын кишкене белеги, бөлекшеси. Оның сыртында *қәлемше* жез шийден сайлап тоқыған есик қостың өңири тағы бир шебердин сәтине түскен мүлки (К. Султанов). 2. Қәлемнің кишкене түри.

ҚАЛЕМШЕДЕЙ кел. Қалемшеге усаған, қалемше сыяқлы.

ҚАЛЕМШЕЛЕҰ ф. Ағаш шақаларынан қалемше таярлау, кесіу.

ҚАЛЕНДЕР ат. 1. дин. с. Диний ғаззеллер оқып, мусылман динин таратып елди гезиуши, дийуана, дәрүиш, гезенде, қайыршы, хақлаушы, тиленши. *Қалендер* — дийуаналардын гейпарасы беллерине дорбасын асып, уп-узын хасаларын қолына алып, хақлау ушын базарға шығайын деп шаққанласып атыр екен (Ө.Шамуратов). Қайыр-садақаға бериңиз, Есикке келди *қалендер* (кқ.х.к.). 2. ауыс. Бул дүньядан қол үзген, дүньядан уаз кешкен. 3. Ерлердин аты, исми.

ҚАЛЕНДЕРХАНА ат. тар.с. Қалендерлер жыйылатуғын хәм түнейтуғын жай.

ҚАЛЕҰ ф. 1. Жақсы көриу, тәуир көриу, жаратыу, жақтыртыу. 2. Сүйиу, унатыу. Ол айтқаныңыз дурыс, Ержан аға, Нигархан да буған гүналы емес, еки жас *қалесе*, ким кесе турар (К.Султанов). Сүйме бала, болмағыл хәлек, Сени сүйген бир жигит *қалеп* (Т.Сейтжанов).

ҚАЛИЙМА қ. қалийма.

ҚАЛИП ат. 1. Бас кийимди, аяқ кийимди тигиу ушын ишине кийгизилип үлкен-кишилигине қарап қолланылатуғын ағаштан соғылған үлғи. Ләузе, геуек адам, басы бас емес, малақайға *қалип*, — деди. 2. Гербиш қуйыу ушын тахтадан исленген әсбап. *Қалип* алып гербиш қуйып, Аштын истин гүресин (Ж.Аймурзаев). 3. Бир нәрсениң дәслепки дәрежеси, бурынғы күйи, жайы, аухалы. Көн қатса *қалибине* барады (кқ.х.н.м.). 4. Жүрек, көкирек, кеуил.

ҚАЛИПЛЕНДИРИҰ қалиплесиу фейилинин өзгелек дәрежеси.

ҚАЛИПЛЕНИҰ қалиплесиу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚАЛИПЛЕСИҰ ф. 1. Орнығыу, турақланыу, бир изге түсиу. Қобыз, дуутар намалары дәстанның ажыралмас бөлеги болып *қалиплескен* (Қ.Мақсетов). Атайы шаруалардай болып *қалиплесип* кетти (К.Султанов). 2. Әдетлениу, үйрениу. Турмыстағы гей бир жаңалық ерсилеу көринген менен бара-бара *қалиплесип* кетеди.

ҚАЛИПЛЕСКЕН ф. 1. Үйреншикли болып әдетлениу, әдетке айланыу. 2. Белгили бир нормаға келиу. 3. Бир изге

түсиү, орнығыү, туракланыү. Узақ әсирлер дауамында *қәлиплескен* дәстүрге тийкарланған (Қ.Мақсетов).

ҚӘЛИПЛЕСТИРИҮ қәлиплесиү фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚӘЛИПЛЕҮ ф. Бир нәрсени қәлипке тартыү, қәлипке кийгизиү, бир затты *қәлипке* салып белгили бир нормаға келтириү.

ҚӘЛМЕК ат. Тазша, кәл бала.

ҚӘЛПЕ ат. Қусты сейислеп аңға үйрететуғын адам, қус үйретиүши, қусшы. Бир күни алып кетсе, мал бергени, мисли қус қашырған *қәлпе* яңлыды (Әжинияз). Күтпеген жерде Қаражанның қус қайтарып жүрген *қәлпеси* алдынан қарсы шығады («Алпамыс»). Түлетип қусты арықтан, *Қәлпелер* жаман тарыққан (ққ.х.к.).

ҚӘЛТЕК: келтек арба ат. Кишкентай арба. Көкирегине гүл қыстырған Палеке *қәлтек* арбаға мингизип айдап келер (Ә.Шамуратов).

ҚӘЛҮЕН ат. бот. Тикенекли кишкене бойлы өсимликтин бир түри.

ҚӘЛҮЕНДЕЙ кел. Қәлүен сыяқлы, усаған, яңлы. ... оған мисли *қәлүендей* сезиледи.

ҚӘМБИЛ кел. Анық, ҳақыйқат, нақ. Қәмбил дауысы қулағына шынлады.

ҚӘМЕК кел. 1. Көк, писпеген, шала пискен. Көп мактаған қауының, *Қәмек* шықса қәйтесен? (ққ.х.к.). 2. Толыспаған, жетиспеген. Бәлки, оның ақылы *қәмек*, қанша ушса, соншама хәлек (Т.Сейтжанов).

ҚӘНДЕК ат. 1. Қазылып ылай алынған шуқыр. Апарып *қәндекке* таслады. Бала тири, өлген емес (Бердақ). 2. Узынына созылған ойпатлық. ... ат Кегейлиниң ишки *қәндегиндеги* урықлыққа отлап кетежақ болды (Т.Қайыпбергенов).

ҚӘНДЕКЛИ ат. Қарақалпақлардың руў-тайпа атамасы. Әнтекли, тентекли, Әлиптиң улы *қәндекли* (ққ.х.к.).

ҚӘНДЕКТЕЙ кел. Қәндекке усаған, қәндек сыяқлы, *қәндек* яңлы.

ҚӘНЕ м.с. Қайда, көрсет. Сүйиншиси *қәне?* — деди Арзыү дәлкек етип (Ж.Аймурзаев).

ҚӘНЕКЕЙ алм. Унатыү, хош көриү. Бири екеү болса *қәнекей* (Ж.Аймурзаев). Айт ырасын, *қәнекей*, — деп Азатты шақырды (Ж.Аймурзаев).

ҚӘНИГЕ ат. Маман, билгир, жетик. Ветврач, жап-жас *қәниге* жигит (Ө.Айжанов).

ҚӘНИГЕЛИК ат. Маманлық, өз кәсибин жақсы билиушилик, белгили бир кәсиптин түри, билгири, жетиги. Исти сулыу шығармаға, *Қәнигелик* шебер дәркар (С.Мәжитов). ... өзиниң өндирилк искерлик *қәнигелигин* үзликсиз жоқарылата отырып... (Т.Қайыпбергенов).

ҚӘНИЗ к. кәниз

ҚӘНИЗЕК к. кәнизек.

ҚӘПЕС ат. 1. Хәр түрли қусларды салатуғын торлы орын, қуты, қобдйша. Қалай да өзи қәпеске түскен палапандай сезді (Ө. Шамуратов). 2. ауыс. Тюрма, тутқын, қамақхана. Бир теңлик келмесе *қәпесте* өлер, Ораз аға, неден болды гүнайым (Омар). 3. ауыс. Ууайым, қайғы, мун.

ҚӘПЕСЛИК ат. 1. Тутқынлық, қамақханада иркиушилик. 2. Қайғышылық, қапашылық, ууайымшылық. Қарады сонда тум-тусқа, *Қәпеслигин* билген екен (Бердақ).

ҚӘРЕЖЕТ ат. Жумсалатуғын нәрселер, пул, ақша, дүнья мал. Жыйылған көптен *қәрежет*, Көбейди сондай берекет (А.Дабылов). Сапар келген күни — тойдың *қәрежетин* колхоз басқармасы көтерди (К.Султанов).

ҚӘРЕЛИ ат. 1. Қызарып писетуғын ерикке усаған жемистин бир түри. Алма, шийе, *қәрели*, шабдал, ерик, жүзим түплери рауажланып, қулаш жайып кеткен (А.Бекимбетов). 2. Усының мийуеси. Ерик, шийе, жүзим, шабдал, *қәрели* әнжир, алмасының жемислери жыл сайын ада болмайды (Ж.Аймурзаев).

ҚӘРЕМЕТ ат. Жала, өсек. Үйме-үй кирип Жәмийла хаққында мың *қәремет* тапты (К.Султанов).

ҚӘРЕП: кәреп етиу, кәреп болыу ф. 1. Жок болыу, ойран болыу. 2. Бүлиниу, бүлдириу, ойран қылу, жок қылу. *Қәреп* етип қорғаушылар заманын, Залымлар жок болар шалқып жасаған (Т.Сейитмамутов).

ҚӘРИЯ қ. қарыя, қария. Асты берсең, *қәрияға* бер, Исти берсең, сәрдарға бер. (кк.х.н.м.).

ҚӘСЕКИ кел. Көп услағаннан писпей қалған, услай бергеннен уушығып қалған қауын, ғарбыз хәм басқа да палыз егинлери. *Қәсеки* болып қалған шырайсызлау қауынды улады. Қауын, жамбылша, ғарбыздың қайсысы болса да писпей турған уақтында қол менен көп услай берсе, ол өспей,

кәсеки болып қалады. «Кәсеки» сөзи малға да, адамға да қолланылады. (ққ.т.д.с.).

ҚӘСЕР к. ғөрип. Жесир менен жетимнің, Ғөрип пенен *қәсердің*, Басына қыйын ис түсти (Толғаұлар).

ҚӘСИЙЕТ ат. Адамның, заттың, жанлы-жаныұарлардың бойындағы жақсы хәм жаман әдет. Ақылсыздың *қәсийети* аз келер, Ақмақлар хеш хызмет етпес халық ушын (Бердақ). *Қәсийети* Гөұхардын, Сонындайын жақсы еди («Қырқ қыз»). ◇ **Қәсийетли болыұ** — жақсы минез болыұ, жақсы әдет болыұ. Кисиде адамгершилиқ *қәсийет* болыұ керек (Ө.Айжанов). **Бойдағы қәсийет** — организмге тән әдет, минез, қылық. *Қәсийетим* бойымдағы, Басқа толып турған сайын (Ө.Шамуратов).

ҚӘСИЙЕТЛИ кел. Қәдирли, абырайлы, сыйласықлы, кәраматлы. Ол алма азғана болса да қәсийетли алма (ққ.х.е.).

ҚӘСТЕ ат. Көп жыл далаға шыға алмай жатқан аұырыұ, бийтап, наұкас, кесел. Айнада хал үстинде жатқан, сағыныұдан сарғайған *қәсте* болған қыз көринеди (ққ.х.е.). *Қәсте* адамлар жәннетий болыұ ушын сол дұньяға апарыұды уәсият етеди (ққ.х.е.).

ҚӘСТЕРЛЕНИУ қәстерлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚӘСТЕРЛЕТИУ қәстерлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚӘСТЕРЛЕУ ф. 1. Әлпешлеу, қәдирлеу. Бул қауынды *қәстерлеп* сақлаған екен (ққ.х.е.). 2. Сыйлау, хұрметлеу, әдиулеу. Тилге келсе, уәжге турса, табанда гәптен қалдыратуғын лаққы пушықты аұылдың жигитлери *қәстерлеп*, той-мерекеде «саңмурынлардан» жоқары отырғызады (К.Султанов).

ҚӘСТЕРЛИ кел. Хұрметли, қәдирли, әдиули, керекли. Қасым, Айымжамал маған бир ыңғай жантайып *қәстерли* басын диземнің үстине қойды (С.Хожаниязов).

ҚӘТЕ ат. Бир нәрсени ислеуде кететуғын кемшилиқ, алжасық. Қыз Меңеш мойыныңа ал сен *қәтеңди*, Бизге келип тәжим ет жүз бүгилип (Әжинияз). *Қәте* пикир — надурис, дурис емес. Бирақ та кейин бул *қәте* пикирима күтә өкиндим (А.Бекимбетов).

ҚӘТЕЛЕСИУ ф. Шатасыу, жаңылысыу, алжасыу. *Қәтелесиу* дегеннің шеги болмас сирә (Ө.Хожаниязов).

ҚӘТЕЛЕСИУШИ ат. Шатасыушы, алжасыушы, жаңылысыушы.

ҚӘТЕЛИК ат. Алжасық, шатаслық, жаңылыс, кемшилиқ. Өзинің мениң алдымда ислеген *қәтелиги*, айыбы ушын

кеширим сораған хәм хатты оқып болыудан оны жыртуып, отка салыуды сораған (А.Бекимбетов). Бердимурат дер нәсиятын сөйлеген, *Қәтелик* табылмай турмас бендеден (Бердак). *Қәтеликлердің* гезлесіуіне себепкер хәк ескертиулердің күтә орынлы екенлигин айтыу керек. (Б.Исмаилов).

ҚАТЕП I ат. Қораның яки от салатуғын ақырдың аузы.

ҚАТЕП II ат. Күйме, гебеже. Белдеуде бедеу көринсе, Ердин үйи деседи, *Қәтептен* ары бар болса, Бардың үйи деседи (Термелер). Түйеге минип, *қәтебине* букпа (ққ.х.н.м.).

ҚАТЕП III ат. Бесик жаклауы.

ҚАТЕР ат. Қәуип, корқыныш. *Қәуип-қәтерсиз* ислеп, алағадасыз уйқылайтуғын көлге де жеттик (К.Султанов). Шубар атқа бир *қәтердің* болғаны («Алпамыс»).

ҚАТЕРЕ ат. Өтиниш, жалыныш. Бизиң Айғара бий араға түсип, мал салып, ханға *қәтере* қылды (Т.Қайыпберғенов). Атының басын бурмады, *Қәтереге* турмады («Қырқ қыз»).

ҚАТЕРЕЖАМ: қәтережам болыу ф. Алаңсыз болыу, кәуипсиз болыу, ууайымсыз болыу. *Қәтережам* бол Алтынай, кейиніңе еремен («Қырқ қыз»). Сен оннан *қәтережам* бола бер, — деди (Г.Изимбетов).

ҚАТЕРЕЛИ кел. Баскаларға қарағанда абырайы бар, абырайлы.

ҚАТЕРЕСИЗ кел. Қәтереси жок, қәтереге ийе емес.

ҚАТЕРЕШИ ат. Араға түсиуши, өтиниш етиуши адам. Тәуекел енди деп түйген курсауын жаздыра берди. Сөйт-сөйт, — деп соқыр ғарры да *қәтереши* болды (К.Султанов).

ҚАТИП ат. Көширип жазыушы, хатшы, хаткер. Аллам берсин бендесиниң мұрадын, Кураннан *қәтиплер* жазарлар хатын (Әжинияз). Бурыннан жазылған *қәтиптиң* хаты, Мусылман дийерлер сорсаңыз заты («Алпамыс»).

ҚАТИРЕ р. Азғана, бир тамшы. Әжел қурығынан жүйрик қутылмас, Оны ойлап қорқпа, қорқ сен мынадан: Сени соңғы жолға узатқан адам, Көзине алмаса бир *қәтире* жас (И.Юсупов).

ҚАТИРЕ ат. сана, ес.

ҚАТИРЖАМ қ. Қәтережам.

ҚАТҚУДА ат. Жасы үлкен, ақсақал, ел ишинде өзиниң сөзин халыққа өткизиуши. Сиз *қәтқудасыз*, уәжлесе берің (К.Султанов).

ҚАТҚУДАШЫ қ. кәтқуда.

ҚАТҚУДАШЫЛЫҚ ат. Жасы үлкенлик, ақсақаллык, басқаларды сөзине турғызыушылык. Оннан сиз де қашып қутыла алмайсыз, — деди араға түскен биреу Қадирбайға қатқудашылык етип (А.Бекимбетов).

ҚАҰЕНДЕР ат. Ғамқор, қайырқом. Бир ярым жыл толғанша, ярыма өзим *қәуендер* болайын («Мәспатша»). Мениң барлық исенимим, үмитим, *қәуендеримсиз сиз* (А.Бекимбетов).

ҚАҰЕНДЕРЛИК ат. Ғамхорлық, қайырқомлық. Қаладағы иниси *қәуендерлик* етип, тағы да орнында қалдырыпты (Ж.Аймурзаев). Олардың хәр биреуі өз *қәуендерлигине* алған күннен баслап 8-10 кг семирипти (А.Бекимбетов).

ҚАҰЕНДЕРСИЗ кел. Ғамхорсыз, қайырқомсыз, тууысқансыз. Мен Самарқанд қаласындағы *қәуендерсиз*, караусыз қалған балаларды бағыу үйиниң тәрбияшысынан Садулла жөнинде жақсы хат алдым (А.Бекимбетов),

ҚАҰЕНДЕРСИҰ ф. Ғамхорсыу, қайырқомсыу, тууысқансыу. Төреш дағдарыста қалған жағдайда екеуі де *қәуендерсин* қалады (К.Султанов).

ҚАҰЕНДЕРШИЛИК ат. Ғамхоршылық, қайырқомшылық, тууысқаншылық. Сол уақытлары маған да *қәуендершилик етти*.

ҚАҰЕСЕТ қ. ғауасат. *Қәуесет* бар: карақалпақлар, Көп узамай көшер деген, Қайдағы бир жақсы жакқа, Барып қоныс басар деген (И.Юсупов)

ҚАҰЕТЕР ат. Қорқыныш, қәуип. Ултан хан *қәуетер* етти («Алпамыс»). Суу көрмей шешинип *қәуетер* таппа (Ө.Хожаниязов).

ҚАҰЕТЕРЛЕНИҰ ф. Қәуетерлениу, сезиклениу, корқыу. Бул сөзге Ерназар *қәуетерлениу* орнына бойына ашыу кернеп, жасауылар жакқа карап еди, ала көзлери масаладай жанып, қалың қабағының үстиндеги қасларының түти шаншылып кетти (К.Султанов).

ҚАҰЕТЕРЛИ кел. Қәуипли, қорқынышлы. Бул кесел өмир ушын жүдә *қәуетерли* (А.Бекимбетов). Арадағы усы азғана жым-жыртлық әри қорқынышлы, әри *қәуетерли* еди (Ш.Сейтов).

ҚАҰЕТЕРСИЗ кел. Қорқынышсыз, қәуипсиз. Мәхәлинде сауатсызлықты сапластырыу мектеплерин муғаллим жағынан *қәуетерсиз* қылып, күшли нускау берилип турады (Қ.Ирманов).

ҚӘҰИМ ат. Урыу, уйым. Өзбек ханларына қарап тұрған жерлердегі көп *қәуимлер* посып кетті (Қ.Ирманов). Өлген ата-анасын, *қәуимине* қоса алмай (Жийен жырау).

ҚӘҰИМЛЕСИҰ ф. Шөлкемлесиу, уйымласиу, бирлесиу, биргелесиу, биригиу.

ҚӘҰИП ат. Қорқыныш, қәуетер. Алламберген молланын изинен шыққанда, Оразгүл орнынан өрре турды, мен де Оразгүлден *қәуип* етип, майданға жалт бердим (Ж.Аймурзаев). ... Жигиттің неден *қәуип* етип атырғанын түсинеди (Ө.Айжанов). ◇ **Қәуип-қәтер** — қорқыныш, қәуетер. Әсиресе, биринши босаныудағы *қәуип-қәтер* ууайымы ийшан Құлбайдың арсызлық қатнасын сорамай-ақ есинен шығарып жиберди (С.Айний).

ҚӘҰИПЛЕНДИРИҰ қәуиплениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚӘҰИПЛЕНИҰ ф. Қәуетерлениу, гүманланыу, қорқыу.

ҚӘҰИПЛЕНИҰШИ ат. Қәуетерлениуши, қорқыушы, гүманланыушы.

ҚӘҰИПЛЕНИҰШИЛИК ат. Қәуетерлениушилик, қорқыушылық.

ҚӘҰИПЛИ кел. Қорқынышлы, қәуетерли. Сөз арқалы булардың қәуипли пикирлери көп таралыуы мүмкин (Қ. Әуезов).

ҚӘҰИПЛИЛИК ат. Қорқынышшылық, қәуетерлилик.

ҚӘҰИПСИЗ кел. Қорқынышсыз, қәуетерсиз.

ҚӘҰИПСИЗЛЕНДИРИЛИҰ қәуипсизлениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚӘҰИПСИЗЛЕНДИРИҰ қәуипсизлениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚӘҰИПСИЗЛЕНИҰ ф. Қәуетерсизлениу, қорқынышсызланыу, алдын-ала сакланыу.

ҚӘҰИПСИЗЛИК ат. Қорқынышсызлық, қәуетерсизлик, қәуип-қәтерден қутылыушылық. Қәуипсизлик техникасы жөниндеги инструкция.

ҚӘҰИПСИНДИРИҰ қәуипсиниу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚӘҰИПСИНИҰ ф. Қәуетерлениу, қәуиплениу. Молла ешегине жеделленип мингеннен-ақ ол *қәуипсинди* (Қ.Султанов). Жән-жағын тасырлатып алғанына да *қәуипсини* еди (Т.Қайыпбергенов).

ҚАҰЛИ I ат. Көпшиликтің ямаса мәмлекеттің шешими, қарары, жуумағы. ... не деген менен катын-бала, ата-ананың көңлі бір жерге, бір *қәулиге* келе алмады (Қ.Ирманов).

ҚАҰЛИ II ат. Лебиз, үәде.

ҚАҰМЕТ ат. Тулға, тула бойы, күш, жигер. Отау толы үлкен-киши бийлер, Мухаммед Нәзир қусбеги қарасур жүзин қәхәр менен түтендирип, *қәуметин* шыйрақ услап қоқырайып отыр (К.Султанов). Қапалық дәрти *қәуметимди* қушағына қысты (Ж.Аймурзаев).

ҚАҰПЕКИ кел. 1. Өтирик, қопал, жалған, үстиртин. Хатлап алған бухгалтерияның көплеген хужжетлери *қәүпеки* болып шығып атыр (А.Бекимбетов). Сөйлесейик гүрриндесип еки жас, Хеш мәни жоқ *қәүпеки* бос қыялга (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Турақсыз, жеңіл минез.

ҚАХӘР ат. Ашыу, ыза, кек. Сууық қыстан *қәхәр* кетти, Қыйынлығы қыстың өтті (Ә.Шамуратов). Жыланнан көп есе күшли *қәхәри*, Жылан зәхәринен өткір зәхәри (И.Юсупов). ◇ **Қәхәрге миниу** — ашыұланыу, қатты ашыуға миниу. Баланың қатты ашыуы келип, *қәхәрге* минди (К.Султанов).

ҚАХӘРЛЕНИУ ф. Ашыұланыу, қапаланыу, ызаланыу, күшин жыйнау. *Қәхәрленип* Клим батыр атланса, Ұатан, халықтың қарыуына не сөз бар (С.Нурымбетов). Ашыу қысса көзлерінде от жанып, *Қәхәрленсе* камшысынан қан тамып (И.Юсупов).

ҚАХӘРЛЕНИУШИ ат. Ашыұланыушы, ызаланыушы, қапаланыушы.

ҚАХӘРЛЕНИУШИЛИК ат. Ашыұланыушылық, ызаланыушылық, қапаланыушылық.

ҚАХӘРЛИ кел. Ашыулы, ызалы, қапалы, өкпели. Ережеп мылтығын оқлады да, ийinine илдирип, үйден *қәхәрли* шықты, нәзери Құлымбет бийдің отауы еди (К.Султанов). Тауларының аппақ қары, Жаралған *қәхәрли* қыстан (И.Юсупов).

ҚАХӘРЛИЛИК ат. Ашыулылық, ызалылық, қапалылық, өшпенлилік.

ҚАХӘРМАН к. қахарман.

ҚАХӘРМАНЛЫҚ қ. қахарманлық.

ҚАХӘРСИЗ кел. Ашыусыз, ызасыз, қапасыз. Үлгисізден бий қойсаң, Ұәсияты болмас, Қәхәрсізден хан қойсаң, Қәсийети болмас (ққ.х.н.м.).

ҚӘХӘРСИЗЛИК ат. Ашығысyzлық, ызасызлық, қапасызлық.

ҚӘХӘТ ат. 1. Қымбат, қыт, қадирли, жетер-жетпес, жетіспеу. Не излесен, сол *қәхәт* (ққ.х.н.м.). Хәзир дымнан *қәхәт* мийрим-шәпәәт (И.Юсупов)

ҚӘХӘТЛИК кел. Қымбатлық, қадирлилик.

ҚӘХӘТШИЛИК ат. Қымбатшылық, жетіспеушилик.

ҚӘХРӘБА ат. Сары ренли, запыран ренли тас.

ҚӘХРИ ҒӘЗЕБ ат. Алла тааланың ғәзеби.

ҚОБАҒА: кобаға мурын кел. Үлкен хәм томпақлау болып келген мурын, мурынлы. *Қобаға* мурның болмаса, Әребек салмақ не пайда (Қ.Айымбетов). Ауылдың алдында бийдай ренли, *қобаға* мурынлы, орта бойлы бир адам шықты (Ж.Аймурзаев).

ҚОБАЛЖЫТТЫРЫУ кобалжыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОБАЛЖЫТЫУ кобалжыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОБАЛЖЫУ ф. Тынышсызланыу, кәуәтерлениу, кәуиплениу. Ол кейнин айта алмай кеули *қобалжып*, бирәк гөп басланып кеткен соң өзін азғана еркин тутып, қапталына жамбаслады (Т.Қайыпбергенов). Ұәдели күніне келмегенине қатты *қобалжып* жүрдим (Г.Изимбетов).

ҚОБДЫЙ ат. Усталардың қуралларын салатуғын кишкене қуты. Ағам *қобдйдан* шөккиш пенен атауызын алып сабағын сабаклай сала, геуишин жамауға киристи (Т.Қайыпбергенов).

ҚОБДЫЙША ат. Усталардың қуралларын салатуғын кишкене қутыша.

ҚОБЫЗ ат. муз. Ағаштан исленген, қылдан тары бар музыкалық әсбап. Жыраулар өз шығармасын тек *қобыз* бенен ғана атқарған (Н.Дәуқараев). «Мен не деймен, *қобызым* не дейди» деген екен (Т.Қайыпбергенов).

ҚОБЫЗШЫ ат. Қобыз бенен жырлайтуғын адам.

ҚОҒА ат. Дәрья жағасындағы сазлы жерге шығатуғын қамыс сыяқлы, иши питеу өсимлик, түп-түп болып қопалап өсетуғын ири қамыс.

ҚОҒАЛЫҚ ат. Қоға көп өскен орын, қоғаның көп жери. Баяғы атқулақ өскен жағалық, Айдардай желкирдер ысқа *қоғалық*, Қолларды қанатып талай орғанбыз (И.Юсупов).

ҚОҒАДАЙ кел. Қоға сыяқлы, қоға тәризли, қоға яңлы, қоғаға усаған. Ассалаума әлейкум, деп қырман басындағылар

қоғадай жапырылып, жууырып барып ешеклердің жылауына асылды (К.Султанов). *Қоғадай* жапырылып халқы сыйлады, Туурылықта теңи-тайы болмады (И.Юсупов).

ҚОҒАЛЫ кел. Қоғасы бар, қоғаға ийе.

ҚОҒАМ ат. Уйым, бирикпе, жәмәәт. Жигит: Тынышлық қылмаға хан жақсы, Жайнап жаснап жүрмеге ел жақсы, Үйден пайда қылмаға сен жақсы, Дүзде *қоғам* болмаға мен жақсы (Айтыс-жууаплар).

ҚОҒЫРДАН ат. Оқпан, шуқанак, үсти жуқарып, ойылайын деп турған оқпан, терең шуқыр. Бәдик курғыр, Қай жерінде турады кәдик курғыр, Отырайын дегенде омма турғыр, *Қоғырданға* тығылып мойны сынғыр! (Бәдик дарымы).

ҚОДИРЕН кел. 1. Егилген егиннің орнына келеси жылы өзинен-өзи көгерип шыққан өсимлик. 2. Өтирикти, ырасты араластырып сөйленген сөз, гәп.

ҚОДЫҚ ат. 1. Қуланның баласы, төли. Қулан басына күн пуұса, *Қодығына* қарамас. (қ.х.н.м.). 2. Еркетай бала.

ҚОЖАЛАҚ I кел. Жағал, дақ, дағал, патас.

ҚОЖАЛАҚ II ат. териден исленген маска.

ҚОЖЫҚ кел. Күшли, үлкен, зор. Бозығым, бозығым, Божығым, божығым, Қожығым, *қожығым*, Қонжығым, қонжығым! (Ер балаға арналған сүймишлер)

ҚОЗ ат. Толық жанып питкен отыннан пайда болған шок, қоламта. Оны әтештанның ернегине қойып, көсеу менен ошақтағы күлди аударыстырып, кешеги *қоздың* арасына таслаған жас шала жана келген екен (К. Султанов). Ошақтың ишиндеги *қозлар* көмир болды (Ж. Аймурзаев).

ҚОЗАҚ ат. Жерден қазып исленген бөз тоқыйтуғын әсбап, үскене, орын. Жууырып барып кара үйде, *Қозаққа* үңилип караса (А.Дабылов). Хаял жигитти *қозаққа* жатқарып, үстине бир кийиз жауып қойды (Қ.Айымбетов).

ҚОЗАНАҚ ат. Тау бәлентлиги, куз, кузанақ.

ҚОЗҒАҒЫШ кел. Қозғай беретуғын, қозғайтуғын.

ҚОЗҒАҒЫШЛЫҚ ат. Қозғай бергишлик.

ҚОЗҒАЛАҚЛАУ ф. Қозғалаң табыу.

ҚОЗҒАЛДЫРЫУ ф. Қозғап қойыу, қыймылдатыу.

ҚОЗҒАЛМАЛЫ кел. Арман-берман қозғалып туратуғын, жылжымалы.

ҚОЗҒАЛТТЫРЫУ қозғалтыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОЗҒАЛТЫҰ ф. Бир нәрсени қыймылдатыу, ысырыу.

ҚОЗҒАЛТЫҰШЫ ат. Қыймылдатыушы, ысырыушы.

ҚОЗҒАЛЫС ат. 1. Философ. Материя болмысының, мәңгилик формасы, оның өмир сүриіунинң усылы, өзгериси, рауажланыуы. 2. Хәрекет, жүрис-турыс, заттың орын алмасыуы. 3. ауыс. Көтерилис, гүрес, наразылық. *Қозғалыстың* базы себеплери төмендегише: (Қ.Ирманов).

ҚОЗҒАЛЫССЫЗ кел. Хәрекетсиз, қыймылсыз.

ҚОЗҒАЛЫҰ қозғау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОЗҒАҢҚЫРАҰ ф. Азмаз қозғалтыу, тегеран қыймылдатыңқырау.

ҚОЗҒАСТЫРЫҰ қозғау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЗҒАТТЫРЫҰ қозғау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЗҒАҰ ф. 1. Жылжытыу, ысырыу, ийтериу. Төребайды *қозғау* мүмкин емес еди (Т. Қайыпбергенов). 2. Мәселе көтериу, хәрекетке келтириу. Сен де сөз қозғап тур ермек болғандай, Кейингиге уәсият сөз қалғандай (Омар).

ҚОЗҒАҰСЫЗ кел. Қозғалыссыз, қыймылсыз, хәрекетсиз.

ҚОЗҒАҰШЫ ат. Бир нәрсени қозғалысқа келтириуши, қозғау салыушы, түрткилеуши. **Қозғаушы күш** — бир нәрсениң, тийкары, негизи.

ҚОЗҒАҰШЫЛЫҚ ат. Түртки болыушылық, қозғау салыушылық, хәрекетке келтириушилиқ.

ҚОЗДЫРҒЫШ кел. Қоздырып жибергиш, күшейткиш.

ҚОЗДЫРҒЫШЛЫҚ ат. Қоздырып жибериушилиқ, күшейтиушилиқ.

ҚОЗДЫРЫҰ ф. Белгили бир уақыяның қайтадан көтериуи, күшейиуи. Усылайынша бос уақыттын көп болғаны ушын ба, тозшылар, батрачком хаққындағы мәселени қайтадан *қоздырып* жиберди (Т.Қайыпбергенов). 2. Биреуди ашыуландыруу, ерегистириу, өшегистириу. Қурбанәлийдин ашыуы Сабырбайдың хәкки арқасын *қоздырды* (Қ.Султанов).

ҚОЗДЫРЫҰШЫ ат. Қоздырып жибериуши, күшейтиуши.

ҚОЗДЫРЫҰШЫЛЫҚ ат. Қоздырып жибериушилиқ, күшейтиушилиқ.

ҚАЗАҚСТАН ТІЛІНІН ТҮСІНДІРМЕ

МАЗМУНЫ

З	3
И	25
Й	68
К	70
Қ	305

ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Төртінші том
3 – Қ (қоздырыұшылық)

Толықтырылған екінші басылымы

Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис — 2023

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Операторы

Базаргүл Зиварова

Тех. редакторы

Наубәхәр Якубова

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыуға рұқсат етилген уақты 09.08.2023.

Қағаз форматы 60x90^{1/16}. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times KRKP». Көлемі 25,00 б/т., 19,44 есап б/т.

Жәми 1000 нускада. Бахасы шәртнама бойынша.

Буйырtpa №620.

AI №114 лицензиясы

«Qaraqalpaqstan» баспасы: 230100,

Нөкис қаласы, И.А.Кәримов гүзары, 109.

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент уәлаяты, Орта Чирчик районы.

«Оқ ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.